

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 2002 3-4 letnik 56

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bojan Balkovec (tehnični urednik)
Borut Batagelj
dr. Rajko Bratož
dr. Ernst Bruckmüller
ddr. Igor Grdina
dr. Žarko Lazarevič
dr. Božo Repe
dr. Franc Rozman
Janez Stergar (namestnik odgovornega urednika)
dr. Peter Štih (odgovorni urednik)
dr. Peter Vodopivec

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. 3. 2003

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), mag. Niko Hudelja (nemščina)
Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si; <http://www.ff.uni-lj.si/zgcasopis/>

Letna naročnina: za leto/letnik 2002: za nečlane in ustanove 7200 SIT, za društvene člane 5200 SIT, za društvene člane-upokoјence 3900 SIT, za društvene člane-študente 2600 SIT.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 3600 SIT (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 € oziroma ekvivalent v nacionalni valuti.
Plačuje se na transakcijski račun Zveze zgodovinskih društev Slovenije pri Novi Ljubljanski banki: 02010-0012083935

Sofinancirajo: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, april 2003

Naklada: 1800 izvodov

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

Marjan Drnovšek, Mobilnost Slovencev in regionalizem	259–277
Mobility of Slovenes and Regionalism	
Branko Marušič, Zahodno slovensko ozemlje. Iskanje ozemeljske istovetnosti skozi čas	277–286
Western Slovene Territory. The Search for Territorial Identity through Time	
Dušan Kos, Grb in mit. Primer psevdokraljevskega izročila o gospodih Svibenskih (12.–19. stoletje)	287–325
Coat of Arms and Myth. An Example of Pseudoroyal Tradition on the Schärffenberg Lords (12 th – 19 th Century)	
Andrej Nared, Seznam »deželnih sovražnikov« iz okoli 1440 ali podoba fajde iz prve roke	327–344
A List of »Enemies of the Country« from around 1440, or a Firsthand Illustration of the <i>Fajda</i> (Private Wars between Noblemen)	
Stanislav Južnič, Jezuitski profesorji matematike na višjih študijih v Ljubljani, Celovcu, Gorici, Trstu in na Reki, njihova matematična ter fizikalna dela	345–398
Jesuit Professors of Mathematics Studying in Ljubljana, Klagenfurt, Gorizia, Trieste and Rijeka, and Their Publications on Mathematics and Physics	
Damir Globočnik, Škrat, Rogač in Brus – troje liberalnih satiričnih listov	399–446
<i>Škrat, Rogač</i> and <i>Brus</i> – Three Liberal Satirical Newspapers	
Nevenka Troha, Italijanska narodnostna skupnost v Sloveniji med letoma 1954 in 1990	447–464
Italian Ethnic Community in Slovenia between 1954 and 1990	
Danijela Trškana, Metodična struktura sodobnih srednješolskih učbenikov za zgodovino	465–478
Methodic Structure of Modern High-School History Textbooks	

ZAPISI – NOTES

Danijela Trškana, Prednosti individualnih konzultacij – drugačen način dela s študenti	479–482
Advantages of Individual Consultations – A Different Approach to Working with Students	

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION

Marko Vrhunec, Kritika knjige Jerce Vodušek Starič, Slovenski špijoni in SOE	483–486
Critical Review of Jerca Vodušek Starič's Book <i>Slovene Spies and the SOE</i>	

KONGRESI, SIMPOZIJI IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE –
CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

- Vloga mitov pri poučevanju slovenske zgodovine – Prvo zborovanje učiteljev zgodovine,
Laško, 22.–23. marec 2002 (Jelka Razpotnik) 487–490
The Role of Myths in Teaching Slovene History – 1st History Teachers Convention
in Laško, March 22–23, 2002
- Letni sestanek Organizacije ameriških zgodovinarjev, Washington D. C., 11.–14. april 2002
(Matjaž Klemečič) 490–492
Yearly Conference of the Organization of American Historians in Washington, C.D.,
April 11–14, 2002
32. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci-Mogersdorf, Koprivnica,
2.–5. julij 2002 (Olga Janša Zorn) 492–496
32nd International Conference on Cultural History in Modinci-Mogersdorf,
Koprivnica, July 2–5

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Zvonka Zupanič Slavec, Družinska povezanost grofov Celjskih. Identifikacijska in epigenetska
raziskava njihovih lobanj (Cirila Toplak) 497–499
- Maurice Keen (ur.), Medieval Warfare. A History (Tomaž Lazar) 499–501
- Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad
za Slovenijo 1918–1921 (Miroslav Stiplovec) 501–504
- Egon Pelikan, Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom (Andrej Rahten) 504–506
- Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini (Jure Gašparič) 506–508
- Marjan Dolgan, Kriza revije Dom in svet leta 1937 (Janez Gradnik) 508–510
- Jerca Vodušek Starič, Slovenski špijoni in SOE 1938–1942 (Igor Grdina) 510–514
- Gianni Olivia, Foibe. Le stragi negate degli italiani della Venezia Giulia
e dell'Istria (Sandi Volk) 514–516

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

- Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 56/2002 517–520
Annual Contents of Zgodovinski časopis – Historical Review 56/2002

IZVLEČKI – ABSTRACTS

- Izvillečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 56, 2002, 3–4 (126) V–VIII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis –
Historical Review 56, 2002, 3–4 (126)

Marjan Drnovšek

Mobilnost Slovencev in regionalizem*

Uvod

V naslovu omenjeno temo obravnavam z vidika selitev (migracij) Slovencev in njihove povezanosti s t.i. regionalnimi oziroma lokalnimi značilnostmi, vse v obsegu orisa, izpostavitve posameznih segmentov in vzorčnih primerov iz časa množičnega izseljevanja pred prvo svetovno vojno in deloma kasneje.

Gibljivost oziroma mobilnost Slovencev vključuje tako njihovo spreminjanje mesta v prostoru (prostorska gibljivost) kot tudi položaja v družbi (družbena gibljivost). Vprašanjem gibljivosti prebivalstva posvečata z vidika prostora tako tudi regije večjo pozornost socialna geografija in demografija, glede družbene gibljivosti pa predvsem sociologija. Družbeno gibljivost teoretiki delijo v horizontalno (znotraj istega družbenega sloja) in vertikalno (prehajanje iz enega v drugi sloj, navzgor ali navzdol). Teoretični pogledi so različni, tako npr. z geografskega vidika poznamo tudi enačenje prostorske mobilnosti s horizontalno in socialne z vertikalno, upoštevajoč možnosti (ne)povezanosti obeh.¹ Skratka, selitve ljudi se povezujejo ne samo s prostorsko, ampak tudi z družbeno gibljivostjo in s tem z določitvijo in spremembami položaja izseljencev v novem okolju. Predpostavka obema procesoma je pripravljenost in sposobnost ljudi za spremembe. Temeljna socialna in kulturna sprememba, imenovana kulturni šok, je bila že prehod večine slovenskih izseljencev iz agrarnega okolja v industrijska in urbana središča v tujini. Sam prehod v novo okolje ni avtomatično pomenil izboljšanja posameznikovega (izseljenčevega) položaja, ampak za mnoge tudi poslabšanje, odvisno pač od njegovih sposobnosti in gospodarsko-socialnih, političnih in drugih pogojev v priseljenškem okolju. Nedvomno so vsi, ki so se odločili za odhod, pričakovali izboljšanje svojega položaja v primerjavi z izvornim okoljem.

Pri proučevanju izseljenstva so premalo poudarjene osebne ambicije, želja posameznika po uspehu, t.j. izboljšanju lastnega materialnega kot duhovnega življenja. Enim je to uspelo, drugim pa ne. Če se ozremo samo na čas priseljevanja v ZDA pred prvo svetovno vojno, zasledimo pri mnogih priseljencih željo po izboljšanju izobrazbe, kar je bilo najprej povezano z znanjem jezika novega okolja kot pogojem za nadaljnje izobraževanje, s tem za pridobitev boljšega položaja na delovnem mestu, ki je prinašal višjo plačo, večji ugled, boljše življenje. Omenim naj dve življenjski zgodbi, prvo, Franka Česna (1890–1983) v ZDA, ki se je doma izučil za čevljarja, v ZDA pa se je strokovno izpopolnjeval, postal tehnični risar, delal po tovarnah, se lotil tudi podjetništva in zaživel tipično življenje ameriškega Slovenca, ki je imel velik posluš za slovenstvo, in drugo, kuharice Elizabete (Lize) Škofic (1871–

* Referat na 31. zbornanju slovenskih zgodovinarjev »Regionalni vidiki slovenske zgodovine«: Maribor, 10.–12. oktobra 2002.

¹ Vladimir Klemenčič, *Prostorska diferenciacija Slovenije po selitveni mobilnosti prebivalstva*, Geografski vestnik XII (1971), str. 141.

1919), ki kljub usposobljenosti za gospodinjski poklic in nekaterim dobrim zaposlitvam ni uspela, pri čemer so na njen socialni položaj vplivale tudi osebne karakteristike.²

Selitve označujemo kot globalni proces³, ki je zlasti v 19. in 20. stoletju vključeval ogromno število ljudi in hkrati zajel vse celine sveta. V strokovni literaturi se je zanje utrdila oznaka *sodobne migracije* (modern migration), ki jim v Evropi sledimo od konca 18. stoletja. Za čas do prve svetovne vojne se je zaradi množičnega izseljevanja Evropejcev za ta proces uporabljala oznaka *evropeizacija sveta*, bolje rečeno Združenih držav Amerike, čeprav so se vanjo v večjem številu priseljevali še Kitajci, Japonci in drugi. V tej *evropeizaciji* so sodelovali tudi Slovenci kot del evropskih izseljenskih tokov.⁴ Razlogi za njihovo vpetost v evropska selitvena gibanja so mnogoštevilni, z geografskega vidika naj izpostavim le prehodnost in odprtost slovenskega ozemlja, kar ni vplivalo samo na boljše prometne povezave s svetom, ampak tudi na pretok civilizacijsko-tehnoloških, kulturnih, idejnih in še kakšnih tokov. Čeprav korenine modernizacije v Evropi segajo že v 15. oziroma 16. stoletje se je ta pojem utrdil za obdobje, ki ga označujejo industrializacija, urbanizacija, pismenost in civilne svoboščine (svoboda življenja, lastnine in govora, enakost pred zakonom, politične in socialne pravice...). Zelo okvirno lahko trdimo, da se je modernizacija v Evropi širila od zahoda proti vzhodu: Anglija (druga polovica 18. stoletja), Francija, Nizozemska, Belgija, Švica (do srede 19. stoletja), ostale države zahodne Evrope (druga polovica 19. stoletja), Avstro-Ogrska, Finska, Italija (še na prehodu iz 19. v 20. stoletje). Skratka, modernizacija na eni strani in zaostajanje na drugi strani, npr. na Slovenskem, sta vplivala na selitvena gibanja v smeri nerazviti (zaostali) – razviti svet. Vendar samo belo-črno gledanje ni na mestu, saj brez določene modernizacije slovenskega prostora, npr. razvoja prometa, zviševanja nivoja izobrazbe, uveljavljanja informativne povezanosti s svetom in še kaj, ne bilo tako množičnega odziva pri Slovencih, kot ga zasledimo na prelomu v 20. stoletje. To le kaže na kompleksnost obravnavane tematike, ki se jo znanstveno lotevajo najrazličnejše stroke, med njimi tudi zgodovino-pisje.

Tudi opredelitve regionalizma oziroma regije so različne, odvisno pač od znanstvene stroke, saj vsaka izpostavlja tiste elemente, ki jih sama najbolj proučuje.⁵ Okvirno lahko rečemo, da je regionalizem sistemski okvir, v katerega je vgrajen regionalni razvoj različnih območij s podobnimi (homogenimi) strukturnimi lastnostmi. Kljub majhnosti slovenskega ozemlja in maloštevilnosti prebivalstva ugotavljamo veliko razdrobljenost in raznolikost tega prostora, tako po naravnih kot družbenih značilnostih, nekoč in danes. Glede oznake regije se običajno naštevajo naravno-geografske danosti in historične, etnične, družbene, upravno-politične in še kakšne situacije, ki označujejo posamezno regijo.⁶ Temeljno za posamezno regijo je sorodnost značilnosti, ki se medsebojno prepletajo in so-učinkujejo. Kljub razno-

² Marjan Drnovšek, *Ameriška zgodba Franka Česna*, Slovenski koledar 1993, Slovenska izseljenska matica, Ljubljana 1992, str. 227–232; isti, *Kuharica Liza v New Yorku*, Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana 2001, str. 43–46.

³ V našem primeru gledano zlasti z vidika pretoka ljudi.

⁴ Veliko je teoretičnih in drugih razmišljanj o vlogi Evropejcev v Ameriki v odnosu do staroselcev, od obtožb o brezobzirnem uničevanju staroselske kulture in civilizacije do zagovarjanja prinosa »moderne« civilizacije v Ameriko, zlasti iz Evrope. V ta splet dogajanj so bili vpleteni tudi Slovenci. Glej Marjan Drnovšek, *Baragov odnos do staroselske civilizacije in kulture v Ameriki*, Baragov simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje 2000, str. 157–170.

⁵ Bojko Bučar, *Mednarodni regionalizem – mednarodno večstransko sodelovanje evropskih regij*, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 1993.

⁶ Milan Bufon, *Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost*, Obmejna in etnično mešana območja v evropskih razvojnih silnicah. Primer Slovencev v Furlaniji-Juljski krajini, Slovenski raziskovalni inštitut, Trst 1992, str. 13 in 36.

likosti odgovorov na vprašanje, kaj so regije, so pri selitvah prebivalcev izredno pomembna izvorna okolja, naj bo to rojstna hiša oziroma vas ali država. Z vidika selitev moramo upoštevati zgoraj našete determinante, hkrati pa tudi (pretirano) poudarjeno zavzemanje (ljubezen) do lastne regije oziroma pokrajine, preneseno tudi v novo priseljsko okolje.⁷ Meje med regijami so torej teoretično določljive, vendar marsikdaj nejasne in odvisne od naravnih, družbenih ali zgodovinskih mejnikov. Če pogledamo z očmi izseljenca in njegovo pojmovanje »domače pokrajine«, kar je določena oznaka prostora, so te meje še bolj neotipljive oziroma individualizirane.

Ko se spustimo na lokalni oziroma regionalni nivo proučevanja izseljenstva moramo upoštevati vsa širša politična, gospodarska, idejna in ideološka, vojna in še kakšna dogajanja oziroma stanja, gledano s selitvenega vidika zlasti tudi dogajanja in stanja v priseljskih državah. Kot sem že omenil, moramo pri proučevanju sodobnih selitev upoštevati zgodovinski razvoj, vpetost posameznih regij v odmaknjena ali pretočna oziroma stična geografska območja, stanja naravnih danosti (narava) in še kaj. Ker čas sodobnih selitev sovpada z oblikovanjem slovenske narodne zavesti, ko so ob narodni živele in usihale tudi regionalne zavesti ali pripadnosti, moramo upoštevati tudi to stran dogajanj. In še več, v zvezi z ohranjanjem narodne zavesti pri izseljenih moramo vedeti, da je bila ta izpostavljena pritiskom novega okolja (asimilacijski procesi), danes pa ogrožena zaradi prekinjenih dotokov novih doseljenec, kar vodi k njenemu upadanju v sorazmerju z naravnim odhajanjem prve generacije in številčnemu zmanjševanju slovensko čutečih z vsako naslednjo generacijo potomcev. Nekatere prvine regionalne pripadnosti izseljencev-prednikov pa se nenavadno trdno ohranjajo tudi v naslednjih generacijah, predvsem na področju prehrane, običajev, glasbe in podobno. In celo več, nekatere prevzame tudi večinsko okolje. O tem nekoliko kasneje.

Meje in selitve

Ko govorimo o selitvah, se nam postavi vprašanje obstoja naravnih in upravno-političnih mej, to je njihovega pomena kot (ne)ločnice in ovir za gibanje prebivalstva. Malo je bilo naravnih danosti, ki bi v času sodobnih selitev ovirale gibanje ljudi, zato pa je bilo toliko več raznih »mej«, od tistih, ki so bile samo formalne in le z redkimi mejnimi kamni označeni opomniki, da prehajamo mejno črto, do tistih, ki so bile s temi kamni (in tudi minami ter bodočo žico) bolj posejane, zaščitene z vojaki, pripravljenimi na strel, in trdno zaprte.

Če Karavanke niso predstavljale ovire za sezonske selitve gorenjskih agrarnih delavcev in delavk na polja koroških kmetov konca 19. stoletja, je v več kot desetletju po drugi svetovni vojni jugoslovanska državna meja postala bolj ali manj nepropustna za legalne selitve. Zato se je v tem času povečalo število ilegalnih selitev (*beg prek Karavank*). V avstrijski dobi je sicer meja med deželama Kranjsko in Koroško delila obe na upravni ravni, ni pa predstavljala kake ovire, saj so bili – če nekoliko poenostavim – gospodarski interesi koroških kmetov po ceneni delovni sili in gorenjskih agrarnih delavcev po zaslužku osnovno vodilo za (sezonsko) selitev. Državna meja po letu 1945 pa je pomenila tudi mejo med dvema družbenima sistemoma in je bila del t.i. *železne zavese*, ki se je šele z začetkom šestdesetih let začela odpirati tudi za legalna selitvena gibanja. Takrat je jugoslovanski (slovenski) del železne zavese postal bolj odprt v primerjavi z ostalo, ki se je zrušila šele s padcem komunizma na prelomu v devetdeseta leta 20. stoletja.

⁷ Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb 1998, str. 228.

Kot sem omenil, je bil v povezavi z državo in njenimi mejami odločilen njen politični in družbeni sistem. Nujna pogoja za legalne selitve sta osebna svoboda in svoboda gibanja. V avstrijski dobi je bilo izseljevanje in priseljevanje prosto. Z vidika matične države omejeno le glede služenja vojaškega roka in dolžnostjo odziva ob vojnih nevarnostih. Podobno je bilo v času prve Jugoslavije glede izseljevanja, drugačne pa so bile sočasne možnosti glede priseljevanja, saj so ga priseljske države skoraj zaustavile (npr. ZDA) ali postopoma omejevale s politiko organiziranega prihajanja in izbora priseljencev (npr. v Franciji). Potreben ni bil samo potni list, ampak tudi že doma sklenjena delovna pogodba. Ob tem naj opozorim še na paradoks: prihajajoči v ZDA pred letom 1924 niso smeli priti s sklenjeno delovno pogodbo. Če so priznali, da imajo zagotovljeno delo, so jih zavrnili že na Ellis Islandu.⁸ Izseljevanje v času prve in druge Jugoslavije pa je bilo pravno urejeno s številnimi meddržavnimi dogovori in delovnimi pogodbami z delodajalci v tujini. Skratka, nekaj, kar je bilo nekoč prepovedano, je bilo tedaj zahtevano. V času druge Jugoslavije so bile do začetka šestdesetih let meje bolj ali manj trdno zaprte, po sprostivni načeloma ni bilo problemov, vendar je priseljska politika gostujočih držav postajala vedno bolj omejevalna in selektivna, zlasti po gospodarski krizi (recesiji) leta 1973. Danes postajajo meje Slovenije proti jugu del schengenskega režima z namenom preprečevanja nenadzorovanega pritoka ljudi v evropski prostor. Posledica je povečanje ilegalnih selitev.⁹

Nekaj primerov.

Sotla in Kolpa po letu 1867 – kljub uvedeni upravni meji med avstrijsko in ogrsko polovico države – nista pomenili ovire za prehod ob imetju potnega lista, in tudi za ilegalce prehod ni bil težaven. Marsikateri belokranjski kmet si je prislužil nekaj denarja z nočnim vodenjem (predvsem fantov brez potnega lista, ker še niso odslužili vojske) prek te meje. Skratka, naravna (reki) in administrativna meja nista pomenili večje ovire. Če je bil s slovenskega vidika čas do druge svetovne vojne glede selitev izrazito usmerjen v smeri zahod-vzhod (na Hrvaško in dalje), je bil po letu 1945 do današnjih dni bolj usmerjen v smeri vzhod-zahod (v Slovenijo).¹⁰

Mura kot naravna in administrativno-politična meja je do prve Jugoslavije pomenila ločnico Prekmurja od ostalega Pomurja in Štajerske. Dotlej je pomenila tudi ločnico med ogrskim agrarnim na eni in gospodarsko bolj modernim avstrijskim sistemom na drugi strani. Vendar za selitvena gibanja ni bila nepropustna, saj jim sledimo od konca 19. stoletja, ne samo sezonskega značaja, ampak kot trajno naselitev, mnogokrat s prihranki, ki so jih Prekmurci pridobili z delom v tujini.¹¹

Če državna meja v avstrijski dobi ni predstavljala dejanske ovire za selitve, tudi za ilegalne ne, je jugoslovanska meja po letu 1945 proti Avstriji oziroma 1954 Italiji pomenila zaustavitev selitvenih tokov. Pri tem ne smemo pozabiti na ilegalno zapuščanje države do začetka šestdesetih let 20. stoletja, ko se je izseljevanje sprostilo. Do tedaj državna ideologija ni priznavala ekonomskega izseljevanja, ki naj bi bilo pojav kapitalističnih družb. Sčasoma je morala odstopiti od tega pogleda, kar je omogočilo sprostitev selitev tudi v tujino.¹² Koliko je

⁸ Marjan Drnovšek, Slovenski izseljenci na pragu Amerike. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino 47/1–2 (1999), str. 49–72.

⁹ Felicita Medved, Slovenija v svetu migracij, Unescov glasnik 52. letnik, št. 63, november 1999, str. 6–12.

¹⁰ Slovensko-hrvaški obmejni prostor. Življenje ob meji (ur. Vera Kržišnik-Bukić), Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana 1999.

¹¹ Ludvik Olas, Migracije Prekmurcev v Štajerski del Pomurja, Geografski vestnik XXXV (1963), str. 15–34.

¹² Marjan Drnovšek, Odnos Partije do slovenske emigracije. V: Tema stran meseca: Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990 (ur. Drago Jančar), Ljubljana 1998, str. 234–247.

na zaprtost mej – poleg ideoloških zadržkov – vplivalo pomanjkanje delovne sile kot posledica vojne (žrtve) in povojnih pobojev, izgonov (npr. oseb nemškega in italijanskega porekla), pobegov in ilegalnega izseljevanja, še ni raziskano.¹³

Na Primorskem so bile prekinjene tradicionalne dnevne in sezonske selitve že po prvi svetovni vojni¹⁴, nato po drugi vojni in se v smeri Italije in Avstrije obudijo šele po sprostitvi mejnega režima z uvedbo maloobmejnega prometa tako ljudi kot blaga n določitvijo obmejnega pasu s posebnim režimom tudi za prehod meje in možnostjo legalnih zaposlitev pri gospodarsko bolj razvitih sosedih.¹⁵ V geografski literaturi se je zanje uveljavila oznaka *obmejne regije* oziroma *obmejna območja*, ki so bile selitveno usmerjene v omenjeni državi.

V povezavi z mejo poznamo ločevanja med *notranjimi* in *zunanjim* selitvami. Opredelitev notranjega in zunanjega prostora je lahko zelo različna.

Pri proučevanju selitvenih gibanj prebivalstva je najbolj upoštevan vsakokratni *državni prostor*, kar omogoča uporabo statističnih virov pri kvantitativnem ugotavljanju obsega selitev ali priselitev. Zaradi pogoste menjave državnih okvirov v preteklem stoletju (Avstrija, prva in druga Jugoslavija, Slovenija) in različnih pristopov statističnega spremljanja so rezultati ugotavljanja obsega selitev običajno bližje ocenam kot točnim rezultatom. Še težje je, če imamo v mislih *slovenski etnični prostor (ozemlje)*¹⁶, kar bi bilo glede ugotavljanja števila Slovencev po svetu najbolj idealno, z vidika statistične obdelave pa neizvedljivo. Tudi s strani priseljskega prostora situacija ni nič boljša, saj so Slovence vodili po državni in ne etnični pripadnosti, v ZDA in Kanadi določen čas celo skupaj s Hrvati kot eno »raso oziroma narodnost«, redka povpraševanja po materinem jeziku ob popisih prebivalstva pa so temeljila na osebnem odločanju, vključno s pripadniki v novem okolju rojenih potomcev, kar je ob še mnogih drugih pomanjkljivostih tovrstnega evidentiranja (npr. politični pritiski, osebni interesi ipd.) omogočalo le približne rezultate.

Podobno kot v primeru etničnega opredeljevanja pri Slovencih v Italiji, Avstriji ali na Madžarskem, najdemo tudi v izseljenstvu različno opredeljevanje, odvisno od »muhavosti življenjske usode«, družbene in politične klime ipd. Vzemimo samo primer Slovencev v Nemčiji med svetovnima vojnama, ko so tudi zaradi nacističnega odnosa do tujih manjšin in lastnih zaposlitvenih možnosti prevzemali nemško državljanstvo, da bi se namenoma utopili v nemški množici. Podobno je bilo v času gospodarske krize v tridesetih letih 20. stoletja in politične predvojne situacije v Franciji, pri prvi se je to kazalo v odklankanju podaljšanja delovnih pogodb, s tem z izgubo osebne izkaznice in posledično je sledil izgon iz države, pri drugi situaciji v poostreni državni kontroli. V obeh primerih se je povečal tudi odpor do tujcev, ki so, med njimi slovenski izseljenci, težili k prevzemu francoskega državljanstva.¹⁷

In ne nazadnje, z vidika slovenskega prostora so se v selitvena gibanja vključevali tudi pripadniki drugih etnij, npr. kočevski Nemci, Italijani, Nemci, Madžari, ki so bili nekako zlit

¹³ Stane Krašovec, *Človeštvo, kruh in lakota. Včeraj, danes, jutri*, Državna založba Slovenije (Moderna družba), Ljubljana 1970, str. 175–184.

¹⁴ Rapalska meja (1920) je odrezala velik kos slovenskega ozemlja, katerega večji del je bil po vojni priključen k Jugoslaviji. Toda Trst je ostal na drugi strani meje, mesto, ki je z vidika notranjih selitev imelo pomembno vlogo že od 18. stoletja dalje.

¹⁵ Npr. videmski sporazum med FLRJ in Italijo (1954), blejsko-gleichenberški sporazum (1975) in sporazum z Madžarsko (1965, dopolnjen 1975).

¹⁶ Vlado Valenčič, *Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne*, Dve domovini / Two Homelands 1, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (1990), str. 44–45.

¹⁷ Marjan Drnovšek, *Utrinki iz kronike družine Urh o življenju Slovencev v Gladbecku (Vestfalija)*, Slovenski izseljenski koledar '95, Slovenska izseljenska matica, Ljubljana 1994, str. 150–157; isti, *Velika gospodarska kriza in slovenski izseljenci*, *Gospodarske krize in Slovenci* (ur. Neven Borak, Žarko Lazarević), Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana 1999, str. 113–126.

s slovenskimi selitvenimi tokovi, zlasti če imamo v mislih ekonomske selitve, bolj razvidni pa v primerih nasilnih selitev. Le omenim naj prisilne selitve nemškega prebivalstva v času po prvi in drugi svetovni vojni, pogojno prostovoljno izselitev kočevskih Nemcev 1941/42 in prisilno po letu 1945 in večjega dela italijanskega prebivalstva takoj po 1945 oziroma pred ureditvijo jugoslovanske meje proti zahodu leta 1954.

V zvezi s povedanim je marsikdaj težko postaviti mejo med t.i. *notranjimi* in *zunanji* selitvami. Običajno je vzeta državna meja kot črta med tuzemstvom in inozemstvom¹⁸, ko postane državljanstvo najpomembnejša oznaka pripadnosti, potni list pa njegova zunanja in simbolna forma. Paradoksov ob spremembah meja prostora, v našem primeru državnega, najdemo veliko v novejši slovenski zgodovini. Najnovejši in znan je v zvezi z razpadom Jugoslavije, ko so mnogi Slovenci nenadoma postali pripadniki novih držav, marsikdaj z nejasnim statusom pripadnosti (manjšina, »izseljenska skupnost« ipd).

T.i. notranje zgodovinske (npr. deželne) in druge upravno-administrativne (politične) meje, npr. občinske, niso predstavljale odločujočega zaviralnega ali pospeševalnega elementa pri selitvah prebivalcev. Njihove *meje* niso bile ovire za selitvena gibanja, razen v primerih, če so se pokrivalo z državno mejo, npr. v času dravske banovine ali kasneje Slovenije v okviru Jugoslavije. Upravne aktivnosti v zvezi z selitvami so zgoraj našete enote opravljale v imenu države in niso vodile svoje lastne politike. Zanimiv je primer Izseljeniškega komisariata v Zagrebu (1922–1939), ki je v imenu beograjske vlade in njenih ministrstev opravljal naloge v zvezi s selitvenimi gibanji v tujino za vse državno ozemlje, vključno s slovenskim.¹⁹ Če gledamo s formalnega vidika zgodovinske in nižje upravno-administrativne (politične) meje nimajo odločujoče vloge pri selitvenih gibanjih (razen statistične). Gledano z narodnega vidika so upravne delitve na dežele v avstrijski dobi s prevladujočo nemško (Štajerska, Koroška), italijansko (Goriška, Tržaška), italijansko-hrvaško (Istra) in madžarsko (Prekmurje) večino pomenile grožnjo obstoju Slovencev, hkrati še, ker so bili centri gospodarske in politične moči zunaj ali na obrobju slovenskega etničnega ozemlja (Trst, Gorica, Celovec...) V literaturi večkrat zasledimo opozorilo na pomen razbitosti Slovencev med različne upravno-teritorialne enote.²⁰ Menim, da so bile za selitve bolj pomembne razlike v naravnih in gospodarskih danostih in stopnji razvoja posameznih predelov države, dežele, pokrajine, kot pa upravne in druge administrativne danosti, vsaj v avstrijskem času in času prve Jugoslavije. Zato so (bila) selitvena gibanja pri ljudeh vedno usmerjena od slabših (nerazvitih) k boljšim (razvitim) okoljem. Primer. Gledano z vidika posameznika najdemo številne, ki so pri iskanju boljših pogojev za delo in življenje korak za korakom spreminjali okolja oziroma prostore. Deželne in državne meje v avstrijskem času niso predstavljale ovir. Marsikateri kmečki fant iz Poljanske doline nad Škofjo Loko je odšel v zasavske rudnike, se priučil dela in se nato zaposlil v enem od zgornje-štajerskih rudnikov, kasneje odšel v Porurje ali Vestfalijo in se končno odločil za Združene države Amerike. In tudi tam se je selil od rudnika do rudnika (ali celo zamenjal poklic, npr. z delom v tovarni), vse s ciljem, da doseže boljši zaslužek, v kriznih časih pa da dobi delo. Njegova gibljivost je posledica iskanja boljšega. Njegova postopna pot je bila v Evropi povezana tudi s pridobitvijo prihranka za pot čez Atlantik.

¹⁸ Vlado Valenčič, *Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne, Dve domovini / Two Homelands 1*, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (1990), str. 43–82; isti, *Izseljevanje Slovencev v druge dežele habsburške monarhije, Zgodovinski časopis 44/1* (1990), str. 49–71.

¹⁹ Pavao Jonjić, Ante Laušić, *Izveščica Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922.–1939*, Inštitut za migracije i narodnosti (Biblioteka Iseljenička arhivska građa 1), Zagreb 1998.

²⁰ Vladimir Klemenčič, o. d.

Notranje selitve, gledane z državnega ali etničnega vidika, so bile v obeh stoletjih usmerjene s podeželja v mesta in gospodarska (zlasti industrijska) središča. Beg s podeželja, praznjenje podeželja, selitve vas-mesto ipd. so oznake, ki jih uporabljamo v zvezi z njimi. Njihova intenziteta je bila odvisna od gospodarskega razvoja. Po svojem trajanju so bile trajne in sezonske. Pogosto se za drugo omenjeno selitev pojavljata dve oznaki, sezonsko in začasno izseljevanje. Razlika je v tem, da vsako začasno izseljevanje še ni sezonsko, saj je slednje vezano le na določena sezonska dela, npr. gradbena, kmetijska, delo v gozdovih ipd. Trajanje začasne odsotnosti je tudi raztegljivo, to je od dnevne odsotnosti (npr. ženske, ki hodijo kot služkinje v Trst) do večletne. Še bolj nejasna je meja med začasnim in trajnim izseljevanjem, ko časovna komponenta ni toliko važna kot vsebinska, to je odločitev za stalno naselitev, npr. s pritegnitvijo žene in otrok v tujino s strani moških ipd.

Delež sezonskih in začasnih selitev je bil močan v avstrijski dobi in času prve Jugoslavije, če jih okvirimo z državnimi mejami. Začasne selitve so bile močno povečane po 1945 kot posledica koncentracije gospodarstva v mestih in intenzivne industrializacije, deloma pospeševane tudi s političnimi sredstvi. Poleg trajne je strmo naraščala tudi dnevna migracija. Posledica je bila koncentracija prebivalstva v mestih. Leta 1971 je v slovenskih mestih prebivala skoraj polovica ljudi (48,7%), ki niso bili rojeni v mestu, deset let kasneje kar 52,0%.²¹ Z razvojem cestnega prometa (avtobus, avto) so se povečale dnevne selitve, npr. iz Suhe krajine v Ljubljano (Litostroj) – ki je poleg klasične železniške povezave – najbolj zaslužen za te selitve še danes.

Pozabiti ne smemo tudi na druge povode za notranje selitev, ki so osebne narave, npr. ženitve in šolanje.²² Marsikdaj v preteklosti so poklici narekovali notranje selitve, npr. učiteljski, vojaški, žandarski, železničarski ipd.

Če gledamo na izseljevanje z vidika socialnega prostora, ki ga določajo socialno-ekonomske značilnosti izseljenskega in priseljskega okolja, je v avstrijski dobi kmečki fant iz Poljanske doline nad Škofjo Loko, zaposlen v strojni tovarni v Knittelfeldu na Štajerskem, v okviru iste države (*prestopil je le deželno mejo*) prišel v novo socialno okolje in sploh civilizacijsko-kulturno okolje kot njegov zgoraj omenjeni vrstnik, ki je sočasno odšel Porurje v Nemčiji. Gledano z vidika prostora je delovno in socialno okolje imelo za posameznika mnogo večji pomen kot državni prostor, vsaj v avstrijski dobi, ko govorimo o relativno svobodnemu gibanju delovne sile. Tudi na formalni ravni je posameznik lahko odšel na delo v Porurje ali Vestfalijo brez potnega lista. Zadostna je bila delavska knjižica, v kateri je imel od ustreznih upravnih organov zapisano, da se mu dovoljuje delo v Avstriji in posebej tudi v Nemčiji.

Z restriktivno in selektivno priseljsko zakonodajo po prvi svetovni vojni (do danes) imajo državne meje, potni list, delovno dovoljenje, pogoji življenja v priseljski državi ipd. vedno večji pomen. In ponovno smo pri paradoksu današnjega časa, da bolj ko se Evropa združuje, odpravlja *notranje* meje, bolj postajajo pomembne *zunanje* meje, vse z namenom kontroliranja (ilegalnih) selitvenih gibanj.²³

²¹ Marjan Ravbar, Regionalni razvoj slovenskih pokrajin, v: Regionalni razvoj v Sloveniji, Geographica Slovenica 33/II (2000), str. 27.

²² Enako velja za zunanje selitve. Pozabiti ne smemo na ljubezen kot vzrok izselitve, npr. pri Ifigeniji Zagoričnik Simonović, ki ji je narekovala pot v London. Njo je izpostavila na okrogli mizi Usivarjalnosti Slovencev po svetu, ki je potekala 4. julija 2002 v okviru 38. seminarja slovenskega jezika, literature in kulture v Ljubljani.

²³ Felicita Medved, o. d.

Regije In izseljevanje

Ko govorimo o regijah na Slovenskem moramo poznati izhodišča – kot smo že omenili – njihovega določanja z geografskega oziroma družbeno-geografskega, etnološkega, ekonomskega, ali kakega drugega vidika. Skozi daljše časovno obdobje, in včasih le delno upoštevajoč zgodovinske spremembe na vseh nivojih, so se v naši zgodovinski zavesti utrdile nekatere tipične *izseljenske regije*. Gledano v daljši zgodovinski perspektivi in upoštevajoč selitvena gibanja se nam na Slovenskem pojavljajo območja, ki so tradicionalno podvržena izseljevanju, npr. Bela krajina, Prekmurje, Beneška Slovenija (predvsem Rezija), Dolenjska (ožje tudi Suha krajina), Notranjska, Goriška in druga.²⁴ Belo krajino in Prekmurje še danes uvrščamo med nerazvita območja Slovenije.²⁵

Če pogledamo s prostorskega vidika – zlasti za čas do izbruha prve svetovne vojne – se nam vsiljuje slika, da so bile regije na obrobju slovenskega ozemlja v stiku z drugimi narodi/državami bolj podvržene selitvenim gibanjem, kot npr. osrednji deli tega ozemlja.²⁶ To še bolj, če imamo v mislih sezonsko izseljevanje. Kot primere lahko naštejemo Beneško Slovenijo, Prekmurje, Belo krajino, Kočevsko, Ribniško dolino, Notranjsko (Brkini in Čičerija) in Tolminsko. Ta slika nam je bolj jasna, če omenjena območja povežemo z naravnimi in gospodarskimi razmerami, ki so krojile življenje tamkajšnjega prebivalstva v omenjenem času, s hkratnim upoštevanjem potreb razvitih delov Evrope (zlasti sosednjih razvitih centrov) in Združenih držav Amerike po vedno novi delovni sili.

Bolj konkretno si oglejmo nekaj regionalnih primerov.

Beneška Slovenija²⁷ je območje, ki je prehodila ločeno zgodovinsko pot, kar je dalo poseben pečat njeni kulturi in identiteti.²⁸ To območje je poznalo močno izseljevanje z daljšo tradicijo, ki sega že stoletja nazaj. Je eno najbolj izrazitih slovenskih izseljenskih območij.²⁹ Neugodne naravne danosti so prisilile prebivalstvo, da so iskali zaslužek zunaj domačega okolja, sprva v obliki začasnega oziroma sezonskega dela, v dvajsetem stoletju vedno bolj kot stalni izseljenci, kar je tudi prispevalo k slabi demografski sliki tega območja (trajno in dokončno zapuščanje dolin).³⁰ Vpetosti Beneških Slovencev v širše selitvene tokove sledimo

²⁴ Tudi etnologija upošteva t.i. »izseljenske« regije (vzhodna, jugovzhodna in zahodna Slovenija), v: Ingrid Slavec, Etnološko preučevanje etnične identitete slovenskih izseljencev, *Dve domovini/Two Homelands I* (1990), str. 310.

²⁵ Marjan Ravbar, Regionalni razvoj slovenskih pokrajin, v: Regionalni razvoj v Sloveniji, *Geographica Slovenica* 33/II (2000) str. 14.

²⁶ Obrobje lahko ima tudi druga izhodišča, npr. gospodarski (ne)razvoj, demografska slika, odmaknjenost od prometnih poti, urbanih središč, izobraževalnih središč ipd.

²⁷ Območje porečja Tera, Nadiških dolin in Rezije.

²⁸ Do 1797 je bila del Beneške republike, nato – razen kratkega obdobja pod francosko administracijo – do 1866 pod Avstrijo in od tega leta dalje pod Italijo.

²⁹ O izseljevanju iz Beneške Slovenije imamo številne razprave, tako italijanskih kot slovenskih avtorjev. Ta bogata bibliografija je zajeta v naslednjih razpravah, ki so bile temelj mojega razmišljanja. Glej: Aleksej Kalc, Prispevki za zgodovino izseljevanja iz Beneške Slovenije: primer občine Sovodenje/Savogna, *Dve domovini/Two Homelands* 11–12, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (2000), str. 175–202; Aleksej Kalc, Selitvena gibanja ob zahodnih mejah slovenskega etničnega prostora: teme in problemi, *Annales* 10/97 (1997), str. 193–214; Aleksej Kalc, Majda Kodrič, Izseljevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije, *Zgodovinski časopis* 46/2 (1992), str. 197–209; Miran Komac, Migracijski procesi v Furlaniji–Juljski krajini s posebnim ozirom na Beneške Slovence, *Zgodovinski časopis* 45/4 (1991), str. 639–649; Vladimir Klemenčič, Regionalna preobrazba s Slovenci poseljenega območja ob italijansko-jugoslovanski meji v Italiji, *Geografski vestnik* XLIV (1977), str. 149–156.

³⁰ Ta pojav označujemo *demografsko praznjenje* Benečije. Nadiške doline so v letih 1951–84 izgubile več kot 52% svojega prebivalstva, v Reziji je do leta 1981 zmanjkalo več kot 54% prebivalstva (Kalc 1997, 209).

proti vsem stranem Evrope in čez oceane (kar jih uvršča kot drobno.kapljico v mednarodnih selitvenih gibanjih³¹), zlasti v 20. stoletju tudi vključitvi v notranje italijanske tokove, npr. v bližnjo Furlanijo, druge dele države in njej priključenih teritorijev, npr. v času fašizma³², v razna industrijsko razvite centra severne Italije in dežele v razvoju v drugi polovici 20. stoletja.³³

Hkrati pa moramo izpostaviti posebnosti, ki nam dopolnjujejo selitveno sliko tega območja. Že glede naravnih danosti obstajajo razlike med Rezijo (gorata) in Nadiškimi dolinami (več plodne zemlje). Odras tega je razdrobljenost posestev pri prvi in večja koncentracija zemlje pri drugi, kar je tudi posledica dedovanja, pri prvi vsi, pri drugi le prvorojenec. Oboji so poznali obliki popotništva (krošnjarstva), in sicer z namenom prodaje ali opravljanja sezonskih poklicev³⁴. Največji razmah sta obe obliki doživeli od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. Usmerjeni sta bili v srednjo, vzhodno in jugovzhodno Evropo. V Reziji³⁵ je bila najbolj razširjeno popotniško (sezonsko) trgovanje, nato zidarstvo, brusaštvo, v manjšem obsegu kotlarstvo, preprodaja rabljenega blaga, steklarstvo, livarstvo in opekarstvo. V nasprotju z Rezijo je bilo sezonsko izseljevanje iz Nadiških in Terskih dolin skromnejše in kasnejše.³⁶ Največ se jih je ukvarjalo s popotniškim (sezonskim) trgovanjem, sprva s prodajanjem sadnih pridelkov, kostanja in izdelkov domače lesene obrti, kasneje s preprodajo nakupljenega blaga, t.i. *guziranjem*, še kasneje z deli v gradbeništvu in opekarnah. Odmevna je bila izselitev nekaterih Beneških Slovencev iz Dreke in Sv. Lenarta v okolico Vladikavkaza ob severnem vnožju Karpatov. Zakaj skromnejše oziroma zapozneno izseljevanje iz Nadiških in Terskih dolin? V ozadju so bili socialno-ekonomski razlogi, zlasti rodovitnost nadiškega ozemlja, vendar poznavalci opozarjajo na kompleksnost te problematike, ki zahteva nove metodološke pristope.³⁷ Kljub temu je na začetku 20. stoletja tudi te doline zajela ameriška izseljenska mrzlica s posebnostjo, da se je večina vračala domov³⁸, kar lahko označimo za svojevrstno čezoceansko sezonstvo.

Za to regijo lahko trdimo, da je izseljenstvo dalo močan pečat s posledicami do današnjih dni. Gledano na izseljevanje iz Benečije v obeh stoletjih, dobimo vtis, da so regionalne posebnosti selitev (sezonstvo) najbolj zaznavne v času do prve svetovne vojne, naslednje selitve pa so že bolj zlite v mednarodne tokove, kjer so Beneški Slovenci bili del delovne sile na tržišču potreb razvitih držav, tudi lastne. Drugače povedano, če so bili izseljenci v času fašistične Italije del t.i. *nadzorovanega* (organiziranega) izseljevanja (znotraj), so bili v času demokratične Italije po drugi svetovni vojni del *izvoza* delovne sile (odprtost mej), kar je bilo tudi v interesu države zaradi gospodarskih težav, ne nazadnje tudi zaradi politično-narodno-

³¹ To je čas modernih migracij kot posledica industrijske revolucije in posledično potrebe po delovni sili, na drugi strani pa nezadostnost agrarnih sistemov za preživetje in naraščajoč demografski pritisk.

³² Zlasti po letu 1927, ko je fašizem začel omejevati inozemska izseljevanja.

³³ Ti Rosijanski po sfétu/ Resiani nel mondo, Resia 2001.

³⁴ Zanje se v literaturi uporablja oznaka *izseljenski poklic*.

³⁵ Rezijo uvrščamo med najstarejša izseljenska območja celotnega vzhodnega alpskega loka (Kalc, 1997, str. 194).

³⁶ Do leta 1911 se je iz sosednjih območij Furlanije izselilo preko 10% prebivalstva, iz Nadiških dolin le 3%. Glej: Pavel Stranj, Slovensko prebivalstvo Furlanije-Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi, Slovenski raziskovalni inštitut (Trst), Narodna in študijska knjižnica (Trst), Znanstveni inštitut Filozofske fakultete (Ljubljana), 1999, str. 126.

³⁷ Upoštevajoč alpski prostor in raziskave z vidikov raznih strok, med njimi ekološke antropologije in historične demografije (Kalc 1997, str. 196).

³⁸ Kalc 1997, str. 195.

stnih motivov (poitalijančevanja).³⁹ Že omenjeno demografsko praznjenje Benečije je povezano s prehodom od sezonskega k stalnemu izseljevanju, upoštevajoč številne politične in druge dejavnosti s strani Italije, kar je prispevalo k marginalizaciji tega območja. Ravno primer Rezije je po mnenju raziskovalcev zanimiv za primerjave med odprtostjo in zaprtostjo prostora, v tem primeru gorskih ekonomij in demografskih sistemov (*alpski paradoks*). Rezija je bila že od 15. oziroma 16. stoletja odprta v svet zaradi sezonskega in začasnega izseljevanja (ekonomski vidik), na drugi strani pa demografsko in kulturno ter pred vplivi samega slovenskega sveta skoraj hermetično zaprta regija (sfera), kar etnojezikoslovci označujejo kot svojevrstno enkratnost.⁴⁰

Če izpostavimo obe obliki sezonskega izseljevanja, to je popotno trgovino (krošnjarstvo) in sezonsko delo moramo omeniti še Kočevsko⁴¹ in Ribniško dolino⁴². Gre za dve pokrajini, druga ob drugi, vendar različni po tipih izseljevanja. Svoj pečat k različnosti je prispevala še etnična sestava (kočevski Nemci). Tudi izseljevanje v ZDA na prelomu v 20. stoletje je bolj zajelo Kočevsko kot Ribniško dolino. Po času trajanja sega krošnjarstvo v 15. stoletje (podobno kot v Benečiji), vendar z različno vsebino, Ribničani so prodajali suho robo, ki so jo izdelali na svojem področju, Kočevarji pa so v glavnem preprodajali. Bolj Kočevarji kot Ribničani so odhajali na delo v gozdove proti vzhodu.

V avstrijski dobi je bilo močno sezonsko izseljevanje proti vzhodu iz Bele krajine, Dolenjske (Kostel in Kočevsko), Notranjske in Krasa. Zanje se je uveljavila oznaka *hrvatarji*⁴³, čeprav jih je delo zaneslo tudi dlje, poleg Hrvaške in Slavonije še na Ogrsko, v Galicijo, Bosno in Hercegovino, Sedmograško, Romunijo, južno Rusijo...⁴⁴ Večino so sestavljali gozdni delavci z različno izkušnostjo (sekači, tesarji, dogarji...) Iz vzhodnih delov Štajerske in Prekmurja (pod Ogrsko) so odhajali kot agrarni delavci na polja madžarskih veleposestnikov ipd. Da Sotla in Kolpa nista predstavljali ovire pri selitvah, nam dokazujejo tudi starejše stalne priselitve, saj je Janez Trdina na svojih popotovanjih po Hrvaški srečal številne žitne in vinske trgovce, mešetarje, krčmarje, hišne posestnike, obrtnike, zdravnike, državne uradnike in učitelje v Zagrebu, Jaski, Varaždinu, na Reki, v Somborju in drugih krajih, ki so bili rojeni na Slovenskem.⁴⁵ V času prve Jugoslavije je bilo močno sezonsko izseljevanje agrarnih delavcev iz Prekmurja v južne predele države.

Goriška, Spodnja Vipavska dolina in Kras so bile do druge svetovne vojne usmerjene proti Egiptu, podobno v avstrijski dobi Brkini in Čičarija proti Orientu. Nedvomno je bližnje tržaško pristanišče z ladijskimi povezavami s sredozemskimi pristanišči vplivalo na to usmeritev, manj pa Reka, ki je po 1867 spadala pod ogrsko polovico monarhije.

Prekmurje. Po naravni danosti ločimo na eni strani hribovito Goričko in na drugi Prekmursko ravnino. Oznaka *zaostalost* za Prekmurje se vleče ves čas in to do današnjih dni. V

³⁹ V povojnih letih (po letu 1947) usmerjeno v Francijo, na Nizozemsko, Švedsko, Veliko Britanijo, Luksemburg, Belgijo in Švico, v pedesetih letih in dalje v Nemčijo in čezoceanske države, to je v Argentino, Venezuelo, Avstralijo in Kanado.

⁴⁰ Kalc 1997, str. 196.

⁴¹ Mitja Ferenc, *Kočevska: Izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev* (Zavod Republike Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine), Ljubljana 1993.

⁴² Dean Ceglar, *Izseljevanje iz Ribniške doline od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne*. Ljubljana 2002 (magistrsko delo, Filozofska fakulteta v Ljubljani).

⁴³ Zmago Šmitek, *Hrvatarji*, Enciklopedija Slovenije, 4 (Mladinska knjiga), Ljubljana 1990, str. 55.

⁴⁴ Marjan Drnovšek, *Slovenski izseljenci na Hrvaškem do 1914*, Slovenci v Hrvaški / Slovenci u Hrvatskoj (Inštitut za narodnostna vprašanja), Ljubljana 1995, str. 107–113.

⁴⁵ Janez Trdina, *Kranjci na Hrvaškem*, Novice 1860, XVIII/14–20, 31–33.

avstrijski dobi je Prekmurje pripadalo ogrski polovici monarhije⁴⁶, imelo svoj gospodarski razvoj s poudarkom na kmetijstvu (poljedelstvu, živinoreji, sadjarstvu), velik del zemlje je po letu 1848 ostal v rokah veleposestnikov, v letih 1921–31 razdeljena in razdrobljena, hkrati pa je bila ugotovljena velika prenaseljenost tega prostora. »Narod je zdrav, težnja po razploditvi je v njem močna...« je zapisal Matija Maučec leta 1933.⁴⁷ Ugotavljali so manjšo navezanost na zemljo, kar naj bi bila posledica sezonskega izseljevanja.⁴⁸ Denar je prihajal v pokrajino z delom Prekmurcev zunaj nje, to je izseljencev in sezonskih delavcev.⁴⁹ Po obsegu skromna domačija in pridobljeni denar v tujini sta omogočala preživetje prekmurske družine. Poudariti moramo izrazito agrarni in sezonski značaj izseljevanja iz Prekmurja. Začetke industrializacije in boljših prometnih povezav zasledimo šele med obema vojnama, v večjem posegu po letu 1945. Leta 1920 je v Murski Soboti začela delovati Borza dela, ki je posredovala delo tudi za tujino. Na sezonska dela je odhajalo največ ljudi z Goričkega in povečeval se je delež žensk. Mnogi geografi, npr. Maučec, Olas in drugi, so opozarjali na antropogeografske posledice sezonskega izseljevanja, zlasti na navajenost dela na ravnici, na odprtem in posledično težje v tovarnah in drugih zaprtih prostorih.

Izseljevanje Prekmurcev in Prekmurk v času gospodarske krize:

Leto	Francija	Jugoslavija	Nemčija	Skupaj	Ženske
1929	1081	5410	872	7363	35%
1930	1963	4747	1805	8515	36%
1931	1976	3269	970	6215	41%

Vir: Matija Maučec, *Prenaseljenost in sezonsko izseljevanje v Prekmurju*.⁵⁰

Osamljenost Prekmurja je pripeljala do razvitosti močnega provincialnega (regionalnega) čuta. Z vidika zgodovinskega je bila v primeru Prekmurja dana doslej velika pozornost tudi selitvenim temam. Leta 1990 je bilo tej temi posvečeno tudi zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti.⁵¹ Kritično o odnosu slovenskega zgodovinskega zgodovine, vključujoč tudi selitve, je bilo spregovorjeno na predzadnjem zborovanju slovenskih zgodovinarjev leta 2001 na Roglji.⁵² Opozoril bi rad še na dejstvo, da so se z znanstvenega

⁴⁶ S strani Kraljevine SHS je prišlo do zasedbe Prekmurja avgusta 1919, 1920 so bile s trianonsko pogodbo določene nove meje.

⁴⁷ Matija Maučec, *Prenaseljenost in sezonsko izseljevanje v Prekmurju*, Geografski vestnik IX/1–4 (1933), str. 113. Olas ugotavlja, da je bila pri protestantih manjša rodnost kot pri katoličanih, kar je povezoval tudi z ekonomskim (ne)razvojem.

⁴⁸ Posledica naj bi bila bolj rahla in manj čustvena navezanost na zemljo. V: Ludvik Olas, *Razvoj in problemi sezonskega zaposlovanja prekmurskega prebivalstva*, Geografski vestnik XXVII–XXVIII, 1955–65, Ljubljana 1957, str. 176–208. Zanimiva je primerjava s kočevskimi Nemci, ko so jim zaradi krošnjarstva mnogi očitali, da zanemarjajo odnos do zemlje in da je ne »ljubijo« tako, kot bi jo morali.

⁴⁹ Do leta 1910 je odšlo v čezmorske kraje 5.867 oseb. Po letu 1918 se je izseljevanje Prekmurcev usmerilo, prvič, v Kanado in Južno Ameriko, drugič, v druge dele Jugoslavije (Slavonija, Vojvodina) in tretjič, v zahodnoevropske države, zlasti v Francijo in Nemčijo. Slednja dva tokova sta imela sezonski značaj. Zanemariti ne smemo tudi sezonskih selitev znotraj Slovenije (zidarji, tesarji, težaki...).

⁵⁰ Matija Maučec, *Prenaseljenost in sezonsko izseljevanje v Prekmurju*, Geografski vestnik IX/1–4 (1933), str. 115.

⁵¹ Glej prispevke v: *Zgodovinski časopis* 1991, šte. 2 (45) in *Kronika*, *Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 1991, šte. 1–2 (39).

⁵² Metka Fujs, *Posebnosti prekmurske zgodovine in Darja Kerec*, Prekmurje v ogledalu slovenskega zgodovinskega. V: *Temeljne prelomnice preteklih tisočletij*, Ljubljana 2001, str. 141–151 oziroma 366–370. Prispevek M. Fujs (*Prelomnice in posebnosti prekmurske zgodovine*) je objavljen tudi v: *Na prelomih tisočletij* (katalog razstave Pokrajinskega muzeja), Murska Sobota 2002, str. 79–88.

vidika lotili prekmurskih sodobnih selitev že pred izbruhom druge svetovne vojne; v mislih imam razpravo Ivana Škafarja »Socialni in gospodarski položaj prekmurskih in medjimurskih sezonskih delavcev v Baranji, Bački in Banatu v letu 1939«, ki je izšla v *Izseljenskem vestniku*, št. 8–9, septembra 1939.⁵³ Ne nazadnje je z interdisciplinarnega vidika v organizaciji Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (Ljubljana), Dr. Šiftarjeve fundacije (Petanjski) in Inštituta za migracije i narodnosti (Zagreb) potekala v Radencih mednarodna konferenca z naslovom »Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru: sosodstvo Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Slovenije« (Radenci, 22. do 25. oktobra 2002).

Skratka, večdisciplinarni pristop in povezanost prostora, v našem primeru Prekmurja, s širšim prostorom, je pot za nadaljevanje obravnav posamezne regije. Celo več, manjka nam primerjalnih študij med njimi. Že gornji primeri nam dokazujejo, da lahko najdemo glede tega mnoge skupne poteze, hkrati pa veliko različnosti, ki dokazujejo potrebo po regionalnih oziroma lokalnih raziskavah tudi z vidika selitev ljudi.

Regionalna zavest med izseljenci

Zanima nas odnos med etnično (slovensko) in regionalno identiteto med izseljenci oziroma Slovenci po svetu. Regionalna zavest vključuje združevanje različnih osebnih in skupnih identitet.⁵⁴ Ena od slednjih je tako imenovana etnična identiteta. Ko govorimo o izseljevanju najpogosteje uporabljamo oznaki *slovenski izseljenci* in *Slovenci po svetu*, čeprav se zavedamo, da so bili med njimi tudi pripadniki drugih etničnih skupin. Nekoliko manj pa imamo pred očmi dejstvo, da so prihajali iz raznih delov slovenskega prostora, iz različnih regij. Vtis je, da je bila regionalna identiteta najmočnejše prisotna v času Avstrije, v manjši meri kasneje, čeprav ni izginila do današnjih dni. Regionalna identiteta oziroma zavest v tujini pride bolj do izraza v kompleksnejših naselbinah; teh je bilo med Slovenci v priseljenjskih okoljih malo. Pri slovenskem izseljenstvu lahko bolj govorimo o razpršenosti kot kompaktnosti naselitve, kar je spodbujalo k večjemu *mešanju* s pripadniki drugih priseljenjskih etničnih skupin, npr. v rudarskih kolonijah v zahodni Evropi, manj s pripadniki naroda priseljenjskega okolja. Dokler so obstajale verižne selitve (vedno novi dotok priseljencev iz domačega okolja) se je slovenska in regionalna pripadnost ohranjala, ko tega ni več, se je proces asimilacije okrepil in s tem izginjanje Slovencev v novem jezikovnem in kulturnem okolju. Ko govorimo o pripadnosti moram poudariti tudi zavest o pripadnosti določeni socialni skupini, npr. rudarskemu stanu, ki je marsikdaj prerasla etničnost in združevala priseljence v skupnih prizadevanjih za ureditev socialnih razmer v novem okolju.

Kaj lahko uvrščamo v sklop *regionalne identitete* med izseljenci? Gre za prenos delčka domovine v novo okolje, to je skupne zavesti o pripadnosti nekemu prostoru, ki so ga zapustili, hkrati pa tudi za ohranjanje vrednot, navad in običajev izvornega prostora. Poudarjanje slovenskega jezika kot temeljne identifikacijske prvine v novem okolju, torej skrb zanj in njegovo ohranjanje, je vedno v ospredju, vendar moramo pri tem ločiti dva nivoja, prvič, ohranjanje in uporabo knjižnega jezika, ki je bila omejena na ozek intelektualni vrh v izseljenstvu, in drugič, na uporabo narečnih govoric oziroma dialektov.⁵⁵ Slednje je odražalo

⁵³ Marjan Drnovšek, Pravniki Ivan Tomšič in znanstveno proučevanje izseljenjskega vprašanja. Vilfanov zbornik (Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU), Ljubljana 1999, str. 590.

⁵⁴ Jože Velikonja, Nekaj pogledov na ameriško socialno geografijo. Geografski vestnik LXI (1989).

⁵⁵ Več o tem v: Ustvarjalnost Slovencev po svetu. 38. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 24. 6.–13. 7. 2002. Zbornik predavanj. Ljubljana 2002.

regionalno pripadnost, ki se je ohranjala tudi pri otrocih. Zato nas ne sme presenetiti, da mnogi potomci izseljencev govorijo – bolje ali slabše – narečni jezik svojih staršev, zlasti tisti, ki so spoznali slovenski jezik samo v krogu družine in niso hodili v dopolnilne šole slovenskega jezika v tujini. In celo več, če poslušamo potomce argentinskih Slovencev, ki so si pridobili izvrstno jezikovno izobrazbo tudi v slovenskem jeziku, dobimo vtis, da govorijo jezik, ki zveni nekoliko arhaično, preveč književno. Navedimo še starejši primer, ki ga je doživel Božidar Jakac na svoji poti po ZDA. Leta 1929 je bil v neki slovenski naselbini predstavljen mlademu dekletu, ki je bila rojena slovenskim staršem v novem okolju. V angleščini mu je povedala, da ne zna »visoke slovenščine«, nato pa je spregovorila nekaj besed »v pravem ribniškem narečju«, kar je komentiral: »Kako naj izrazim komično prijeten vtis, ko me je sredi tujega sveta presenetilo s starokrajnščino«. ⁵⁶ Še bolj so se regionalne prvine ohranile na nivoju navad in običajev, saj so se rojaki v tujini radi združevali po regionalnem izvoru, zlasti v prostem času, npr. v gostilnah, na nedeljskih piknikih ipd. Tudi na formalnem nivoju, npr. v izseljenskih društvih in pri časopisni produkciji, so se kazale regionalne značilnosti po članstvu (društva) in vsebini (časopisa). Včasih bolj in drugič manj razvidno, saj so se regionalne prvine večinoma prepletale z narodnimi, nazorskimi, političnimi, interesnimi in drugimi prvini.

Na drugi strani je vznemirljivo vprašanje, koliko so se slovenske etnične prvine vnesle v priseljska okolja, da so jih le-ta sprejela za svoje? Poznamo kar nekaj tovrstnih primerov, npr. enačenje Slovencev s polko, potico in klobaso v ZDA, čeprav vsaj dve omenjeni identifikacijski prvini (polko in klobaso) lahko pripišemo tudi drugim, npr. Poljakom in Nemcem. Tudi v Franciji med obema vojnoma so slovenski rudarji združevali prvine slovenskih običajev s francoskimi, npr. pri organiziranju t.i. vinskih trgateg, pri izboru glasbe na veselicah ipd. To je deloma posledica prisotnosti priseljencev in domačinov na skupnem dogodku. Še bolj zanimivo pa je vplivanje različnih etničnih prvin v rudarskih kolonijah, kjer so živeli priseljenci različnih narodnosti. Skupno življenje je prinašalo tudi skupne manifestacije na verskem, družabnem itd. področjih. Ker gre bolj za področje družabnosti, navad in običajev, se lahko vprašamo, koliko so bile pri tem udeležene bolj regionalne prvine, prinesene iz različnih izseljenskih okolij? Vzemimo samo primer hrane, ki je bila vedno bolj »lokalno« obarvana. Vemo, da so bile med izseljenci v 20. stoletju relativno močno zastopane slovenske kuharice, ki so vede ali nevede vnašale v prehrano pri delodajalcu prvine kuhinje, ki so jo poznale iz domačega okolja. Vendar je to že druga zgodba.

Poglejmo si primere iz časa množičnega izseljevanja v ZDA.

Izseljenci so se lahko identificirali z etnično/narodno pripadnostjo (Slovenci), državo (Avstrijo, Ogrsko, Italijo), s posamezno administrativno-upravno enoto (Kranjsko, Goriško, Štajersko...), širšim ali ožjim geografskim prostorom (Gorenjsko, Dolenjsko, Notranjsko ... Poljansko dolino nad Škofjo Loko, Ribniško dolino, Brkini), z rojstnim krajem oziroma domačo vasjo. Danes se ponovno krepijo v zvezi z zavestjo pripadnosti nekemu kulturnemu izročilu, opredmetenim v regiji. ⁵⁷ Te regionalne (prostorske) zavesti ali istovetenja z domačim krajem, so bile usidrane v izseljencih prve generacije, ki so se na formalni in simbolni kazale v opredelitvah kot so, sem Slovenec, Avstrijec, Kranjec, Gorenjec, Ribničan, Mariborčan.

Za kaj so se imeli izseljenci v avstrijski dobi? Mnogi so se izrekli za Slovence, drugi ne, pri mnogih je državljanstvo prevladalo nad etnično pripadnostjo (»smo Avstrijci«), veliko se

⁵⁶ Božidar Jakac, *Odmevi rdeče zemlje*. Po pismih iz Amerike priredil Miran Jarc (Jugoslovanska knjigarna Ljubljana), Ljubljana 1932, str. 75.

⁵⁷ Vladimir Klemenčič, Jernej Zupančič, *Regionalizem – nov izziv za geografijo*. Primer slovenskega etničnega ozemlja, *Geografski vestnik* 64 (1992), str. 157–167.

jih je izrekalo za Kranjce, mnogokrat kot sinonim za Slovence itd.⁵⁸ Še več je prepletanja glede opredeljevanja v povezavi z regionalnim izvorom, kar na simbolni ravni lahko ponostavimo z mislijo: »sem Slovenec in Ribničan«. Zlasti etnično obmejna območja so še bolj zapletena, kar nam potrjuje misel pri dopisniku iz Jelšan (1865): »Res, da Slovenci nismo, pa slovensko beremo in govorimo, če tudi Hrvaško dobro umemo...«⁵⁹

Pri prekmurskih izseljencih je bila v tujini pomembna ločnica verska identiteta, saj so pripadali, na eni strani protestantom, evangeličanom in reformiranim (kalvinskim) vernikom, na drugi strani katoličanom.⁶⁰ V ZDA so Slovenci iz Ogrske najprej ustanovili Slovensko društvo (ust. 1912), ki je sprejemalo člane ne glede na svetovnonazorsko ali versko pripadnost, kar ni preprečilo kasnejšega ustanavljanja ločenih cerkvenih in dobrodelnih društev. Povezovala pa jih je prekmurščina, ki se je razlikovala od jezika na drugi strani Mure.⁶¹

Posebnost so geografske oznake. V primerjavi z velikimi priseljskimi narodi so redke slovenske krajevne oznake postale del ameriškega okolja. V *Zgodnji Danici* je urednik Luka Jeran leta 1865 kot pripombo k pismu misijonarja Franca Pirca zapisal: »Svetovali bi pa slovenskim novim naseljencem v Ameriki to-le: Naj se držijo skupaj, kakor drugi narodi, ki se ondi naseljujejo. Deželico, kjer bodo, naj bi imenovali 'novo Slovenijo', prvo vas ali mestice, ki ga vtegnejo sčasoma vstanoviti, naj kličejo 'novo Ljubljano', drugim naselbinam naj dajejo slovenska imena iz domačih krajev n.pr. Kranj, Selo, Grad itd. /.../«⁶² Na to pripombo so se pozitivno odzvali v *Novicah* s člankom »Severna Amerika – nova Slovenija« in objavili del Pirčevega pisma in uredniško pripombo.⁶³ Vzglede za to so našli zlasti pri Nemcih, s katerimi so potovali mnogi zgodnji slovenski izseljenci v ZDA in se tudi naseljevali v njihovi bližini. Razumevanje nemškega jezika, skupna pot prek Atlantika, vera in še kaj so vplivali na povezovanje že na poti in tudi na sobivanje tudi v novih okoljih.⁶⁴

Če vzamemo v roke samo razpravo Erika Kovačiča⁶⁵ zasledimo nekaj trajnejših imenovanj. Jeranov nasvet glede uporabe imena Slovenija ni rodil sadov, zanimiva pa je interpretacija, da je mesto Elyria (Ohio) dobilo ime po Iliriji ali Ilirskih provincah. Kar precej je bilo oznak s korenem Krain: Krain Township in Krain Creek (rečica ki izvira v Krain Township⁶⁶) (Minnesota), Krain City (Michigan), Krayn (Ohio), Krain (Washington)⁶⁷, Kranjski hrib (San Francisco), Kranz Lake (Minnesota). Ob tem se marsikdaj pojavi dilema, ali so imenovanja

⁵⁸ Anton Obreza je v svojih pismih 1880 uporabljal oznako Kranjec za prebivalce Kranjske (v konkretnem primeru za izseljence iz Gorenjske, Ljubljane in Dolenjske). Glej: Domače novice. V Ameriko, Slovenec, št. 87, 10. 8. 1880.

⁵⁹ Iz Jelšan v Čičih, *Novice* XXIV/14, 5. aprila 1865.

⁶⁰ Obstojala je še tretja, t.j. laična usmeritev.

⁶¹ Mihael Kuzmič, *Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Bethlehemu v ZDA 1893–1924. Naselitev in njihove zgodovinske, socialne, politične, literarne in verske dejavnosti*, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (Migracije 2), Ljubljana 2001.

⁶² Kot uredniška opomba k pismu Franca Pirca »Iz Amerike, iz Krovinga, 8. maj. Travnja«, *Zgodnja Danica*, št. 15, 20. 5. 1865, str. 121.

⁶³ *Novice*, št. 22, 31. 5. 1865, str. 176.

⁶⁴ Marjan Drnovšek, *Usodna privlačnost Amerike. Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom* (Nova revija), Ljubljana 1998.

⁶⁵ Erik A. Kovačič, *Slovenska imena na zemljevidu Amerike*, Ave Maria koledar 1981.

⁶⁶ Težje je to trdit za naselbino Novi Kranj (Kraintown), pozneje preimenovalo v Sv. Anton (St. Anthony) v okraju Krain v Minnesoti. Ime je dobil bodisi po mestu Kranj ali deželi Kranjski. Sam se nagibam k tezi, da ga je dobil po mestu, saj bi se drugače imenovali Nova Kranjska in ne novi Kranj. V: Erik A. Kovačič, *Slovenska imena na zemljevidu Amerike*, Ave Maria koledar, 1981, str. 91.

⁶⁷ Krain, npr. ustanovitev naselbine Krain (Washington) konec 19. stoletja z namenom, da se s tem imenovanjem ovekoveči »staro slovensko domovino«. Nedvomno je trgovec in posestnik žage Mal. Malnerič, ki je kraju dal ime, imel v mislih Slovenijo (Kranjsko), manj pa mesto Kranj. V: Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 531.

po deželi Kranjski ali po mestu Kranj? Zlasti, če so jim imenovali gorenjski priseljenci. Tudi naziv Kranjec nima trdne potrditve v primeru Kranz Lake (Minnesota). Tudi Ljubljana ni imela svojega poimenovanja v ZDA, razen oznake z začetka 20. stoletja »clevelandska Ljubljana«, nanašajoč se na veliko število Slovencev, živečih v tem mestu (Cleveland kot največje slovensko mesto, na drugem mestu Trst in šele na tretjem Ljubljana). Dela mesta Cleveland, kjer so živeli Slovenci, so imenovali Žužemberk in Ribnica.⁶⁸ Zato pa ga je imela Idrija: New Idria in Mt. Idria (Idria Peak) v Kaliforniji. Poznamo poimenovanja po osebah, kjer nedvomno vodi misijonar Friderik Baraga. Kovačič našteva naslednje: Baraga County, Baraga Creek, Baraga Lakes, Baragaview, Baraga State Forest, Baraga State Park, Baraga Township, Baraga Village, Upper Baraga Lakes (Michigan), Baraga's River (Minnesota) in poskus Baraga Point (Wisconsin). Svoje »kraje« sta dobila tudi misijonarja Jožef F. Buh (Buh Township, Michigan) in Franc Pirc, to je Pierz Township in mestece Pierz (v njem še Kamnik Street) in New Pierz (železniški zaselek), vsa v Minnesoti. Iz slovenskih priimkov so izhajala geografska imena Klobucher Bay, Kroschel Township in Stonich Island (Minnesota). V Michiganu je Kovačič našel naselbino Traunik, kjer so delali slovenski gozdni delavci. Da to niso edina poimenovanja v Severni Ameriki nam potrjuje zgodba Freda Bahovca (Bahovec Peak in Mont Safran na Aljaski).⁶⁹

Če prelistamo Trunkovo knjigo *Amerika in Amerikanci* (1912) najdemo v opisih slovenskih naselbin v ZDA⁷⁰ glede izvora priseljencev vse možne regionalne opredelitve, ki jih je nedvomno dobil s strani samih izseljencev. Najpogosteje najdemo oznako Slovenci, nato pa oznake pokrajinskega ali krajevnega izvora. Določeno opredeljevanje pomenijo tudi imena raznih društev, podpornih organizacij in domov. Na slovenskem nivoju npr. *Slovenija, Slovenski dom, Slovenska zastava, Slovenski bratje, Slovenska godba, Mladi Slovenec, Zavedni Slovenec, Zavednost Slovencev, Domovina* itd.⁷¹ Najdemo tudi društvo *Kranjsko slovenski dom* in *Dolenjc*. Zlasti na področju izobraževalnih in pevskih društev so pogosta imena *Vodnik, Dr. Prešeren, France Prešeren...Adria, Lira, Zvon, Orel, Sokol, Triglav, Slavček, Slavec, Sava, Savica, Bled...Biser gora, Planinski bratje, Planinski raj, Vrh planin* itd. Vsa ta imena so povezana s slovenskimi, jugoslovanskimi ali slovanskimi istovetnostnimi elementi. Včasih so z imenom opozorili na spolno identiteto, npr. *Jutranja zarja, Lilija vrtnica* (obe ženski društvi) in *Moška enakopravnost*. Največ je bilo imen povezanih z verskim nazorom in politično opredelitvijo. Ne nazadnje, najdemo tudi imena društev, ko se opozori na priseljenško okolje, npr. *Novi dom, Detroitški Slovenci, Duluthski Slovenci, Bearkriški Slovenci* itd. Skratka, na področju javnega delovanja so pri imenovanju prevladovala širša imena, vključujoč vse Slovence ali vsaj tiste, ki so pripadali katoliškemu ali socialističnemu ali »naprednemu« taboru v ZDA. Regionalne posebnosti na tem organizacijsko društveno nivoju niso bile v ospredju.

⁶⁸ »Največ tu bivajočih rojakov je iz žužemberskega okraja in ribniške župnije. Zato ima tudi cesta, imenovana St. Clair, dva slovenska oddelka, ki jim pravimo Slovenci Žužemberk in Ribnica. Žužemberk stoji bolj proti zahodu, Ribnica pa proti vzhodu. Sedaj Ribnica nadvladuje Žužemberk. Da Ribnica raste, je vzrok, da stoji tu slovenska cerkev in tiskarna 'Nove domovine', ali kakor ji hudomušneži pravijo 'Ribniški Press'«. V: Pismo iz Amerike, Cleveland meseca septembra. Slovenski narod, šte. 222, 28. 9. 1906.

⁶⁹ Fred Bahovec, Ljubljancan na Aljaski. Spomini in lovske zgodbe, Ljubljana 1987, str. 58–60. Goro Safran je poimenoval po Ljubljancanu Francu Zafranu.

⁷⁰ Jurij Trunk, *Amerika in Amerikanci*, Celovec 1912, str. 464–542.

⁷¹ Slovenci so bili vključeni tudi v društva z imeni *Slovan, Slavija, Slovenska godba, Amerikanska Slavija... Tolstoj... Ilirija... Balkan... Jugoslovanski dom, Jugoslovan, Jugoslovanska jednota* itd.

Poglejmo si časopisje, ki je izhajalo v ZDA do leta 1914.⁷² Tudi tu se v imenih na eni strani poudarja slovenski narod (*Glas naroda, Narodna beseda, Narodni vestnik*), na drugi strani hkrati pripadnost novemu okolju (*Amerikanski Slovenec, Nova domovina, Slovenski narod v Ameriki, Amerika... Glasnik od Gorenjega jezera, Coloradske novice*). Nekateri časopisi so z naslovom izpostavili versko ali ideološko opredelitev (*Ave Maria... Proletarec*), še bolj poudarjeno s podnaslovom (*Ave Maria: Slovenski nabožni list za jugoslovanske izseljenike v Ameriki*) ali politične opredelitve (*Proletarec: List za interese delavskega ljudstva. Glasilo Slovenske organizacije Jugoslovanske socialistične zveze v Ameriki*). V času vojne v Evropi so leta 1916 začela izhajati kar tri glasila, ki so bila namenjena Slovincem, ki so živeli v ogrski polovici monarhije (evangeličanska *Szlobódna reics, Vogrszki Szlovenecz* v Bethlehemu, Pa. in katoliška *Zvezda Vogrszki Szlovenecov* v Chicagu, Ill.).

Namesto zaključka

Z vidika opredeljevanja in združevanja oziroma življenja Slovencev v tujini se srečujemo z različnimi istovetnji tako s prostorskega, jezikovnega in verskega vidika kot glede ohranjanja navad in običajev »iz starega kraja«. Ne glede na različnost razlag regionalizma in opozoril o različnih objektivnih in subjektivnih kriterijev pri opredeljevanju regij, nas v gornjem primeru zanimajo odgovori na vprašanja, kaj je posameznik, živeč v določenem prostoru na Slovenskem, kot izseljenec *odnesel* s seboj v novo priseljenko okolje. Še več, kaj so posamezne skupine izseljencev kot pripadniki določenega socialnega okolja, izobrazbe in duhovne (ne)širine *prinesli* v nova okolja, tam prinešeno ohranjali in posredovali novemu okolju. Enako pomembno je tudi vprašanje, kaj so priseljenci *pridobili* v novih okoljih na vseh poljih življenja, od boljše plače do novih kulturnih pridobitev oziroma obogatitev. S tem prehajamo na področje kulturnega okolja, socializacije, osebne identitete itd., skratka na področja, ki so bolj v domeni sociologije, antropologije in psihologije.⁷³ To niso tako nepomembna vprašanja tudi za zgodovinarja, čeprav so omenjene vede bolj usmerjene v sedanost in prihodnost, manj v preteklost.

Opozoril bi rad še na vprašanje ohranjanja in izginjanja *slovenstva* v izseljenstvu, ki je marsikdaj povezano z nazorskimi, ideološkimi, političnimi in ne nazadnje pretirano čustvenimi odzivi in reakcijami. Pod pojmom *slovenstvo* v obravnavanem kontekstu razumem vso kulturno dediščino, od jezika do navad in običajev, ki so jo odnesli s seboj izseljenci. Težko je razumljeno dejstvo, da s prekinitvijo priseljenjskih tokov postajajo otočki slovenstva v tujini vedno bolj prepuščeni asimilacijskim procesom; iz generacije v generacijo se manjša tudi število tistih, ki jih ohranjanje jezika in tradicij dedov in pradedov sploh še zanima. Slovenija lahko in mora pomagati tistim, ki se med izseljenci prizadevajo za ohranjanje slovenskih tradicij, hkrati pa navezovati stike z njimi in spodbujati potomce izseljencev, da jim obudi zanimanje za Slovenijo. Foklora in sklicevanje na slovenstvo je premalo, zato je potrebno navezovati stike na področju znanosti, vse (in ne samo ljudske) kulture, na področju turizma (*cultural tourism*), šolstva, športa in še kje. In še eno področje odpira velike možnosti povezovanja, to je *rodoslovje*, iskanje korenin, ki že vrsto let odpira možnosti za medsebojno spoznavanje, navezovanje ustvarjalnih stikov, razpoznavnost Slovenije in ne nazadnje

⁷² Jože Bajec, *Slovensko izseljensko časopisje 1891–1945*, Ljubljana 1980.

⁷³ *Encyclopedia of social and cultural anthropology* (ur. Alan Barnard, Jonathan Spencer), Routledge, London & New York 1998.

za odkrivanje slovenskih korenin pri mnogih uspešnih potomcih. Tako si mnogi med njimi lahko razložijo marsikatero besedo, prehrabeno navado, melodijo pesmi, ohranjeni predmet in podobno, kar bi sicer prekril prah zgodovine.

In da se vrnem k tematiki tega prispevka, naj navedem primer Jill Johnson iz Minnesote, v kateri se pretaka kri pripadnikov številnih evropskih narodov, med njimi tudi slovenska. Slovenski predniki so odšli v ZDA leta 1870 iz Pobrezij na Gorenjskem. Po dolgoletnem iskanju smo ji na Inštitutu za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU pomagali pri najdbi teh korenin. Takoj se je odzvala in prišla na obisk v Slovenijo. Kakor koli že to razumemo, v kraju prednikov in širše na Gorenjskem se je počutila notranje povezana s pokrajino, ki ji ni bila tuja, kot katoličanki so ji Brezje pomenile del njenega sveta, čeprav ne zna slovensko, ni bila navdušena nad slovensko hrano, kaj šele, da bi kaj več vedela o Sloveniji pred začetkom iskanja svojih korenin. Tudi ti ljudje so vredni našega zanimanja, čeprav bodo za mnoge večno ostali tujci.

Zusammenfassung

Die Mobilität der Slowenen und der Regionalismus

Marjan Drnovšek

Die Abhandlung setzt sich mit der Frage der Migration der Slowenen im 19. und 20. Jahrhundert auseinander im Zusammenhang mit regionalen bzw. lokalen Gegebenheiten, und zwar im Sinne eines Umrisses, der Hervorhebung einzelner Segmente und Musterbeispiele.

Die räumliche und soziale Mobilität sind wesentliche Bestandteile des Auswanderungsprozesses, den wir als eine Gesamtheit von Ereignissen auffassen, vom Entschluß, in die Fremde zu gehen, bis zur Assimilation an die neue Umgebung. Üblicherweise werden räumliche, statistische, kausale und organisatorische Zusammenhänge, weniger die soziale Mobilität hervorgehoben, welche letztere die Möglichkeit des Einzelnen bedeutete, den Aufstieg auf der gesellschaftlichen Skala im neuen Milieu zu schaffen. Dies manifestierte sich bei der ersten Auswanderergeneration, mehr noch bei den Folgegenerationen, die in der Regel in der Gesellschaft aufstiegen (Sprachkenntnisse, Ausbildung usw.). Trotz des geringen Siedlungs- und Sprachraums der Slowenen kamen regionale räumliche, sprachliche, ethnologische und andere Besonderheiten ihrer Herkunftsorte auch im neuen Milieu zum Ausdruck.

Es besteht ein enger Zusammenhang zwischen der Mobilität der Bevölkerung bzw. den Migrationen und allerlei »Grenzen«, die entweder nur formaler Natur waren wie etwa Verwaltungsgrenzen auf der unteren Stufe, die mehr oder weniger ausgeprägte Staatsgrenze zur österreichischen Ära u.a., oder echte Hindernisse für die Mobilität der Menschen, etwa zur Zeit des zweiten jugoslawischen Staates, vor allem bis Anfang der 60er Jahre des 20. Jahrhunderts. Bis zu diesem Zeitpunkt erkannten die jugoslawischen Behörden keine Auswanderung an, betrachteten sie diese doch als ein Phänomen der kapitalistischen Gesellschaften. Die Änderung von Staatsgrenzen und Gesellschaftssystemen im Laufe des 20. Jahrhunderts schlug sich nieder in der Möglichkeit bzw. Unmöglichkeit der freien Bewegung von Personen und somit der Auswanderung der Slowenen, die verschiedene Formen der zeitweiligen und dauernden Abwesenheit kannte. Ihre »Grenzen« errichteten auch die Einwandererstaaten durch immer schärfere Restriktionsmaßnahmen, wie etwa die USA (1924) zur Zeit der großen Wirtschaftskrise in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts oder die europäischen Staaten nach 1973. Auch die restriktive Migrationspolitik der EU weist auf die Tatsache hin, daß in der heutigen Welt, die zu einem »globalen Dorf« wird, die Mobilität von Bevölkerung, vor allem der unerwünschten (armen) Kategorien zunehmend eingeschränkt wird. Anders gesagt: Während die USA bis Ende des Ersten Weltkriegs dem Zuzug der ärmeren europäischen Bevölkerung offen standen, schob das heutige Europa dem Zufluß der ärmeren Bevölkerung aus dem osteuropäischen, afrikanischen und asiatischen Raum (Schengen-Grenze) einen Riegel vor.

Etwas zurückgestellt in der Diskussion über die Auswanderung der Slowenen in den genannten Jahrhunderten wurde die regionale Zugehörigkeit der Auswanderer, vor allem deren Regionalbewußtsein. Die Bindung an den engeren Herkunftsort, die besonders stark war zur Zeit der Massenauswanderung in die USA, ist bis heutzutage nicht abgerissen. Das manifestierte sich sowohl in der Sprache (Verwendung von Dialekten), der Vereinsgründung, als auch in der Musik, in Sitten und Bräuchen usw. Am besten erforscht ist der räumliche Aspekt der regionalen Herkunft von Auswanderern, sind doch die sogenannten Auswanderungsregionen, etwa Dolenjska (Unterkrain) und Bela krajina (Weißkrain), Beneška Slovenija (Slowenisch Venetien), Prekmurje (Übermurgebiet) und andere bekannt. Man kann sich des Eindrucks nicht erwehren, daß vor allem die Randgebiete des slowenischen ethnischen Territoriums am stärksten in die Migrationsprozesse involviert waren, was noch heute für die sogenannte Tagesmigration nach Österreich und Italien gilt.

Die vorliegende Abhandlung enthält eine Reihe von konkreten Beispielen, die manch bekannten Standpunkt bestätigen, und vor allem neue Fragen aufwerfen, die nur zum Teil Gegenstand der Geschichtsschreibung sind, vielmehr jedoch andere Fachbereiche wie etwa Geographie, Kulturanthropologie, Ethnologie, Psychologie, Soziologie und andere betreffen. Das spricht für die Notwendigkeit eines interdisziplinären Ansatzes bei der Behandlung von Migrationsprozessen im allgemeinen und folglich auch bei den Slowenen, sowohl vom Standpunkt der räumlichen und gesellschaftlichen Mobilität als auch vom Standpunkt der regionalen Herkunft und des Regionalbewußtseins der Auswanderer und ihrer Nachkommen.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejše zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodno-osvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljane zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

Branko Marušič

Zahodno slovensko ozemlje. Iskanje ozemeljske istovetnosti skozi čas*

Ob raznolikosti in nedoslednosti, ki vlada danes pri poimenovanju in opredeljevanju posameznih predelov Republike Slovenije in ozemelj, kjer v sosednjih državah žive Slovenci, si dovolimo poimenovati kot zahodno slovensko ozemlje¹ – ne da bi hoteli ta pojem uvajati v rabo in tudi, da ne bi burili preobčutljivosti nekaterih prizadetih² – vsa tista območja, ki leže zahodno od nekdanje rapalske meje in kjer kompaktno žive Slovenci.³ (Pri tem pa se izognemo razmejevanju in določitvam, ki jih postavlja pojem narodnostna meja.) Zelo pogosto ali pa na sploh se ozemlje zahodno od rapalske meje že poltretje stoletje (spočetka le v nemški in italijanski obliki) vse do danes imenuje predvsem kot Primorska (Primorsko) oziroma Primorje in kasneje tudi Slovensko primorje.⁴ Toda v isti sapi se vprašamo: So tisti predeli

* Referat na 31. zborovanju slovenskih zgodovinarjev »Regionalni vidiki slovenske zgodovine«, Maribor, 10. – 12. oktobra 2002.

¹ Opredelitev zahodni slovenski prostor služi posebni rabi. V zborniku *Slovensko Primorje in Istra* (Beograd 1953, 33) je Milko Matičetov v prikazu etnografije Slovenskega primorja zapisal: »Zahodno slovensko ozemlje je izrazito prehodno ozemlje, odprto proti vzhodu, zahodu in severu.« Tako je opozoril tudi na neustreznost rabe besede Primorska (primorski) pri obravnavi narodopisnih problemov. Jezikoslovci (dialektologi) poznajo »zahodna slovenska narečja«, ki obsegajo narečja primorske in zahodnega dela rovtarske narečne skupine, ne pa govorov zahodnega območja koroških slovenskih narečij.

² a. Morebitna uporaba poimenovanja Zahodna Slovenija je v času, odkar obstoji samostojna slovenska država, manj ustrezna. Morda je bil zato naslov predavanja (Zahodna Slovenija. Regionalizacija skozi čas) na 31. zborovanju slovenskih zgodovinarjev (Maribor, 10. 10. 2002) premalo premišljen. Med narodnoosvobodilnim bojem je na Primorskem sicer deloval (18. 9. – 22. 10. 1943) Operativni štab Glavnega štaba NOV in POS za zapadno Slovenijo (ne gre ga zamenjati z Operativnim štabom za zapadno Primorsko – 1944), a je bil vendar drugačen čas.

b. Velik del današnjih prebivalcev na ozemlju Goriško-Gradiščanske v ozemeljskem obsegu, ki je bil do razpada Avstro-Ogrske, nikakor ne uporablja za svojo istovetenje imena Goričan (Goričanka), marveč druge, ozemeljsko širše zasnovane oblike kot Primorec (Primorka), ali pa bolj zožano kot Tolminec, Bric, Kraševac, Cerkljan, Bovčan. Pojem Goričan (Goričanka) velja v dnevni rabi pravzaprav le za prebivalca občine Nova Gorica, niti ne za prebivalca občine, ki nosi v svojem sestavljenem imenu tudi besedo Gorica (Šempeter pri Gorici). Toda Tržačani ostajajo še vedno prebivalci Trsta in okolice, podobno tudi Istrani. Na drugi strani pa se poimenovanje Primorska (Primorec, Primorka, primorski, primorska) zelo pogosto zožuje v pogovorni rabi le na obalni pas slovenske države.

³ Valter Bohinec je leta 1952 napisal: »Sedaj štejemo k Slovenskemu Primorju vse tisto, slovensko ozemlje, ki je po rapalski pogodbi leta 1920 pripadlo Italiji, živelu potem ločeno od ostale Slovenije in bilo po priključitvi leta 1947 združeno z L R Slovenijo. Pri tem je bilo odtrgano od njega mesto Trst in njegova slovenska okolica« (Slovensko Primorje v luči turizma. Ljubljana 1952, 13).

⁴ Obliki Primorje in Primorska sta starejši in se pojavljata kot slovenski prevod nemškega Küstenland in italijanskega Litorale. V letih 1851–1852 je v Trstu izhajal uradni list, tudi v slovensščini, za »Primorsko deželno«, njegovi nasledniki so bili namenjeni za »Primorje« (1853–1859) oziroma za »avstrijsko-ilirsko Primorje« (1860–1862, 1863–1918). V slovenskem tisku se pred letom 1848, na primer v *Novicah* (5. 2. 1845, str. 22) omenja »primorska dežela« ali »Primorska« (13. 8. 1845, str. 129–130), poleg bolj uporabljanih oblik Goriška, Trst (Terst) in Istra (Istria). Po prvi svetovni vojni se je rabilo, tako kot pred vojno, poleg imena Primorska (Primorsko) tudi ime Primorje (primorski, Primorci): »... Primorje izhodišče vse naše politike, zato se z rešitvijo primorske manjšine ...« (Za zmago pravice! Ljubljana 1923, 19). Zelo pogosto pa tudi Julijska krajina (Slovenci v/z Julijske krajine). Oblika Slovensko Primorje (primorje) se je uporabljala kasneje, da so se lahko v Julijski krajini pod Italijo narodnostno opredelili njeni sestavni deli. Razširila se je zlasti v času narodnoosvobodilnega boja. Na tem mestu je to sestavljeno zemljepisno ime zapisano v obliki, ki jo predpisuje slovenski pravopis. Prav v taki obliki (Slovensko primorje) je bilo zapisano v *Novicah* (4. 2. 1863, str. 34–35).

Koroške (Kanalska dolina), ki sodijo danes v Italijo in v videmsko pokrajino, tudi Primorska. Sta Beneška Slovenija in Rezija tudi sestavini tega ozemlja?⁵

Povsem na mestu je odločitev slovenskih zgodovinarjev, da se vključujejo na tem zborovanju v razprave o slovenskih regionalnih problemih današnjih dni. Po tistem, kar je bilo mogoče o tem izvedeti v javnosti, so o regionalizacijskih problemih doslej razpravljali in se izjasnjevali predvsem zemljepisci. Za geografe je regija ozemlje, »ki ga družijo podobne in enake naravne in družbene značilnosti ... Geografsko regijo sestavljajo posamezne večje ali manjše pokrajine z značilnostmi glede na prevladujoče naravne ali družbene pojave na sosednjih ozemljih, lahko pa so tudi posledica njihovega medsebojnega prepletanja.«⁶ Taka opredelitev pa ne ustreza zgodovinarju, ki pri svojem regionalnem oziroma krajevno zgodovinskem raziskovanju preteklosti izhaja iz zgodovinskih upravno političnih razdelitev in opredelitev, torej iz družbenih značilnosti. Pri upravnih ozemljih pa so se naravne in družbene razmejitve bodisi ujemale ali pa so se, kar je bilo zelo pogosto, med seboj razlikovale. Vendar je domnevana odsotnost zgodovinarjev pri regionalizacijskih načrtovanjih današnjih dni, nezaslužena. Če je geografska regionalizacija, eden od temeljev regionalnega planiranja in sestavni del regionalne politike, ta pa je vezana predvsem na slovenski državni prostor, so zgodovinarjeve regije pogosto izven tega obsega in se širijo na ozemlja, na katerih so živeli in še žive Slovenci. Posebnost geografskega pojmovanja regij je na primeru slovenske obale pokazal tudi Ivan Gams.⁷ Od zgodovinarjevih naziranj se razlikujejo tudi etnologove določitve ozemelj zaradi njih narodopisnih posebnosti in lastnosti.⁸ Podobno tudi določitve, ki jih uporabljajo umetnostni zgodovinarji ali jezikoslovci (dialektologi). Geografi so svoja določanja regij in njih poimenovanja pogostokrat prilagajali upravno političnim spremembam, na primer pojem Koprsko primorje, nastal je potem, ko je prišlo to ozemlje skoraj dokončno k Jugoslaviji.⁹

To razpravljanje je namenjeno tistim predelom slovenskega ozemlja, ki zaradi svoje lege niso nikdar bili izključeni iz najstarejših poznanih upravno teritorialnih razdelitev ozemlja, kjer so in še žive Slovenci. Zato ta razprava ne posega v najstarejša obdobja, kajti sicer bi zaobjela pravzaprav pregled celotne in celostne zgodovine nekega predela slovenske zemlje. Njen začetek je postavljen v sredino 18. stoletja, ko se zaradi modernizacije države uveljavlja nova upravna porazdelitev in s tem ustvarjanje novih upravnih enot.¹⁰ Ob združevanju teritorijev (glavarstev) v Goriško-Gradiško (Gradiščansko) pa je pomembno ustvarjanje nove upravne celote – Avstrijsko Primorje. K novi podobi pa prispevajo tudi zunanjepolitični dogodki

⁵ Ta problem je imel gotovo v mislih Milko Matičetov, ko je objavil študijo *O etnografiji in folklori zapadnih Slovencev* (*Slovenski etnograf*, 1/1948, 9–56) in ko je v zborniku *Slovensko Primorje in Istra* (Beograd 1953, 39) pisal o »etnografiji in folklori zahodnih Slovencev.« Tako se je izognil opredelitvi primorski Slovenci in obenem pokazal na razlikovanje med izhodišči zgodovinarjeve in etnologove (etnografove) regionalizacije. V navedenem zborniku (stran 1) pa je Josip Roglič zapisal, da sodi k Slovenskemu primorju tudi Beneška Slovenija. Še pred tem je uvodno besedilo v zborniku *Oko Trsta* (Beograd 1945, 12) določilo, da Julijsko krajino sestavljata Slovensko primorje in Istra. Stališče slovenske narodnoosvobodilne politike, da je Beneška Slovenija del Primorske, je bila v času druge svetovne vojne razumljivo, zlasti v povezavi z zahtevami, da se bodoča državna meja med Italijo in Jugoslavijo postavi po narodnostnih principih. Joža Vilfan je tako zapisal: »... očuvali vse Slovensko Primorje z vsemi sestavnimi deli, torej s Trstom in Slovensko Benečijo ...« (*Partizanski dnevnik* 15. 9. 1944, šte. 245).

⁶ Igor Vrišer v *Enciklopediji Slovenije* (10, 1996, str. 145–146).

⁷ Analiza imen za obalno regijo. V: *Annales* 1/1991, 7–12.

⁸ Glej opombo I in 5!

⁹ Anton Melik, *Slovensko Primorje*. Ljubljana 1960, pass. Jurij Tiil je avtor knjige *Toponimi Koprškega primorja in njegovega zaledja*. Koper 2000.

¹⁰ Za prikaz temeljev upravnega položaja je služilo trojezično delo iz leta 1988 *Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918. Zgodovinski-bibliografski vodnik*.

kot je bil leta 1797 propad Beneške republike in je bil tako slovenski zahod prvič združen, a le za borih sedem desetletij, v eni državni skupnosti.¹¹ Na primeru zahodnih predelov Slovenije je pravzaprav sredina 18. stoletja izhodišče za razprave v katere lahko tudi zgodovinar doprinese kako ustrezno iver k odločitvam o upravnih porazdelitvah naših dni na ozemlju Republike Slovenije.¹²

Zahodno slovensko ozemlje je bilo v znatni meri mejno območje, ki je bilo v srednjem veku razdeljeno med več dinastičnih ozemelj in kasneje na več dežel in dve (ali celo tri) državni tvorbi. Ta razdelitev z državno mejo je v veljavi še danes. Sredi 18. stoletja, v času ko ta opozorila na regionalne probleme Slovenije na zahodu začenjajo, je bilo obravnavano ozemlje razdeljeno na habsburško monarhijo in Beneško republiko. Državi sta postali mejni leta 1500, pravzaprav od mira v Wormsu (1521) in še bolj določeno od leta 1543, ko se je znova začrtala, sicer skoraj vse do razpada beneške države, nemirna državna meja. Mejna črta med državama se je pravzaprav uredila šele sredi 18. stoletja, le nekaj desetletij pred koncem Beneške republike.¹³

Na beneški strani meje so Slovenci živeli strnjeno na treh območjih, in sicer na istrskem polotoku v zaledju mest Koper, Izola in Piran, nato v predalpskem in alpskem pasu, med reko Idrijo na vzhodu ter rekami Bela, Tilment (Tagliamento) in Ter na zahodu, med Julijskimi Alpami in predeli Furlanske ravnine ter nazadnje, vendar ne v velikem številu, so Slovenci živeli na zahodnem Krasu in ob levem bregu reke Soče v okolici Tržiča (Monfalcone). V beneški Istri (L'Istria Veneta) se kaka regionalnost ni nakazovala, upravna oblast je bila porazdeljena med mesti in območji (terre).¹⁴ Pazinska knežija oziroma Istrska grofija je bila upravna enota avstrijske Istre. Istrski Slovenci v beneški državi niso nikdar dosegli take individualnosti kot oni ob reki Nadiži in Teru ter v Reziji. Benečani so sicer priznavali in poznali jezikovno posebnost slovenskih sodržavljanov, toda pri tem je beneška država izrabila v večji meri mejaštvo Slovencev ob Nadiži. Benečan Marino Sanudo je že proti koncu 15. stoletja (1483) pisal o Schiavoniji, o ozemlju, ki pričinja pri Čedadu.¹⁵ To ime je nato pri Italijanih dobilo nove oblike kot Schiavonia Veneta oziroma Veneta Schiavonia,¹⁶ Slavia Veneta, Slavia Italiana ali Benecia, pri Slovencih pa kot in predvsem Beneška Slovenija.¹⁷ Ohranjeno je še danes in ozemlje beneških Slovencev, ki je bilo vselej porazdeljeno le na občine, ohranja do danes svojo podobo in je pravzaprav najbolj zgodovinsko in zemljepisno začrtan predel slovenskega zahoda. Pri tem pa je potrebno poudariti, da se k Beneški Sloveniji zelo pogosto prišteva tudi Rezija. Sicer je večji del beneških Slovencev sodil pod čedajski proveditorat, sestavni del beneške upravne enote Patria del Friuli.¹⁸

Na avstrijski strani beneško-avstrijske državne meje je bila Goriška grofija, nekdanje osrednje ozemlje Goriških grofov, mesto Trst in habsburška Istra. Obmejna lega je narekovala avstrijski državi, da je v gornjem Posočju – zemljepisno opredeljenem – postavila bovško

¹¹ Vasilij Melik, *Beneški Slovenci (1797–1866)*. V: *Zahodno sosodstvo. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne*. Ljubljana 1996, 97–104.

¹² Branko Marušič, *Od kdaj ime »Primorska«*. *Primorska srečanja* 1993, št. 140, str. 7–8.

¹³ Giorgio Valussi, *Il confine nordorientale d'Italia*. Trieste 1972, pass.

¹⁴ Leon Marin, *Upravna in teritorialna razdelitev Slovenske Istre v zadnjih sto letih*. V: *Annales* 1/1991, 135–148; 2/1992, 159–174.

¹⁵ Miroslav Premrou, *Mominenta Sclavenica*. Lioubliana 1919, 46.

¹⁶ Tako se omenja v mednarodnih razmejitvenih sporazumih (Avstrija – Beneška republika) leta 1756 (Vittorio Adami, *Storia documentata dei confini del Regno d'Italia*. 4. Roma 1931, 405).

¹⁷ V prvih omembah v slovenskem tisku se beneški Slovenci omenjajo kot Slovenci iz videmske nadškofije, benečanski Slovani in Slovenci v Italiji (Branko Marušič, *Primorski čas pretekli*. Koper 1985, 47).

¹⁸ Guernino Girolamo Corbanese, *Il Friuli, Trieste e l'Istria nel periodo veneziano*. 2. Udine 1987, 292–293.

glavarstvo, ki je bilo vse do srede 18. stoletja (1751) podrejeno osrednji avstrijski vladi in je šele od tedaj dalje bilo vključeno v goriško grofijo.¹⁹ Samostojno glavarstvo je bila tudi Tolminska, ki se je goriški grofiji pridružila sredi 17. stoletja skupaj z glavarstvom Oglej. Bovško glavarstvo je svojo samostojnost izgubilo leta 1751 in bilo priključeno Goriški grofiji. Tri leta nato pa je bila grofiji priključena še Gradiška (Gradiščanska) grofija.²⁰ S tem se je ustvarilo ozemlje, ki je bilo heterogeno po svojih naravnih, jezikovnih in narodnostnih ter socialno-ekonomskih značilnostih in je nosilo ime Goriško-Gradiška grofija. Sredi 18. stoletja (1751) se je ustanovila tudi goriška nadškofija, njene meje se niso nikdar povsem pokrivalo z upravnimi. Gorica je postala cerkveno in versko središče zlasti potem ko je postala sedež metropolitije.

Goriški del grofije je bil pretežno slovenski z izjemo narodnostno mešane Gorice, Gradiška grofija pa je bila v večji meri romanska. Vse do leta 1918 je bila Goriška ali Goriška grofija ena izmed avstrijskih dednih dežel. Kot povedano dežela ni imela pravih naravnih meja in to je bilo najbolj očitno v Vipavski dolini, ki jo je deželna meja razpolovila na dve polovici, nenaravna pa je bila meja tudi v furlanski ravnini. Razlika med pripadnostjo Vipavske doline Goriški in Kranjski je bila jasno izražena in se na svoj način kaže še danes. Razdelitev Vipavske doline je posledica fevdalnih delitev ali pa še celo kasno antičnih.²¹ V goriški deželi je bil posebnost tudi gornji Kras, ki je cerkveno sodil k Trstu, s tem mestom se je Kras, deloma tudi spodnji, tudi močno gospodarsko povezoval. Velik del spodnjega Krasa (Devinsko gospodstvo) pa je do leta 1825 spadal h Kranjski in nato prešel k Goriški, tako so bile izbrisane meje, ki jih je ustvarila fevdalna zemljiškoposestna porazdelitev.

V tem ozemeljskem sklopu, ki je ob koncu 19. stoletja obsegal skoraj 3000 km², so se ustvarjali manjši upravni sklopi kot je bila Tolminska (s Cerkljansko vred), Kras s središčem v Sežani ter ožji okoliš Gorice in njene neposredne okolice. Tolminska je položaj ustvarila zaradi naravnih danosti in zgodovinskega razvoja. Kakor so bili slovenski prebivalci dežele Goriške imenovani Goričani ali goriški Slovenci, tako se je tudi izoblikovalo ime Tolminec, za prebivalce gorenjega Posočja. Na Goriškem pa so živeli in še živijo tudi Kraševci, Vipavci, Brici in Gorjani. Opredeljevanje pa se je lahko omeji tudi na še manjša ozemlja in tako smo imeli in še vedno tudi imamo Bovčane, Brkince, Cerkljane in druge. Pripadnost goriški deželi je med Slovenci zlasti okrepila uvedba deželne samouprave in rast mesta Gorice ne le v središču dežele, marveč tudi v gospodarski, izobraževalni in kulturni center za Slovence. V Gorici je od leta 1818 tudi delovalo centralno bogoslovno semenišče, edini visokošolski zavod v Avstrijskem primorju vse do nastanka tržaške univerze leta 1924.

¹⁹ Jaromir Beran, Doneski k zgodovini prava na Goriškem. Zbornik znanstvenih razprav, Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta 18/1959, 5–50.

²⁰ Helfried Valentinitz, Die Grafschaft Gradisca unter der Herrschaft der Fürsten Eggenberg 1647–1717. V: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 87/1996, 87–103. Ime grofije se je pojavljalo in se še pojavlja v obliki Gradiščanska in Gradiška. O Gradiščanski je na primer pisal Simon Rutar (*Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*. Ljubljana 1892–1893), v uradnih dokumentih pa je bilo zapisano ime Gradiška (avstrijski cesar je bil pokneženi grof goriški in gradiški, v februarjem patentu –1861 je bila navedena poknežena grofija Goriška in Gradiška), Ernest Klajzar je izdal leta 1891 *Primočni zakonik za pokneženo grofijo Goriško in Gradiško*.

²¹ V 6. ali 7. stoletju naj bi bila gornja Vipavska dolina del bizantinske Istre, spodnja pa del langobardske države (Drago Svoltjak-Timotej Knific, Vipavska dolina. Zgodnjesrednjeveška najdišča. Ljubljana–Nova Gorica 1976, 81). Upravno razmejitev Vipavske doline nakazuje tudi darovnica Otona III. z dne 28. aprila 1001 (Peter Štih, »Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza«. Nova Gorica 1999, pass.) in sicer sredi Vipavske doline pri kraju Vrtovin, ki je lahko, sodeč po omembi (Ortaona) potok Vrtovinšček ali pa naselje, raztezalo bi se morda na vzpetini Sv. Pavla nad Vrtovinom. Kasneje, v 16. stoletju, se je vipavska dolina razdelila med Goriško in Kranjsko. Delitev je opravil leta 1527 kasnejši cesar Ferdinand I. Meja je bila na reki Hubelj.

Modernizacija habsburške monarhije v 18. stoletju je prinesla več upravnih sprememb in na slovenskem zahodu ni le zastavila obseg goriške grofije oziroma Goriško-Gradiške, ustvarila je tudi nov upravni pojem Avstrijsko primorje ali Avstrijsko-Ilirsko primorje (Litorale Austriaco, Österreichische Küstenland; Litorale Austro-illyrico, Österreichisch-illyrisches Küstenland).

Čas, ko se je prvič pojavilo v zgodovinskih virih ime Primorje za označevanje kake od avstrijskih ali pa skupnosti dežel ob Jadranskem morju, ni poznan. Toda ime in zaris ozemlja, ki naj bi ga upravna enota obsegala, ni zrasel ob morju marveč je delo osrednjih državnih organov, ki so v korist napredovanja države svojo pozornost usmerjali na morje in pri tem je Trstu pripadala odločilna vloga. Ustvarili so nenaravno skupnost z imenom, ki se je uradno prvič pojavilo leta 1731 v imenu komerčne intendance za Avstrijsko, pravzaprav za Notranjeavstrijsko Primorje. Ta intendantca je obsegala najprej glavarstva Trst, Reka in Bakar. Iz tega urada, ki je spočetka skrbel za pospeševanje trgovine, je nastal leta 1776 tržaški gubernij. Pot do tega je bila zapletena ne le zato, ker so se menjale kompetence intedance in ozemlje na katerem je delovala (v drugi polovici 18. stoletja so postopoma odpadla glavarstva v hrvaškem Primorju) marveč tudi zaradi prenosa oblasti iz Gradca na Dunaj v okviru reform državne uprave v času cesarice Marije Terezije.

Ob nastanku tržaškega gubernija, ki je obsegal Trst z ozemljem in Goriško-Gradiško, pa je bila Istra še vedno razdeljena z državno mejo. Tako se je Avstrijsko primorje, kot območje, ki je obsegalo Goriško-Gradiško, Trst z ozemljem in celotno Istro, dokončno uveljavilo šele v času, ki je sledil padcu Napoleona in koncu Ilirskih provinc in ko so bile leta 1825 tudi urejene razmere z izločitvijo Reke. Za to območje, obsegalo je Trst, ter goriško in istrsko (pazinsko) okrožje, so uporabljali ime Avstrijsko primorje ali Avstrijsko-ilirsko primorje, gubernij v Trstu pa so imenovali tudi kot primorski gubernij. Enota je delovala do razpada Avstro-Ogrske (1918). Prebivalci Avstrijskega primorja pa so se imenovali ne le Primorci, marveč tudi Goričani, Tržačani in Istrani. Tako je bila uravnana tudi pridevniška raba navedenih pojmov.

Ustvarjeno je bilo administrativno območje, ki ga je povezovala le vlada, kasneje namestništvo, v Trstu. Bila je povsem umetna tvorba ali kakor je avstrijska zgodovinarica Eva Faber zapisala, je Avstrijsko primorje zrastle v glavah merkantilistično navdahnjenih avstrijskih ministrov in visokih uradnikov.²² Slovenski geograf Anton Melik pa je sodil, da je ime, ki je poudarilo obmorsko lego ozemlja, prišlo iz vzhodnega ali severovzhodnega zaledja: »Človek prihajajoč od vzhoda in severovzhoda, je to pokrajino in njene posamezne dele ob morju vedno znova imenoval po njem, zakaj lega ob morju, to je za sosede na celinski strani, je njeno najiminitnejše geografsko svojstvo.«²³ Prav zato ni Avstrijsko primorje nikoli postala neka pokrajina, ki bi jo povezoval trdne vezi, ne le zaradi gospodarstva in družbenega razvoja, marveč tudi zaradi jezikovne in narodnostne različnosti, ki se je najbolj manifestirala ob porajanju in razvijanju slovenskega in italijanskega političnega gibanja. Vsaka sestavina Primorja je zase živela svoje življenje, to deželno samostojnost pa je še okrepila uvedba deželne samouprave po letu 1860. S tega vidika je morda manj razumljiva trditev o središčnem položaju Trsta, ki je »že začel kazati kohezivno silo različnih usmeritev nacionalnih idej.«²⁴

²² Eva Faber, *Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700–1780*. Trondheim–Graz 1995, 1.

²³ Anton Melik, *Slovensko Primorje ...* 5.

²⁴ Darko Darovec, *Oris državnopravnih vidikov italijanskega, slovenskega in hrvaškega razmerja v Avstrijskem primorju sredi 19. stoletja. V: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*. Ljubljana 1995, 97.

Pravih političnih povezav niti med Slovenci v sestavnih delih Primorja niti med Italijani ni bilo. Bile so le nekatere občasne akcije. Pri Slovencih je bil na primer program Zedinjene Slovenije v dobi taborov, pri Italijanih zamisel, da se združijo v eno politično enoto Trst, Istra in Goriška, kot nekaka protiutež slovenskemu političnemu programu. Politična zgodovina Slovencev pa tudi Hrvatov v Avstrijskem primorju govori o mnogih poskusih sodelovanja in zблиževanja med posameznimi deželami, pa tudi o konfliktnih zlasti med predstavniki tržaške in goriške, slovenske politike. Veliko temeljnih sodelovalnih pobud pa so sprožila zlasti razmerja do italijanskega nacionalističnega političnega delovanja.

Italijani, predvsem liberalni nacionalci, so v instituciji Avstrijskega primorja v drugi polovici 19. stoletja spoznali zgolj orodje avstrijske vlade za izvajanje germanizacijskega pritiska. Kot protiutež so ji postavili geografsko in administrativno neobstoječo Venezia Giulio.²⁵ Ime je nazadnje skoval in ga leta 1863 objavil jezikoslovec Graziadio Isaia Ascoli zato, ker je bilo po njegovem ime Avstrijsko primorje neustrezno. Po njegovem in po mnenju predvsem nacionalno liberalnega tabora so Italijani potrebovali skupno ime za kraje, kjer žive njih rojaki v Avstriji. Ime Venezia Giulia, za razliko od oznake Venezia Propria in Venezia Tridentina, so rabili že pred prvo svetovno vojno, uveljavilo pa se je potem, ko je Italija leta 1915 prvič zasedla predele Avstrijskega primorja in je tu po rapalski pogodbi postala tudi suveren. Poimenovanje dežel ob severovzhodnih obalah Jadrana pa je sodilo tudi v sklop prizadevanj javnosti v italijanski državi, da se leta 1861 ustanovljena monarhija tudi regionalizira in da se posamezni deli tudi poimenujejo.

Do prve svetovne vojne je bila torej Venezia Giulia, do takrat še ni imela slovenske oblike in Slovenci so takemu poimenovanju nasprotovali, pravzaprav italijanski sinonim za Avstrijsko Primorje. V uradno nomenklaturo je stopila že med prvo svetovno vojno, ob okupaciji primorskih dežel, pa je izvajalec okupacijske oblasti nosil naslov guverner Venezie Giulie, podobno je imel tudi kasnejši civilni komisar. Toda Venezia Giulia so bila takrat zasedena ozemlja, ime je nosilo značaj začasnosti ter volilna zmaga Slovencev na Goriškem (1921) in prihod fašizma na oblast (1922) sta pobudila konec leta 1922 ustanovitev pokrajine Venezia Giulia.²⁶ Takrat je italijanski izvirnik že imel slovenski prevod kot Julijska Benečija; dr. Josip Vilfan ji je nato nadel novo ime Julijska krajina, strogi dr. Henrik Tuma pa je bil bolj pesniški, ko je hotel uveljaviti ime Beneška Julija.

Venezia Giulia ali Julijska krajina je obsegala kraje Avstrijskega primorja in tiste dele Kranjske, ki so prišli po rapalski pogodbi k Italiji, vendar pa nikoli ne videmske pokrajine, ker je bila ta že od leta 1866, oziroma od leta 1867 tudi formalno del Italije.²⁷ Upravna enota, pokrajina, ki pa je takrat nosila ime Venezia Giulia pa je dejansko obstajala le tri mesece, na prelomu let 1922 in 1923. Takrat je bila prvič v eni upravni enoti na pokrajinski in deželni ravni združena Vipavska dolina, idrijsko območje pa se je po skoraj dvesto letih znova povrnilo Goriški. Toda že na začetku leta 1923 je pokrajina Venezia Giulia prenehala, iz nje sta nastali puljska in tržaška provinca, Goriška (goriško, tolminsko in gradiško okrožje) pa je bila priključena »staroitalijanski« Videmski pokrajini.

²⁵ Branko Marušič, Venezia Giulia. V: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 625–634.

²⁶ Lavo Čermelj, Julijska krajina, Beneška Slovenija in Zadarska pokrajina. Imenoslovje in politično-upravna razdelitev. Beograd 1945, 7.

²⁷ Na podlagi izida plebiscita 21. in 22. oktobra 1866 na Beneškem (Veneto) in seveda tudi v pokrajini Videm je izšel 4. novembra 1866 kraljevi odlok, ki je odločal, da je Beneško skupaj s pokrajino Mantova postalo integralni del italijanskega kraljestva. Dekret je obliko državnega zakona dobil 18. julija 1867, ko sta ga izglasovali obe italijanski parlamentarni telesi (Raccolta ufficiale delle leggi e dei decreti del regno d'Italia. Anno 1867, Stev. 3841). Ta formalnost seveda ni ovirala uveljavljanja italijanske suverenosti tudi v Beneški Sloveniji v času neposredno po plebiscitu.

Po rešitvi reškega vprašanja leta 1924 je nastala reška pokrajina in je njeno ozemlje postalo tudi del Venezie Giulie, ki pa je vse do uveljavitve nove italijanske ustave – začela je veljati 1. januarja 1948 – ostala le bolj geografska italijanska dežela in ne ozemlje kake upravne celote. Razmere so se nato ustalile leta 1927, ko se je Goriška ločila od Vidma, vendar se v nekdanje ozemlje grofije oziroma avstroogrške grofije niso vrnile občine iz spodnjega Posočja ter občine iz spodnjega in gornjega Krasa. Tako se je tržaška pokrajina razširila tudi na območje avstroogrškega postojnskega okraja, in dobila manjši del nekdanje Istre (Milje), katere ozemlje je sicer potlej nosilo ime Puljska pokrajina. Od leta 1927 do 1947 imamo v zahodni Sloveniji predvsem pet upravnih skupnosti, ki zajemajo slovensko etnično ozemlje. Tradicionalno ozemlje je s kranjskimi pridobitvami ohranila Goriška, vendar je izgubila veliko južnih predelov (Kras, spodnje Posočje).²⁸ Beneška Slovenija je ostajala del videmske pokrajine, po senžermenski pogodbi (1919) pa je sem prišla Kanalska dolina. Tudi Istra je ohranila velik del svojega ozemlja, zato pa se je z nekaterimi občinami bivše Kranjske in Istre razširila reška pokrajina. Znatno pa se povečala Tržaška pokrajina na račun nekdanje Goriške in s predeli bivšega postojnskega okraja. Formalnoppravno se je ta ureditev – z izjemo sprememb na občinski ravni – ohranila vse do uveljavitve mirovne pogodbe z Italijo leta 1947.

Toda ta čas, zlasti pa druga svetovna vojna (1941–1945), je poznala še druge porazdelitve. Partizanska oblast je po spočetni in prostorski organizaciji sredi leta 1944 Primorsko porazdelila na pet okrožij (Severnoprimorsko, Zapadnoprimorsko, Srednjeprimorsko, Južnoprimorsko in Trst) in za vsa ta ozemlja uvedla ime Slovensko primorje, pogostokrat se je tej oznaki dodajalo še ime Trsta.²⁹ To ime se je podobno kot tudi starejše poimenovanje Primorska uveljavilo med obema vojnoma za označevanje slovenskih krajev, ki so po rapalski pogodbi pripadali Italiji. V dobi med obema vojnoma pa je Primorska ostala nekakšna moralna in simbolična skupnost, ki je niso več ločile nekdanje deželne meje, saj je dotlej razlikovanje med temi deželami (Goriško-Gradiška oziroma Goriška, Trst in Istra) prevladovalo nad skupnim imenom.

Nemška okupacijska oblast je leta 1943 uvedla Operacijsko cono Jadransko primorje, ki pa je z vključitvijo videmske in ljubljanske pokrajine, globoko preseгла obseg Avstrijskega primorja in Venezie Giulie oziroma Julijske krajine. Toda, kot že povedano, je italijanska administrativna ureditev trajala vse do uveljavitve mirovne pogodbe z Italijo in vsi poskusi, ki so sledili po končni vojni tako, kot angloameriška okupacijska oblast v Julijski krajini, razdeljeni od junija 1945 do septembra 1947 na coni A in B, kot tudi jugoslovanska vojna uprava v coni B Julijske krajine, imenovani tudi Vzhodnoprimorsko okrožje (v njem so bila pridružena tudi slovenska območja puljske in reške pokrajine), so bili začasni.³⁰ Začasnost je rešila – pravzaprav jo je podaljšala – mirovna pogodba z Italijo, ki je v sto petdeset let trajajoče državno stanje, zarezala z državno mejo in ustvarila tudi iz dveh con obstoječe Svobodno tržaško ozemlje. Vendar pa je potrebno pri tem opozoriti na, za današnjo razpravo zelo poučen odlok Pokrajinskega NOO za Slovensko Primorje z dne 12. maja 1945, ko je iz dotedanjih petih okrožij, ustanovil goriško in tržaško okrožje ter avtonomno mesto Trst. Zahodno slovensko ozemlje (Primorska, Slovensko primorje) je bila porazdeljeno tako, da so severno,

²⁸ Tullio Blessi, *La provincia di Gorizia nella prima metà del sec. XX*. V: *Studi Goriziani* 36/1964, 35–77; *La Provincia di Gorizia nelle sue vicissitudini*. Gorizia 1966.

²⁹ Cvetko Vidmar, *Od prvih zametkov ljudske oblasti do današnje komune*. V: *Goriški zbornik*. Ljubljana 1968, 20–37. Po kapitulaciji Italije ustanovljeni (11. 9. 1943) najvišji organ partizanske oblasti na Primorskem je nosil ime Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo.

³⁰ Cvetko Vidmar, *Oris Zavezniške vojaške uprave v Slovenskem primorju*. V: *Goriški letnik* 8/1981, 173–222.

zapravno in srednjeprimorsko okrožje s korekturami meje na južnih predelih, pripadale goriškemu vse ostalo pa tržaškemu okrožju oziroma avtonomnem mestu Trst.³¹

Temeljna značilnost zahodnega slovenskega prostora po septembru 1947 je državna meja. Ta je na italijanski strani ohranila ozemlje goriške pokrajine v zelo zmanjšanem obsegu, vendar povečano za kraje v spodnjem Posočju, ki so sicer med obema svetovnjima vojnama pripadal tržaški pokrajini; zato se pri Italijanih goriška pokrajina imenuje kot Isontino – Posočje. Nespremenjene so ostale tudi razmere v videmski pokrajini s štirimi naselitvenimi jedri Slovencev (dolina Nadiže in pritokov, dolina Tera, Rezija in Kanalska dolina. Tržaška pokrajina, kakršna je bila med obema vojnoma, se je znatno zmanjšala ne le zaradi nove meje z Jugoslavijo ampak tudi zato, ker je v Trstu in v njegovi neposredni okolici ter v severozahodnem delu Istre nastalo Svobodno tržaško ozemlje in tržaška pokrajina ima danes le malo večji obseg od nekdanjega avstroogrskega »samosvojega mesta Trsta z okolico«.

Nova italijanska ustava pa je uvedla dežele, med njimi je bila kot dežela s posebnim statutom tudi Furlanija - Julijska krajina, ki po se je uresničila leta 1963, celo poldrugo desetletje po uveljavitvi ustave. Na jugoslovanski strani se je ustanovilo že pred uveljavitvijo mirovne pogodbe šest okrajev. V okrajih Idrinja, Gorica, Sežana in Tolmin je bil zaobsežen velik del nekdanje Goriške, okraja Postojna in Ilirska Bistrica sta imela ozemlja nekdanje Kranjske oziroma Istre. V coni B Svobodnega tržaškega ozemlja pa je delovalo Istrsko okrožje z okrajema Koper in Buje, pri upravljanju so sodelovale oblasti slovenske in hrvaške republike. Po londonskem sporazumu je slovenski del istrskega okrožja postal okraj Koper.

Na jugoslovanski oziroma slovenski strani nove državne meje se je upravna ureditev ni ustalila. Sledila je vrsta sprememb, ki so na prelomu petdesetih in šestdesetih let prispevale k temu, da je zahodni slovenski prostor (Primorska) v svojem matičnem delu imel le še dve upravni enoti, okraja Koper in Gorica. Toda 1. januarja 1963 sta se združila okraja Gorica in Koper, ki pa je bil dve leti nato ukinjen. Takrat je na Primorskem delovalo 10 občin, leta 1994 je njih število v samostojni slovenski državi naraslo na 21, danes jih deluje 22.

Razdrobljenost v kateri se je znašlo zahodno slovensko ozemlje od leta 1965 dalje je pogostokrat vodila k povezavam, ki so se kazale – predvsem zaradi gospodarskega načrtovanja – v takih medobčinskih povezavah kot so bila severno primorska in kraško-notranjska »regija« ali pa obalni pas. Vse skupaj pa ni prav posebno uspevalo, vendar je ostalo nekaj povezav, kot so bile na ravni celotne Primorske časnik *Primorske novice* (uredništvi ima v Kopru in Novi Gorici), revija *Primorska srečanja*, radio in televizija Koper-Capodistria (sedež ima v Kopru, regionalni studio pa v Novi Gorici), ali pa na medobčinski ravni, na primer bolnišnična služba, kmetijsko-veterinarska služba in nekateri kulturni zavodi. Nekatero ustanove nosijo v naslovu pridevnik *primorski*, a so omejena predvsem na središča, kjer domujejo (Primorsko dramsko gledališče v Novi Gorici, Primorska univerza, Primorski poletni festival in Primorski skladi v Kopru itd.).

Že vrsto let pa se vrste razprave, pogostokrat tudi polemične, o upravni porazdelitvi Primorske, ali naj ta postane celovito upravno ozemlje ali pa naj se porazdeli na dve ali več enot. Pri dokazovanju potrebe po svoji pokrajini se izkazuje zlasti severni del slovenske Primorske.³² Zadnji čas so problemi administrativne porazdelitve Primorske na pokrajine (pokrajini) dobili močne poudarke ob primorskem univerzitetnem vprašanju. Razlogi, ki so bili na tem mestu povedani, le potrjujejo zamisli in predloge, da se slovenski del zahodne sloven-

³¹ Metka Gombač, Nova uprava Primorske 1945–1947. V: Acta Histriae VI. Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Koper 1998, 128.

³² Goriška pokrajina. Nova Gorica 2000.

skega ozemlja porazdeli na dva dela, severni in južni, na goriški in koprski del. K taki, sicer daleč od tega, da bi bila idealna rešitev, vodijo razlogi kot so preteklost, naravne danosti (zlasti prometne povezave) in nenazadnje tudi nekatere antropološke značilnosti. Od vseh do sedaj omenjenih upravnih porazdelitev je na tem mestu nasvetovani najbližja tista, ki jo je skušal z odlokom 12. maja 1945 uresničevati Pokrajinski NOO za Slovensko Primorje. Ali na drug način povedano, sedanja upravna regionalizacija Primorske lahko najde največ vzorov za svoje uresničevanje v ozemeljskih določilih pravkar omenjenega odloka.

* * *

Spoštovani poslušalci mi bodo morda očitali, da sem zašel s svojimi pogledi na pota dnevne politike in da sem zaradi zagovarjanja nekaterih odločitev morebiti našo vedo znova povezal v razmerje »historia ancilla politicae«.

Dnevno se srečujem z očitki, da zgodovinarji premalo store zato, da bi z argumenti razčiščevali ljubiteljski pogledi na najstarejšo zgodovino Slovencev. Poslušam tarnanja o nemoči zgodovinarjev, da bi se zoperstavljali pogledom naših sosedov o nekaterih poglavjih naše zgodovine med obema svetovnima vojnama in v drugi svetovni vojni. Premalo storite za to in za ono, pravijo kritiki, zaprti ste v vaše kroge, v ekskluzivnost vaših sestankov in publikacij. Razprava o regionalizaciji je lahko tudi eden izmed razlogov za kak koristen poseg zgodovinarja v dogajanja sedanjost in za namere bodočnosti.

S u m m a r y

Western Slovene Territory, The Search for Territorial Identity through Time

Branko Marušič

1.

Comprising an area on both sides of the state border between Slovenia and Italy, the western part of Slovenia extends from the former Rapallo border (1920) to the west. Aside from urban centers such as Gorica and Trieste the area, called the Primorsko region, is populated predominantly by Slovenes. The western part of Slovenia is not an exact term since parts of Friuli-Venezia Giulia (and Resia), as well as the territory of former Carinthia, now part of the Udine territory, had not been part of the »historical« Primorsko region. Nor had the Udine territory ever belonged to the so-called Friuli region, which from the 1860's was another name for the Austrian Littoral administrative unit.

2.

Geographers understand regionalization as a division of territory on the grounds of common geographical characteristics. Historians, on the other hand, base such division on political and administrative factors – despite the fact that these only rarely correspond to geographical features of a given area. And other disciplines, such as ethnology or the history of art, have their own criteria for regionalization.

3.

The western part of Slovenia is a typical case of the latter; here, the so-called regions had not been created on the basis of geographical features, but rather according to administrative development and political interests. Regionalization of this part of Slovenia is therefore a continuing process, especially because of the border and the transience of the territory from the west (the Apennine peninsula) toward the east (the Balkans).

4.

Compared to other Slovene regions (Styria, Carniola, Carinthia), the area is a relatively recent administrative unit. It was created in the middle of the 18th century and changed according to inclinations of each administration. This ethnically and linguistically diverse territory consists of different regions with different geographical characteristics, economic needs and capabilities.

5.

Regional changes in the Primorsko region represent a constant challenge for those who plan future political development. The territory is divided between two states, Slovenia and Italy. Because of its past history the area belonging to Slovenia should really be divided into two regions: the northern region that would comprise considerable parts of areas around former Gorica and Carniola regions, and the southern region that would unite the Karst territory of Slovene Istria with the littoral. Throughout history, this part of Slovenia has had a number of unique historical characteristics (prior to 1797 some of its areas belonged to the Venetian Republic), and is therefore considerably different from the northern region.

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelk za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas :
zbornik, Ljupica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997. – 1.000 SIT

Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997. – 1.500 SIT

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999. – 1.000 SIT

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).

Dušan Kos

Grb in mit

Primer psevdokraljevskega izročila o gospodih Svibenskih (12.–19. stoletje)

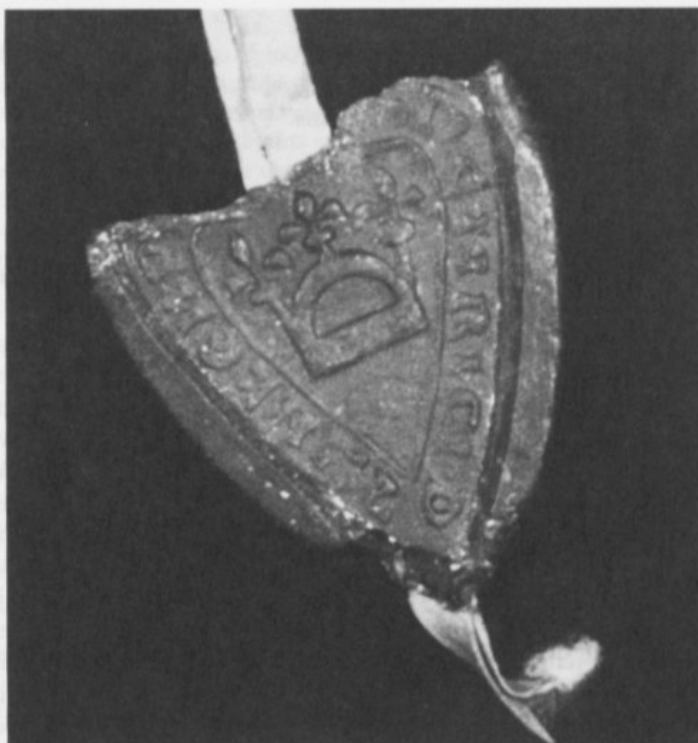
Grb ni bil le prepoznavni znak imetnika, pač pa tudi vidno sredstvo za njegovo statusno potrjevanje. Imetnik si je zlasti od 14. stoletja, ko se je začelo podeljevati plemenitost in grb tudi s cesarskimi diplomami, prizadeval uveljaviti takšno grbovno podobo, ki bi ga genealoško potrjevala oz. statusno še bolj izpostavljala kot bi ga smel njegov dejanski izvor; po drugi strani so že obstoječim grbom začeli s pomočjo učenih piscev iskati pojasnila, ki bi potrdila oz. pojasnila mite, stara izročila in nove hipoteze o visokem izvoru rodbine. Zlasti od baroka je med plemstvom prihajalo do, recimo temu »paralelnosti svetov« – dejanskega in mitičnega. Kranjski gospodje Svibenski (Schärffenberg), ki jih v tem članku jemljemo kot izstopajoč primer za diskurz o prepletanju grbov in mitologije, so bili ena tistih rodbin, ki je imela že v srednjem veku čast živeti v paralelnih svetovih. Realni svet jim zaradi krute resničnosti od 14. do 16. stoletja ni bil pretirano naklonjen ali pa z njim vsaj niso bili zadovoljni. Svet mitov, imaginacij in iluzij ter slučajnih podobnosti pa jim je prav zaradi posebnosti njihovega grba omogočal dvig nad povprečje. Široko polje ugodnih in daljnoročno koristnih porok, po katerih so vseskozi tako kot vsi ljudje na tem svetu hlepeli, jih je v 15. stoletju pred popolnim propadom rešilo bolj po sreči in naključju, a niti slučajno to ni bila posledica fantazem in legend.¹

Genealoška stvarnost Svibenskih niti ni bila slaba. Vseeno pa ne takšna, da je ne bi bilo potrebno naprej nenehno oplemenitevati, olepšavati, spreminjati. Seveda ravno toliko, da je bila bleščeča genealogija poslušalcem še verjetna, po drugi strani pa nepreverljiva. Pri iskanju (navidezne) resničnosti je potrebno slediti drobnim ostankom v mlajših genealoških zapisih in sodobnih ilustrativnih virih, saj primarni viri takih namigov ne vsebujejo. Najbolj bleščeči, iz misterija grba prevzeti element svibenske genealogije, je bilo povezovanje Svibenskih z neko bosensko in bolgarsko kraljevsko hišo. Tu pa ni šlo le za napačno interpretacijo virov in dejstev, pač pa za razširitev neke starejše legende, ki je izhajala predvsem iz »kraljevske podobe« svibenskega grba. Kdaj in zakaj je prišlo do takšne identifikacije? Je bila ta sad svibenskega rodbinskega izročila ali predvsem »znanstvenih« utemeljitev v času baroka, ko je fantazija začasno premagala resničnost?

Najprej dejstva in okoliščine. Grb Svibenskih in njihove vzporedne veje Svibensko-Plainskih (od srede 13. stoletja do leta 1363) se po znanih virih vsebinsko ni nikoli spreminjal: zlata trilistna krona (v starejših variantah je imela krona namesto listov kar tri križe) v modrem (polju) je bila prvič (seveda brez barv) izpričana leta 1235 v pečatniku Henrika II. Svibenskega (slika 1).² Grbi so kot nujni znaki razpoznavanja s šlemom zakritih vitezov, mode

¹ Članek temelji na nekaj predelanih poglavjih avtorjeve monografije o podobi rodbine Svibenskih med 12. in 15. stoletjem (»Blesk zlate krone. Gospodje Svibenski – kratka zgodovina plemenitih nasilnikov« (Thesaurus memoriae, Dissertationes 1, Ljubljana 2003).

² A. von Jaksch/H. Wiessner. Monumenta historiae dueatus Carinthiae: 1–4 (Jaksch), 5–10 (Wiessner) (Klagenfurt 1896–1972; odslej cit.: MDC), 4/1, št. 2099.

Sl. 1: Pečat Henrika II. Svibenskega na listini za vetrinjski samostan iz leta 1235 (Kärntner Landesarchiv Klagenfurt, Allgemeine Urkundenreihe; obj. v: MDC 4, št. 2099; foto: KLA)

in posledično plemiške posebnosti nastajali od druge tretjine 12. stoletja, množično in kot skoraj nespremenljivi dedni znaki pa od konca 12. in v začetku 13. stoletju.³ Od konca 13. stoletja je heraldična krona največkrat prišla le v nadščitje grbov kraljev in imela vidne le tri liste oz. konice nad čelnim obročem.⁴ Tri zlate krone v modrem polju se je npr. že v 13. stoletju pripisovalo grboma mitičnega angleškega kralja sv. Edmunda († 870) in kralja Artusa,⁵ idola viteške dvorske kulture. V realnem življenju je krona vsekakor pomenila določene kraljevske aspiracije oz. pravice.⁶ V ljudski sferi je enostavna večlistna krona simbolizirala rodovitnost, čistost in čarobno moč, zlasti v zvezi s poročnimi znaki. Na krščanskem vzhodu

³ D. L. Galbreath – L. Jéquier, *Handbuch der Heraldik* (Augsburg 1990), 18–21; W. Paravicini, *Gruppe und Person. Repräsentation durch Wappen im späteren Mittelalter* (v: *Die Repräsentation der Gruppen. Texte – Bilder – Objekte, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 141, izd. O. G. Oexle in A. von Hülsen-Esch, Göttingen 1998), 351 (z obsejnim seznamom literature).

⁴ Prav tam, 165, 184–191.

⁵ Gl. srednjeveško podobo kralja Artusa v: O. Neubecker, *Wappenkunde* (München 1991), 170 in 171 sl.; H. Waldner, *Die ältesten Wappenbilder. Eine internationale Übersicht* (Herold-Studien 2, Berlin 1992), 25.

⁶ G. A. Seyler, *Geschichte der Heraldik* (J. Siebmacher's großes Wappenbuch, Band A, Neustadt an der Aisch 1970), 210; isti avtor je na drugem mestu zapisal, da v večini primerov, ko so v grbovnihih podobah krone na glavah oseb, krone ne pomenijo statusnih (rangirnih) kron, niti šlemnih kron, temveč so običajno le šlemno okrasje. V 14. stoletju je krona na ščitu dokončno izgubila hierarhičen pomen (str. 211). Pri tem gre vendarle za drugačen problem, saj krona v svibenskem grbu ni bila v zvezi s šlemom oz. je bil ta kasneje le dodatek kroni.

so krone pomenile božje otroštvo in »krono življenja« kot končni cilj ljudi.⁷ S krožno obliko je poudarjala popolnost in nebeškost, *superiornost*; simbol slednje je bil krog. Krona je obljubljal nesmrtnost in odrešenje, zato je bila simbol oblasti, zmage, celo poroke. Ob tem je bila pomenljiva simbolika heraldičnih barv v svibenskem grbu, ki je že v srednjem veku obljubljal veliko, do baroka pa dodelila barvam take lastnosti: zlata je srednjeveškim učenjakom pomenila razum, ugled, srečo, visokost in (viteško) krepost; modra zvestobo, modrost, pravičnost in stanovitnost. Zlata je bila barva sonca, modra planeta Jupitra. Sonce (Sol, Helij) in Jupiter (Zeus) sta bila bogova svetlobe, zaščitnika zvestobe, prava, reda.⁸ Ker so bili Svibenski od srede 12. stoletja člani ministerialsko-vazalskih spremstev štajerskih teritorialnih in deželnih gospodov, je pri tem problemu bistveno vprašanje, *zakaj* so si privzeli v grb »kraljevski« simbol in ne nek enostavnejši heraldični znak ali pa celo varianto grba svojega gospoda. Recimo tako, kot so storili nekateri spanheimski ministeriali na Dolenjskem (Kostanjeviški, rnomaljski, Žumberški spanheimsko rdeče-srebrno šahirano prečko) ali andeški na Kamniškem (Kolovški in Kamniški andeškega orla).⁹ Tu trčimo na uganko, ki je ne moremo zlahka pojasniti le s povzemanjem starejših genealoških zgodb. Kakšne so bile kraljevske aspiracije Svibenskih in do česa? Do neke namišljene kraljevske ali knežje dediščine? Do državnih, t.j. cesarskih ministerialov in zaupnikov kraljev oz. cesarjev v 11., 12. in 13. stoletju? Ali do nečesa, o čemer je govorilo neko povsem drugo izročilo?

Svibenski po socialnem izvoru niso bili kraljevskega rodu. So pa s krono v grbu uspeli uveljaviti heraldično »kraljevskost« prej kot kdor koli drug zunaj kraljevskih dinastij. Večina plemstva si je krone upala upodobiti v grbih šele s cesarjevim oz. kraljevim dovoljenjem od 14. stoletja naprej. Bolj kot je bil grb enostaven, večkrat je prihajalo do podvajanj grbov: zlasti, če jemljemo v ozir celoten kulturni krog krščanske Evrope. Vsakdo naj bi praviloma imel drugačen grb, kar pa zaradi številnosti upravičencev v resnici ni bilo mogoče doseči. Še leta 1381 je vojvoda Leopold III. zaradi nevednosti, ali še verjetneje – zaradi nepomembnosti in za njegovo heraldiko tako rekoč neškodljivosti dejstva, da je nekdo na drugem koncu Evrope že imel enak grb, podelil Hansu Starkenbergerju grb s tremi kronami – povsem enak tistemu, ki ga je že imela kraljevina Švedska.¹⁰ Naj pripomnim, da vsi meni znani nemški plemiči Scharfenbergi (rodbin s tem imenom je bilo v srednjem veku precej) niso imeli krone kot grbovne podobe, torej Svibenski grba zanesljivo niso prevzeli od njih. Na Nemškem je bila krona razmeroma priljubljena kot glavni grbovni element. Toda grbi s krono niso bili simbolno tako pomenljivi kot svibenski, saj so bile v njih krone kombinirane vsaj s pomožnimi simboli. Če je imel grb kraljevine Švedske od leta 1277 v pečatnikih in od leta 1364 kot uradni simbol kvadrirano kombinacijo treh zlatih kron (2:1) v 1. in 4. polju ter vzpenjajočega se kronanega rdečega leva v zlatem v 2. in 3. polju, in je bil grb pruskega mesta Königsberg že delno »govoreč« (zlata trilistna krona na zlatem trohribu v modrem), je bil tak izbor razumljiv.¹¹ To pa se ni dalo primerjati s svibenskim ali pa s tistimi v Siebmacherjevi grbovni knjigi iz leta 1605, kateri so grbi koroških plemičev Schecken (zlata trilistna krona v modrem, s

⁷ Geslo Krone Viktorja 11. Elberna v: *Lexicon des Mittelalters* (odslej cit.: *LexM*) 5, 1546.

⁸ P. Ritter, *Stemmatographiae Illyricanae liber primus* (Zagrabiae 1702; izd. 1. Banac v: Grbovi. Biljezi identiteta, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1991; odslej cit.: Vitezović 1702), 57–58 (122); Neubecker 1991, 56; geslo *Farbensymbolik* R. Suntrupa v *LexM* 4, 289–290.

⁹ Paravicini 1998, 353–354.

¹⁰ J. Kraßler, *Steirischer Wappenschlüssel* (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchiv 6, Graz 1968), 160–161.

¹¹ J. Siebmacher, *New Wappenbuch* (Nürnberg 1605; pomanjšana reprodukcija v: *Die bibliophilen Taschenbücher* 538, Harenberg Kommunikation, izd. 11. Appuhn, Dortmund 1988), 2 (*Schweden*), 223 (*Königsberg*). Grb mesta Köln je od ok. leta 1288 vseboval tri zlate krone v rdečem (Waldner 1992, 25).

trojno perjanico iz sredine krone), tirolskih Schürfov (nekakšno enostavno trirogeljno zlato pokrivalo v modrem), bavarskih Jagendorfov (tri zlate krone v razmerju 2:1 v rdečem) ali augsburških patriejev Haintzlinov (zlata krona, nad njo srebrn slonji rilee?, vse v modrem).¹² Omenim naj še leta 1254 izpričani grb nekega Ermoxa (?) von Landskron, ki pa je bil očitno v zvezi z imenom staufovskega gradu, saj je bil sam le gradiščan, tako kot pred njim v 40. letih 13. stoletja Gerhard von Sinzing.¹³ Podobno velja za množico nemških meščanskih rodbin, ki so imele že vsaj v 16. stoletju v grbih eno ali več kron, običajno v kombinaciji še z dodatnimi heraldičnimi elementi. Toda med njimi ni bilo »Scharfenbergov«.¹⁴ Scharpfenbergi iz bavarske Zgornje Pfalze po Siebmacherju niso imeli krone ali trohriba v grbu, pač pa deljen in polrazcepljen ščit (1. polje zlato, 2. srebrno, 3. modro).¹⁵ Neki istoimenski meščani so imeli pšenično klasje s srpom in dvema puščicama v vznožju.¹⁶ Saški Scharfenbergi so imeli dve desnopoševni prečki.¹⁷ In pri tem smo se omejili le na območje novoveškega rimsko-nemškega cesarstva in evropskih kraljevin! To je že bil čas bohotenja novega plemstva in omenjene rodbine niso bile ne toliko stare in ne tako ugledne kot Svibenski, njihovi grbi pa ne tako jasni v kraljevskem smislu. Iz podalpske regije pa velja omeniti desno polovico grba trga Vojnik, upodobljenega v pečatih od 15. stoletja naprej, ki je prvotno menda vseboval zlato krono v zelenem polju. Vojniški tržani pa so še leta 1763 trdili, da je njihov grb vseboval le zlato kronano granatno jabolko v modrem polju, pri čemer so ne le pozabili na levo polovico starega grba, pač pa nevsakdanje upodobljeno krono zamenjali z jabolkom.¹⁸ Tako so se v barvah in vsebini približali preprostosti svibenskega grba. Na tem mestu bralca opominjam, da sta imela Svibno in Vojnik v 11. stoletju podobno lastniško zgodovino, v začetku 13. stoletja pa sta bila tamošnja gospodarja celo v svaštvu (Henrik II. Svibenski se je poročil z neko Vojničanko). as nastanka vojniškega grba je v resnici manj skrivnosten kot svibenska enigma, saj najbrž ni nastal prej kot v 14. stoletju. Vendar pa Svibenski z vojniško doto niso prevzeli grba Vojniških. Tudi če bi ga, motiva krone ne bi pojasnili, problem bi le prestavili k Vojniškim. Sploh pa je bil grb svobodnih gospodov Vojniških drugačen od trškega in svibenskega in je po navedbi Hansa Pircheggerja menda vseboval podobo mačka.¹⁹

Pri heraldičnem izvoru svibenske krone se pojavi več hipotez. Prva izhaja iz že omenjene artusijanske mitologije, ki so je bili polni viteški romani 12. in 13. stoletja. Tu velja opozoriti, da so Henrik II. Svibenski in njegovi sinovi najbrž poznali pesnika Heinricha von Türlina, avtorja priljubljenega viteškega romana »Krona«, ki je nastal v 30. letih 13. stoletja najbrž na spanheimskem dvoru v Šentvidu na Koroškem.²⁰ Je ta roman (so)vplival na svibenski grb?

¹² Siebmacher 1605, 27 (*Schäftenberg*), 43 (*Schürf*), 47 (*Schecken*), 79 (*Jagendorf*), 217 (*Haintzlin*).

¹³ Waldner 1992, 25; B. Arnold, *German Knighthood 1050–1300* (New York 1999), 218.

¹⁴ *Großes Wappen-Bilder-Lexikon der bürgerlichen Geschlechter Deutschlands, Österreichs und der Schweiz* (izd. O. Neubecker, 2. izd.: Augsburg 1992), 771–773. Rodbine Schweigger, Dietschi, Cron, Küng, Precht so imele celo le po eno trlistno krono v grbu, tako kot Svibenski. *al mi kovine in barve njihovih grbov niso poznani.

¹⁵ *Wappen-Bilder-Lexikon* 1992, 87; J. Siebmacher's *großes Wappenbuch*, Bd. VI/1: G. A. Seyler, *Die Wappen des bayerischen Adels* (Nürnberg 1884, reprint: Neustadt an der Aisch 1971 = Bd. 22), 175.

¹⁶ Prav tam, 676.

¹⁷ J. Siebmacher's *großes Wappenbuch*, Bd. VI/12: G. A. von Mülverstedt (Nürnberg 1907, reprint: Neustadt an der Aisch 1977 = Bd. 20), 106.

¹⁸ B. Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem* (Ljubljana 1988), 192.

¹⁹ H. Pirchegger, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültien, Städte und Märkte* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 10, München 1962), 211.

²⁰ H. Dopsch, *Österreichische Geschichte 1122–1278. Die Länder und das Reich. Ostalpenraum im Hochmittelalter* (skupaj s K. Brunnerjem in M. Wellinom, izd. H. Wolfram, Wien 1999), 96–98. O artusijanski mitologiji gl. geslo »Artus (Arthur), Artussage, Artusromane« skupine več avtorjev v *LexM* 1, 1074–1089.

Druga je »tehnična«: risarsko namreč ne bi bilo težko spremeniti prvotnega svibenskega-schärrffenberškega (ostrega) heraldičnega (tro)hriba (govoreči grb!) v enostavno trilitstno krono.²¹ To bi lahko storil že Henrik II., recimo zaradi impresioniranja nad romanom »Krona« ali pa že njegova oče in ded pod vplivom dvorske kulture. V prvem ohranjenem pečatu Henrika II. na listini iz leta 1235 krona na daleč res spominja na zaobljen hrib, ki je nakazan v polkrožnem loku nad enostavnim čelnim obročem. Šele tri lilije (listi) nad lokom določneje pojasnjujejo, da gre za krono. Taka krona je izhajala iz heraldičnih in sfragističnih osnov kron nemških kraljev in cesarjev od druge polovice 12. stoletja do srede 13. stoletja.²² Zanimivo je, da so skoraj enako krono nato imeli nekateri Svibenčani v pečatnikih še v prvi tretjini 14. stoletja, le da so lilije nadomestili enostavni križi, ščit s krono pa je lahko imel nad levim vogalom šlem z okrašeno perjanico.²³ Od srede 13. stoletja in s pečatniki Henrika III. so svibenske sfragistično-heraldične krone postajale bolj podobne pravim sodobnim kronam gotske dobe.²⁴ Tako bi bila sprememba iz hriba v krono razumljiva, s tem pa tudi sprejemljiva izpeljava domneve o spremembi treh piramid v krono (gl. nadaljevanje). Asociacijsko in oblikovno so bili troglavi heraldični hribi zelo blizu heraldičnim kronam v risarsko slabših delih še daleč v baročnem času.²⁵ Ker centralna državna in deželna oblast na Kranjskem vse do zadnje tretjine 13. stoletja ni prišla do veljave, se ob samovoljno spremembo takšnega grba ni nihče obregnil. Dejstvo je, da jim je okolica grb priznala; konec koncev jim ga tudi ni mogla odreči.

Prav tako smiselno je mogoče pojasniti prevzem heraldične podobe s konkretno naklonjenostjo Svibenčanov staufovskim vladarjem v 13. stoletju. Posebej pa cesarju Frideriku II., ki se je v 30. letih dejavno vmešal v razprtije med vojvodo Friderikom in štajersko-avstrijskim plemstvom. S krono na pečatniku na listini iz leta 1235, ki je imela tipično obliko iz staufovskega obdobja, bi Henrik II. Svibenski simbolno poudaril odklon od Babenberžanov in priznal za svojega neposrednega gospodarja kar cesarja. Glede na dejstvo, da je Henrik sredi 30. let zanesljivo osebno spoznal cesarja (vsaj na Dunaju leta 1237), je takšno razmišljanje lahko blizu resnici. Nasploh izboljševanje statusa in ugleda ter izkazovanja politične usmeritve

²¹ Tudi Josef Krašler je pri upodobitvi grba iz pečatnika nekega Mamberga iz leta 1350 zapisal, da je trohrib »skoraj v obliki krone« (Krašler 1968, 105). Neki nemški meščani Scharfenbergi so imeli npr. (logičen) govoreči grb: oster hrib (Wappen-Bilder-Lexikon 1992, 87), drugi trohrib, na katerem se je vzpenjal gams – podobne variante je imelo mnogo nemških meščanov (Wappen-Bilder-Lexikon 1992, 329). Ob tem velja omeniti, da bi teoretično lahko prišlo tudi do spremembe treh heraldičnih konic (ali heptagularnega reza) v krono kot je namigoval »e Schönleben leta 1664 in 1680 (Joannes Ludovici Schönleben, Genealogia illustrissimae Familiae Dominorum a Gallenberg (1664) v Arhivu Republike Slovenije, Zbirka rokopisov (sign. 49), 1v; Joannes Ludovici Schönleben, Appendix ad Annales et Chronologiam Carniolae sive genealogica (1674) v Arhivu Republike Slovenije, Zbirka rokopisov (sign. I/42), 631; gl. tudi nadaljevanje tega poglavja). Takšen grb so imeli Attemsi (Krašler 1968, 47), ki so bili v resnici sorodniki Puchsov – tuscijski mejni grof Ulrik II. (1136–1170), prvi, ki se je imenoval tudi po Attemsu v Furlaniji (npr. F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch der Herzogthums Krain (I. Band 777–1200, Laibach 1882/3; II. Band 1200–1269, Laibach 1884 u. 1887; odslej cit.: URBKr) 1, št. 79, 106, 128), je bil pravi bratranec Henrika I. Prisa in njegovih bratov in sestre (sin Wergandovega brata Ulrika I.). Gl. L. Hauptmann, Grofovi Višnjegorski (Rad historičkog-filologičkog i filozofičkog-juridičkog razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 250 (112), Zagreb 1935), 238. Vendar je to manj verjetno, saj bi potemtakem Svibenski v resnici izhajali iz družine mejnega grofa Ulrika II. in bi »e zaradi statusa in ugleda ohranili attemško ime in grb. Sploh pa gre dvomiti, da so Attemsi in Svibenski imeli »e izoblikovan grb »e ok. leta 1150.

²² MDC 4/1, št. 2099. Gl. Neubecker 1991, 172–173.

²³ Arhiv Republike Slovenije, Zbirka listin (odslej cit.: ARS ZL), listina I323 VIII 19.

²⁴ Gl. pečate pečatnike Svibenčanov na ARS ZL 1335 XI 25.; ARS ZL 1337 IV 15.; ARS ZL 1338 V 31. Radeče itd.

²⁵ D. Kos, Pot na Avalon. Zgodovinski časopis 51 (1997), 183; Neubecker 1991, 170.

s pomočjo heraldike v 13. stoletju ni bilo nenavadno.²⁶ Zato tudi sprememba svibenskega grba ne bi bila nobena posebnost: gospodje Ptujski, od srede 40. let 13. stoletja svaki Svibenskih, so v tistem času namesto heraldičnega krzna (t. i. Feh) prevzeli v svojo heraldiko na glavo obrnjeno sidro od gospodov Treunskih in črva od koroških Hollenburgov, lastnikov gradu Vurberk. Res pa je, da tu ni šlo za predelavo starega grba, pač pa za privzem povsem novega, že oblikovanega. S tem so Ptujski utemljili novo rodbinsko posestno in genealoško osnovo. Podobno je veljalo za Svibenske, ki niso imeli puchškega grba,²⁷ pač pa so s samo-svojo heraldično simboliko želeli nakazati posebno rodbinsko izročilo. Nedokazljiva, a vabljiva domneva je tudi, da so bili prvi Svibenčani v času razcveta viteške kulture in rojstva heraldike udeleženci križarskih vojn. Plemstvo iz slovenskih dežel je imelo ob tem srečo, da je živelo na robu ozemelj, po katerih so potovali križarji in romarji. Maloštevilno podalpsko plemstvo je dobilo vsaj posreden stik z Orientom, verjetno pa so se tja podali tudi sami, že vsaj sredi 11. stoletja. V kronikah in redkih listinah so bili našeti v bistvu tisti dinasti in gospodje, s katerimi so se Svibenski v resnici poznali in srečevali. Ker so imeli visoki gospodje v spremstvih mnogo nižjih vitezov, v virih seveda anonimnih, je na udejstvovanje evropskega plemstva v križarskih pohodih in romanjih pravzaprav treba gledati drugače: iz vsake plemiške družine, ne glede na to, ali je razpolagala z dovolj premoženja za opremo in potnino ali ne, se je v dveh stoletjih obsedenosti z Orientom vsaj en član odpravil na vzhod. Bolj zanimiva kot udeležba, ki je bila nekaj najbolj normalnega v življenju plemiča, je bila pravzaprav morebitna neudeležba in razlogi zanjo. Ob vsem tem je bilo ne le mogoče, pač pa skoraj zanesljivo, da sta bila v pohodih svojega gospoda vojvoda Leopolda v prvi četrtini 13. stoletja zraven tudi Henrik I. in Henrik II. Svibenska, tako kot večina njima podobni vitezov.

Mitlčnost Svibenskih

Ėe o dejanskem izvoru svibenskega grba ni mogoče reči zadnje besede, je z njegovimi mitološkimi elementi drugače. V 16. in 17. stoletju so začele vsepovsod nastajati posebne genealoške študije, posvečene tudi plemiškim rodbinam srednjega razreda, ne le vladarskim hišam. Največkrat po naročilu in zato s tendencioznimi legendarnimi vstavki. Prva znana genealogija Svibenskih v nemškem jeziku je prišla leta 1646 izpod peresa Valentina Preuenhueberja oz. njegovega istoimenskega sina, saj je oče umrl že leta 1642. Genealogija, ki je nastala najbrž po naročilu, je bila natisnjena šele leta 1871, ko jo je s komentarji v opombah in po zagotovilih neokrnjeno objavil Egon Gaston von Pettenegg.²⁸ Preuenhueber st. je po letu

²⁶ G. Scheibelreiter, *Anthroponymie, Symbolik und Selbstverständnis* (v: *Personennamen und Identität. Namegebung und Namengebrauch als Anzeiger individueller Bestimmung und Gruppenbezogener Zuordnung*, izd. R. Härtel v: *Grazer Grundwissenschaftliche Forschungen* 3; ter G. Hödl v: *Schriftenreihe der Akademie Friesach* 2, Graz 1997), 82–84.

²⁷ Paravicini 1998, 357–358. Grb Puchsov je menda vseboval tri levopoševne puščice (Kraßler 1968, 130).

²⁸ Naslov: »Genealogia des uralten Löbl. Herrngeschlechtes der Herrn v. Scherffenberg auf Hohenwang und Spielberg, durch Valentinum Preuenhueber zusambengetragen anno 1646« (= Preuenhueber 1646, za obdobje do leta 1400 na straneh 107–109 in 127). Ilugo Hebenstreit je navedel Preuenhueberjevo genealoško zbirko »Collectanea genealogica« (Hs. 30) v Gornjeavstrijskem deželnem arhivu v Linzu, fond Schlüsselberger Archiv (II. Hebenstreit, Die Herren von Schärffenberg und ihre Beziehungen zu Linz. *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz* 1966, 165. op. 1; II. Hebenstreit, Die Herren und Grafen von Schärffenberg (tipkopis v petih zvezkih v knjižnici Oberösterreichisches Landesarchiv, Linz, 1/1, 1 sl.). Najbrž pa je uporabljal tudi Streinov rokopis Hs. 5/17, ki omenja nekaj avstrijskih Svibenčanov/Schärffenbergov od 15. do 17. stoletja (Oberösterreichisches Landesarchiv, Schlüsselberger Archiv, Hs. 5/17, pg. 91–92), ter rokopis Joba Hartmana Ennenckla »Collectanea Genealogica I–II«; z mnogimi imeni, izpisanimi iz originalnih listin od 13. do 16. stoletja (Job Hartman Ennenckl, *Collectanea Genealogica I–II*; z registrom Johanna Georga von Hoheneckha v Oberösterreichisches Landesarchiv, Schlüsselberger Archiv, Sammlung Hoheneck, Hs. 109 in 110).

1637 je napisal še nekaj genealogij plemiških rodbin kot del nedokončanega projekta o genealogiji celotnega gornjeavstrijskega plemstva, kamor so od srede 14. stoletja do preselitve na Gornjo Štajersko v 16. stoletju in izumrtja avstrijske veje sodili nekoč kranjski Svibenci. Preuenhueber se je uspel na trenutke izogniti baročnemu fantaziranju, predvsem zato, ker je največjo pozornost posvetil zgodovini novoveških Schärffenbergov/Svibenskih po letu 1400, za kar je imel na razpolago nekaj primarnih virov. Za starejšo genealogijo se je kljub molku o izvoru svojih glavnih virov (večino listin iz obdobja do ok. leta 1400 so Svibenski po običaju morali predati skupaj s prodanimi gospostvi novim posestnikom) oprl na Wolfganga Laziusa, verjetno pa tudi na Joba Ennenekla in Reicharta Streina von Schwarzenau. Preuenhueberjeva dela so postala glavni vir mlajšim genealogijam drugih rodbin, ki so nastajale v habsburških deželah v 17. in 18. stoletju. Toda šele Preuenhueberjevi namigi o davnem izvoru Svibenskih so omogočili mlajšim piscem heraldično in genealoško fantaziranje. Svibenska genealogija je postala vzorčni primer, kako so stare legende, povezane tudi s stvarnimi dejstvi (imenoslovje, izpovednost grbov itd.) zamirale, ponovno vzplamtele, izginjale, nadomestile pa so jih nove, času in modi ustrežnejše. O vseh elementih svibenske genealogije na tem mestu ne gre razpravljati, pač pa le o heraldičnih.

Že v prvem stavku je Preuenhueber brez zadržkov zatrdil, da Svibenski izvirajo iz rodu nekdanjih kraljev Bosne: o kraljevskem izvoru pa naj bi pričala krona v njihovem grbu. Z omenjanjem Bosne je uveljavil neko starejšo intrigo, ki je med genealogi nato živela do 19. stoletja. Šlo je za pri njem nečitiranega Martina Zeillerja, ki je leta 1632 v svojem delu »Itinerarij Nemčije« pri opisu gradu Spielberg na Donavi povzel Laziusa in še dodal, da naj bi bili Svibenski kraljevskega izvora. Zeiller je priznal, da o tem ni mogel najti zanesljive vesti, razen da mu je bilo *rečeno*, da izhajajo iz rodu bosenskih kraljev.²⁹ Zeiller kraljevskega izvora ni mogel najti pri Laziusu, pač pa je očitno povzel govornice, ki so pričale o tem, da so Schärffenberški/Svibenski vsaj v 17. stoletju negovali neko srednjeveško izročilo. Od kod je prišlo in kdaj je nastalo? V »neki stari knjigi«, mislil je na enega od rokopisov »Kronike koneila v Konstanci« (1414–1418) Ulrieha von Riechental, je Preuenhueber videl grba in napisal »Rex Seherffenberg« in »Rex Britaniae«. Preuenhueber pa *sam* kljub temu ni potegnil pričakovanega zaključka – da so bili Svibenski »dokazano« kraljevskega rodu. Pač pa je lakonično ugotovil, da je rod zelo star, da je imel nekoč sedež na kranjskem gradu Svibno, ki pa mu ga je deželni knez odvzel. Pettelegg je v opombi navedel Laziusov odlomek ter mlajši Schönlebnov odlomek iz »Gallenberške genealogije« (gl. nadaljevanje). Zaključimo lahko, da sta v najkasneje v 16. stoletju v javnosti krožili vsaj dve genealoški teoriji o izvoru Svibenskih: Laziusova, ki je izhajala iz psevdospanheimske, in »kraljevska«, ki je temeljila na konstanški kroniki. Ta druga je izdatneje vplivala na samo rodbino in tudi na mlajše avtorje, ker je izhajala iz heraldičnih osnov.

Za utemeljitev heraldične legendarnosti Svibenskih v novem veku je bil najbolj zaslužen kranjski genealog in zgodovinar, ljubljanski dekan in ribniški nadduhovnik Janez Ludvik Schönleben; za promocijo njegovih zapisov pa njegov znanec Janez Vajkard Valvasor. Teoretično bi Schönleben do leta 1680 uspel preučiti Preuenhueberjevo genealogijo Svibenskih, saj je nekaj glavnih prvin ohranil in jih razširil, večidel pa je tako kot Preuenhueber povzemal po Laziusu in še nekaterih, za nas manj pomembnih nemških pisih. Težko je verjeti, da bi mu Schärffenbergi (od njihove preselitve v Avstrijo je smiselneje uporabljati njihovo originalno ime, ne pa svibensko, saj jih z izvornim gradom in slovenskim jezikom ni povezovalo nič več) odstopili izvod svoje kronike. Nenzadnje bi obe gotovo citirali pri svojih objavah, tako kot tiste, ki jih je videl

²⁹ M. Zeiller, *Itinerarium Germaniae nov-antiquae. Teutsches Reyßbuch durch Hoch und Nieder Teutschland* (Straßburg 1632), 191 (cap. 8, lib. I).

in uporabil. Rokopis Preuenhueberjeve genealogije, kakor tudi ne novoveška Schärffenberška kronika, Kranjcu torej nista bili poznani. Nenazadnje je celo Valvasor opozarjal, da je bil Schönleben predvsem kabinetni raziskovalec, ki svojih domnev ni preverjal na terenu in je bil odvisen od tistega, kar mu je prišlo v roke – kot je Schönleben sam priznal, predvsem iz kranjskih samostanskih in mestnih arhivov.³⁰ V 16. in 17. stoletju pa so imele posamezne veje Schärffenberških politične in sorodstvene stike z nekaterimi starimi kranjskimi plemiškimi rodovi. Kako intenzivni so bili ti stiki in ali bi jih uspel Schönleben izrabiti za informiranje o starih Svibenskih, ni mogoče ugotoviti. Razpoložljive podatke je nadgradil do skrajnosti, delno pa jih je celo prestopil in se podal v »paralelne svetove«. Tako je Schönleben najzgodnjšo svibensko genealogijo leta 1680 prvi sistematično postavil na spektakularnejšo raven; povsem drugačno od skromnih Laziusevih, Streinovih in Preuenhueberjevih poskusov. Takšno, ki je bila povšeči po slavi hlepečim baročnim plemičem. Takšno, ki je izvor rodbin postavljala vsaj onkraj prvega milenija, če je bila že antika preveč oddaljena.

Glavno Schönlebnovo delo za genealogijo Svibenskih je bilo posvečeno neki drugi stari kranjski rodbini – Gallenbergom. Iz dela »Genealogija Gallenbergov« iz leta 1680, ki je imelo za osnovo rokopis iz leta 1664 ter deset let mlajšega dela »Dodatek k kranjskim anomalom«, v katerem je predstavil rodovnike in izvor večine kranjskega plemstva,³¹ je povzel opis gradov Svibno in Osterberg tudi Valvasor v »Slavi vojvodine Kranjske« leta 1689. Bralca naslednjih vrstic, ki pozna osnovna dejstva slovenske zgodovine 10. in 11. stoletja, ni potrebno posebej opozoriti, da pogosto nič ni tako, kot je (bilo) zapisano, »da je bilo nekoč«. Takole je začel Schönleben v začetku genealoškega dela latinsko pisane gallenberške genealogije, Valvasor pa je odlomke prevedel v nemščino: »Arnulf, ki izhaja iz rodu frankovskih vojvod, a je njegova vrsta večine (prednikov) težko določljiva, je bil okoli leta 928 ali še prej z drugimi plemenitimi vitezi poklican k obrambi meja rimskega cesarstva; potem se je naselil v Slovenski marki in spodnji Kranjski, kjer je na nadvse visokem hribu, nedaleč od bregov Save, pozidal grad Schärffenberg, katerega ruševine se vidijo še danes.« Valvasor sam je po citatu nadaljeval, da so se ti »grofje Schärffenberški« nato delili v različne linije, od katerih so ena grofje in gospodje Gallenbergi, drugi pa Osterbergerji. Med grofi Schärffenberški je bil, povzema Valvasor, celo bolgarski kralj. Nato najstarejšo zgodovino Schärffenberško-Svibenskih, za katero je imel na razpolago Schönlebna in Christalnick-Megiserjevo Koroško kroniko, zaključi z enostavno ugotovitvijo, da so imeli grofje (sic!) svibenski grad in gospostvo še dolgo v posesti in da so bili zelo mogočni. Pripoved nato preide na legendo o Viljemovem prstanu. Njeno ozadje je Valvasor povzel po Christalnick-Megiserju.³²

³⁰ O Schönlebnovem genealoškem delu gl. A. Coreth, *Österreichische Geschichtschreibung in der Barockzeit (1620–1740)* (Wien 1950), 37–38, 152–153.

³¹ »Genealogia illustrisimae familiae sac. rom. imp. comitum de Gallenberg« (Labaci 1680). »Appendix ad Annales et Chronologiam Carniolae sive genealogica« (= Schönleben 1674). Poleg teh je Schönleben sestavil tudi genealogije Ursinijev (1680), Auerspergov in Attemsov (1681).

³² Schönleben 1680, 11: *Arnulphus e Ducibus Franconiae oriundus, incertum qua maiorum serie, circa annum 928. vel citius, evocatus cum pluribus aliis nobilibus ad tutandos limites Romani Imperii, consedit in Marcha Vindorum & Carniolia inferiore, vbi arcem Schärffenbergam condidit in altissimo monte non procul a Savi ripa, cujus rudera etiamnum conspiciuntur.* (= J. W. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Crain (Laibach-Nürnberg 1689)*, XI, 500). Nekoliko poenostavljen zapis o naselitvi Svibenskih je tudi v Schönlebnovem delu »Carniolia antiqua et nova« iz istega leta na str. 490–491, kjer je opisana obramba in vojne cesarja Henrika II. leta 928. Cesar naj bi poslal na jugovzhodne meje mnogo plemstva iz Frankovskega, Alemanije in Saške, ki so se tam naselili in postavili gradove: *Hinc puto his ipsis temporibus conditam arcem Schärffenbergam prope Savi ripam in Carniolia inferiori, a qua nomenclaturam acceperunt Schärffenbergii, nec multo post aucta familia Osterbergam & Gallenbergam, quarum ista adhuc extat, illius solum ruinae monstrantur ad eandem Savi ripam, sive potius ad confluentes Labaci & Savi.*

Osnovna Schönlebnova teza je torej bila: Osterbergerji so v resnici Svibenski z Gallenberga. Če dobesedno prevedemo ime Schärffenberg v slovenščino, mimogrede – vprašanje je, če se to gospodje Svibenski sploh kdaj počeli – res dobimo slovensko ime »Ostri vrh« ali »Ostra gora«. ³³ Oseba s takim imenom, ki se na zahtevo samovšečne neveste poda v Bosno bojevati s Turki, od koder pripelje pašino sestro, nastopa v glavni moški vlogi v vsakemu kolikor toliko razgledanemu Slovencu znani Prešernovi romanci »Turjaška Rozamunda«. Ostrovihar je Prešernu pomenil Svibenčana iz schönlebensko-valvasorske tradicije (»Schärffenbergerja«), saj je pesnik nedvomno poznal vsaj Valvasorjevo delo. ³⁴ Nenazadnje je v drugi romanci po Valvasorju priredil tudi zgodbo o Urški in povodnem možu. Morda je pesnik poznal celo Pezovo izdajo Otokarjeve rimane kronike, ³⁵ vsekakor pa še romantični Schlechterjevi in Budikovi baladi o Viljemu Svibenskemu. ³⁶ Še v 19. stoletju pa so pri »Ostroviharjih« ljudje merili tudi na Osterbergerje z istoimenskega gradu na vzhodnem obrobju Ljubljanske kotline nad Sostrim. Prvi del imena tega gradu je Schönleben enačil s slovensko besedo, drugi del pa prevedel. Tako je dobil slovenski prevod nemškega imena »Schärffenberg«. To se mu ni zdelo napačno, saj je (pravilno) omenjal prevladujoči slovanski značaj Kranjske vse od 6. stoletja naprej in zato domneval, da so Svibenski enostavno prevzeli slovansko ime. Po njegovem so se prišleki v tujejezično okolje pogosto prilagajali okolici tudi z imeni, kar je podkrepil s preimenovanji nemškega plemstva, ki se je preselilo v Italijo (»Hohenembs« v Attems). ³⁷ Valvasor pa je ime Osterberg spravljal v zvezo z imenom vasi Sostro, ker naj bi »Sosterberg« sčasoma izgubil prvo črko. Polihistor je na eni od upodobitev Svibnega pravilno in povsem drugače poslovenil Scharfenberg – v *Sviben*. Tu se torej ni naslonil na Schönlebna, pač pa na tisto, kar je od domačinov slišal na kraju samem.

Preprosto in napačno razlago imena Osterberg so nekateri starejši slovenski onomastiki podpirali še v 19. in 20. stoletju. Kombinacija slovenskega pridevnika in prevoda drugega dela imena (-berg), ki sta je bila sposobna večjezična Schönleben in Valvasor, je bila v 17. stoletju mogoča. Ni pa bila domača resničnim graditeljem Osterberga v 12. stoletju. Prav tako malo verjetna je misel, da naj bi ti grad najprej imenovali »Ostri vrh«, saj je prisebnejši Valvasor npr. zgolj *Scharffenberg* prevedel v *Ostervercho*. ³⁸ V resnici je ime »Osterberg« v visokem srednjem veku pomenilo »(najbolj) vzhodni grad«, v smislu njegove lege na robu spanheimskega ljubljanskega gospostva. Tako kot je npr. v 9. stoletju pomenil izraz »Marchia (terra, provincia) orientalis« Vzhodno krajino (marko) oz. poznejše jedro mejne grofije Avstrije glede na karolinško kraljestvo. Danes se imena gradu Osterberg ne prevaja več, ne le zaradi nehistoričnosti slovenskega prevoda »vzhodni grad (hríb!)« ali celo »velikonočni grad (hríb)«, pač pa tudi zaradi morebitnih zamenjav z resničnim »Ostrim vrhom« – gradom Svibno. ³⁹

Pri Prešernovem Ostroviharju je torej nominalno šlo za Svibenčana, vsebinsko oz. historično pa za Osterbergerja. Od ok. leta 1360 in vse do leta 1562, t.j. v času, na katerega se

³³ Tako (*Ostrohora*) so čehi prevajali oz. imenovali grad Scharfberg na zahodnem češkem me v srednjem veku (M. Pangerl, *Urkundenbuch des ehemaligen Cistercienserstiftes Goldenkron in Böhmen* (Fontes rerum Austriacarum II 37, Wien 1872), 6, 522–523, posebej še str. 583 in 621).

³⁴ Gl. tudi D. Vuga, *Za zidovi. Ostroviharjeve prave korenine*. GEA, december 1990, 54.

³⁵ H. Pez, *Scriptores rerum Austriacarum*, Tomus III (Lipsiae 1745), passim.

³⁶ A. J. Schlechter (Hugo von Schwarzthal), *Wilhelm von Schärffenberg* (Lirische und romantische Dichtungen, Laibach 1833); P. Budik, *Wilhelm von Schärffenberg, oder Ring der Treue*. Dramatisches Gedicht in vier Akten (Wien 1843).

³⁷ Schönleben, Gallenberg 1680, 3–4.

³⁸ Valvasor 1689, XI, 434. Gl. V. Grilc, *Zgodovina Podgrada* (Podgrad 1995), 14, 34.

³⁹ D. Kos, *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja* (Zbirka ZRC 1, Ljubljana 1994), 128–129.

nanaša pesnikova romanca, je bila lastnica Osterberga namreč veja Gallenbergov, ki so bili resnično dejavni v protiturški obrambi ter bili vsaj v vojaških zadevah v stikih s Turjaškimi gospodi (Auerspergi), pa tudi s štajerskimi Schärffenbergi-Svibenskimi. Zadnji osterberški Gallenberg, Jurij, je leta 1562 padel pri Bihaću v boju s Turki. Del osterberško-dolskega gospostva so nato dedovali Raspi, del pa glavna veja Gallenbergov. Tako je bilo vse do leta 1688, ko so jih Schönlebnova znanci grofa Danijel in Jurij Sigmund ter Janez Baltazar Rasp prodali oz. odstopili Erbergom (ti so bili lastniki do leta 1882).⁴⁰ Toda zadnji kranjski Svibenčani so zapustili Kranjsko že kmalu po letu 1397 in zato v 15. in 16. stoletju in niso bili dejavni v spopadih s Turki.

Ta napaka pri prevajanju Osterberga, ki je ne navajam le kot ilustracijo, ni bila avtohtonost romantičnega 19. stoletja. Ali je bila izmišljiva 17. stoletja? Od 15. stoletja se je tudi med srednjim in celo nižjim plemstvom v Evropi vzbudilo živo zanimanje za lastnimi koreninami.⁴¹ Na Kranjskem je nastala npr. schönlebnova turjaška genealogija, z le malenkost manj nedokazljivimi podatki za najstarejšo zgodovino, kot so si svoj izvor predstavljali Gallenbergi. Ti se niso mogli izkazati s pisnimi dokazi o uglednem izvoru pred letom 1200, zato so v 16. stoletju spodbujali govorice o zvezi z mnogo starejšimi in uglednejšimi Svibenčani. Pri tem se niti niso motili, le da so zvezo potisnili pregloboko v preteklost. To so prepustili Schönlebnu, ki je korenine Gallenberško-Svibenskih iskal celo v času ok. leta 700, saj naj bi pripadali karolinškemu plemstvu.⁴² Špekuliral je tudi z zgodovino Svibenskih in Gallenbergov v 11. in 12. stoletju. Pri tem ni postavil togih tez, pač pa »upravičene domneve«, ki jih je gradil na njemu logičnih izpeljavah splošnih dejstev. Po njegovem naj bi Svibenski po naselitvi na Kranjsko ok. leta 930 najprej zgradili grad Svibno, ne pa gradu Gallenberg. Od obeh mlajši je bil Osterberg. Zaradi razlik med vejami so te dobile predikate po imenih gradov.⁴³ Zunajkranjski historiografi takšnega začetka svibenske genealogije niso poznali. Zaradi nepoznavanja Gallenbergov, slovenskega jezika in geografije tudi niso mogli Svibenskih onomastično in historično pripeljati v zvezo z Osterbergom in Gallenbergi. Tako detajliran izvor Gallenbergov pa je za seboj potegnil tudi štajersko-avstrijske Schärffenberge. S tem se je psevdobosenski, bolgarski in spanheimski »tradiciji« kot zadnja pridružila še gallenberška oz. »frankovska«.

Po zapisanem smemo sumarno rekonstruirati ozadje nastanka Schönlebnove legendarne genealogije. Svibenskih v njegovem in Valvasorjevem času že dolgo ni bilo več na Kranjskem, oba pisca pa sta pisala predvsem o Kranjcih in Kranjski. Svibenski/Schärffenberški, ki so bili v 17. stoletju štajerski deželani, pa so ohranili stike s kranjsko družbo. V letih 1554 in 1575 je bil denimo zakupnik svibenskega gospostva Janez Schärffenberški, vrsto let tudi štajerski deželni glavar, za njim pa do leta 1579 njegova vdova Felicita Lamberg (Kranjica). Kot glavar je Janez moral sodelovati s kranjskimi funkcionarji, če ne drugače v skupni upravi notranjeavstrijskih dežel in Vojne krajine na Hrvaškem in v Slavoniji. Prav tako so imeli stike s kranjskim plemstvom njegov, leta 1542 rojeni sin Friderik, ki je leta 1593 poveljeval štajerski konjenici v bitki pri Sisku, vnuk Janezovega brata Ulrika, (Krištof) Ulrik, ki je bil leta 1635 dejaven na Hrvaškem, sicer pa leta 1628 štajerski deželni upravitelj. To še ni vse: v

⁴⁰ Schönleben, Gallenberg 1680, 12. Gl. Kos 1994, 32; Grlic 1995, 16–20; E. Umek, Erbergi in dolski arhiv, 1. in 2. del (Publikacije Arhiva Republike Slovenije, Inventarji, Serija Graški arhivi 5, Ljubljana 1991), 12 sl.

⁴¹ Gl. G. Melville, Vorfahren und Vorgänger. Spätmittelalterliche Genealogien als Dynastische Legitimation zur Herrschaft (v: Die Familie als sozialer und historischer Verband. Untersuchungen zum Spätmittelalter und zur frühen Neuzeit, izd. P.-J. Schuler, Sigmaringen 1987), 203 sl.

⁴² Schönleben, Gallenberg 1680, 6. To je povzel Valvasor (Valvasor 1689, XIV, 267).

⁴³ Schönleben, Gallenberg 1680, 6–7.

16. stoletju so na bližnjem Gallensteinu živeli Gallenbergi. Ker so bili ti veja Gallov, ki so se konec 12. ali najpozneje v začetku 13. stoletja stoletja najbrž priženili k prvim Svibenskim in od njih dobili del ozemlja zahodno od Svibnega s središčem pri gradu Gallensteinu (znotraj svibenskega deželjskega sodišča) ter njihovo in višnjegorsko posest v okolici Zagorja in Moravč, kjer so postavili grad Gallenberg (Gamberk), je možno, da je med Galli in Gallenbergi vseskozi živel nejasen spomin na daljno sorodstvo s Svibenskimi. Zanimivo pa je, da ne v 13. ne v 14. stoletju v listinah skoraj ni omembe vrednih skupnih omemb Svibenskih in Gallov oz. Gallenbergov.⁴⁴

Schönleben je argumentiral skupni izvor obeh rodbin prav s *staro tradicijo in izročilom*, a brez kakršnih koli konkretnih navedb dokumentov. Še več, zdi se, da je delo vseskozi dopolnjeval v skladu lastnimi predstavami, morda pa celo naročnikovimi željami: v ohranjenem rokopisu genealogije iz leta 1664 sploh še ni navedb njegovih virov, poleg tega pa je prvega Gallenberga umestil šele v leto 1050, ob tem pa sploh ni navedel Arnulfa in dogajanja v 10. stoletju, pač pa le kratek stavek, da njegov sodobnik (in naročnik) grof Jurij Sigmund Gallenberški izhaja iz rodbine Svibenskih in Žebniških. Je pa celotno genealogijo že povzel deset let pozneje v rokopisnem »Dodatku k kranjskim analom«, ki ga je neprestano dopolnjeval.⁴⁵ Zato so lahko Gallenbergi šele s Schönlebnovo pomočjo dobili podrobno utemeljeno poveličanje izvora. To se jim je zdelo nujno, saj so bili v 17. stoletju ena najpomembnejših kranjskih rodbin: številna, z mnogimi stranskimi linijami, premožna in politično vplivna, ki je v duhu časa potrebovala še znanstveno utemeljitev prastarega izvora. Ob tem jim je šlo na roko dejstvo, da so bili Galli in Gallenbergi tedaj eni redkih, ki so se lahko pohvalili s kontinuiranim prebivanjem na Kranjskem še iz predhabsburških časov. Schönleben je gallenberško genealogijo, podobno kot vse druge svoje genealogije, napisal po naročilu; v tem primeru na željo grofa Jurija Sigmunda, enega najuglednejših kranjskih plemičev in politikov svojega časa. Najbrž za denar. Njemu je natisnjeno delo leta 1680 posvetil. Zato v genealogiji ni mogel napisati, da so bili Gallenbergi le veja bavarskih vitezov Gallov, ki so prišli na Kranjsko šele konec 12. stoletja kot ministeriali grofov Andeških in se nato ustalili na gradu Gallenberg. Ta pa v najboljšem primeru ni nastal pred zadnjim desetletjem 12. stoletja, ter se zgolj s srečnimi povezavami dokopali do višnjegorskih fevdov in alodov ter dediščine po nekaterih kranjskih rodbinah.⁴⁶ Nikakor pa ni bilo Gallenbergov na Kranjskem že v 11. stoletju. Podobnih kronoloških olupšav so bile v baročnih genealogijah deležne tudi uglednejše rodbine, npr. Auerspergi, ki jim je Schönleben prav tako pripisal izvor in naselitev na Kranjskem še pred letom 1000.⁴⁷ In Auerspergi so bili v 17. stoletju že knezi, grofje, statusno in premoženjsko višje od Gallenbergov in Schärffenbergov. Torej so le zaradi Schönlebnovega prevoda imena

⁴⁴ J. Koropec, Zemljiško gospostvo Podstreda do 17. stoletja, časopis za zgodovino in narodopisje 50, n. v. 15 (1979), 72–74; M. Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem (Ljubljana 1982), 361; Kos 1994, 18–19; – Tumirska knjiga Gašperja Lambergerja – D. Kos, čas bojevnikov (Ljubljana 1997), 212; I. Jakič, Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine (Ljubljana 1997), 245; R. Puff, Die Grafen von Schärffenberg. Mitteilungen des Historischen Vereines für Krain 6 (1851), 16 sl. Omembe Schärffenbergov v 16. in 17. stoletju na Kranjskem: Arhiv Republike Slovenije, Vicedomski arhiv, fasc. 281 (str. 1330), 283 (str. 829), 284 (str. 1006), 285 (str. 1193–1196), 287 (str. 453, 977), 289 (str. 45), 295 (str. 572, 623, 641, 645), 292c (str. 1443), 295a (str. 1817), 296 (str. 154), 297 (str. 70), 298a (str. 75, 1140, 1143, 1147), 300a (str. 1247), 302a (str. 61, 65, 69, 149), 304 (str. 90, 103), 308a (str. 266). G. Rattkay, Memoria regvm et banorum regnorvm Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, inchoata ab origine sua, et usque ad praesentem annum M. DC. LII. (Viennae 1652; izd. Zagreb 2001), 233, 260; Puff 1851, 16–17.

⁴⁵ Schönleben 1664, fol. 1r sl.; Schönleben 1674, 631–634; Schönleben, Gallenberg 1680, 2. O pomenu ustne tradicije o sorodstvu za samozavest plemstva gl. tudi G. Duby, Vitez, oena i svećenik. oena u feudalnoj Francuskoj (Split 1987), 158–159.

⁴⁶ Kos 1994, 17–18; I. Stopar, Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 10 (Ljubljana 2000), 50 sl.

⁴⁷ Schönleben 1681, 1 sl. Duby 1987, 159.

Osterberg, ki so ga do leta 1570 več kot dve stoletji že imeli Gallenbergi (tako kot Gallenstein), tiskanih del starejših nemških historigrafov, podobnosti izvornega imena Schärffenberg z nemškimi, ter z za manipulacijo pripravni grbovni osnovi in Valvasorjevi popularizaciji so se Gallenbergi lahko zahvalili za podaljšanje svoje izvorne tradicije v 10. stoletje.⁴⁸

Schönleben je bil torej avtor popolne geneze o frankovskem izvoru obeh rodbin in nemških sorodnikih. Mlajši avtorji so s pridom uporabljali tiskane genealogije, obenem pa ustvarjali sklenjene rodovniške linije Svibenskih vse od princa Arnulfa naprej. Zato so njihove navedbe do začetka 13. stoletja prav tako težko verjetne, schärffenberška imena pa lahko zvečine pripišemo navedbam iz nemških kronik in analov ter piščevi dobri veri, da gre za kranjske Svibenčane in njihovo nemško sorodstvo. Šele za čas od 13. stoletja so se genealogi lahko oprli na ohranjene primarne vire, zvečine listine, katerih genealoške podatke pa so še vedno nemalokrat napačno tolmačili. Značilno je, da so se avtorji iz nemških in avstrijskih dežel opirali predvsem na Laziusa in Gabriela Bucelinusa, raje kot na Schönlebna pa na Valvasorja. Tipičen predstavnik takega pisanja je bil Johann Georg Adam von Hoheneck (1669–1754), ki je v letih 1727–1747 objavil obsežno tridelno kompilacijo genealogij plemiških rodbin, članic gornjeavstrijskih deželnih stanov, ki v 18. stoletju ni manjkala v skoraj nobeni poštebi avstrijski in štajerski plemiški knjižnici. Med stotnijo in več plemenitih rodbin, sad njegove obsežne rokopisne zbirke, je predstavljena tudi rodbina gospodov Svibenskih (*Scharffenberg alias Scherffenberg*).⁴⁹ Ob tem se je naslonil na Preuenhueberjeve izpise, predvsem pa na zbirko »Manuscriptum Genealogicum« Reicharda Streina von Schwarzenaua, ki so danes skupaj z Ennencklovo genealoško zbirko izpisov iz starejših listin v Gornjeavstrijskem deželnem arhivu v Linzu.⁵⁰ Strein (1537–1600) je bil visok državni uradnik, ki je zbral genealoške podatke za mnoge avstrijske, štajerske, koroške in kranjske plemiške rodbine. Hoheneck je leta 1702 prepisal Streinov rokopis in ga uporabil za svoje delo. Hoheneckovi (lastni) začetni poudarki so bili na predstavitvi »kraljevskega grba« in kraljevskega izvora rodu. Ob tem je na kratko predstavil dve prevladujoči teoriji: svibenski izvor iz Bosne in Bolgarije (po kroniki koncila v Konstanci Ulricha von Richentalu), ali/in iz rodu starih bavarskih kraljev – »bavarskega kraljevskega rodu Agilolfingov«, ⁵¹ iz katerih naj bi izšle tudi stare frankovske vojvode. Tako je Arnulfov frankovski izvor potisnil še dlje v zgodnji srednji vek. Citiral je vse dotlej navedene avtorje, razen Preuenhueberja. Morda zato, ker je šlo pri njem za rokopis, ne pa za tiskano delo. Nato je citiral odlomke o izvoru iz Laziusa, Schönlebna, Valvasorja in nekaj podatkov iz 11. stoletja iz Bucelina in Schönlebna.

Nastop kritičnih zgodovinarjev v drugi polovici 19. stoletja Svibenskih/Schärffenbergov osebno ni več zadeval, saj je rod po moški strani malo prej izumrl. Ljubiteljski genealogi so zato brez strahu prepisovali baročne legende, le da jih na »srečo« vseh niso uspeli tiskati. Podoben način in strukturo pripovedi je leta 1851 npr. izbral častni član kranjskega zgodovinskega društva dr. Rudolph Puff, ki je romantično »historično skico« naslovil kar »Die Grafen von Schärffenberg«. ⁵² S spisom se je že lahko poklonil spomenu zadnjega moškega

⁴⁸ Schönleben, Gallenberg 1680, 1.

⁴⁹ J. G. A. Hoheneck, Supplementum oder Anhang zu dem Ersten Theil der Genealog. und Historischen Beschreibung der Löblichen Herren Stande Des Ertz-Hertzogthumb Oesterreich ob der Ennß (Passau 1733), 290–318. O Hoheneckovem delu gl. Coreth 1950, 130.

⁵⁰ Oberösterreichisches Landesarchiv, Schlüsselberger Archiv, Hs. 5/17, pg. 91 (*Scherffenberg*). Gl. F. von Krones, Ergebnisse einer archivalischen Reise nach Linz, Herbst 1899 (Veröffentlichungen der Historischen Landes-Commission für Steiermark XIII, Graz 1901), 166; Hebenstreit 1966, 165, op. 7. O Streinu gl. Coreth 1950, 130.

⁵¹ Zadnji Agilolfing na bavarskem vojvodskem prestolu je bil slovenski zgodovini in mitu o pokristjanjenju Karantanecv znani vojvoda Tassilo III., ki ga je leta 788 odstavil Karel Veliki.

⁵² Puff 1851, 8–12, 15–19.

Svibenčana, leta 1847 v Mariboru umrlega grofa Hansa. V čast pa mu je, da je zgodbo o bolgarski kroni imenoval »saga« in je niti ni poskušal dokazovati, obnovil je le opis grba iz kronike konstaškega koncila leta 1414. Kljub temu je bil prepričan v začetek z Agilolfingom Arnulfom in je zgraditev Svibnega postavil natančno v leto 902.⁵³

Orient, Bosna, Bolgarija in Svibno

Videli smo kako je bilo z ozadjem nastanka frankovske tradicije izvora Svibenskih. Bosensko-bolgarska psevdokraljevska tradicija oz. varianta pa si zasluži posebno analizo. Kot rečeno, je kraljevski izvor Svibenskih iz bosanskih kraljev omenil že Martin Zeiller leta 1632, češ »da je nekaj slišal o tem«.⁵⁴ Naravnost srh vzbujajoče pa so bile tri nove Schönlebove intrige o izvoru, ki se jih ni preprosto ni mogel kar izmisliti. Nanje so morali vplivati neko sprevrženo (gallenberško?) izročilo, obskurne omembe v nemški genealoški literaturi in celo slučajno prekrivanje resničnih dejstev. Njegova heraldična teza se nam danes zdi na prvi pogled povsem zgrešena. Schönleben je pri problematiki svibenskega grba Arnulfovo praočetovstvo nadgradil z že nekaj stoletij poznano bolgarsko-bosensko epizodo v genezi Svibenskih. Njegova geneza gallenberškega grba (konicia) je bila heraldično napačna, a tehnično smiselna: prvotno naj bi šlo za za tri »piramide«, ki imajo skupaj sedem kotov (če upoštevamo tudi kote med piramidami), to pa se po nemško imenuje *Sibenegg*. To je bilo po Schönlebovem mnenju ime tretje rodbine z istimi koreninami (Žebniški).⁵⁵ Iz treh piramid naj bi nastala »kraljevska krona« v modrem polju. Po njegovem so standardni gallenberški grb na začetku uporabljali Gallenbergi in najstarejši Svibenčani, navaden tripiramidni grb so rabili poleg teh še Žebniški, tripiramidni hrib s ptički na vrhu konic in krono pa pozneje le Svibenski. Tistega s ptički naj bi imel neki Friderik Sehärfffenberški leta 1414,⁵⁶ enojno konico pa že kar leta 1100 štirje bratje Svibenski in Gallenbergi. Vse štiri oblike je Schönleben tudi upodobil (slika 2). Razloge za te variacije je iskal v razcepu rodbine v veje in potrebi po razlikovanju njihovih članov v viteških igrah, npr. leta 1165 na turnirju v Zürichu.⁵⁷

Večina njegovih razlag je napačna: grbi so se v srednji Evropi širili s kraljevskih in dinastičnih sfer na nižje sloje svobodnega plemstva šele v času ko so bili kranjski Svibenčani že posebna rodbina, Gallenbergi pa so pravzaprav še kot Galli živeli na Bavarskem. Grbe so popularizirali viteški turnirji, toda Schönleben je pisal o svibenskem in gallenberškem grbu že kar v 10. in 11. stoletju! Mimogrede, turnirja leta 1165, na katerem naj bi sodelovali tudi Sigmund in Ernest Gallenberška ter *Jo(hannes)* Svibenski, v resnici ni bilo.⁵⁸ Motiv spre-

⁵³ Med genealoška debla sem uvrstil tudi Puffovo varianto genealogije Svibenskih, a le za čas do začetka 15. stoletja. Njegovo delo je najbrž tudi v detajlih nekoliko drugačno grafično genealoško deblo Svibenskih od Arnulfa naprej, ki se nahaja v Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Herrschaft Schärfffenberg, Sch. H/1 (Ahnentafeln).

⁵⁴ Zeiller 1632, 191 (cap. 8, lib. I).

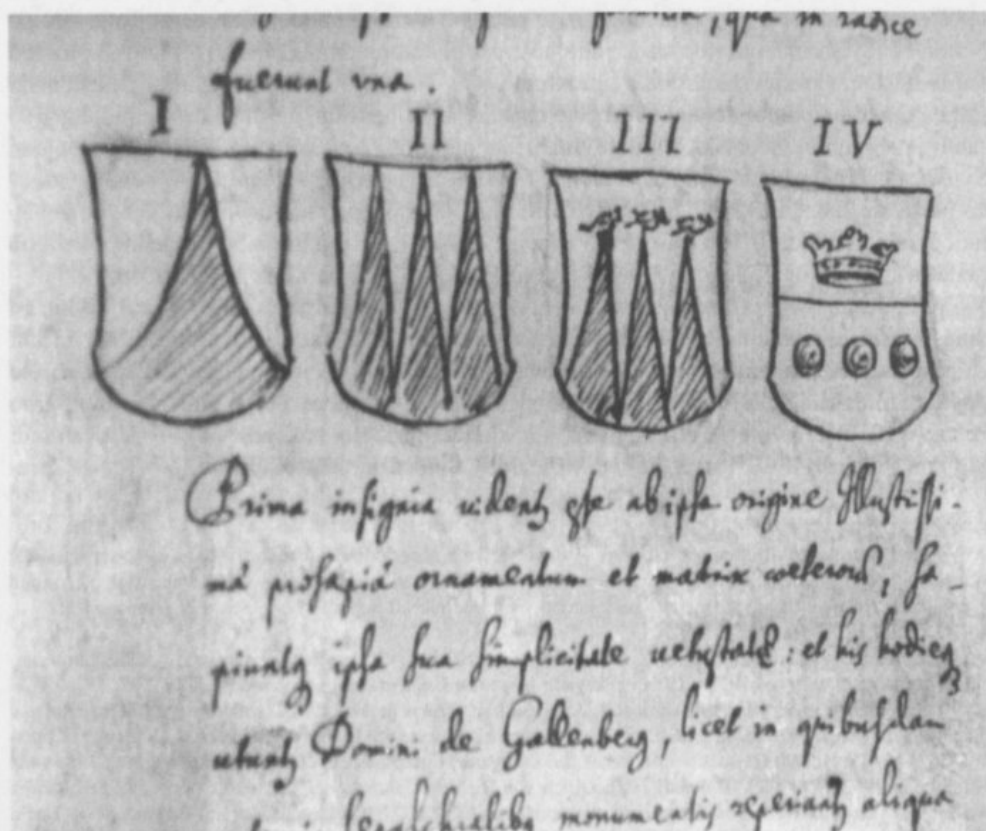
⁵⁵ Morda je šlo za enačenje dravnih ministerialov Siebeneichov, v 12. stoletju zvestih staufovskih spremljevalcev in komornikov (Arnold 1999, 219) ali nekega drugega nemškega gradu s podobnim imenom.

⁵⁶ Schönleben je tega Friderika prisodil k Svibenskim, čeprav je šlo za viteza s švabskega Scharfenberga, omenjenega v Schönlebovu znani kroniki koncila v Konstanci (Ulrichs von Richental Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418; izd. M. R. Buck v: Bibliothek des Stuttgarter Litterarischen Vereins 158, Stuttgart 1882; ponatis: Hildesheim 1962), CCCCLVIII (= str. 198); Ulrich von Richental, Das Concilium, so zu Constantz gehalten ist worden des jars do man zalt von der geburd vnsers erlosers M.CCCC.XIII jar (Aulendorfer Cod., izd. M. R. Buck, Stuttgart 1882; ponatis: Meersburg und Leipzig 1936), CCV (= str. 206). »Svibenski« grb s ptički in še tri druge variante je po Schönlebovu povzel tudi Valvasor v svojem delu Opus Insignium armorumque 1687-1688 (reprint: Velika grbovna knjiga, SAZU, Ljubljana 1993, fol. 91).

⁵⁷ Schönleben 1674, 631-632; Schönleben, Gallenberg 1680, 2-3.

⁵⁸ Kos 1997, 80-81.

membe grba je Schönleben zaradi logičnosti genealogije moral na vsak način najti. Grb s krono naj bi tako prevzeli Svibenski, potem ko se je po njegovem rodbina zaradi vojn in porok posestno razširila tudi na Hrvaško, Slavonijo ter celo v Bosno in Bolgarijo. Tam naj bi postali prvi med kraljevimi plemiči in bili pozneje poklicani prevzeti kraljevsko oblast. Menda naj bi v Bosni zgradili grad *Brussihora*, čigar ime naj bi po bošnjaško pomenilo isto kot Schärffenberg oz. Ostri vrh. Na onomastično zvezo s Svibenskimi naj bi opozarjalo tudi tamošnje krajevno ime *Ostroschitz*. Je z njim mislil na grad Ostrožac na Uni ali celo na Ostrožac pri Jablanici, ki sta bila v 16. in 17. stoletju znana iz protiturških bojev? Vsi Svibenski po njegovem niso prevzeli grba s krono, pač pa le tista veja, ki je dala bosenske oz. »sosednje« bolgarske kralje in se pozneje vrnila na Kranjsko. Doma naj bi postali najplemenitejši plemiški rod z uzurpiranim (bolgarskim) kraljevskim grbom. Zaradi nujnega razlikovanja so se Gallenbergi pozneje odpovedali temu grbu. To grbovno-genealoško zgodbo je Schönleben dodatno podkrepil z istim izvorom nekaterih drugih štajerskih plemiških rodbin, ki so imele pozneje drugačne grbe in imena. V odlomku o bosensko-bolgarskem kraljevskem izročilu je Schönleben v bistvu le nadgradil Laziusov in Preuenhueberjev kratek namig o svibenskem sorodstvu z bosenskimi kralji. Najbrž ga ni našel pri omenjenih avtorjih, pač pa

Sl. 2: Fol. 2r z domnevnimi grbi Gallenbergov oz. Svibenskih iz dela: Joannes Ludovici Schönleben, *Genealogia illustrissimae Familiae Dominorum à Gallenberg* iz leta 1664 (Arhiv Republike Slovenije, Zbirka rokopisov, sign. R 49; foto: Dušan Kos)

Sl. 3: Grb Moesie v grbovni knjigi Pavla Ritter-Vitezovića (iz: Vitezović 1702, sl. 29)

v citiranem delu »Oesterreichische Eerenwerk« Johanna Jakoba Fuggerja. Manj verjetno je, da bi ga prevzel iz svibensko-schärfenberškega ali gallenberškega izročila. Fugger (1516–1575), bogataš, prijatelj učenjakov in cesarski svetnik, je sredi 16. stoletja potoval po Evropi in ljubiteljsko skupaj s pomočniki zbiral gradivo za zgodovino Habsburžanov. Delo je izšlo šele leta 1655 pod temeljitim uredništvom Sigismunda von Birkena (Betulius). Ta je s pomočjo raznih del po cesarjevem naročilu predelal Fuggerjeve zapiske in upodobil tudi domnevni »bolgarski« kraljevski grb, ki se je od svibenskega razlikoval le v tem, da sta bili v ščitu dve kroni ena nad drugo (spodnja je bila obrnjena navzdol). Ali, kot je Schönleben suho kome-

tiral: »razlika je majhna, barve so iste«. ⁵⁹ V resnici pa je šlo pri tem grbu za izmišljeni grb neobstoječe kraljevine *Moesia*, ki ga je malo kasneje (1702) upodobil in opisal tudi Pavel Ritter-Vitezović v svoji heraldični zbirki »Ilirski grbovnik« (slika 3). Vitezović si je grbe Mezije, ki jo je v njegovem času imel za Turkom podložno Bolgarijo, in še nekaterih balkanskih dežel brez heraldičnih tradicij, enostavno izmislil oz. prevzel iz starejših, prav tako fantazijsko naravnanih del. ⁶⁰

V resnici pa je bosensko-svibenska tradicija še starejša od 16. stoletja in vodi k že omenjeni upodobitvi grba nekega Svibenčana/Schärffberga v kroniki vesoljnega cerkvenega koncila v Konstanci (1414–1418), natisnjeni leta 1483 v Augsburgu. To delo je poleg Preuenhueberja upošteval tudi Schönleben v gallenberški genealogiji. Schönleben je pregledal prvo tiskano izdajo kronike in tisto iz Frankfurta iz leta 1575. Po razlagi očitvidca in pisca kronike v drugem desetletju 15. stoletja, konstanškega meščana Ulricha von Richental (ok. 1360–1437), so med množico zahodnih knezov in kraljev ali vsaj njihovih odposlancev prišli na koncil tudi grški cesar, kralji, knezi in poslanci »azijskih« (npr. sultan Babilonije – v srednjem veku so bili tako označevani arabski vladarji, tatarski kan itd.) in »afriških« (misli je na jugovzhodne predele Evrope) kraljev in cesarjev. ⁶¹ Nad vrati prenočišč so obesili svoje grbe in grbe gospodov. V spisku vseh udeležencev je Ulrich naštel na stotine pomembnejših prisotnih oseb, nekatere pa je ilustriral z risbami grbov. Med orientalskimi poslanci je opazil grbe despota Srbije (»Rascie«), Velike in Male Vlaške – vse »pod turško nadoblastjo«. V aulendorfskem rokopisnem kodeksu, ki je najstarejši ali vsaj najpopolnejši, napravljen sredi 15. stoletja (po predlogi iz 20. let istega stoletja), je na str. CCCCLXXVII tudi naslednji zapis z grbi: *Kaiser von Bulgary* (slika grba). *Rex Chaldeorum* (grb). *Der kayser von Bulgari muß noch ainen haben zu vicarien von Ordo und hett under im regem Chaldeorum* (dva grba). *Rex Scherffenberg*. *Rex Britanie*. *Die sind under kayser soldan* (dva grba). *Rex de Morocht*. *Rex Syrie ...* ⁶² V augsburškem tiskanem izvodu iz leta 1536 so na različnih folijih grbi »kralja Britanije pod sultanom« (fol. LXXXII^v) – kvadriran grb, v l. in 4. polju je rdeča trilistna krona v zlatem, na fol. XCIX^r pa napis *Der Durchleüchtig König von Scherffenberg ist vnder dem Soldan*. Po slovensko bi to pomenilo: »presvetli kralj Svibenski je pod sultanovo oblastjo«. Spodaj je upodobljen grb z zlato trilistno krono v modrem, pod krono pa ena poleg druge tri zlate krogle. Na različnih straneh so še drugi grbi z zlatimi kronami: na fol. LXXVI^v in LXXVIII^v je švedski grb (tri zlate trilistne krone, 2:1, v modrem), na fol. CLVII^v pa kvadriran grb gospoda Laurentza von Batscach (l. in 4. polje: zlata trilistna krona v modrem). S tem se pojavi vprašanje, ali je bilo povezovanje Svibenskih s kraljem zgolj napaka pri vidni prepoznavi grba, izvirna špekulacija 15. stoletja in Ulricha von Richental, ali celo del neke stare psevdotradicije, ki so jo slišali in razširili v Konstanci?

Poskusimo interpretirati pojav Ulrichovih omemb in grbov, ne da bi prestopili tanke meje med fantaziranjem in še upravičenimi domnevami. Ulrich je bil očitvidec bleščečih dogodkov v Konstanci. Zanj je podatke menda zbiralo več oseb. Tudi sam je kot nekak reporter med koncilom hodil od hiše do hiše in si zapisoval, kar je videl in slišal od stalnih in začasnih stanovalcev. Ker pa so se ob prepisovanju njegovih konceptov pisarji izmenjevali z ilustratorji, je gotovo lahko prišlo do zmešnjave z lističi, zlasti tistimi z grbi. Zaradi heraldične

⁵⁹ Schönleben, Gallenberg 1680, 3, 7. O Fuggerju: Coreth 1950, 52.

⁶⁰ Vitezović 1702, sl. 29 (str. 65), opis: str. 69 (126); gl. uvod Iva Banaca in str. 19.

⁶¹ Gl. L. Hellmuth, *Die Assasinenlegende in der österreichischen Geschichtsdichtung des Mittelalters* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Historische Kommission, Archiv für österreichische Geschichte 134, Wien 1988), 155, 158; *Chronik des Constanzer Concils 1483*, 203–206.

⁶² *Chronik des Constanzer Concils 1483*, 204.

zmešnjave in želje po čimvečji eksotičnosti se je Ulrich npr. vdajal špekulacijam in opisoval grbe, ki jih na prenočiščih gostov zanesljivo ni bilo; ne gostov ne grbov – npr. biblijskih kraljev; na fol. LXXVII^r je upodobljena celo varianta grba kralja Artusa (zlat križ v modrem!).⁶³ Za svibenski grb sta torej možni zlasti dve razlagi. Prva: Ulrich je med švabskimi plemiči v Konstanci navedel tudi nekega *Fridrich von Scharpfenberg*.⁶⁴ Očitno je šlo za tistega Friderika, ki ga je pozneje omenjal tudi Schönleben (gl. zgoraj), a je v resnici šlo za viteza z gradu Scharfenberg v bližini gradu Hohenstaufen v današnji deželi Baden-Württemberg. Morda je prišel celo neki, tedaj že avstrijski Svibenčan (Schärfenberg), recimo v spremstvu kralja Sigismunda, salzburškega nadškofa, avstrijskega vojvode idr.; manj verjetno pa skupaj z grofom Hermanom II. Celjskim, ki je na otvoritev koncila leta 1414 menda prihajal s kar 300 vitezi. Ulrich je izmed teh izrecno navedel le ok. dvajset oseb.⁶⁵ Večina spremstev visokih gospodov se je zaradi visokih stroškov kmalu vrnila domov, Svibenčan/Schärfenberger pa bi utegnil ostati dlje. Dovolj dolgo, da ga je Ulrich ali njegov pomočnik opazil. Druga hipoteza: poleg drugih je bil na koncilu tudi nek kralj iz jugovzhodne Evrope, ki je tedaj že bila vsaj posredno podložna turškemu sultanu. Imel je podoben znak oz. kvazi grb kot Svibenski, zato ga je imel Ulrich za Svibenčana. Ob tem kralju bi vsebinsko najprej pomislili na bosenskega kralja oz. njegovega odposlanca, ki je prišel prosit podpore za obrambo pred Turki. Dejansko je skupaj s kraljem Sigismundom in njegovo ženo Barbaro Celjsko prišla tudi hči Stjepana II. Kotromanića Elizabeta *küingin von Woßen* (vdova po pokojnem ogrskem kralju Ludviku) skupaj z nekaj rojaki. Kot znak visokega položaja so njeni heroldi, ki jih je omenjal Ulrich, nosili njen grb ali vsaj znak s krono – tako, kot so jo imeli Svibenski.⁶⁶ Tu torej verjetno leži Ulrichovo enačenje Svibenskih s kraljestvom. Toda, kako je Ulrich sploh lahko versodostojno enačil oba »subjekta«?

Zdi se, da je Ulrich tako mirno lahko pod Bosno zapisal še Svibenski, ker so bili ti v njegovem času relativno dobro znani celo v Švici, na Švabskem in Bavarskem. Zato je do heraldične zamenjave lahko prišlo tudi, če Svibenčana sploh ni bilo v Konstanci. To potrjuje upodobitev svibenskega grba v znamenitem Züriškem zvitku grbov («Wappenrolle von Zürich»), najstarejšem v originalu ohranjenem tovrstnem heraldičnem viru v srednji Evropi iz ok. let 1335–1345. Kljub temu, da je zvitok verjetno nastal na območju Bodenskega jezera (od tam je največ upodobljenih grbov), vsebuje tudi mnogo grbov dežel, cerkvenih ustanov, mest in plemiških rodbin iz Nemčije in vzhodnoalpskih dežel. Med njimi pa so – pozor! – tudi grbi kraljevin oz. kraljev Maroka, babilonskega »kralja sultana« (kronana glava), *Lipschga* (*under dem Soldan*) in Britanije ali *Bersia* (trije meči nad hribom).⁶⁷ Torej takšnih, kot jih je nekaj desetletij pozneje »videl« Ulrich v bližnji Konstanci. Jih je v resnici že kar v Züriškem grbovnm zvitku? Originalni izvod zvitka vsebuje kar 450 grbov in 22 praporov, dve mlajši kopiji pa še 108 grbov, ki so v originalu izgubljeni. Skupaj 558 grbov. Med njimi je na 102. mestu tudi svibenski grb (*Scharpfenberg*) (slika 4).⁶⁸ Očitno je ugled Svibenskih, vsaj posredno pa tudi z njimi povezane (heraldične) zgodbee, sestavljalca zvitka prepričal, da ga je vključil v zbirko, kjer je tudi edini grb s krono kot edinim simbolom. Ilustrator svibenskega grba pravzaprav ni natančno poznal, saj je uporabil napačne barve: modro oz.

⁶³ Neubecker 1991, 31; Chronik des Constanzer Concils 1483, uvod na str. 1–8.

⁶⁴ Chronik des Constanzer Concils 1483, 198.

⁶⁵ Chronik des Constanzer Concils 1483, 210–210.

⁶⁶ Chronik des Constanzer Concils 1483, 35, 37, 50, 72, 92, 183.

⁶⁷ Die Wappenrolle von Zürich, Pergamentstreifen II Vorderseite (internetna objava), št. 7 (*Britania* ali *Bersia*), 11 (*Marrack* = Maroko), 15 (*Lipschga*), 20 (*kung Soldan von Babylon*). Gl. tudi J. Siebmacher's großes Wappenbuch, Bd. D: O. Hupp, Beiträge zur Geschichte der Heraldik (Neustadt an der Aisch 1972), 10.

⁶⁸ Wappenrolle 1996, št. 102.

skoraj črno krono in svetlo (belo) polje. Še daleč zunaj Kranjske (njenege deželne grba med grbi sosednjih dežel, npr. Koroške, Avstrije, Štajerske itd. sploh ni) je bilo ime Svibenskih oz. Schärffenberških ena redkih kranjskih blagovnih znamk, ki je kaj pomenila v viteškem miljeju, verjetno predvsem zaradi aktivne vloge v habsburških idr. vojnah. Mnogi plemiči so tudi po zamrtju križarskih držav v 14. stoletju iskali zaslužek in slavo po vsem znanem svetu: od Skandinavije, Britanskega otočja, do Španije, severne Afrike, Bližnjega vzhoda, Balkana (Srbija) itd. Peter Suchenwirt je opisal poti več vitezov z druge polovice 14. stoletja, npr. Albrehta Nürenberškega, Friderika Chrewzpecka, Ulrika I. Celjskega, Friderika von Locken, Hansa Trauna (slednjega v Zürich!).⁶⁹ V Zürškem grbovnm zvitku sicer ni grbov gospodov Ptujskih in grofov Celjskih, tedaj najbolj znanih habsburških najemnikov in knežjih spremljevalcev z območja današnje Slovenije, kar pa ne zanikuje njihove slave. Od nam bližnjih rodbin so v zvitku upodobljeni grbi Ortenburžanov (št. 83), Stubenbergov (št. 180) in Wallseejev (št. 49).⁷⁰ Tudi ti verjetno zaradi izrazitejšje vojaške in politične dejavnosti zunaj matičnih dežel. Nekateri Svibenski in njihovi sorodniki, ki so se imenovali v 14. stoletju po gradu Planina (Montpreis), so se od začetka 14. stoletja do 60. let 14. stoletja zvečine v službi Habsburžanov izpričano bojevali daleč zunaj Kranjske: Rudolf I. in Hugo I. v Švici, na Bavarskem, Švabskem, severni Italiji v letih 1313–1326. Svibensko-Planinski so se z enakim grbom vdinjali Habsburžanom v vojnah proti mestu Zürich (!), švicarski prisežni zvezi, v Furlaniji in v severni Italiji v letih 1351–1355, Ulrik V. in Hertel leta 1363 na Bavarskem ter Rudolf Svibenski konec 14. stoletja pod salzburškim praporom. Nek Svibenčan se je utegnil v 14. stoletju skupaj s Švicarji znajti celo v Prusiji, kamor je evropsko plemstvo od 13. stoletja zahajalo vsako leto na romanja oz. udejstvovanja v bojih proti Litovcem in Pru-

Sl. 4: 4. Svibenski grb v Zürškem grbovnm zvitku (iz: *Wappenrolle* 1996, št. 102)

⁶⁹ Peter Suchenwirt's Werke aus dem vierzehnten Jahrhunderte. Ein Beytrag zur Zeit- und Sittengeschichte (izd. A. Primisser, Wien 1827), VII, XIV, XVI, XVII, XVIII itd.

⁷⁰ Peter Suchenwirt je imel za slavnega viteza tudi Ulrika Wallseejskega in njegovo vojaško udejstvovanje na Zahodu (Suchenwirt, XIII).

som na strani Nemškega viteškega reda. Že leta 1254 je odšel v Prusijo npr. goriški grof Majnhard v spremstvu češkega kralja Otokarja. Z njim so odšli mnogi furlanski ministeriali oglejskega patriarha.⁷¹ V letih 1371–1372 in leta 1378 pa je bil tam komaj dvajsetletni vojvoda Leopold III., leta 1377 pa tudi njegov brat, 29 letni Albreht III., ki je tam celo prejel viteški udarec. Z njim je prišlo pet grofov in petdeset vitezov, med njimi tudi grof Herman I. Celjski – človek, ki so se ga tam spominjali po gostijah in po tem, da je prav on podelil viteški udarec vojvodi Albrehtu in mnogim drugim plemičem. Hermanov brat Ulrik I. se je od 40. let do smrti leta 1368 bojeval tudi v Bosni in Srbiji proti srbskemu carju, v Bolgariji, v Dalmaciji, na Tirolskem, v Litvi in Prusiji, kjer je prejel viteški udarec. Ni nemogoče, da bi bil v vojvodovem ali grofovem spremstvu tudi kateri od Svibenčanov.⁷² Pripomniti še velja, da je bil v znamenito pesniško antologijo, v Codex Manesse iz začetka 14. stoletja, uvrščen tudi minezenger Svibenski ((Scharfenberger). Ker je kodeks nastal zahodno od Vzhodnih Alp, je jasno, da je bil rod Svibenskih na Zahodu poznan tudi po tej, recimo ji kulturniški plati. Zato tudi ne preseneča članstvo Evstahija Svibenskega in Bernarda Ptujskega v bratovščini sv. Krištofa na Arlbergu, ki je nastala v drugi polovici 14. stoletja in bila potrjena leta 1386. V bratovščinski knjigi, bogato ilustrirani z grbi članov, sta upodobljena grba obeh navedenih vitezov (slika 5).⁷³

Ulrich von Richental in njegovi bralci resnične svibenske genealogije niso poznali. Krona v grbu pa je Ulricha zaradi mnogih gostov iz vzhodne Evrope in (Male) Azije pripeljala do sklepa, da je sicer šlo za Svibenčana, a obenem tudi za kralja iz dežel, podložnih turškemu sultanu. To v tistem času ni bilo nenavadno razmerje in je bilo bralstvu logično: nenazadnje je bilo dobro obveščnemu zahodnjaku znano, da so celo v Perziji, med Tatari, mongolskimi gospodarji in drugimi muslimani na bližnjem in daljnem vzhodu v 14. in 15. stoletju misijonarili frančiškani in dominikanci. Iz njihovih vrst je bil tudi nadškof v »Sultaniji« (*Soldania*; danes Sultaniyya, mesto 200 km zahodno od Teherana), zadnji v letih 1398–1412 Janez (III.), ki je deloval v Timurjevem cesarstvu. Kan Timur je bil v stikih s kastilskim dvorom, »modri« nadškof Janez pa je bil v letih 1402–1405 celo njegov odposlanec pri iskanju protiturških zavezništva na evropskih kraljevskih dvorih (Francija, Italija, Anglija, papeški in cesarski dvor) in kot tak pod imenom presbiter Johannes tudi prišel v Konstanco. Papež mu je zaupal misijonarjenje na Kitajskem oz. položaj metropolita vsega vzhoda.⁷⁴ Termin in ime »Sultanija« sta bila za Ulricha in sodobnike torej znan sumaren izraz za muslimanske dežele.

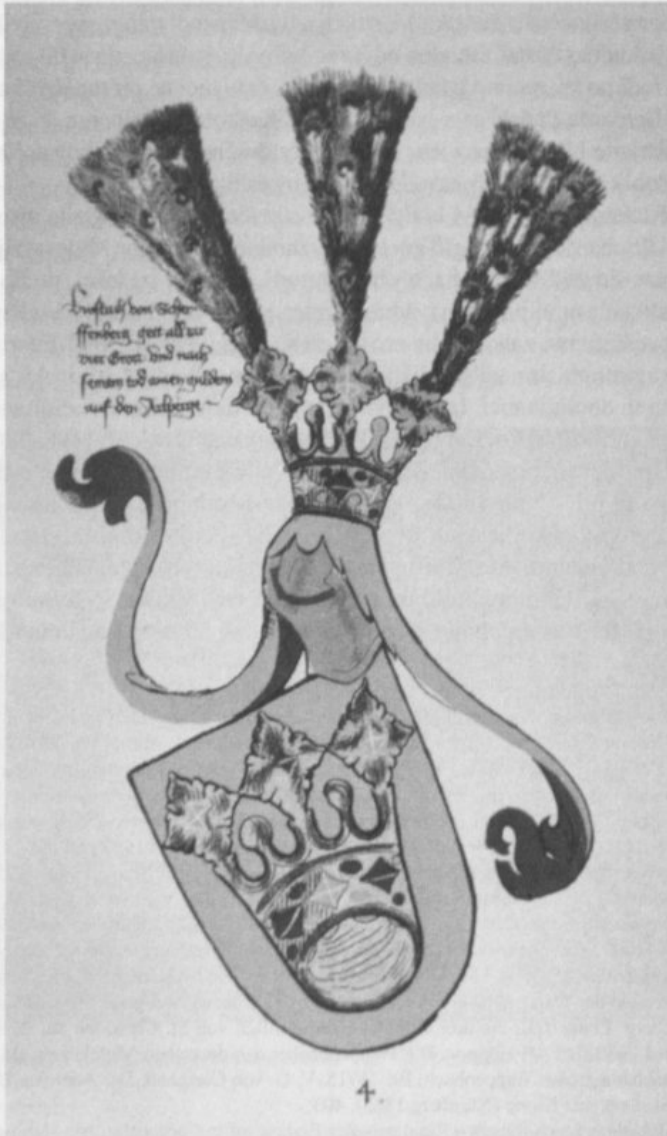
⁷¹ W. Wiesflecker, *Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten*, Bd. I: 957–1271 (Publikationen des Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Reihe 4, Abt. 1, Wien 1949), št. 614.

⁷² Suchenwirt, IV/30 in 268, XVI/77 sl., XVII/500 itd. D. Kos, Pamet pod šlemom, zvestoba denarju. Plemiški karierem v luči uradovanja, služenja in vojskovanja v poznem srednjem veku. časopis za zgodovino in narodopisje 66/31 (1995), 223, 226; I. Voje, Slovinci pod pritiskom turškega nasilja (Ljubljana 1996), 62; W. Paravicini, *Die Preussenreisen des europäischen Adels* (Beihefte der Francia, 17/1: Sigmaringen 1989), 84–87, 148–152; W. Paravicini, *Die Preussenreisen des europäischen Adels* (Beihefte der Francia, 17/2: Sigmaringen 1995), 128–129, 131, 134; o švicarskih, švabskih in alemanskih najemnikih v habsburških vojnah v 14. stoletju gl. M. Bittmann, *Kreditwirtschaft und Finanzierungsmethoden. Studien zu den wirtschaftlichen Verhältnissen des Adels im westlichen Bodenseeraum 1300–1500* (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Bh. 99, Stuttgart 1991), 64–83.

⁷³ H. G. Ströhl, *Heraldischer Atlas. Eine Sammlung von heraldischen Musterblättern für Künstler, Gewerbetreibende, sowie für Freunde der Wappenkunde* (Verlag von Julius Hoffmann, Stuttgart 1899), Tafel XXIII; *Die Wappenbücher vom Arlberg*. Erster Teil: die drei Original-Handschriften von St. Christoph auf dem Arlberg aus den Jahren 1394 bis rund 1430 (izd. O. Hupp v: *Die Wappenbücher des deutschen Mittelalters*, Bd. I., Berlin 1937–1939), 54; J. Siebmacher's großes Wappenbuch, Bd. IV/15, V: G. von Cserghé, *Der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone* (Nürnberg 1883), 403.

⁷⁴ F. Reichert, *Johannes von Soldania – Ein persischer Erzbischof in österreichischen Handschriften* (v: *Österreich im Mittelalter. Bausteine zu einer revidierten Gesamtdarstellung, Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 26/NÖ Schriften 109 Wissenschaft, St. Pölten 1999*), 349 sl.; *Chronik des Constanzer Concils 1483*, 203.

Ker je Ulrichovega »kralja Svibenskega« torej še najlažje iskati v jugovzhodni Evropi in eksplicitno v Bosni, poskusimo poiskati osnovo te prvine poznejše legende. Najprej problem bolgarskega in bosenskega kraljevskega grba, ki ju je poudarjal Schönleben. Grb kraljevine Bolgarije in njenih kraljev je bil v resnici daleč od raznih variant s krono v ščitom. Pri Schönlebnu citirani Mauro Orbini ga je upodobil v leta 1601 izdanem delu »Il regno de gli Slavi«. Vseboval je v desno vzpenjajočega se leva, simbol kraljevske oz. knežje moči. Res pa je bila na podobi krona *nad* levovo glavo. Takšen je še danes bolgarski državni grb, seveda brez krone oz. v polpretekli dobi nadomestka v obliki rdeče zvezde nad ščitom. Že prej pa je bil

Sl. 5: Reprodukcija folija z grbom Evstahija Svibenskega iz knjige bratovščine sv. Krištofa na Arlbergu (iz: Ströhl 1899, Tafel XXIII)

znan tudi v bolj ali manj izmišljenih grbovniških zbirkah t. i. ilirskih grbov, ki so nastale na Balkanu in se nato širile v osrčje cesarstva (slika 6). Npr. v grbovni knjigi Korjenić-Neorić iz časa po letu 1582, ki jo je dal zaradi želje po argumentiranju svojega porekla pri španskem kralju Filipu II. sestaviti njegov admiral Petar (don Pedro) Ohmučević. Ta je pripadal plemičem iz Huma, ki so po letu 1482 pobegnili v Dubrovnik in od tam v Španijo. Tam pa jim kralj ni priznal plemiškega porekla, saj niso imeli dokazov. Tega jim ni potrdila niti dubrovniška republika. Petar se je pri španskem podkralju v Neaplju nato skliceval na potvorjene dokaze, npr. na izjavo bosenskega škofa, ki je Ohmučeviće imela za najuglednejše plemiče iz Bosne. Petar pa je še pred letom 1594 naročil izdelavo grbovne knjige s svojim in še mnogimi drugimi (skupaj 157), v veliki meri izmišljenimi grbi plemenitih rodbin in dežel »ilirskega cesarstva«. Toda bosenska heraldika je bila v 14. in 15. stoletju še omejena, od druge polovice 15. stoletja pa zaustavljena s turškimi običaji, ki niso bili naklonjeni zahodnjaškim grbom; bolgarska in srbska heraldika pa je bila v srednjem veku povsem odvisna od bizantinskih modelov. To je v zbirki vidno npr. pri rabi (bizantinskih) levov kot simbolov (tudi pri domnevnih naslednikih Kotromanovičev: rdeč in okronan vzpenjajoči se lev v zlatem polju s tremi modrimi poševnimi prečkami). Sestavljalec originala je zato zapisal, da gre za prepis knjige, ki naj bi jo leta 1340 sestavil herold carja Dušana Stanislav Rubčić. To ni res. Kompilator se je pri izdelavi v veliki meri, celo pri naslovu, naslonil na zahodne vzorce: na grbovno knjigo Virgila Solisa (Nürnberg 1555), iz katere so grbi Bosne, Dalmacije, Hrvaške, Slavonije, Primorja. Grbi Ilirije, Bosne in Slavonije pa so prvič upodobljeni že v »Kozmografiji« Sebastiana Münstra (prva izdaja: Basel 1544). V 16. in 17. stoletju, ko se je med učenjaki oblikoval t. i. »ilirski« pogled na slovansko integracijo jugovzhodne Evrope (Slovani naj bi izhajali iz Noetovega vnuka Tira), je Ohmučevićeva zbirka, ki se danes zvečine imenuje po družini Korjenić-Neorić, ki je posedovala najstarejši izvod, postala osnova za kopiranje, saj še danes obstaja 16 kopij.⁷⁵ Orbini je to zbirko poznal in zato v svojem delu ponovil sliko bolgarskega grba. Prav tako je Ohmučevićevo zbirko poznal Pavel Vitezović – začetnik nekakšnega pankroatizma, ki je iz nekega prepisa iz leta 1614 nje povzel 56 (predvsem hrvaških) grbov, mdr. tudi bosenskega, bolgarskega, ilirskega in humskega, nekaj pa jih vključil na novo oz. si jih izmišlil (Mezija, Turčija itd.). Njegovo zbirko so nato ponatiskovali še celo 18. stoletje.⁷⁶

Mnogo usodnejše za Schönlebnovo tolmačenje svibenskega grba je bilo, da je Orbini na drugem mestu zapisal še eno legendo, ki je vplivala na povezovanje bosenskih vladarjev s Svibenčani: po smrti bosenskega bana Kulina (1204/1205) je ogrski kralj poslal v Bosno svojega barona *Cotromanno Tedesco*. Ta je deželo osvojil in za nagrado postal ban Bosne. Ko je eden od Kotromanovih naslednikov, Stjepan, leta 1310 umrl, so ga nasledili sinovi Stjepan II., Ninoslav in Vladislav. Rodbina se je imenovala Kotromanići.⁷⁷ Ljudevit Thalloczy je Orbinijevo epizodo o izvoru Kotromaničev prvi analiziral in prišel do zaključka, da je Orbini oz. tisti, ki je bil praoče te legende, vedel le, da so Kotromanići imeli v Bosni dedno oblast in da so bili ogrski fevdalci. Thalloczy je avtorstvo legende o nemškem izvoru Kotromana pripisal avtorju dubrovniških analov iz 15. in 16. stoletja, kjer je govor o *Cotromano Gotto*. Še

⁷⁵ S. Münster, *Cosmography* (Basel 1550), 1035–1036 (Bosna); Mauro Orbini, *Il regno de gli Slavi* (In Pesaro 1601. Srbski prevod: Mavro Orbini, *Kraljestvo Slovena*; prev. Z. Šundrica, Beograd 1968), 398; Grbovnik Korjenić-Neorić iz 1595 (izd. I. Banac v: Grbovi. Biljezi identiteta, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1991), uvod Iva Banca na str. 12–15 in 133, sl. 6 (154) – grb Makedonije in 12 (160) – grb Bolgarije; Fojnica Crest-Collection (izd. M. Petrinčić et alii; Oslobođenje, Sarajevo 1972), 2, 8; za moderni bolgarski grb gl. Neubecker 1991, 90–96, 99.

⁷⁶ Vitezović 1702, Bosna – sl. 9 (str. 45), opis 62–63 (98–99); Bolgarija – sl. 10 (str. 46), opis 63 (99); Ilirik – sl. 1 (str. 37), opis 58–59 (122); Hum – sl. 16 (str. 52), opis 65 (125).

⁷⁷ Orbini 1601, 350–351 (= Orbini 1968, 140–141).

mnogi drugi, odšla v Bosno in nato tam ostala kot kraljeva izvajalca nove politike.⁷⁸ Torej bi moral tudi Kulin soditi v rod poznejših Kotromaničev. Vzpon Kotromaničev se je dokazljivo začel s (prišlekom) Prijezdo, ki se je z »zahodnjaškim« osebim imenom *Urbanus dictus Priesda Nicoslavi ducis de Bosna consaguineus* omenjal že leta 1233 v neki papeževi listini bosenskim dominikancem glede boja proti bosenskim bogomilom⁷⁹ (in ne šele v letih 1250–1287, kot je navajal Čorović). Prijezdin sin Stjepan I. Kotromanič (†1305/1315) se je konec stoletja celo poročil z Elizabeto (Jelisaveto), hčerko srbskega kralja Štefana Dragutina, ki je bil zet ogrskega kralja. Stjepan se je nenehno spopadal z drugimi pretendenti za bosensko bansko oblast, tako da je po njegovi smrti sin Stjepan II. z materjo po Orbiniju moral celo zbežati v Dubrovnik. Že leta 1318 pa je bil Stjepan II. ban osrednje Bosne in leta 1322 postal najtesnejši zaveznik ogrskega kralja Karla Roberta v vojni proti Mladenu II. Šubiću in pozneje proti nelojalnim hrvaškim plemičem. To zavezništvo, podkrepljeno s poroko njegove hčerke Elizabete z novim ogrskim kraljem Ludvikom leta 1353, mu je prinašalo koristi vse do smrti leta 1353. S kraljevo pomočjo mu je, kljub temu, da je bil najbrž pravoslavac in je toleriral bogomile, uspelo preprečiti papeževo namero za križarski pohod v Bosno (1337/1338). Že za življenja si je podredil nekatere pomembne domače plemiče, z odprtjem rudnikov srebra in svinca pa je izboljšal gospodarsko strukturo dežele. Leta 1353 ga je nasledil nečak Stjepan Tvrtko I. (1353–1391), ki je zaradi neposlušnosti velikašev v začetku iniciativno prepustil ogrskemu kralju. Pozneje je sam uspel Bosno skoraj povsem ločiti od ogrske nadoblasti, saj je bil od let 1377 kralj: kot vnuk Jelisavete (Elizabete) Kotromanič se je imel za dediča nemanjiške kraljevske dinastije in se zato okronal za »kralja Srbov in Bosne«. Vendar pa so se v njegovem času osamosvojile nekatere plemiške rodbine (Hrvatinići, Kosača itd.), ki so ovirale uspešno vladanje. Po njegovi smrti so po kraljevski časti občasno posegale celo nekatere stranske veje (Dabiša, Stjepan Ostoja, Stjepan Ostojić).⁸⁰

Kotromanići so bili torej že od konca 13. stoletja, zlasti pa v 14. stoletju uspešni politiki in za povrh še oplemeniteni s kraljevsko krvjo. Kot kraljem podobni so bili, še preden so leta 1377 posegli po bosensko kraljevski časti, primeren objekt za špekulacije o tujem izvoru. Orbini je omenil legendo, ker je bila neobičajna in je »pojasnjevala« nekatere dogodke iz bosenske zgodovine po letu 1251. Po Čoroviću pa je bila legenda znana v Dubrovniku še pred letom 1432, ko se je s sklicevanjem na leto 1423 omenjala v nekem dokumentu dubrovniške republike. Torej še v času kralja Tvrtka II., neposrednega potomca prvega Kotromanića. Ko je leta 1463 rod Kotromaničev s kraljem Stjepanom Tomaševićem izumrl, je ostal spomin na Kotromaniče živ med izobraženci v srednji in jugovzhodni Evropi.⁸¹ So v Dubrovniku poznali Ulrichovo kroniko, oz. nasprotno – je dubrovniško izročilo lahko vplivalo na prepisovalce kronike koncila v Konstanci? In, ali je bilo to sploh pomembno? Očitno je, da so zaradi dejstva, da so imeli zadnji Kotromanići občasno v pečatnikih v grbu že *krono*, so v 17. stoletju avstrijski zgodovinarji, ne pa tudi dubrovniški, lahko izenačili Svibenske z bosenskimi kralji. K temu pa je Schönleben še dodatno pritraknil podobnost imen Ostri vrh

⁷⁸ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II (1101–1200) (Zagreb 1904), št. 93. V. Čorović, Pitanje o poreklu Kotromanića. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 6 (1925), 17 sl.

⁷⁹ A. Potthast, *Regesta pontificum romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*, Vol. I. (Berolini 1874), št. 9303.

⁸⁰ F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda (Zagreb 1962), passim; N. Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku (Zagreb 1976), 635 sl.; J. V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest* (Michigan 1990), 275–284, 368 sl., 454 sl.; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka*, II. Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu n. v. 4–5 (1949–1950), 116.

⁸¹ L. Thalocy, Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arkiva. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 18 (1906), 429–430; Čorović 1925, 15–16; Orbini 1968, 341.

(Schärffenberg) in Ostrožac, saj je bila ta trdnjava ob Uni (vzhodno od Bihača) v 16. in 17. stoletju dobro znana kranjskemu plemstvu. In svibenska kraljevska bosenska izvorna tradicija je bila tako rekoč potrjena.

Baročna legenda je torej temeljila na heraldični pomoti Ulricha von Richentala iz 15. stoletja. Enačenje je potrdil še Johann Georg Adam von Hoheneck leta 1733, češ, da naj bi avstrijski poslanec na turškem dvoru, baron Schwarzenhorn, na številnih kapelah in cerkvah v osmanskem cesarstvu videl »svibenski« grb.⁸² Baron je zares lahko videl krono, vendar le kot kraljevski simbol že davno izginulih bosenskih kraljev, ni pa bil to *grb Svibenskih* – kljub morebitni enaki podobi. Končno se o tem lahko prepričamo iz pečatnika bosenskega kralja Tvrтка II., ki je leta 1443 vseboval podobo konjenika. Ta je v roki držal ščit z veliko krono. Toda na ščitu na konjevem boku in na praporu je pravi Tvrtkov (kotromanički) grb: (desno)poševna prečka z lilijastimi konicami (t. i. Gleve) (sliki 7 in 8).⁸³ V Tvrtkovem pečatniku je torej krona pomenila *kraljevski* simbol, in obenem že (ne povsem) ustaljen simbol oz. morda že *grb kraljevine Bosne*, ne pa rodbinski grb Kotromanića Tvrтка ali celo svibenski grb. Krona kot grbovna figura namreč vse do propada srednjeveške Bosne še ni bila vedno prisotni heraldični element Kotromaničev: nekateri vladarji so denimo kroni pridajali še pomožne simbole, ali pa grba s krono sploh niso imeli v svojih pečatnikih. Zdi pa se, da je bila namera kralja Tvrтка I., da bi grb nove kraljevine Bosne resnično vseboval (le) krono. Toda konec krščanske Bosne je prišel prekmalu, da bi se novi grb, ki je sam po sebi govoril o »kraljevskosti« nove državne tvorbe, ustalil in postal prepoznaven po Evropi. Zato je Ulrich von Richental tako zlahka zamenjal to bosensko novost z zahodnjaškimi Schärffenbergi. In zato se je v 16. stoletju tako zlahka pozabilo na nekdanji grb Bosne: v grbovni knjigi Korjenić-Neorić je npr. predstavljen grb kraljevine Bosne, ki vsebuje rdeč srčni ščit, v katerem sta srebrna ležeč polmeseč, nad njim pa zvezda; srčni ščit je pripet na stičišče dveh prekrizanih praporov s po eno okronano glavo zamorca na vrhu (sliki 9 in 10).⁸⁴ To je bil izmišljen grb, ki so mu renesančni učenjaki zaradi muslimanstva gospodarjev Bosne prisodili muslimansko figuraliko. To potrjuje še dejstvo, da je imel v istih zbirkah grb »Ilirika« enako podobo kot srčni ščit v bosenskem grbu (slika 11).⁸⁵ Solovjev je sicer menil, da je že v času kralja Tvrтка I. grb obstajal in vseboval v komolcu ukrivljeno desno roko, ki sega od ramena navzdol, z mečem v dlani. V resnici pa je šlo spet za mlajši grb, ki je bil v grbovnih zbirkah Korjenić-Neorić pripisan Primorju, celo pokrajini Rama in Hum, in bil šele kasneje pripisan Bosni.⁸⁶

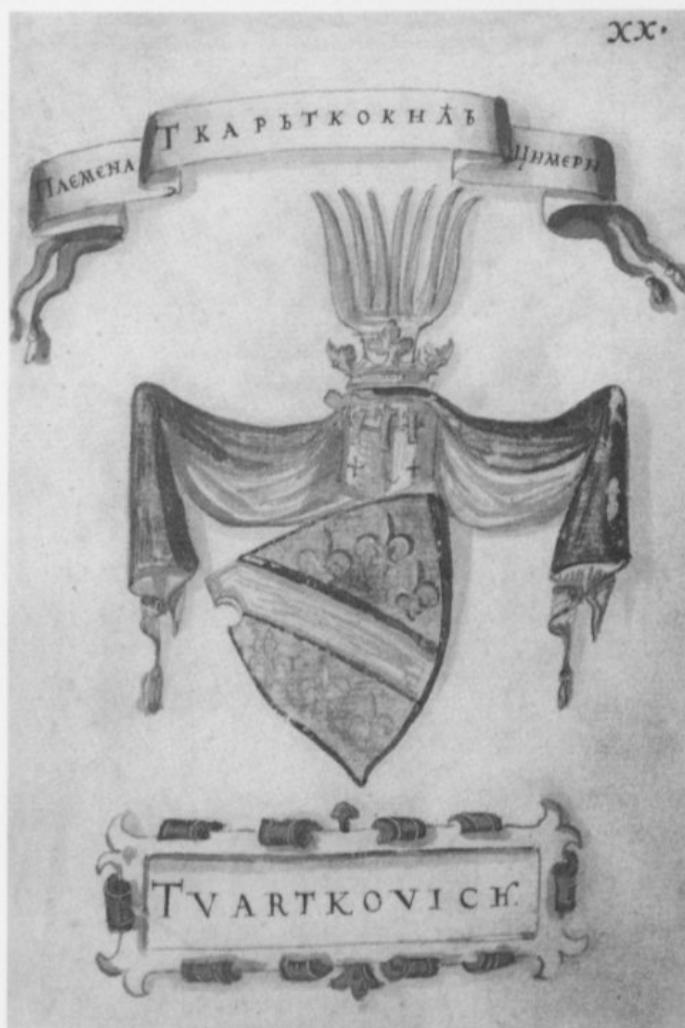
⁸² Hoheneck 1733, 294.

⁸³ Ströhl 1899, Taf. LXIII/4. Konjeniški pečatnik je imel »e vsaj Stjepan II. Kotromanić, za njim pa tudi vsi nasledniki (čremošnik 1949–1950, 112 sl.). V 16. stoletju so si predstavljali kotromanički grb tudi povsem drugače. V grbovni knjigi Korjenićev-Neorićev iz leta 1595 vsebuje grb izmišljenih naslednikov »Kotromanovičev« vzpenjajočega se rdečega leva s krono v polju s tremi poševnimi modrimi prečkami v zlatem. To je izmišljen grb (Korjenić-Neorić, sl. 17 (165); podobno v: Fojnica Crest, 12. gl. A. V. Solovjev, Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmućević. Glasnik skopskog naučnog društva 12 (1933), 113–115). Stari kotromanički grb je v isti zbirki pripisan »Tvrtkovićem« (Korjenić-Neorić, sl. 20, 168; Fojnica Crest, 15). Krona, okrašena z lilijami (te so lahko tudi samostojen element), je bila priljubljena v ornamentaciji pri bosenskih in srbskih kraljih; npr. tudi v cirilično pisanim rokopisu »Bosenske cerkve«, ki se hrani v knjižnici sv. Marka v Benetkah in še nekaterih drugih evangelijarjih (J. Šidak, Marginalia uz jedan rukopis »Crkve bosanske« u mletačkoj Marciani; v: Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu, Zagreb 1975, 136–137. Z ilustracijami: J. Šidak, Dva priloga o minijaturama u rukopisima »Crkve bosanske«; v: Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu, Zagreb 1975, 145 sl.). Tudi pečatnik kralja Tvrтка I. z listine iz leta 1380 kaže na aversu po srbski tradiciji kralja na tronu, ki ima na glavi zahodnjaško krono, ne pa bizantinskega venca; na reversu pa je bosenski konjeniški grb s krono in lilijami v konjenikovem ščitu (čremošnik 1949–1950, 125–126).

⁸⁴ Korjenić-Neorić, sl. 8 (156); podobno v: Fojnica Crest, 4.

⁸⁵ Korjenić-Neorić, sl. 7 (155); podobno v: Fojnica Crest, 3.

⁸⁶ Solovjev 1933, 113–115. Korjenić-Neorić, sl. 15 (163); gl. še uvod, str. 14–15; podobna slika je v: Fojnica Crest, 11; Vitezović 1702, sl. 16 (52).

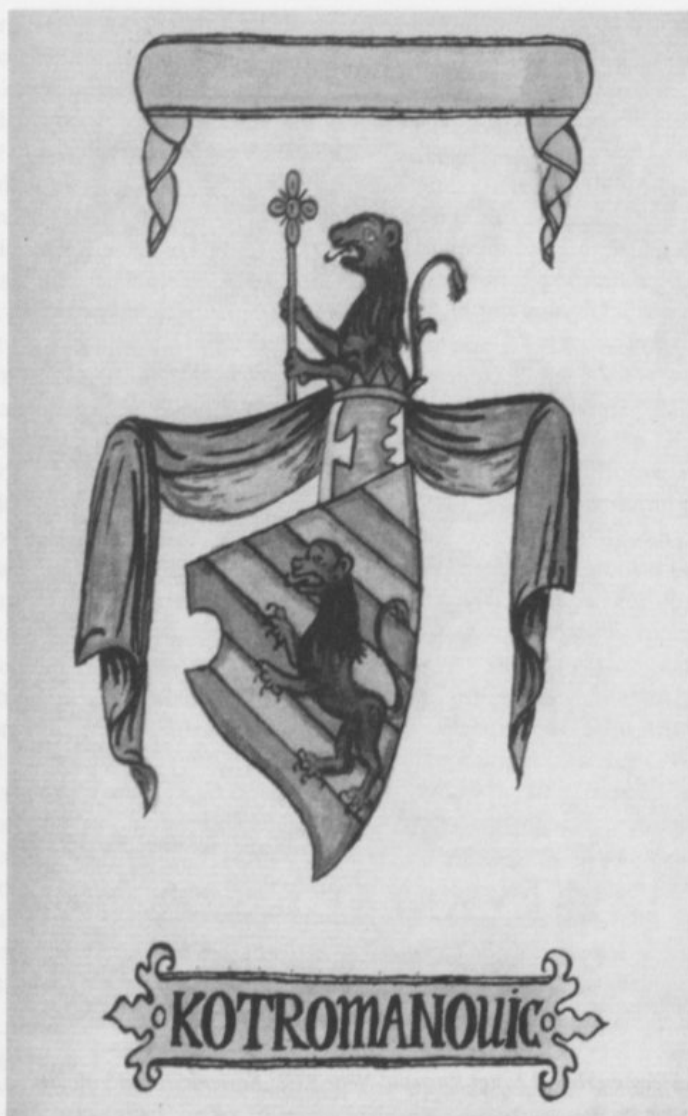

Sl. 7: Grb Tvrtkoviće v grbovni knjigi Korjenic-Neorić (iz: *Korjenic-Neorić*, sl. 20)

Tak grb je mnogo pozneje denimo dobilo dalmatinsko mesto Makarska, predvsem zaradi nekdanje podložnosti fevdalcu Hrvoju Vukčiću (slika 12).

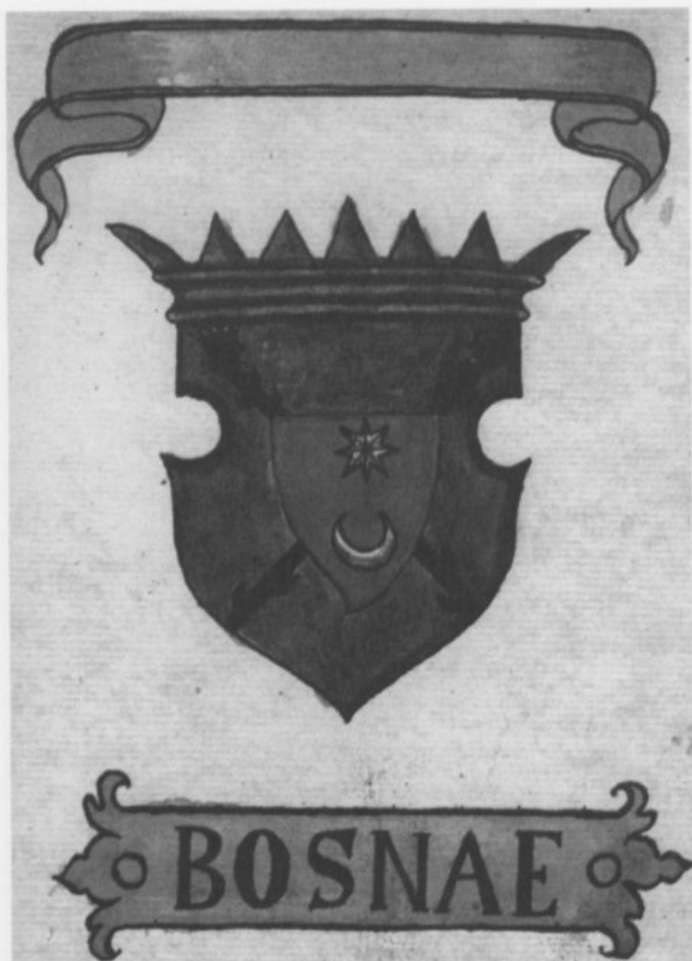
Thalloczyju je bilo poznano Preuenhueberjevo in Richentalovo mnenje, manj pa bosenska heraldika. Zato je le opozoril, da krona ni bila nikoli element grba Kotromanićev, pač pa je njihov grb vseboval srebrno desnopoševno prečko (včasih s tremi krogli) in s po tremi zlatimi lilijastimi konicami na vsaki strani prečke.⁸⁷ Mimogrede – takšen grb je imela Republika Bosna in Hercegovina v letih 1992–1995, nato pa je skupaj s hrvaško šahovnico sestavljal združeni grb ene od dveh bosensko-hercegovskih entitet, Federacije BiH. Ker se svi-bensko sorodstvo s Kotromanići ne more dokazovati s krono v grbu, pa to še ne pomeni, da

⁸⁷ Takšen grb sta imela v pečatnikih tudi ban Stjepan II. in sin Tvrtko I., pozneje pa tudi Katarina Kotromanićka-Celjska (I. Voje, Katarina Celjska-Kotromanićka in njen pečat. Celjski zbornik 1977–1981, Celje 1981, 289).

Sl. 8: Grb Kotromanoviće v fojnički grbovni knjigi (iz: *Fojnica Crest*, sl. 12)

sorodstvenih stikov Kotromanoviće z neko vzhodnoalpsko rodbino že v 13. stoletju ni moglo biti. Po obvestilu Anthonyja von Siegenfelda je Thalloczy mimogrede opozoril na skoraj identičnost kotromanovićevskega grba z grbom gospodov iz Rogatca. Medtem ko je Siegenfeld odkrito domneval, da je šlo pri Rogaških in Kotromaničih za sorodstvo, potrjeno z imenom prvega znanega Rogačana Štefana, je bil Thalloczy pri tem previdnejši. Je pa še sam opozoril na toponim *Kotrou* pod »Donatom« (t.j. Donačko goro pri Rogatcu) iz 15. stoletja in na dejstvo, da so bili Kotromaniči v 13. in 14. stoletju v sorodstvu tudi z goriškimi, ortenburškimi in vovbrškimi grofi, ne le s hrvaškimi Baboniči, ogrskimi in srbskimi kralji. Čeprav smo že odkrili zvezo med svibenskim grbom, bosenski kralji in njihovim grbom ter korenine mitološkega kraljevanja Svibenskih v Bosni, recimo še nekaj o tem problemu, ki z našo

Sl. 10: Grb Bosne v fojnički grbovni knjigi (iz: *Fojnica Crest*, sl. 4)

katerih predniki so imeli nek poseben odnos do Ogrske, kjer je bil sveti kralj Štefan glavni svetnik. Pomenljivo je, da je bila žena prvega Babenberžana kot štajerskega vojvoda Leopolda V., Helena, hči ogrskega kralja Geze (Štefana) II. Tudi njegova sestrična Agnes, hči avstrijskega vojvode Henrika II. Jasomirgotta (1141–1177) in Leopoldovega predhodnika v Avstriji je bila prvič poročena z ogrskim kraljem Štefanom III. Če so bile sorodstvene vezi med dinastijami vedno žive, so se sčasoma stakale tudi med podrejenim plemstvom obeh dežel. Zato obstaja možnost, da so bili Štefanovi predniki neki ogrski plemiči, ki so se nekoč v drugi polovici 12. stoletja povezali s Konjiškimi, Štefan pa je ostal na Štajerskem. Rogaški so nato od leta 1207 izpričani kot štajerski deželnoknežji ministeriali: Albert se je omenjal v letih 1207–1227 v družbi konjiških sorodnikov in vedno v spremstvu štajerskega vojvode. Hans Pirchegger je menil, da je bil šele Albert k konjiškim priženjeni plemič in je zato s pomočjo žene prevzel Rogatec in del Konjic. Njegov grb naj bi izpričeval podobnost z grbom Kollnitzov s Koroškega. Skupaj z Jožetom Mlinaričem je imel Alberta za sina Ortolfa I. Konjiškega (ok. 1175–1202), leta 1191 komornika štajerskega vojvode. Ortoľ, sin prvega

Sl. 11: Grb Ilirika v grbovni knjigi Pavla Ritter-Vitezovića (iz: Vitezović 1702, sl. 1)

znanega Konjičana Leopolda I. (1164), je imel še brata Otokarja I. (1181–1213) in Leopolda II. (1182–1234) ter sestra Kunigundo (poročeno z Gotfridom Mariborsko-Viltuškim) in še neimenovano sestro, poročeno z nekim vitezom iz Zreč. Po Pircheggerju naj bi bil Leopold I. v svaštvu z gospodi iz Gradca, na kar naj bi kazala njihova osebna imena. Isti pa je imel omenjena Štefana in Bertolda le za gradiščana Konjiških v Rogatcu.⁸⁹ Toda Štefanov odnos do Alberta ni bil nujno zgolj služben; morda je bil njegov sorodnik, kar je kazal njegov ugled med pričami v edinih dveh listinah, kjer se je omenjal. Albertov sin Henrik I. se je omenjal od leta 1234 do 1267. Poročen je bil z Gizelo, imel hčeri Gertrudo in Prido (1249), sestre Sofijo (poročeno s Richerjem iz Jaunegga), Gertrudo (poročeno s Henrikom Viltuškim) in Rihco (poročeno z Otom Kunšperškim). Sofija je leta 1245 ustanovila samostan v Studenicah, ka-

⁸⁹ Prav tam, št. 87, 98, 211a, 245; H. Pirchegger, Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters 1–3 (Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark XVI, Graz 1958), 237–241; Pirchegger 1962, 139; J. Mlinarič, Kartuziji •iče in Jurklošter (Maribor 1991), 33.

Sl. 12: Grb Huma v grbovni knjigi Pavla Ritter-Vitezovića (iz: Vitezović 1702, sl. 16)

mor so kmalu poslali hčere tudi Svibenčani.⁹⁰ Henrik I. Rogaški je imel istoimenskega sina (1263–1296), s katerim je veja okoli 1299/1300 po moški strani izumrla.⁹¹ Ti Rogaški nas pravzaprav ne zanimajo, pač pa njihov grb in domnevni sorodnik začetnika linije, Štefan. Paralele Rogaških s Kotromanići so vsaj nominalno in heraldično pomenljive: »ogrsko« ime Štefan-Stjepan je bilo do konca dinastije leta 1463 tipično in obvezno prvo ime Kotromaničev. Konjiški so imeli v grbu (srebrno) desnopoševno prečko (v modrem), medtem ko je bil grb Henrika I. Rogaškega tako rekoč enak razvitemu kotromaničkemu: (srebrna) poševna

⁹⁰ MDC 2, št. 545; MDC 4, št. 2333; UBSt 2, št. 453; UBSt 3, št. 59, 86, 100; UBSt 4, št. 4, 42, 44, 99, 148, 179, 243; GZM I/73, 76, 84, 86, 92, 95. Pirchegger 1958, 242.

⁹¹ UBSt 4, št. 99, 180, 181, 243, 352, 407; J. Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora (1–10, Maribor 1975–1984; odslej cit.: GZM) II/41; MDC 5, št. 387; MDC 6, št. 11. Pirchegger 1958, 243; Pirchegger 1962, 233.

Sl. 13: Pečat Henrika Rogaškega na listini iz leta 1234 (Kärntner Landesarchiv Klagenfurt, Allgemeine Urkundenreihe; obj. v: MDC 2, št. 545; foto: KLA)

(enkrat celo levopoševna) prečka s po tremi lilijami oz. lilijastimi konicami sulice (nem. Gleve) v obeh poljih (slika 13).⁹² Eno lilijo kot pečatno podobo (ne grb) pa je imel celo Otokar Konjiški v pečatniku že leta 1206.⁹³ Lilija in prečka sta bili torej značilna elementa Rogaških, konjiška veja pa je imela pozneje le prečko, kar je ustrezalo celo občasnim upodobitvam kotromaničkega grba brez lilij.

Rogaški grb v tej obliki pa ni ustrezal le kotromaničkemu, pač pa je spominjal tudi na grb francoskih kraljev oz. posameznikov iz kraljevske dinastije. Ob tem velja opozoriti na hipotezo, ki bi delno ustrezala anžuvinski oz. bosenski zvezi. Štajerski heraldik Josef Kraßler je pri omembi svibenskega grba ponudil domnevo, da naj bi trije listi nad kronskim obročem predstavljali lilije, katere simbol je bila modra barva.⁹⁴ Heraldične lilije so bile znak kraljevskega dostojanstva (zato skoraj vedno zlate ali srebrne v modrem). Najbolj znane so bile tiste, ki so bile simbol francoskih kraljev, njihovih mest in z njimi povezanih oseb oziroma dežel. Prvič pa so se lilije pojavile že leta 1179 na praporu Burbonov oz. kralja Filipa II. Avgusta. Menda so prišle tja z vzhoda, v času križarskih vojn. To pa je pomenilo, da lilij pred tem

⁹² Ohranjeni so vsaj štirje pečati treh različnih pečatnikov Henrika I. Rogaškega.

⁹³ UBSt 2, št. 77. Pirchegger 1958, 139, 238-239.

⁹⁴ Kraßler 1968, 160.

letom prejkone ni bilo na konjiškem oz. rogaškem grbu, če je sploh že obstajal. Pač pa šele ok. leta 1206 (Otokar Konjiški), ko je znak prerasel v grb. Lilije so se po slovenskih deželah razširile še pozneje, ko je imel npr. tudi grb trga Senožeče šest zlatih lilij, ker so bile lilije v grbu tedanjih lastnikov trga knezov Portia. Trg Žalec pa je imel v pečatniku že v začetku 14. stoletja zgornji del dveh lilij. Tri srebrne dvojne lilije v modrem polju (2:1) so bile simbol trga Laško, ki mu ga je podelil šele nadvojvoda Ferdinand leta 1598. Laški trški grb pred tem ni izpričan in je bil najbrž umetno ustvarjen na nadvojvodovem dvoru, morda kot varianta treh zvezd v celjskem grbu, zaradi patrocinija sv. Martina (svetnik iz Francije) v laški župni cerkvi. Možna je tudi razlaga, da je bil motiv vzet tudi zaradi Marijinega kulta v laški župnijski cerkvi, saj je bila lilija v cerkveni ikonografiji simbol čistosti in nedolžnosti.⁹⁵ Seveda se Svibenski in Rogaški pri iskanju legendarnega izvora niso mogli sklicevati na francosko izročilo, toda srednjeveškemu opazovalcu bi zlata lilija v modrem polju, ki bi izhajala iz grbovnihih običajev znotraj otakarskega ali babenberškega plemiško-posestnega kroga, spodbujenega z modo iz križarskih vojn, spodbudila iluzijo, ki se ji slavohlepni plemiči ne bi upirali.

Burbonov in Anžvincev v 12. in 13. stoletju še ni bilo na ogrskem prestolu. Že Thalloczy pa je opozoril na omenjanje Anžvincev, Rogatca in Rogaške gore v gralskem romanu »Parcifal« Wolframa von Eschenbacha iz ok. let 1200–1210.⁹⁶ Pesnik je v romanu nekaj vrstic posvetil avanturam svojih junakov na spodnjem Štajerskem. Njegovo poznavanje krajev je morebiti temeljilo na zvezah mecena thürinškega deželnega grofa Hermana I. z ogrskim dvorom. Grofov sin Ludvik IV. se je namreč že leta 1211 zaročil s komaj štiriletno princeso Elizabeto, hčerko ogrskega kraljevskega para kralja Andreja II. in Gertrude Meransko-Andeške. Stiki med Thuringijo in Ogrsko pa so obstajali še od prej. Punčka je rano mladost preživela na gradu bodočega tasta Wartburgu. Tam je ostala tudi po materinem umoru leta 1213 in se leta 1223 poročila z Ludvikom. Pobožna Elizabeta, kasneje svetnica, je bila podpornica križarskih in duhovnih gibanj. Morda je Wolfram celo obiskal Ogrsko med eno od misij grofa Hermana v zvezi s poročnim projektom in še med nastajanjem romana.⁹⁷ Nas pa zanima predvsem epizoda, ko v romanu menih Tavrizen pripoveduje nečaku Parcifalu zgodbe iz svojega viteškega življenja. V brezglavem iskanju naklonjenosti svoje gospe je nekoč prispel do Rogatca (*Rohas*), kjer se je nadejal viteških avantur. Kot že mnogokrat, so mu tudi tam prišli nasproti vitezi, »častni slovenski možje«, t.j. vitezi (*ein werdiu windisch diet*) in mu predlagali dvobojevanje. Še prej pa je v Celju srečal Parcifalovega očeta, ki mu je prepustil nečaka Itherja, kralja Kukumerlandije, s katerim sta nadaljevala avanture. Iz Celja (*Zilje*) sta prijezdila v Rogatec, kjer se je Tavrizen tri ponedeljke bojeval na turnirjih. Nato je odjezdil v oddaljeno mesto Hajdin (*stat Gandîne*), po katerem se je imenoval Parcifalov ded Gandin. Tam so prepoznali Itherja. Hajdin je Ptuj, saj ga Wolfram pravilno postavi tja, kjer se Grajena (*Greian*) izliva v Dravo (*Trâ*). Na Ptujju so Itherja bogato obdarovali, tu je našel svojo ljubico in gospo, Parcifalovo teto Lammire, ki je bila gospodarica dežele Štajerske (*Stîre*). Parcifalov ded Gandin iz rodu Anjou (*Anschouwe*) jo je tam postavil za gospodarico.⁹⁸ Milko Kos je v

⁹⁵ Waldner 1992, 26; B. Otarepec, Grb trga Laško, časopis za zgodovino in narodopisje 47, n. v. 12 (1976), 301–306; Otarepec 1988, 194–196; Galbreath-Jéquier 1990, 53 sl.

⁹⁶ Thalloczy 1906, 431–433. Gl. UBS^t 2, št. 13, 20; Pirchegger 1962, 233; Krašier 1968, 36, 194.

⁹⁷ F. Machilek, Elisabeth von Thüringen, Hedwig von Schlesien und der Dießen-Andechser Himmel (v: Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Hochmittelalter, Mainz 1998, razstavni katalog), 96–98.

⁹⁸ Wolfram von Eschenbach, Parzival (moderna nemški prozni prevod: W. Stapel, Frankfurt 1996), priredba orig. kitic 496, 498, 499 na str. 255–257. Skrajšani slovenski prozni prevod tega dela in odlomek je v: F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev 5 (Ljubljana 1928; odslej cit.: GZS), št. 83. Hans Pirchegger je postavil te dogodke v čas okoli leta 1212. *Gandîne* pa je po njegovem Hajdina pri Ptujju (Pirchegger 1962, 181).

komentarju k temu delu romana sicer dopuščal možnost, da je imela rodbina Anjou okoli leta 1200 kakšno posest okoli Ptuja. Zvečine pa je bil ta del zanj literarno prikrojen: v tem času je bil štajerski vojvoda Leopold VI. (1195–1230), ki je bil poročen s Teodoro, vnukinjo bizantinskega cesarja Izaka Angelosa II. Ker so lilije kot grbovni element prišle z vzhoda v Francijo, je možno, da so prišle s Teodoro oz. Leopoldom tudi na Štajersko in na Ogrsko. Člani rodbine Anjou pa niso (še) bili dejavni na Štajerskem, niti ni bila Teodora dedinja ali regentka v deželi. Rodbina se je v ogrsko politiko vpletla v zadnjih desetletjih 13. stoletja, a je prišla šele leta 1308 na ogrsko-hrvaški prestol (Karl Robert 1308–1342, Ludvik 1342–1382), s tem pa tudi do Bosne. Toda Eschenbach je pisal že v prvih letih 13. stoletja. Tedaj pa je bil na francoskem prestolu Filip II. Avgust, ki se je leta 1196 poročil z Agnes, hčerko meranskega vojvode in andeškega grofa Bertolda IV. Druga hčerka Gertruda je bila tedaj že poročena z ogrskim princem Andrejem, od leta 1205 kraljem. Gertruda je podpirala prihod nemškega plemstva na Ogrsko, leta 1206 je dosegla tudi izvolitev brata Bertolda za nadškofa v Kaloczi. Pri njej se je po letu 1208 najbrž krajši čas skrival tudi brat Henrik IV. Andeški, ki je bil obtožen sodelovanja pri umoru rimskega kralja Filipa II. V tem obdobju so na Ogrsko nemara prišli z grofom tudi nekateri kranjski andeški ministeriali. Skupna kraljevska epizoda se je končala z razveljavitvijo Agnesine in Filipove poroke leta 1200 in njeno smrtjo leta 1201. Bivšemu možu je zapustila hčerko Marijo in šele leta 1201 rojenega sina Filipa, ki ga je papež Inocenc III. še istega leta legitimiral.⁹⁹ Sploh ni nemogoče, da se je Wolframova Parcifalova družina, polna tet, stricev idr. sorodstva, zgledovala po tedanjih ogrsko-francoskih stikih na kraljevski ravni in je zaradi prisotnosti izvorne rodbine obeh kraljic Meransko-Andeških na Kranjskem in v Slovenski marki ter nekaterih njenih drugih članov na ogrskem dvoru poenostavljala stike med sosednjima deželama in dinastijama. Je bila s Parcifalovo teto Lammire mišljena Gertruda? Je Parcifal v tej epizodi posebljal princa Filipa, Gandin pa njegovega deda francoskega kralja Ludvika VII. in morda neko od ogrskega kralja princu Filipu podeljeno posest na obmejnem ogrsko-štajersko območju? Takšno razmišljanje je seveda že onstran dopustnega, in čeprav historično napačno, vsaj priča na pesnikovo seznanjenost s političnimi razmerami onstran meje rimskega cesarstva.

Kosova stroga kritičnost pesniške svobode in Thalloczyjevo zanikanje resničnosti legende o Kotromanu Nemcu torej še ne pomeni, da si je Eschenbach štajersko epizodo v celoti izmislil. Kaj ga je gnalo, da je tako poudarjal Rogatec, sicer majhen kraj in obmejni grad, kakršnih je bilo na Štajerskem precej? Možno bi bilo, da je imel nek Anžuvinec posest na vzhodnem Štajerskem in/ali na zahodnem Ogrskem, Rogatec in njegovi posestniki pa so imeli že ok. leta 1200 zveze z Ogrsko. Takšne, da jih je opazil tudi pesnik. Da je Rogatec v začetku 13. stoletja v dvorski kulturi resnično pomenil nekaj posebnega, priča tudi ime enega od vitezov kralja Artusa v že omenjenemu romanu »Krona«: neki *Lohenis de Rahaz* se je pregrešil z mladenko in Artus mu je naložil pokoro.¹⁰⁰ Mnogovrstni stiki med ogrskim in avstrijsko-štajerskim plemstvom in Bosno so se zaradi sosesčine in nenehnih vojn in premirij, sovraštev in prijateljstev med štajerskim knezom in ogrskim kraljem stikali že v 12. stoletju. O tem je nekoč sugestivno pisal že Čorović. Še več, stiki med vzhodnoalpskim in balkanskim plemstvom so se še posebej okrepili med križarskimi pohodi, ki so zvečine vodili

⁹⁹ A. Schütz, Die Andechs-Meranier in Franken und ihre Rolle in der europäischen Politik des Mittelalters (v: Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Hochmittelalter. Mainz 1998, razstavni katalog), 29–31, 37.

¹⁰⁰ Crône von Heinrich von dem Türlin (v: Bibliothek des litterarischen Vereins zu Stuttgart XXVII, izd. G. H. F. Scholl, Stuttgart 1852), verzi 19378 sl. Gl. A. Schultz, Das Höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (1880, reprint: Kettwig 1991), 459.

prav skozi balkanske dežele: tako so se leta 1189 v Nišu v Srbiji resno pogovarjali o poroki med hčerko grofa Bertolda IV. Andeškega in Toljenom, sinom humskega kneza Miroslava. Toda Toljenova spodletela poroka je bila dinastični projekt. Do znanstva s srbskim plemstvom je morda prišlo še pred Bertoldovim spremljanjem cesarja Friderika I. v Sveto deželo.¹⁰¹ V 12. in 13. stoletju sta bili vojvodini Štajerska in Avstrija v času vojvodov Leopolda VI. in Friderika II. (do leta 1246) središče srednjeevropske viteške dvorske kulture.¹⁰² Tudi v času kraljevanja Gertrude Meransko-Andeške (1203–1213), nadškofovanja njenega brata Bertolda v Kaloczi (1206–1218) in bojev med vojvodo Friderikom in ogrskimi kralji v 30. in 40. letih 13. stoletja, še posebej pa v obdobju bojev za babenberško dediščino med češkim kraljem Otokarjem in ogrskim kraljem Belo IV., ki je bil v letih 1254–1260 celo štajerski vojvoda ter v času kralja Rudolfa I. (1273–1278), so obstajali stiki med plemstvom z obeh strani državne meje. Oboji so se za krajši ali daljši čas tudi zadrževali v sosednji deželi (državi). Ogrski kralj je najpozneje po letu 1254 privabil del štajerskega plemstva v boje v Bosni, ki jo je povsem obvladal šele v drugi polovici 13. stoletja, ko jo je podredil banu in lojalnemu plemstvu.¹⁰³ K tem vezem moramo prišteti še stike iz križarskih vojn, zlasti z začetka 13. stoletja – npr. skupen odhod vojvode Leopolda VI. in ogrskega kralja Andreja II. v Sirijo in Egipt leta 1217. Zato je zveza gospodov Rogaških in bosenskih Kotromaničev možna: zaradi sodelovanja nekega Konjičana oz. Rogačana npr. v enih križarskih vojn proti bogomilom, proti upornim bosenskim plemičem, kot viteza na ogrskem dvoru že konec 12. stoletja ali pa šele okoli srede 13. stoletja.

Vprašanje je torej le, kdaj bi se lahko Konjičan sorodstveno povezal z neko ogrsko rodbino in se dejavno vključil v spore v ogrski kraljevski dinastiji. Čorović je menil, da se je to zgodilo že v zadnji tretjini 12. stoletja. Možno, toda tedaj grbi še niso bili utrjeni med nižjim plemstvom in najbrž ne bi prišlo do tolikšne podobnosti, celo enakosti med grbi Rogaških in Kotromaničev. Videli smo, da je Otokar Konjiški imel še leta 1206 v pečatniku zgolj podobo, simbol lilije, ne pa pravega grba. Prav tako pa tudi sploh ni nujno, da je grb prvih Kotromaničev do začetka 13. stoletja poleg prečke vseboval tudi dvakrat po tri lilije. Te bi namreč lahko prišle v njihov grb šele ob sorodstvenih povezavah z Anžuvinci na ogrskem prestolu v 14. stoletju (gl. zgoraj)! Ker ni mogoče najti konkretnih vesti, smemo postaviti le nekaj, kolikor je mogoče, še smiselni domnev: Štefan Rogaški bi teoretično celo lahko bil sorodnik že leta 1163 omenjenega grofa Kotromana, viteza Gotfrida ali neke druge osebe iz spremstva ogrskega kralja. Po, recimo, materini strani bi kot kognat Konjiških prišel do posesti okoli Rogatca. V času, ko so bili grbi še fleksibilni in je lilija prišla z Orienta na Zahod, je kombiniral grbovne elemente obeh rodbin. Zato so imeli njegovi sorodniki Rogaški grb, ki je le delno ustrezal konjiškemu. Prav tako mogoče je, da je eden njegovih najbližjih sorodnikov, ki se je v ogrski službi vpletel v boje ogrskega kralja s plemstvom v Bosni, ostal tam in obdržal enak grb, kot so ga imeli sorodniki iz Rogatca. Po tej interpretaciji bi utegnil biti šele ban Prijezda Štefanov sorodnik, najbrž pa ne ravno v direktni liniji. Po tej domnevi bi šele Prijezdi uspel prodor z Ogrske v Bosno okoli preloma iz prve v drugo tretjino 13. stoletja. Tudi Prijezdin sin ban Stjepan I. je obdržal grb sorodnikov v regiji in dvorski kulturi visoko cenjenih Rogaških, zlasti, ker je njihov grb spominjal na grb francoskih kraljev in z njimi povezanih visokih fevdalcev (ne glede na ne povsem jasen izvor rogaške – tj. anžuvinske –

¹⁰¹ GZS 5, XIV.

¹⁰² H. Dopsch: *Der Dichter Ulrich von Liechtenstein und die Herkunft seiner Familie* (v: *Festschrift Friedrich Hausmann*, Graz 1977), 93 sl.

¹⁰³ Fine 1990, 275 sl. Tudi kronist Otokar iz Gaala je v svoji rimani kroniki med naštevanjem knezov in vojaštva večkrat sumarno omenil Bosno.

varianter grba) ter bil kot »kraljevski« simbol sila primeren za ambicioznega bosenskega bana. Primeren čas za selitev v Bosno bi bil še čas pred letom 1234, ko je papež Gregor IX. po večletnih izjalovljenih poskusih podreditve bosenske cerkve izrecno pozval vernike (t.j. plemstvo) iz slovanskih pokrajin (Kranjska, Istra, Dalmacija, Bosna, Hrvaška, Srbija), naj se kot križarji udeleže boja proti heretikom (bogomilom) v Bosni, ki ga je za papeško stranko v letih 1236–1237 vodil vojvoda Koloman. Bosensko bogomilstvo je bilo tako ali tako že vsaj v 12. stoletju znano v zahodni Evropi, najbrž že desetletja prej vablljivo tudi za podalpske križarje.¹⁰⁴

Kakor koli – vse doslej povedano je bila zgolj izpeljava iz podobnosti oz. enakosti grbov dveh rodbin, Rogaških in Kotromaničev. Poudariti moram, da gre lahko tudi za golo slučajnost, saj so se povsod po Evropi v 14. stoletju začeli kopičiti primeri povsem enakih grbov sorodstveno sicer nepovezanih rodbin, kot posledica nevednosti zaradi oddaljenosti posameznih regij. Ker so nam Rogaški in Kotromaniči pri tem prikazu služili predvsem kot primer meddržavnega prepletanja plemstva in njihovih grbov, s tem pa tudi tradicij oz. mitov o skupnem izvoru, lahko na tem mestu prenehamo iskati izvor Kotromaničev ter se vrnemo k motivu »bosenskega kralja Svibenčana«. Očitno je torej, da je že Ulrich von Richental v želji po eksotičnosti koncila zgrešeno spravi Svibenske, Elizabeto Kotromaničko in bosenske kralje, tedaj res že pod udarom turških sultanov, na nominalno isto raven. V širšem kontekstu pa je imel celo prav. Le, da je morda šlo za čisto druge osebe: Ulrich ni vedel nič o Rogaških in Kotromaničih. Nič o njihovih grbih in morda kvečjemu nekaj o izvoru bosenske kraljevske dinastije (Kotromaničev) z zahoda. Pač pa je poznal Svibenske in njihov grb. Ravno dovolj, da je pod bosenski znak oz. grb s krono zapisal svibensko ime. To pa je bilo pozneje za renesančne in baročne pisce že dokaz o svibenskem kraljevanju v Bosni. Tako lahko ne le potrdimo napačnost Schönlebnove geneze grba, pač pa smo tudi spoznali nastanek in razvoj mita. Ker je nek prišlek, ne glede na to, kako mu je bilo ime, prišel v Bosno nekoč med zadnjo tretjino 12. in do druge tretjine 13. stoletja, ter se povezal z domačim plemstvom, je o tem morda res nastala megljena tradicija. Učenjaki in politiki so še v 15. stoletju slutili, da je izvor Kotromaničev povezan z Zahodom, zato je prišlo do povzemanja med dubrovniškimi in srednjeevropskimi pisci. Slednji pa so poudarjali predvsem »kraljevskost« rodbine, ne pa njenega imena, ter iskali njihov izvor s paralelami pri zunanjih simbolih njim znanega zahodnega plemstva. Za Ulricha so prišli Schärffenbergi-Svibenski s svojo zlato krono v modrem kot nalašč. Morda so celo sami že konec 14. stoletja celo spodbujali govornice o tem. Kotromaniči so bili namreč znani plemstvu iz slovenskih dežel že mnogo pred koncilom v Konstanci. S Kotromaniči so se npr. povezali grofje Celjski, ki so se sredi 14. stoletja že vpletali v balkansko politiko. Grof Ulrik I. je leta 1354 sodeloval pri napadu ogrsko-hrvaškega kralja Ludvika I. Anžujškega (moža Elizabete Kotromanič) na Zadar, naslednje leto je s kraljem sodeloval v bojih z Benečani v Dalmaciji, leta 1359 in 1365 pa se je bojeval v Srbiji in Bolgariji. Tudi njegov sin Viljem se je z ogrskim kraljem boril proti Turkom v Srbiji. Ulrikov brat Herman I. pa je balkansko politiko zastavil še bolj odločno, ko se je leta 1361 poročil s Katarino, Elizabetino sestro in hčerko tedanjega bosenskega bana Stjepana II. Kotromaniča! Leta 1374 je Katarina od moža celo dobila v zastavo za obljubljeni poročni darila gospostvo Krško, ki je bilo še nekaj desetletij prej v lasti Svibenskih.¹⁰⁵ Ker so bili v tem obdobju

¹⁰⁴ GZS 5, št. 611. J. Šidak, Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovici XIII stoljeća. Zgodovinski časopis 6–7 (1952–1953), 288 sl.; Šidak 1975, 180 sl., še posebej 189–192; M. Lambert, Ketzerei im Mittelalter (Freiburg-Basel-Wien 1991), 210 sl.

¹⁰⁵ Voje 1981, 288; Voje 1996, 62; I. Voje, Balkanska politika celjskih grofov (v: Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27. – 29. maj 1998, ur. R. Fugger Germadnik, Celje 1999), 103–104.

Svibenski finančno že odvisni od Celjanov, ni nemogoče, da so nekateri člani z njimi tu pa tam celo odhajali na Balkan in spoznavali prave *bosenske kralje*, njihov grb in nasprotno.

Zaradi kraljevskih simbolov oz. grba (krona) pri širom Evrope znanih bosenskih kraljih so si mlajši pisci torej logično razložili heraldično zmoto Ulricha von Richental. Seveda so le zahodni pisci, med katerimi je najbolj zablestel Schönleben, za to izrabili Svibenske. Dubrovniški pisci in heraldiki njihovega grba niso poznali in tega niso storili. Z večjim znanjem so zahodnjaki svibensko heraldiko in genealogijo poskušali umestiti v širšo bosensko in bolgarsko politiko. Bolgarska zgodba pa je še bolj zapletena kot tista o bosenskem kraljevanju. O Bolgariji recimo Schönleben ni vedel nič več, kot je prebral pri Orbiniju. Bolgarija je bila zato po njegovem leta 1414 del turškega imperija, tistega leta pa so začeli Turki vpadati v Bosno in jo leta 1445 okupirali. Dogodke v Bosni je povzel po Lučićevem delu »O kraljestvu Dalmacije in Hrvaške«. ¹⁰⁶ Leta 1408 naj bi prišlo v Bosni do silovitega spora glede kraljevske krone, kar se je po Schönlebnovem (upravičenem) mnenju nasploh dogajalo v vseh volilnih kraljevinah. Tedaj naj bi bil za kralja izvoljen nek Svibenčan, ki je sprejel nadoblast turškega sultana. Po naključju naj bi bile tiste tri krogle Ulricha von Richental v svibenskem grbu del grbov nekaterih dežel, ki so bile v okviru kraljevine Bolgarije, zato naj bi jih Svibenčan vključil v svoj novi grb. V tem času naj bi si nekateri kranjski Svibenčani uzurpirali krono za grbovno podobo, drugi pa ostali pri treh konicah ali, kot jih Schönleben imenuje, pri »heptagularnem rezu«. Tako naj bi bilo do Mihaela Svibenskega leta 1446, baje zadnjega s tripiramidnim grbom, nato pa so vsi Svibenski stari grb zamenjali s kronskim. ¹⁰⁷ Tudi če bi verjeli Schönlebnovi genealogiji Svibenskih za 10. in 11. stoletje, je ta pasus v nasprotju s pojavom krone v svibenskem grbu oz. pečatniku že vsaj leta 1235; prav tako pa nima zveze z Orbinijevo legendo o izvoru Kotromaničev. Schönleben tu spet ni imel srečne roke: 1. Ni poznal številnih svibenskih listin z ohranjenimi pečati, pač pa le tiskana historiografska dela. 2. Ni poznal bosenske srednjeveške in novoveške psevdoheraldike. 3. Ker je želel spraviti v kronološki red Ulrichovega »kralja Schärffenberga pod sultanovo oblastjo«, je svibenski prodor v Bosno gladko postavil v začetek 15. stoletja, zato da bi Svibenčan kot bosenski kralj leta 1414 že lahko prišel v Konstanco. Še več, tudi Lučićeva zgodovina kraljevine Dalmacije in Hrvaške na pri Schönlebnu citirani strani 262 ne pozna imena Schärffenberg. V resnici je bil v letih 1404–1409 bosenski kralj Kotromanič Tvrtko II. Tvrtković, v letih 1409–1415 pa Stjepan Ostoja, marioneta vojvode Hrvoja Vukčića in pripadnik stranke kralja Ladislava Neapeljskega. Ostoja je nato postal vazal ogrskega kralja Sigismunda, ki se je želel okronati za bosenskega kralja. Tudi pravni konec tedaj že tributarnega bosenskega kraljestva bi lahko postavili v leto 1463, ko je bil ubit kralj Stjepan Tomašević ali celo v leto 1477, ko je nominalno kraljevanje končal od ogrskega kralja Matije Korvina postavljeni Nikolaj Iločki. Druga stvar je realna kraljevska oblast, ki so jo Turki zares končali že sredi 15. stoletja. Lučiću pa so bile znane aspiracije grofa Hermana II. Celjskega po bosenski kroni, ki mu jo je leta 1427 obljubil sorodnik kralj Tvrtko II., če bi ostal brez nasledstva. Obljuba je izgubila veljavo najpozneje leta 1435, ko je Herman umrl oz. leta 1437, ko je umrl njegov zaščitnik cesar Sigismund. Grof Herman ni uspel niti približno udejaniti dedovanja v Bosni. Temu so se uprli velikaši, saj je kralj Tvrtko prelomil bosenski običaj, da dedujejo krono najbližji moški sorodniki – t.j. oseba izmed Kotromaničev. ¹⁰⁸

¹⁰⁶ Ioannes Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* (ed. I. T. Trattner, Vindobonae 1758), lib. V, cap. 5, 255–260.

¹⁰⁷ Schönleben, Gallenberg 1680, 7–8.

¹⁰⁸ M. Brković, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža* (Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Djela 10, Zadar-Mostar 1998), 78–83; *Voje* 1981, 289–290; *Voje* 1999, 104–105.

Zanimivo je, da je Schönleben v obsežnem pregledu zgodovine Kranjske do leta 1000 («Carnioli antiqua et nova»), ki je izšla istega leta kot gallenberška genealogija, pri dogajanju v letu 936 zapisal, da so bili med tistimi, ki so v vojni med bolgarskim carjem Simeonom Velikim (ok. 864–927) in Hrvati vdrli v Bolgarijo, tudi Kranjei. Nato naj bi zgradili grad Svibno, pozneje pa so odšli v Bolgarijo, posegli po kraljevski kroni ter spremenili grb.¹⁰⁹ Pri tem avtor ni niti namignil, da naj bi se to zgodilo šele leta 1408, kot je zapisal v genealogiji. Bralce tega dela zato dobi vtis, da naj bi Svibenčan postal kralj kmalu po letu 936 (je Schönleben mislil na čas takoj po smrti carja Simeona leta 927?). Tedaj je bilo bosensko ozemlje (sploh še ne kraljevina) v resnici del hrvaškega kraljestva, sosed konkurenčne kraljevine Bolgarije, nekaj pozneje celo v eoni oblasti raškega kneza, nato Samuelovega makedonskega earstva (do 1014) in končno skupaj z obema kraljestvoma podložno Bizaneu.¹¹⁰

Sečišče heraldičnega kroga

Krog vzročnosti in posledičnosti legend o svibenskem grbu je sklenjen. Nismo pa uspeli presekatati njegove krožnice in razložiti motiva nastanka grba. Kjerkoli stopimo v zgodbo o pravi genezi grba, nas iskanje vzrokov pripelje v nasprotno smer. Iz kroga se ne da izstopiti, kar ni posledica izpeljave analize, pač pa odraz nejasnega nastajanja grbov v 12. in 13. stoletju. Kakor koli, svibenska zlata krona in legende so od vsega začetka pomagale dvigovati ugled Svibenskih. Morda so bile tudi odraz njihovih skritih ambicij. Vse skupaj je pomenilo ideal visokoleteče osebe. Osebe, ki je grb prevzela, pri čemer pa seveda ni imela v mislih bosenskega kraljestva, ki ga tedaj sploh še ni bilo. Če se že moramo odločiti za konkretno osebo, ki je utemeljila svibenski grb s svojim življenjem in ambicijami, sta morda najprimernejša Svibenčana Henrik II. (omenjan v letih 1227–1242) in njegov istoimeni oče (omenjan v letih 1182–1207). Če pa grb povežemo s križarskimi vojnami in osnovanjem posebne, od Puehsov oz. Prisov neodvisne veje, ostaja kot morebiten utemeljitelj celo najstarejši znani Svibenčan Konrad (omenjan v letih 1169–1175). Njihov življenjski čas je sovpadal z izjemnim razmahom pečatnikov in grbov ministerialnega plemstva na jugovzhodu rimskega cesarstva. Konkretnega razloga oz. ikonografski motiv svibenskega grba ne moremo določiti. Je Svibenčanu stopila v glavo udeležba v križarski vojni in srečanje s slikovitim Balkanom ali/ in Orientom? Je doma pripovedoval »resnične zgodbe«, recimo, da je prišel nekje na vzhodu skoraj do roke neke plemkinje? Začetnik resničnega vzpona rodbine je brez dvoma želel utelešati v viteški ideologiji vrhunske, v praksi pa nedosegljive »kraljevske« vrline ter z grbom nakazati novo rodbinsko strategijo, povezano s čaščenjem dvorskih idealov. Henrik II. in najstarejši sin Henrik III. sta se kljub pripadnosti babenberški ministerialiteti v 30. letih 13. stoletja zaradi tiranije vojvode Friderika skupaj z večino štajerskega in avstrijskega plemstva obrnila h kralju Frideriku II., doma pa začela iskati stike s spanheimskim dvorom. To pomeni, da so Svibenski z ideološko preiščljenim izborom grba celo lahko poudarili ne le starost in ugled prednikov, pač pa tudi nove politične cilje in ideale rodbine. Res so bili kranjski Svibenski prvo stoletje rodbinske zgodovine takšni: zvesti in stanovitni zaščitnikom knezom in kraljem: morda že grofu Bernardu Spanheimskemu, zanesljivo pa štajerskim Otakarjem in Babenberžanom, cesarju Frideriku in kralju Premyslu Otokarju II., salzburškemu

¹⁰⁹ Schönleben, Carniola 1680, 494: citiral je Lučića (Lucius 1666, lib. II, cap. 2, str. 65).

¹¹⁰ Brković 1998, 61. Simeon je umrl e leta 927, potem ko je leta 924 zasedel Srbijo. Srbski begunci na Hrvaškem so nato povzročili dvoletno bolgarsko-hrvaško vojno, ki jo je končalo šele posredovanje papea Janeza X. (gl. geslo »Symeon der Große« avtorja V. Gjuzeleva v: LexM 8, 360–361).

nadžkofu in koroškimi vojvodam Spanheimom. Bili so ugledni in premeteni, če že ne razumni, uspešni pri večanju premoženja, pogumni ljubitelji viteških vrlin. Le formalne visokosti, ki je pritkala njihovemu grbu, niso nikdar dosegli. To je dejstvo.

Ne glede na odlični karierizem v 12. in 13. stoletju so bili Svibenski kmalu »prisiljeni« oblikovati lastno heraldično tradicijo. Konec koncev so morali vedno imeti pri roki odgovor na vprašanje, čemu imajo v grbu kraljevski simbol. To pa se je dalo brez posebenega dokazovanja najlažje pojasniti s kraljevskim izvorom ali s posedovanjem neke kraljevske krone v preteklosti. Zaradi nepreverljivosti so Svibenski v 14. in 15. stoletju pristali pri vzhodnjaškem kraljestvu, saj so bile zahodne vladarske hiše genealoško prelahko preverljive. Orientalna moda je bila še posebej priljubljena na viteških turnirjih, kjer so se v poznem srednjem veku širile in spreminjale stare legende in fantazme, torej zgodbe o posameznikih, s katerimi so dodatno popestrili teatraličnost dogodka. Zato ne preseneča zapis opazovalca in kronista koncila v Konstanci (1414/1415), Ulricha von Richentalu, ko je na prizorišče prijahal neki plemič z zlato krono v modrem ščitu, da je šlo za »Svibenčana« in povrh tega še za (gledalcem manj znanega orientalnega) »kralja«. Lažje v nekaj besedah ni bilo mogoče opozoriti na barvitost dogodka in udeležencev. Naključna podobnost med bosenskim in svibenskim grbom je že pred koncilom v Konstanci zlahka pojasnjevala ugled Svibenskih, ki je tako zlasti s kroniko Ulricha von Richentalu v 15. stoletju in njenimi interpretacijami v 16. stoletju preraščala v bosensko-bolgarsko kraljevsko izročilo. Zaradi podobnosti znakov na pečatih in celo spomenikih bosenskih kraljev s »svibenskim grbom« ter zaradi večstoletnih povezav ogrskega, hrvaškega in bosenskega plemstva z vzhodnoalpskim – še posebej od konca 14. stoletja, ko je bila žena grofa Hermana I. Celjskega Katarina Kotromanić, je po Ulrichu von Richentalu in njegovem opisom koncila v Konstanci ter z recipiranjem dubrovniške tradicije o nemškem izvoru Kotromanićev legenda v 17. stoletju dobila sintezo. In njen prerok je bil Schönleben.

Zusammenfassung

Wappen und Mythos

Ein Beispiel pseudoköniglicher Überlieferung über die Herren von Schärffenberg (12.–19. Jahrhundert)

Dušan Kos

Das Wappen war niemals nur ein Erkennungszeichen seines Trägers, sondern auch ein Mittel für seine Standesbestätigung. Der Wappenträger war vor allem seit dem 14. Jahrhundert, als man Adelstitel und Wappen auch mit Kaiserdiplomen zu verleihen begann, darum bemüht, ein derartiges Wappenbild geltend zu machen, das ihn standesmäßig und genealogisch bestätigen bzw. noch mehr hervorheben würde, als ihm seine tatsächliche Herkunft erlaubte. Für die bereits bestehenden Wappen versuchte man Deutungen zu suchen, die Mythen, Traditionen und neue Hypothesen von einer Familie bestätigen bzw. erklären würden. Vor allem in der Barockzeit kam es zu einer Verflechtung von heraldischer Realität und Mythos. Gerade das Wappen stellte oft eine Grundlage für den letzteren dar. Die Krainer Herren von Schärffenberg, die im vorliegenden Beitrag als hervorragendes Beispiel für die Diskussion über das adelige Wappen und die Mythologie dienen, war eine der Familien, die bereits im Mittelalter in der Überzeugung einer königlichen Abkunft lebte, was sie durch ihr Wappenbild begründete: einer goldenen Krone im blauen Feld. Außer dem großen Vermögen ermöglichte ihnen die Welt der Mythen, Imaginationen und Illusionen sowie zufälliger Ähnlichkeiten gerade dank des Wappens auch einen imaginären Aufstieg über die Durchschnittsebene. Ein aus dem Mysterium des Schärffenberger Wappens übernommene Element der Schärffenberger Genealogie war auch die Verknüpfung der Schärffen-

berger mit einem bosnischen und bulgarischen Königshaus. Dabei handelte es sich nicht nur um eine falsche Interpretation von Quellen und Tatsachen, sondern auch um die Erweiterung einer älteren Legende, die aus dem »königlichen Bild« des Schärffenberger Wappens hervorging. Es waren die genealogischen Studien des 16. und 17. Jahrhunderts, die dem Phantasiebild des Schärffenberger Wappens zugrunde liegen. Der bedeutendste Autor, der die königliche Herkunft der Schärffenberger in seiner 1680 gedruckten *Genealogie der Gallenberger* »wissenschaftlich begründete«, war der Krainer Historiker Johann Ludwig Schönleben. Wegen der toponomastischen Ähnlichkeiten bei der Übersetzung des Namens Schärffenberger brachte er die Schärffenberger zunächst in Verbindung mit Schloß Osterberg und folglich mit der Familie Gallenberg, dem Besitzer von Osterberg. Von den älteren Werken übernahm er noch die Legende von ihrer Verwandtschaft mit bulgarischen und bosnischen Königen. Dieser Legende bediente sich aber zum ersten Mal bereits Ulrich von Reichental in einer Chronik des Konzils zu Konstanz (1414-1418).

Der Mythos war jedoch nicht ganz eine Erfindung von Reichental. Tatsache ist, daß Krone und Legenden über die Herkunft der Schärffenberger von Anfang an dazu beitrugen, daß ihr Ansehen wuchs. Sie stärkten – so wie die Symbolik der Krone selbst – ihr Selbstbewußtsein. Alles zusammen bildete das Ideal jener Person heraus, die das Wappen übernahm, wobei diese das bosnische Königreich natürlich nicht im Sinne hatte. In Betracht zu ziehen sind wahrscheinlich Heinrich II. von Schärffenberg (überliefert in den Jahren 1227-1242) oder aber bereits sein gleichnamiger Vater (überliefert in den Jahren 1182-1207). Ihre Namen fallen in eine Zeit, in der Typare und Wappen des ministerialen Adels im Südosten des Römischen Reichs einen außerordentlichen Aufschwung erlebten. Der erste Aufsteiger der Familie versuchte zweifelsohne die vorzüglichsten Ideale der ritterlichen Ideologie, in der Praxis aber unerreichbare »königliche« Tugenden zu verkörpern. Mit dem Wappen wollte er eine neue Familienstrategie der Verehrung höfischer Ideale inaugrieren. Abgesehen vom Karrierismus im 12. und 13. Jahrhundert waren die Schärffenberger bald »gezwungen«, eine eigene heraldische Tradition heraufzubilden. Das ließ sich ohne Beweisführung am leichtesten durch die königliche Abkunft oder den Besitz einer königlichen Krone in der Vergangenheit bewerkstelligen. Wegen der Unmöglichkeit einer Überprüfung klammerten sich die Schärffenberger an ein östliches Königreich, ließen sich die westlichen Herrscherhäuser doch genealogisch zu leicht überprüfen. Wegen der ähnlichen Zeichen auf Siegeln und sogar Denkmälern mittelalterlicher bosnischer Könige mit dem »Schärffenberger Wappen« und wegen der jahrhundertlangen Verbindungen des ungarischen, kroatischen und bosnischen Adels mit dem Ostalpenadel sowie der Übernahme der Raguser (Dubrovniker) Tradition von der deutschen Abstammung der bosnischen Könige von der Familie Kotromanić (nach einigen Vermutungen wegen des gleichen Wappens in Verwandtschaft mit den steirischen Herren aus Rohitsch/Rogatec) erfuhr Schönlebens Legende aus dem 17. Jahrhundert endlich eine neue Synthese.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

1. Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinske pisje. 1980, 44 str. – 320 SIT.
2. Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786). 1982 (ponatis 1999), 28 str. – 320 SIT.
3. Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. 1987, 136 str. – 960 SIT.
4. Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku. 1987, 76 str. – 600 SIT.
5. Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907. 1988, 88 str. – 640 SIT.
6. Predrag Belić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569). 1989, 40 str. – 320 SIT.
7. Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju. 1990, 36 str. – 280 SIT.
8. Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja. 1990, 72 str. + pril. – 560 SIT.
9. Petra Svoljšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno. 1991, 56 str. – 400 SIT.
10. Bogo Grafenauer: Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje. 1994, 44 str. – 320 SIT.
11. Peter Štih: Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem. 1994, 266 str. + pril. – 2000 SIT.
12. Rajko Bratož: Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev. 1994, 48 str. – 400 SIT.
13. Miha Kos: Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane. 1995, 48 str. – 480 SIT.
14. Marjeta Keršič Svetel: Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnama. 1996, 88 str. – 800 SIT.
15. Olga Janša-Zorn: Historično društvo za Kranjsko. 1996, 320 str. – 4000 SIT.
16. Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar: Rožmanov proces. 1996, 320 str. – 4000 SIT.
17. Andrej Pleterski: Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov. 1997, 60 str. – 680 SIT.
18. Rajko Bratož: Grška zgodovina. Kratak pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo. 1997, 268 str. – 4000 SIT.
19. Rok Stergar: "Vojski prijazen in zaželen garnizon". Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno. 1999, 88 str. – 880 SIT.
20. Peter Rustja: Med Trstom in Dunajem. Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873–1897). 1999, 336 str. – 2800 SIT.
21. Herbert Grundmann: Zgodovinske pisje v srednjem veku. Zvrsti – obdobja – posebnosti. Prev. Janez Mlinar. 2000, 84 str. – 1600 SIT.
22. Ivan Vogrič: Slovenski književniki in 1. svetovna vojna. 2001, 45 str. – 880 SIT.
23. Božo Repe: Slovenci v osemdesetih letih, str. 85, 2001, 2000 SIT.
25. Erik Dolhar: Boj za slovenstvo Kanalske doline, 2002, 366 str. – 3600 SIT.

Ob nakupu celotne zbirke imajo člani ZZDS 25 % popust, študentje pa 50 % popust. Možnost obročnega odplačevanja.

Andrej Nared

Seznam »deželnih sovražnikov« iz okoli 1440 ali podoba fajde iz prve roke*

V Grafenauerjevem zborniku je Božo Otarepec (ponovno) objavil imeniten vir za slovensko srednjeveško zgodovino, namreč seznam »deželnih sovražnikov«, ki je nastal v času kulminacije habsburško-celjskega spora sredi 15. stoletja.¹ Na podlagi tega seznama lahko s precejšnjo mero gotovosti definiramo pojem »deželni sovražniki«, nadalje spoznamo načine kršitev deželnega miru oziroma tistega dela deželnega prava, ki je določal pravila fajde, srečamo srednjeveške »kriminalce« in njihove žrtve ter se ne nazadnje prepričamo o zmoti tistih, ki dvomijo o privlačnosti srednjeveških dokumentov.

Analiza tega seznama je cilj spodnje obravnave.

1. Pot do seznama deželnih sovražnikov: rast celjske moči, pokneženje, nastajanje dežele v deželi, fajda do premirja

Celjski grofje gotovo predstavljajo eno najbolj poznanih in največkrat obravnavanih tem slovenske srednjeveške zgodovine.² Bolj kot celokupna zgodovina Celjanov nas v zvezi z našo temo tu zanimajo predvsem politični uspehi zadnjih treh Celjskih grofov, ki so moč celjske hiše povečali do take mere, da je postala v prostoru notranjeavstrijskih dežel resen

* Prispevek predstavlja nekoliko dopolnjeno poglavje »Deželni sovražniki« iz časa habsburško-celjske fajde iz diplomske naloge z naslovom K zgodovini poznosrednjeveškega razbojništva na Slovenskem, ki sem jo pod mentorstvom izr. prof. dr. Petra Štiha pripravil v študijskem letu 1997/98. Mentorju se ob tej priložnosti najlepše zahvaljujem za vsestransko pomoč, prof. dr. Božu Otarepcu pa za številne koristne nasvete.

¹ Božo Otarepec, Seznam »deželnih sovražnikov« na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440. Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436–1443, v: Grafenauerjev zbornik (ured. V. Rajšp et al.), Ljubljana 1996, 331ss. Seznam je bil skupaj z listinami grofov Celjskih na podlagi avstrijsko-jugoslovanskega arhivskega sporazuma iz leta 1923 Sloveniji leta 1985 (sedma predaja) vrnjen iz dunajskega Hlišnega, dvornega in državnega arhiva in se pod signaturo AS CE II, 208, s.d. (ad 1441 IX, 4.) hrani v listinski zbirki Arhiva Republike Slovenije.

² Tu naj navedemo le nekaj del na to temo: Milko Kos, Grofje Celjski, v: isti, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev (izbrane razprave), Ljubljana 1985, 258ss; isti, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, Ljubljana 1955, 306ss; Franjo Baš, Celjski grofi in njihova doba, v: isti, Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Izbrani zgodovinski spisi (Documenta et studia historiae recentioris 8), Maribor 1989, 323ss (Ponatis iz Celjskega zbornika I, Celje 1951, 7ss); Janko Orožen, Zgodovina Celja in okolice. I: Od začetka do leta 1848, Celje 1971 (posebna izdaja Celjskega zbornika), 136ss; Heinz Dopsch, Die Grafen von Cilli – Ein Forschungsproblem? Südostdeutsches Archiv 17/18 (1974/75), 9ss; Peter Šuh, Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske, v: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 227ss; Andreas Gubo, Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart, Graz 1909, 61ss; Hans Pirchegger, Geschichte der Steiermark II (1282–1740), Graz – Wien – Leipzig 1931, zlasti 42ss; Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, Ljubljana 1965, 394ss; Peter Štih – Vasko Simoniti, Slovenska zgodovina do razsvetljenstva, Celovec – Ljubljana 1996, 108ss. Tu moramo seveda omeniti še bogat zbornik mednarodnega simpozija v Celju leta 1998, v katerem je 34 avtorjev interdisciplinarno in v najrazličnejših kontekstih ponovno osvetlilo Celjske grofe, njihovo delovanje in pomen: Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja. Zbornik mednarodnega simpozija (ured. R. Fugger Germadnik), Celje 1999. Tu je iskati tudi nadaljnje bibliografske napotke.

konkurent deželnim knezom – Habsburžanom. Sunkovit celjski vzpon in začetek izgrajevanja lastne kneževine sta naletela na odločen odpor Habsburžanov, ki je v nekakšnem suverenostnem sporu (1436–1443) kulminiral v obliki fajde med obema dinastijama.

Oče odločilnih celjskih uspehov je bil daljnovidni grof Herman II. (1385/1392–1435), njihov boter pa madžarski, češki in nemški kralj ter rimski cesar Sigismund Luksemburški (1387–1437). Ta je hotel prek ambicioznih Celjanov spodnesti svoje velike tekmece iz habsburške hiše, ki je bila na prelomu iz 14. v 15. stoletje v globoki notranji krizi (številne hišne pogodbe in iz njih izvirajoče delitve dednih dežel, spori glede varuštva nad mladoletnimi člani dinastije ipd.). Predvsem naključje v podobi bitke pri Nikopolju septembra 1396, v kateri je Herman rešil Sigismundu življenje,³ in pa nato še poroka Hermanove hčerke Barbare z madžarskim kraljem sta Celjske grofe najtesneje povezala z Luksemburžani ter jim na široko odprla vrata v svet visoke politike. Herman je prejel številna posestva v Slavoniji in Hrvaškem Zagorju (od tod naslov grofov Zagorskih v njihovi titulaturi), leta 1406 pa je bil imenovan za slavonskega in hrvaško-dalmatinskega bana. S temi pridobitvami v okviru Ogrske pa habsburško-celjski odnosi (Celjski grofje so bili od leta 1308 habsburški vazali) še niso bili v nevarnosti.⁴ Odločilnejši dogodki v tej smeri so se začeli aprila 1415, ko je Sigismund Hermanu na njegovo prošnjo podelil pravico do krvnega sodstva v Celjski grofiji, ki jo lahko naprej podeljuje svojim sodnikom in uradnikom.⁵ Po prejemu te pravice, ki jim jo je podelil vladar in je bila tako državno neposreden fevd – kot deželnoknežji fevd so sicer imeli Celjski grofje krvno sodstvo že od srede 14. stoletja –, niso imeli glede krvnega sodstva Habsburžani formalno gledano več nobene kompetence v Celjski grofiji, kar pomeni, da so bili poslej Celjani habsburški vazali le še po posesti, ki so jo imeli od njih v fevdu.⁶

Nadalje so Celjani dedovali za leta 1418/19 izumrlimi Ortenburžani.⁷ Ortenburška dediščina je pomenila enormno povečanje moči, saj jim je poleg grofije Ortenburg-Strmec in drugih posesti na Koroškem pripadel tudi velik del Kranjske (mdr. Radovljica, Lož, Ribnica, Kočevje); celjska posest se je čez noč povečala skoraj za dvakrat. S tem so se Celjski grofje globoko zajedli v habsburško zemljo, vrh tega pa je bila ortenburška posest od leta 1417 državno neposreden fevd.⁸ Velika posest, zlasti pa državna neposrednost njihovih fevdov, je povzročila, da so se Celjani že okrog 1420 v veliki meri izločili iz deželne zveze habsburških vojvod in imeli neke vrste eksteritorialen položaj; Celjski grofje se ne pojavljajo več v poklonitvenih listinah štajerskega plemstva deželnemu knezu. Decembra 1423 se je vojvoda Ernest odpovedal fevdnemu gospostvu nad Celjskimi grofi, ki so s tem postali »državni velikaši«.⁹

³ O bitki in Hermanovi vlogi kratko spregovori Ignacij Voje, Bitka pri Nikopolju pred 600 leti prelomnica za Celjske grofe, v: Glasnik Slovenske matice XX/1-2 (1996), 26ss.

⁴ Herman II. Celjski je bil okoli leta 1400 deželni glavar na Kranjskem, kot priča seznam kranjskega plemstva. Glej Franz Krones, Landesfürst, Behörden und Stände des Herzogthums Steier 1283–1411 (Forschungen zur Verfassungsgeschichte und Verwaltungsgeschichte der Steiermark IV/1), Graz 1900, 236. Seznam je po Kronesu (str. 235) nastal v letih 1399–1402.

⁵ Arhiv Republike Slovenije, AS 1063. Zbirka listin, listine grofov Celjskih, vmjene iz dunajskega Hišnega dvornega in državnega arhiva (HHStA), drugi del (dalje AS CE II), št. 139, 1415, april 11., Konstanca.

⁶ Štih, Celjski grofje (kot v op. 2), 236s; Štih – Simoniti, Slovenska zgodovina (kot v op. 2), 109.

⁷ AS CE II, št. 147, 1420, februar 29., Breslau.

⁸ Kos, Grofje Celjski (kot v op. 2), 263s; Dopsch, Grafen von Cilli (kot v op. 2), 19, 22; Štih, Celjski grofje (kot v op. 2), 238s; Štih – Simoniti, Slovenska zgodovina (kot v op. 2), 103, 109; Therese Meyer, Die Grafen von Cilli als Erben der Grafen von Ortenburg. Zur Geschichte Kärntens 1377–1524, v: Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja (kot v op. 2), 85ss.

⁹ Dopsch, Grafen von Cilli (kot v op. 2), 22; Štih, Celjski grofje (kot v op. 2), 240s; Štih – Simoniti, Slovenska zgodovina (kot v op. 2), 109s.

Tvorec celjske veličine, Herman II., pa ni dočakal krone svojih prizadevanj. Dobro leto po njegovi smrti je namreč Sigismund, tedaj tudi že rimski cesar, v Pragi povzdignil grofa Friderika in Ulrika v državna kneza in poknežena grofa ter grofiji Celje in Ortenburg-Strmec v knežja (praporna) državna fevda, ki ju imajo Celjski skupaj z »*ander ire lannd und herscheft*« kot svojo kneževino v fevdu od vladarja in države. Privilegij je Celjanom podelil še pravico do lastnega ogradnega sodišča v Celju (ali kje drugje) ter novčni in rudniški regal.¹⁰ Najpomembnejša s privilegijem podeljena pravica je bila pravica do ogradnega sodišča, kar je pomenilo, da sodne oblasti nad plemstvom iz celjskih grofij in gospostev ne bo več imel habsburški vojvoda kot deželni knez notranjeavstrijskih dežel, ampak Celjski grof kot novi deželni knez. S tem je bila dana možnost nastanka nove Celjske dežele, saj bi se od starih dežel odcepili tisti teritoriji, katerih plemiči so za svoje sodišče začeli priznavati celjsko ogradno sodišče, kjer se je lahko začelo oblikovati celjsko deželno pravo.¹¹ Medtem ko je Friderik II. Celjski do leta 1436 spadal pod graško ogradno sodišče, je od pokneženja naprej zase priznaval samo kraljevo sodišče, v zadevah plemstva svojih grofij pa svoje ogradno sodišče.¹²

V času pokneženja je bil vojvoda Friderik V. na romanju v Palestino. Novo pridobljene pravice so Celjske postavile ob bok Habsburžanom, poleg tega pa je Sigismund že oktobra 1434 Reinprechtu IV. Wallseeju, dediču Devinskih, podelil krvno sodstvo za njegova sodišča v Avstriji, na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in v Istri.¹³ S temi Sigismundovimi potezami so bile resno ogrožene vse pridobitve 150-letne habsburške politike na tem prostoru. Precej so se osamosvojili Wallseejenci, predvsem pa so se v celjskih rokah združili veliki deli Štajerske, Koroške in Kranjske, ki so dobili vse pravne podlage za osnovanje lastne kneževine.¹⁴ Habsburžani izgubili nad Celjskimi grofi vso oblast. Zaradi vsega povedanega je razumljivo, da so »*avstrijski knezi postali nejevoljni na Celjske grofe*«¹⁵ in da je Friderik po svoji vrnitvi iz Palestine ostro protestiral proti Sigismundovemu privilegiju. Cesar je 31. maja 1437 v odgovoru od Friderika zahteval, da Celjskim prizna knežji naslov.¹⁶ Nepopustljivost obeh strani pa je obetala govorico orožja.

Svoje deželnoknežje pravice in interese je Friderik V. po neuspešnem poskusu pri Sigismundu skušal doseči v fajdi proti Celjanom, potem ko sta obe strani sklenili zavezniške pogodbe, Celjani z Goriškimi grofi, Habsburžani s Frankopani. Fajda (sprva med Celjskimi, ki so kot pretendenta za krški škofijski sedež podpirali lavantinskega škofa Lovrenca Liechtenbergerja, in krškim škofom Janezom Schallermannom, katerega je podpiral vojvoda

¹⁰ AS CE II, št. 190, 1436, november 30., Praga; objava: Ernst von Schwind – Alphons Dopsch, *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter*, Innsbruck 1895, 343ss, št. 180; prim. tudi v op. 2 citirano literaturo.

¹¹ Otto Brunner, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*, Wien 1965, 217; Štih, *Celjski grofje* (kot v op. 2), 245; Štih – Simoniti, *Slovenska zgodovina* (kot v op. 2), 110.

¹² Prim: Gubo, *Geschichte* (kot v op. 2), 113s; Pirchegger, *Geschichte II* (kot v op. 2), 51, op. 23; Štih, *Celjski grofje* (kot v op. 2), 245s.

¹³ Schwind – Dopsch, *Ausgewählte Urkunden* (kot v op. 10), 336, št. 178.

¹⁴ Ludmil Hauptmann, *Entstehung und Entwicklung Krains*, v: *Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4*, Wien 1929, 440; slovenski prevod: isti, *Nastanek in razvoj Kranjske* (Razprave in eseji 45), Ljubljana 1999, 137s; Sergij Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, *Zbornik znanstvenih razprav (=ZZR) 53* (1993), 223; Kos, *Grofje Celjski* (kot v op. 2), 265; Dopsch, *Grafen von Cilli* (kot v op. 2), 41. Glej tudi karto razdelitve slovenskih dežel med večje fevdalce sredi 15. stoletja, v: Kos, *Zgodovina Slovencev* (kot v op. 2), 313.

¹⁵ Franz Krones, *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*, *Zweiter Theil: Die Cillier Chronik*, Graz 1883, 83, cap. 15; *Kronika grofov Celjskih* (Prevedel in z opombami opremil Ludovik M. Golia), Maribor 1972, 24. Gre za prevod Kronesove izdaje, ki pa ni najboljši.

¹⁶ Štih, *Celjski grofje* (kot v op. 2), 246s; Dopsch, *Grafen von Cilli* (kot v op. 2), 25; Gubo, *Geschichte* (kot v op. 2), 113; Orožen, *Zgodovina Celja I* (kot v op. 2), 224.

Friderik, in ki se je iz celjsko-krške prelevila v celjsko-habsburško) je izbruhnila leta 1437.¹⁷ V prvi fazi fajde je imela pobudo celjska stran pod poveljstvom češkega najemnika Jana Vitovca. Celjski so porušili ali požgali več krških in vojvodovih gradov, premagali združeno krško-habsburško posadko pri Mokronogu, porušili celo nekaj lastnih gradov,¹⁸ da ne bi v slučaju zavzetja služili sovražniku kot oporišča. Habsburška stran je uspela zavzeti trg Lož.¹⁹

Do premirja med obema stranema je prišlo po posredovanju ogrske kraljice Elizabete in avstrijskega vojvode Albrehta (VI.) na strani obeh Celjanov ter Friderikom Habsburškim, ki je bil takrat že nemški kralj (izvoljen februarja 1440).²⁰ Premirje naj bi veljalo do prihodnjega Janeza Krstnika (24. junij 1441), vendar je bilo naslednjega leta še dvakrat podaljšano.²¹ Vsekakor je šlo v drugi fazi fajde, v kateri je na celjski strani sodeloval tudi kraljevi brat Albreht VI.,²² precej boljše Habsburžanom, fajda pa se je končala s kompromisno poravnavo avgusta 1443. Friderik IV. je Celjskima grofoma in njunim dedičem sicer priznal državno-knežji položaj, a to le njim kot osebam, na pa tudi njihovim teritorijem, torej ni priznal ne celjske kneževine ne ograjnega sodišča. Celjski teritoriji so bili znova vključeni v tri notranjeavstrijske dežele.²³ Habsburžan je tako vendarle uspel.

2. Seznam

V času premirja po prvi etapi fajde je nastal seznam »deželnih sovražnikov« na Štajerskem in Kranjskem, ki je glavni predmet naše obravnave.²⁴ Deželni sovražniki (*»lannd vein-*

¹⁷ Štih, Celjski grofje (kot v op. 2), 247; Dopsch, Grafen von Cilli (kot v op. 2), 25. O času začetka fajde opazimo razhajanja v starejši literaturi. Po Grafenauerju (Zgodovina II (kot v op. 2), 398) je *»značilna fevdalna vojna«* potekala med leti 1436–43, po drugi strani jo Krones (Cillier Chronik (kot v op. 15), 213) omeji na 1439–43. Za leto 1437 govori predvsem to, da je cesar šele konec maja 1437 odgovoril na Friderikovo pritožbo, da sta bili 1437 (marca in junija) sklenjeni obe zavezniški pogodbi ter ne nazadnje tudi smrt cesarja Sigismunda (decembra), ki je morda še lahko brzdal napetosti. Kakorkoli že, v začetku leta 1438 so se med pristaši obeh strani že odvijale sovražnosti. Prim. IIIStA, Rep. 1, 1438, februar 1., Dunajsko Novo mesto; 1438, februar 3., Dunajsko Novo mesto (obe listini v prepisu Boža Otorepca na Zgodovinskem inštitutu ZRC SAZU); Orožen, Zgodovina Celja I (kot v op. 2), 225; Gubo, Geschichte (kot v op. 2), 116; o poteku fajde sicer izčrpno poroča Celjska kronika (Krones, Cillier Chronik (kot v op. 15), 85ss, cap. 16, 17; Golia, Kronika grofov Celjskih (kot v op. 15), 25ss).

¹⁸ Seznam porušenih gradov (tujih in lastnih) glej v: Krones, Cillier Chronik (kot v op. 15), 157, cap. 46, 47; Golia, Kronika grofov Celjskih (kot v op. 15), 64.

¹⁹ Štih, Celjski grofje (kot v op. 2), 247s; Pirchegger, Geschichte II (kot v op. 2), 51s; Gubo, Geschichte (kot v op. 2), 116s.

²⁰ AS CE II, št. 203, 1440, avgust 23., Ilaimburg; Joseph Chmel, Materialien zur österreichischen Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken, Bd. I/2. Heft, Wien 1837 (Unveränderter Nachdruck Graz 1971), 85s, št. 11; Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet, Hrsg. von H. Koller und P.-J. Heinig, Heft 12: Die Urkunden und Briefe des Staatsarchivs in Wien, Abt. IIaus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlung (1440–1446), bearb. von Thomas Willich, Wien – Weimar – Köln 1999, 58s, št. 19.

²¹ Premirje je bilo prvič podaljšano že 12. marca 1441 in naj bi trajalo do 29. septembra istega leta (prim. AS CE II, št. 205, s.d. [1441, marec 12.]; Willich, Regesten Kaiser Friedrichs III. (kot v op. 20), 79, št. 51), drugič pa 4. septembra, z veljavnostjo do 24. aprila 1442 (AS CE II, št. 204, 1441, september 4., Gradec; Willich, Regesten Kaiser Friedrichs III. (kot v op. 20), 93s, št. 75); prim. tudi: Štih, Celjski grofje (kot v op. 2), 248; Gubo, Geschichte (kot v op. 2), 118, 121s.

²² Zveza je bila sklenjena maja 1442. AS CE II, št. 218, 1442, maj 13., *Vorchtenstain*.

²³ Willich, Regesten Kaiser Friedrichs III. (kot v op. 20), 150ss, št. 162–167. Štih, Celjski grofje (kot v op. 2), 249ss.

²⁴ Original AS CE II, št. 208, s.d. (ad. 1441, IX. 4.); objava: Joseph Chmel, Verzeichniss derjenigen, welche den Landfrieden in Steyermark und Kärnten (sic!) gebrochen haben, v: isti, Materialien I/2 (kot v op. 20), 67ss; Otorepec, Seznam (kot v op. 1), 331ss. Pri obravnavi »deželnih sovražnikov« se bomo držali Otorepčevega prepisa in tudi njegovega prevoda ter opomb, ob tem pa opozorili na nekatere napake.

de*) se prvič omenjajo v listini o sklenitvi premirja avgusta 1440,²⁵ v kateri sta se Celjska (po Elizabeti in Albrehtu) med drugim obvezala, da sovražnikov kralja Friderika in njegovih dežel, ki so ravnali proti njemu in deželnemu pravu ali to še počenjajo, ne bosta vzdrževala in ščitila v svojih gradovih v škodo kralja Friderika, njegovih dežel ter ljudi, dokler traja premirje.²⁶ Prav tako se je kralj Friderik obvezal glede sovražnikov grofov Celjskih.²⁷ Seznam v obliki papirnega zvezka podolgovatega formata je verjetno nastal kmalu po sklenitvi premirja, t.j. konec leta 1440 ali pa na začetku naslednjega, domnevamo celo lahko, da je bil nekakšna priloga (listine) prvega podaljšanja premirja (marec 1441). Chmel ga objavlja pod letom 1441, Pirchegger pa ga postavlja že v leto 1438.²⁸

Ohranjeni seznam je delo habsburške strani (pisarja)²⁹ in vsebuje le habsburške sovražnike.³⁰ Razumemo ga lahko kot neke vrste obtožnico, lansirano v času premirja, ki je vsebovala tiste ljudi, ki jih Celjski ne smejo več ščititi oziroma na podlagi katere naj bi deželne sovražnike izročili vojvodovim sodiščem.³¹ Friderik je deželne sovražnike in kršilce miru tožil pred graškim ograjnim sodiščem, vendar se ti kljub trikratnemu pozivu tam niso pojavili, nakar je deželni glavar dosodil v korist vojvode.³² To priča za ugotovitev, da celjski podaniki niso več priznavali ograjnih sodišč notranjeavstrijskih dežel, ampak le celjsko ograjno sodišče.³³

²⁵ Glej op. 20. Na tem mestu je treba opozoriti, da je v Chmelovi objavi te listine zaradi površnosti ali tiskarske napake izpadel ravno delček teksta z omembo deželnih sovražnikov.

²⁶ »Item daz auch dieselben von Cili vnsers herren kunig Fridreichts vnd seiner lannd veinde, die wider sein gnad und lanndsrecht gehandelt habent oder noch in der zeit der bestallung, sy oder ander tun mochten, in im geschlozzern nicht enthalten, beschuttu oder schermen wider den egenanten vnserm herren kunig Fridreichen und seine iannnd und lewte diezeit der bestallung vngeuerlich.« Prim. tudi Otorepec, Seznam (kot v op. 1), 331.

Deželni sovražnik(i) (*landes veind*) se nato v meni znanih virih omenja(jo) že dobro leto kasneje (oktobra 1441), tudiokrat pa v zvezi z (očitno nekorektno) fajdo Krištofa Wolfsauerja. Glej Burkhard Seuffert – Gottfriede Kogler (bearb.), Die ältesten steirischen Landtagsakten 1396–1519 (Quellen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, Bd. 3), Teil I: 1396–1452, Graz – Wien – München 1953, 79s, št. 26.

²⁷ »Das auch widerumb vnser gnediger herr der kunig der von Cili veinde, die gen in wider lanndsrecht gehandelt heitn oder noch in der czeit der bestallung, sy oder ander tun mochten in seinen lannden und geslozzern wider die von Cili auch nicht enthalte, schutz noch beschirme vngeuerlich.«

²⁸ Pirchegger, Geschichte II (kot v op. 2), 52, op. 24. Z letom 1438 ima očitno v mislih dogodke, ki jih seznam opisuje, ne pa samega zapisa oz. nastanka seznama.

²⁹ V tekstu zasledimo, da so hlapci nekega deželnega sovražnika »zajeli in oropali ljudi *mojega gospoda kralja* (podčrtal A. N.)«. Otorepec, Seznam (kot v op. 1), 332.

³⁰ V Otorepčevemu prepisu (in prevodu) najdemo na strani 334 tudi sovražnike Celjskih, vendar gre za napako. Sporen tekst se pri Otorepcu glasi: »Item was der sind die an Visel schuld haben, die sind dem von Cili *wol veindt als lanndesveindt*, wann er die sein umb dieselben sachen ze veld vor Visel und Kuenigsperg hat gehabt.« To prevaja: »Vsi, ki so krivi za Bizeljsko, so sovražniki Celjskih in s tem deželni sovražniki, ker je imel svoje (ljudi) zaradi iste stvari na bojišču pred Bizeljskim in Kunsperkom.« Čudno je, da so bili ti »sovražniki Celjskih« pravzaprav celjski vazali (glej tudi str. 333) in da so zasedli krški (=Celjanom sovražni) grad Bizeljsko. Zadrego razreši vpogled v original (fol. 2v) in Chmelov prepis (str. 68), kjer je namesto »veindt« beseda »kündt« in se tekst glasi: »Item was der sind die an Visel schuld haben, die sind dem von Cili *wol kündt als lanndesveindt*, wann er die sein umb dieselben sachen ze veld vor Visel und Künigsperg hat gehabt.« Sledi: »Vsi, ki so krivi za Bizeljsko, so Celjanu (grofu) *dobro znani kot deželni sovražniki*, ker je imel svoje (ljudi) zaradi iste stvari na bojišču pred Bizeljskim in Kunsperkom.« O sovražnikih Celjskih torej v seznamu ne more biti govora. Otorepčev prepis je potrebno korigirati še na strani 338, kjer pod št. 22 beremo: »Und die schuld daran haben *die Reitten ze Cili in und aus* und werden gefurdert.« (»Krivi so Reitti v Celju, ki jih je treba izročiti.«) Prav: »Und die schuld daran haben *die reittn ze Cili in und aus* (vse podčrtal A. N.) und werden gefurdert.« (»Krivi so tisti [deželni sovražniki], ki jezdijo v Celju noter in ven [se tam vzdržujejo] in jih je treba izročiti.«). Prim. Chmel, Verzeichniss (kot v op. 24), 69; Otorepec, Seznam (kot v op. 1), 335, št. 10, 12.

³¹ Zato »jih je treba izročiti«; prim. op. 30.

³² Pirchegger, Geschichte II (kot v op. 2), 52. Prim. tudi v op. 17 citirani listini.

³³ Prim. Štih, Celjski grofje (kot v op. 2), 245s.

Naš seznam dobro ilustrira ljudi in dobo, v kateri je nastal, zlasti pa je enkratni vir za ilustracijo dogajanj v fajdi, saj podaja podobo vsakdana v njem naštetih oseb in krajev v času »privatne vojne«. Morda so tudi Celjski izdelali svoj seznam deželnih sovražnikov, vendar v njem ta podoba ne bi bila bistveno drugačna.

3. Pojem »deželni sovražniki«

Za razumevanje pojma »deželni sovražniki« je potrebno najprej spregovoriti o (viteški) fajdi, instituciji, ki je bila bistveni element srednjeveške pravne ureditve in brez katere težko razumemo notranji kontekst politike in države, moči (sile) in prava v srednjem veku.³⁴

Moderna država ponuja državljanu dovolj možnosti, da po pravni poti doseže pravico oziroma poravnavo škode, ki mu je bila prizadejana. V ta namen obstajajo izoblikovane sodne poti in organi kazenske izvršbe. Moderna država, ki ima monopol nad uporabo sile, prepoveduje iskanje pravice na lastno pest (samopomoč), kar jo po Brunnerjevem mnenju najbolj loči od srednjeveške. Družba pa, ki svojim članom ni mogla zagotoviti ustreznega pravnega varstva in preganjanja zločina, bodisi zaradi pomanjkljivega upravnega aparata ali pa pomanjkanja ustreznih prisilnih sredstev, je morala prizadetemu dati možnost samopomoči, s katero sta bila ponovno vzpostavljena red in mir.³⁵

Fajda je subsidiarno pravno sredstvo, sicer nasilno, a častno poravnavanje sporov po določenih pravilih, uporabljeno zaradi nezmožnosti mirne, se pravi sodne poravnave;³⁶ je zasebna vojna po predpisih. Srednjeveška fajda v širšem pomenu se cepi na krvno maščevanje (Blutrache, navadno zaradi uboja) in viteško fajdo, »odpoved« (Absage), t.j. fajdo v ožjem pomenu besede.³⁷ Slednjo so lahko vodili le »viteško zmožni« (plemstvo), ki so bili polno sposobni vojaške službe. Pravica do fajde ni pripadala klerikom, ženskam, otrokom in Judom. Pravico do fajde določata deželno pravo in deželni mir, zato lahko govorimo le o pravici do fajde znotraj posamezne dežele.³⁸ Vzroki za splošno razširjenost fajde ležijo v fevdalizaciji in razdrobljenosti sodne organizacije, ki sta onemogočali učinkovito preganjanje zločinov, ki so bili spričo dejstva, da je bil dobršen del prebivalstva oborožen, v časih stalnih sporov med plemstvom vsakdanji pojav. Viteška fajda pa ni bila samo protiudarec zaradi zločina prizadete strani, temveč je služila tudi uveljavitvi privatnih zahtevkov in pravic.³⁹ Fajda je sčasoma dobila določena pravila, ki so koreninila predvsem v določilih božjega in deželnega miru.

»Deželni mir« najprej pomeni stanje miru v smislu mirnega sožitja prebivalstva, v ožjem smislu pa se ta pojem uporablja za skupino pravnih norm, ki hočejo tako stanje vzpostaviti in utrditi (zakoni o deželnem miru).⁴⁰ Predhodnik deželnega miru je bil božji mir (*pax Dei*, *treuga Dei*), ki ga je pod vplivom clunijškega gibanja zahtevala Cerkev in je predvideval posebno zaščito šibkejših skupin prebivalstva (*homines minus potentes*), zlasti klerikov, žensk in kmetov v času cerkvenih praznikov.

³⁴ Brunner, Land (kot v op. 11), 106ss. Brunnerjevo delo (str. 1–110) je brez dvoma poglavitno za poznavanje fajde. Pri nas o fajdi še največ Dušan Kos, *Imago iustitiae*. Historični sprehod skozi preiskovanje, sojenje in pravo pri plemstvu v poznem srednjem veku (Zbirka ZRC 3), Ljubljana 1994, 110ss; jednat pregled ponuja tudi E. Kaufmann, *Fehde*, v: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* (=HRG) I (1971), 1083ss.

³⁵ Brunner, Land (kot v op. 11), 108, 238; Kaufmann, *Fehde* (kot v op. 34), 1083s.

³⁶ Kos, *Imago iustitiae* (kot v op. 34), 110.

³⁷ Brunner, Land (kot v op. 11), 19.

³⁸ Prav tam, 50s.

³⁹ Hermann Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Bd. I: *Frühzeit und Mittelalter*, Karlsruhe 21962, 435.

⁴⁰ E. Kaufmann, *Landfrieden I*, v: *HRG II* (1978), 1451.

Deželni mir (*pax terrae, pax generalis*, od 13. stoletja tudi že *lanfride*) je prevzel in razširil naloge, ki si jih je zadal božji mir.⁴¹ Deželni mir je bil namenjen predvsem boju za zatrtje ali pa vsaj omejitve viteških fajn ter zatrtju ropa in drugih zločinov, ki pomenijo kršitev javne varnosti. Prvi deželni miri (zakoni) so s konca 11. stoletja, različni mirovni redi pa nato sledijo vse do konca 15. stoletja in se delijo na deželne mire za celotno cesarstvo in take za posamezna ozemlja, pri čemer so prvi pogosti predvsem v 12. in 13. stoletju. Praviloma je bil deželni mir sprejet za določen čas, nekateri pa naj bi veljali »für alle Zeiten«.⁴² Po vzoru božjega miru so bile zaščitene določene skupine oseb in lokacije (kleriki, vdove, sirote, kmetje, potujoči trgovci, romarji, potujoči artisti in Judje; ceste, cerkvena poslopja, mlini, vasi...), prepovedana so bila nasilna dejanja v določenih obdobjih (prazniki ter dnevi od četrka do nedelje).⁴³

Ker je bila prepoved fajde v času razcveta viteštva praktično neizvedljiva, jo je večina deželnih mirov le omejevala. Sodobniki so ostro ločevali zakonito in nezakonito fajdo. Prvi pogoj zakonitosti fajde je bil resen vzrok oziroma povod. Fajda je bila vendarle boj za pravico, za povrnitev prizadejane škode in če je vzrok manjkal, je šlo za nezakonito, zlonamerno fajdo, za rop oziroma »iniustum bellum«.⁴⁴ Drugi pogoj je bila (od mainškega deželnega miru leta 1235 dalje) predhodna tožba na sodišču; šele če je bila ta neuspešna, je lahko prizadeti začel fajdo, ki je s tem postala subsidiarno pravno sredstvo.⁴⁵ Tretji pogoj zakonitosti fajde je bila predhodna napoved (naznanitev) sovražnosti, t.i. odpoved (*diffidatio, Absage*), ki je razveljavila vse pravne odnose in odnose lojalnosti. Odpoved se izvrši ustno preko slov, običajneje pa z odpovedno listino. V njej napovedovalec vsaj tri dni pred začetkom sovražnosti sporoči svojemu nasprotniku, da se mu je zgodila krivica in da je zato postal njegov »sovražnik«, da pa želi z odpovedjo ohraniti čast in se oprati očitkov, da je navaden ropar in nasilnik.⁴⁶

Glavni vodja fajde (»odpovedani«) je nato zbral okrog sebe »pomagače«, ki so bili lahko njegovi prijatelji, sorodniki, vazali, predvsem pa najemniki. Tudi pomagači so se morali »odpovedati«, napovedati svojo udeležbo v fajdi.⁴⁷ Načini iskanja pravice (=sredstva) v fajdi so bila različna: od »poštenega uboja« do ropa in požiga, pustošenja, ujetništva in odkupovanja, kraje pridelkov in živine. Poglavitno sredstvo fajde je bilo »Schaden trachten«, ropanje in pustošenje, »Raub und Brand«; nasprotnika skratka čimbolj izčrpati.⁴⁸ Pogosto se je

⁴¹ Rudolf His, *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters. I: Die Verbrechen und ihre Folgen im allgemein*, Leipzig 1920, 6ss; Kaufmann, *Landfrieden I* (kot v op. 40), 1451s.

⁴² His, *Strafrecht I* (kot v op. 41), 12s.

⁴³ Brunner, *Land* (kot v op. 11), 98s; za posebne mire (Sonderfrieden) za osebe, kraje in stvari glej His, *Strafrecht I* (kot v op. 41), 215ss. Švabsko zrcalo pozna posebno zaščito (pacifikacijo) za klerike, device, vdove, sirote, trgovce in Jude ter cerkvena poslopja, vasi, plug, mlin, kraljeve poti po vodi in kopnem. »ez sint vier tag in der wochen di sint hoher danne ander tag. daz ist der tonerstag vreitag samstag svntag.« Schwabenspiegel, Kurzform III, Fassung Kt. (tractavit K. A. Eckhardt) (Bibliotheca rerum historicarum, Land- und Lehnrechtsbücher 5), Aalen 1972, 216, § 278. V teh dneh je zapovedan mir za vse ljudi, z izjemo tistih, ki zagrešijo kak zločin; njim se lahko sodi tudi v teh dneh. Tudi izobčencev ne ščiti noben mir.

⁴⁴ Brunner, *Land* (kot v op. 11), 41s.

⁴⁵ Prav tam, 49s; Otto von Zallinger, *Der Kampf um den Landfrieden in Deutschland während des Mittelalters*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung (=MIÖG), Erg.bd. 4 (1893), 454.

⁴⁶ Brunner, *Land* (kot v op. 11), 73ss.

⁴⁷ Prav tam, 57ss, 76. Nekaj regest takih odpovednih listin glej v: Monumenta historica ducatus Carinthiae (=MDC) XI, Ilrsg. II. Wiessner, Klagenfurt 1972, 136s, št. 336 (fajda med goriškim grofom Janezom in cesarjem Friderikom III. zaradi celjske dediščine).

⁴⁸ Brunner, *Land* 77ss; Kos, *Imago iustitiae* (kot v op. 34), 113s; A. Boockmann, *Fehde*, v: *Lexikon des Mittelalters* (=LMA) IV (1989), 333. O vplivu in posledicah fajdnih »aktivnosti« na gospodarsko moč zemljiških gospodarstev ter o načinih škodovanja nasprotniku glej Hans Patze, *Grundherrschaft und Fehde*, v: *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter I* (Vorträge und Forschungen 27), Ilrsg. II. Patze, Sigmaringen 1983, 263ss. Patze dobro zadene s trditvijo (str. 285), da gre pri fajdi za vojno zoper nasprotnikovo gospodarstvo. Na koncu razprave objavlja tudi

tudi prisililo nasprotnikove podložnike, da niso več izpolnjevali svojih obveznosti do gospoda in se s tem odkupili od pustošenja.⁴⁹

Viteška fajda je imela svoje meje, ki sta jih postavljala božji mir in deželnomirovna zakonodaja kot del deželnega prava. V zakoniti fajdi je bilo potrebno spoštovati vse časovne in prostorske omejitve, posebej zaščitene skupine oseb (glej zgoraj), prepovedana sta bila obleganje in zasedba gradu ali mesta, prav tako prisvajanje nepremičnin. Seveda pa se tega niso vedno in povsod držali. Neupoštevanje teh meja je bilo kot zločin kršitve deželnega miru podvrženo kazni.⁵⁰

Fajda se je končala s sklenitvijo trajnega miru (Sühne), s katerim se je »zakopalo bojno sekiro«, izmenjalo ujetnike in zasedeno posest ter določilo morebitno odškodnino.⁵¹ Poražena stranka (ne le pri fajdi) je navadno izdala listino o odpovedi maščevanju (Urfehdebrief), zlasti v primeru izpustitve iz ujetništva.⁵²

Srednjeveška »vojna« in fajda sta potekali po podobnih pravilih, le da na različnih ravneh.⁵³ Fajda ni bila spopad, v katerem bi se hotelo s silo zavzeti to ali ono ozemlje, ampak je bil njen namen s pustošenjem oslabiti nasprotnika do te mere, da bo sporno ozemlje ali pravice »prostovoljno« predal. Fajda med dvema lokalnima plemičema je bila pač na nek ožji prostor omejen spopad(ek), fajda med deželnim knezom parih dežel in od leta 1440 tudi nemškimi kraljem ter dinastom, ki je bil deželni knez »v nastajanju« in je imel poleg tega ogromno posest v več deželah, pa je bila spopad na nivoju dežel(e).

»Deželni sovražniki« so bili tisti, ki so v času habsburško-celjske fajde na Štajerskem in Kranjskem delovali proti deželnemu pravu. Kot sledi tudi iz naslova Chmelove objave, gre za ljudi, ki so kršili deželni mir, ki je bil sestavni del deželnega prava, hkrati pa tisti instrument, s katerim je hotel vladar omejiti ali pa ukiniti fajdo. Deželno pravo oziroma deželni mir je določal meje fajdi in če so deželni sovražniki delovali zoper deželno pravo, lahko to razumemo kot nespoštovanje pravil igre. Otto Brunner omenja deželne sovražnike na nekaj mestih, navadno v zvezi s fajdo. Tako je »Landesfeind« tisti, ki vodi fajdo preko meja lastne dežele⁵⁴ v neko drugo deželo. Taka fajda naredi »odpovedanega« ne samo za sovražnika tistega, ki mu je bila fajda napovedana, ampak tudi za sovražnika dežele, v katero vdre kot vodja fajde in s tem kot kršilec miru.⁵⁵ Sovražnik dežele (»Feind des Landes«) je nadalje tisti, ki pred začetkom fajde nasprotnika ne obvesti o svoji nameri, torej tisti, ki ne izda odpovedne listine. Zaradi tega veljajo njegova dejanja v fajdi za nečastna in se ga ima za sovražnika cele dežele in ne le svojega nasprotnika.⁵⁶ Sovražnik dežele in kršilec deželnega miru je po Brunnerju tudi človek, ki v fajdi napade nasprotnikov dominij, ki je iz fajde izvzet. Tak sploh ne vodi fajde, ampak si prisvaja nepremičnine (»Entwerung«, »Gewalt an recht«) in ga lahko deželno-knežje ograjno sodišče sodno preganja.⁵⁷

pregled seznamov v fajdah prizadejane škode za nekatere nemške dežele v času 1250–1447 (str. 287ss). Seznami škode: MDC VI (1958), 132ss, št. 210 (leto 1292); MDC VII (1961), 4, št. 5 (leto 1300); Franz Krones, *Urkunden zur Geschichte des Landesfürstenthums, des Verwaltung und des Ständewesens der Steiermark von 1283–1410 in Regesten und Auszügen*, Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichts-Quellen (=BKStGQ) 30 (1899), 138, št. 545 (1411); isti, *Landesfürst* (kot v op. 4), 154s.

⁴⁹ Brunner, *Land* (kot v op. 11), 86ss.

⁵⁰ Prav tam, 95ss; Zallinger, *Kampf* (kot v op. 45), 451.

⁵¹ Brunner, *Land* (kot v op. 11), 105s.

⁵² AS CE 11, št. 148, 1420, julij 3., s.l.; št. 150, 1422, julij 12/19 (*an sand Margrententag*), s.l.; Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije*, Ljubljana 1961, 264; Kos, *Imago iustitiae* (kot v op. 34), 118.

⁵³ Kos, *Imago iustitiae* (kot v op. 34), 111.

⁵⁴ Vsaka dežela po svoje ureja pravico do fajde. Brunner, *Land* (kot v op. 11), 51.

⁵⁵ Prav tam, 45.

⁵⁶ Prav tam, 73ss, zlasti 75.

⁵⁷ Prav tam, 96.

ir Erbreich von gottes gnaden. Vom ober Rung zu allen teuten arceer des Reichs. Herzog zu Carinthien zu. S. W. zu
zu Feinden und zu Frain Braue zu Tral id. Helomen. Als am nagsten zu Hamburg. am freid zwelften vnd an amem
vnd Graf Fodvichen vnd Graf Ulrichen von Cih. an dem andern teil vntz auf samid iohannsen tag zu Durnwarden. nagst
uegegangen. bewert. vnd betradmgt vnd zu schrafft komen ist. Von selber stoff vnd zuuapung wagen. so zwelften vnd vnd in frid
vnd den selber freid vor. darnach vntz auf samid wriehels tag schreiffen tag. mit den benan von Cih vordemgt habn. nach laritt
der briefe so vor zu bederseit gegeneinander darvntz haben gegeben. Das vor den benanten freid. vntz den vortegenan von Cih
aber vordemgt haben vntz auf samid iocgen tag schreiffen tag. vnd versprechen mit vntzen kumstlichen worten vnd in
ktafft des briefe. Das vor vnd all die bupen vnd nemlich der Erwundt iohanne fusthof zu Euvge vntz fust hat vnd lieber
anderbutter vntz sein vnd sine Forshaus. leut. diener pfleger Kuzgenossen vnd kumbelant den selber freid mit den erwanen
von Cih vnd allen von leuten dienern vnd vnderthanen die obgenant zeit vntz auf samid borgen tag geuuechlich vnd vnguechlich
halten. vnd darvnder nicht tun sollen noch wollen. noch schaffen getan werden. in dham vore. Die erwanen von Cih sollen
auch durch sich selbst noch vemand von von wegen. mit den lambergern Erafmen Stamer vnd Iosten dimer noch mit die hab
vnd quiren. aufgenommen selber die gult. so sich dieselben von Cih. vor dem erwanen freid zu Hamburg gemacht. vndermunden
habent in vntzen nichtes ze schaffen haben vnguechlich. Writ vntz dem briefe. Feden zu Euvge an montag nach samid
Erdien tag. Nach Caste gepurde in vierzehnhundertten vnd dem hundertzwanzigsten jar. In des Reichs in ande jar.

1441 munday dunnis tag
Comandatus Wicm' curf

Slika 1: Listina o drugem podaljšanju premirja med Celjskimi grofi in Habsburžani (1441, september 4., Gradec). Original, Arhiv Republike Slovenije, Zbirka listin, CE II, št. 204.

Take in podobne kršitve pravil fajde in sploh deželnega prava srečamo tudi v našem seznamu. Tako so bile na primer žrtve v fajdi osebe duhovskega stanu (škof, opat), zavzemalo se je gradove (Bizeljsko, Žusem), udeleževalo fajde brez odpovedi, ropalo ob cerkvenem proščanju, podpiralo deželne sovražnike... Vojvoda Friderik v spopadu sploh ni videl »vojne«, temveč nasilstva in ropanje deželnih sovražnikov, ki so jih Celjski podpirali in ki pri njem niso hoteli »ne prava dajati ne prava jemati«.⁵⁸

»Deželne sovražnike« se da razumeti tudi kot skupno ime za različne vrste zločincev oziroma škodljivih ljudi,⁵⁹ kot izraz za zunanjega sovražnika dežele in pa »domačega izdajalca«,⁶⁰ vendar ta pojem v prvi vrsti gotovo pomeni kršilca deželnega prava/miru z nezakonitim ravnanjem v fajdi. Slednje potrjuje tudi primer že omenjenega Krištofa Wolfsauerja, ki si je leta 1441 skupaj s svojimi pomagači prislužil naslov »landes veind«, ker je v fajdi »mit tottung der lewt, raub, prant vnd schatzungen« prizadejal deželi (Štajerski) in ljudem tolikšno škodo, da je bil kralj Friderik za ponovno vzpostavitev (deželnega) miru primoran sklicati meddeželni zbor štajerskih, koroških in kranjskih deželnih stanov.⁶¹ Da je bil nekdo ožigosan za deželnega sovražnika, je moral imeti na vesti karseda konkreten zločin, ne le, da je bil sovražnik Habsburžanov oziroma Celjanov. Na seznamu najdemo le relativno »majhne ribe«, ni pa na primer Jana Vitovca, človeka, ki je habsburški strani resnično veliko škodoval. Deželni sovražniki so bili neke vrste vojni zločinci.

Oznaka »deželni sovražniki« ima končno lahko tudi povsem politično konotacijo. Pristaši Celjanov so bili za vojvodo Friderika V. deželni sovražniki zato, ker so služili njegovemu političnemu nasprotniku, rodbini, ki je grozila s formalno-pravnim razbitjem habsburških dežel. Celjska klientela je bila za Friderika V. pač skupina ljudi, ki ga ni priznavala za svojega deželnega kneza, ampak je podpirala njegovega najbližjega političnega konkurenta. Obratna je bila situacija pri sovražnikih Celjskih.

4. Kako se je kršilo deželno pravo?

S spodnjo preglednico skušamo ponazoriti načine kršenja deželnega prava, torej hudočinstva, ki se v seznamu očitajo deželnim sovražnikom.

⁵⁸ Pirchegger, Geschichte II (kot v op. 2), 52.

⁵⁹ Brunner, Land (kot v op. 11), 37.

⁶⁰ Po kronistu Jakobu Unrestu sta bila »des kaysers veindt und landes veindt« Ivan Frankopan in eden od Snežniških, ki sta zaradi svojega spora s Fridrikom III. leta 1475 na Kranjsko in Kras pripeljala trumo Turkov iz Bosne. Jakob Unrest, Österreichische Chronik (Hrsg. K. Grossmann), Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, Tomus XI, Weimar 1957, 46s; glej tudi: Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda III, Ljubljana 1956, 44; Božo Otorepec, Grad Snežnik in Snežniški v srednjem veku, Notranjski listi III, Cerknica 1986, 41.

⁶¹ Landtagsakten I (kot v op. 26), 79s, št. 26.

način kršitve deželnega prava	število kršitev
uboj/umor ⁶²	4
posojanje hlapcev ali opreme za kako hudodelstvo	2
zajetje in izsiljevanje odkupnine	10
požig	3
podpiranje (vzdrževanje) deželnih sovražnikov	13
razbojniški napad	5
rop	11
zavzetje gradu	2
obveščanje deželnih sovražnikov	3
tatvina	1
»noče vzeti in dati deželnega prava«	2

Velikokrat se navaja le, da je nekdo ravnal proti deželnemu pravu ali pa se to posplošitev prida h kakemu konkretnemu zločinu.⁶³ Med kršitvami deželnega prava so bili posebej pogosti zajetje in izsiljevanje odkupnine, podpiranje deželnih sovražnikov in rop. **Zajetje** spada med prestopke zoper svobodo posameznika. Večina srednjeveških virov, ki govorijo o nezakonitem zajetju, ga postavlja pod nedovoljeno ravnanje v fajdi.⁶⁴ Poseben primer nezakonitega zajetja je bilo zajetje z namenom izsiljevanja, ki že tvori prehod od zločina zoper prostost do zločina zoper premoženje.⁶⁵

Rop (*rapina, spolium, praeda, roub*) je v nasprotju s tatvino,⁶⁶ katere glavna značilnost je tajnost dejanja, javen protipraven odvzem neke stvari iz tuje posesti.⁶⁷ V nekaterih srednjeveških virih se z ropom povezuje uporaba sile, pri čemer je treba vedeti, da sila (*Gewalt*) v srednjem veku ne pomeni nujno lomljenja odpora, ampak obsega vsako ravnanje proti volji prizadete osebe. Pri tem je lahko uporaba sile v današnjem smislu veljala za oteževalno okoliščino.⁶⁸ Ker je pri ropu potrebno računati z odporom žrtve, je bila uporaba sile brez dvoma pogosta. Srednjeveško pravo je poleg navadnega ropa poznalo še posebej kvalificirane in zato težje vrste ropa, med temi predvsem cestni rop, »*Schach*« (nasilni rop), oropanje trupla, nočni rop, tajni rop in rop v cerkvi.

Podpiranje (vzdrževanje) deželnih sovražnikov predstavlja zločin protekcije zločinca po storjenem kaznivem dejanju in ima namen zavarovanja njegove osebe ali s hudodelstvom pridobljenih dobrin. V srednjem veku je bila načelno kazniva le zavestna pomoč zločincu, upošteva pa se tudi, ali je bila nudena obsojenemu in še posebno izobčenemu ali pa nekemu

⁶² Pri umoru je šlo tudi za oropanje trupla, tako da imamo opraviti z roparskim umorom. Rudolf His, *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters, II: Die einzelnen Verbrechen*, Weimar 1935, 211ss.

⁶³ »Po razbojniško in proti deželnemu pravu napadel« (Otorepec, *Seznam* (kot v op. 1), 333); »proti deželnemu pravu ujel« (334, 338), »proti deželnemu pravu požigal po deželi« (339); »proti deželnemu pravu pomagal oropati« (339).

⁶⁴ His, *Strafrecht II* (kot v op. 62), 140ss.

⁶⁵ Prav tam, 143.

⁶⁶ Prim. His, *Strafrecht II* (kot v op. 62), 174ss; Hans Hirsch, *Die hohe Gerichtsbarkeit im deutschen Mittelalter* (Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte 1), Prag 1922 (ponatis: Darmstadt 1958), 16ss; Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte* (kot v op. 39), 446s.

⁶⁷ His, *Strafrecht II* (kot v op. 62), 201ss; Hirsch, *Die hohe Gerichtsbarkeit* (kot v op. 66), 26s; Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte* (kot v op. 39), 447; E. Kaufmann, *Raub*, v: *HRG IV* (1990), 182ss; D. Willoweit, *Raub*, v: *LMA VII* (1995), 469s.

⁶⁸ His, *Strafrecht II* (kot v op. 62), 202.

še neobsojenemu zločincu.⁶⁹ V prvem primeru se je tudi podpornika izobčilo in je zapadel smrti, če so ga dobili v roke, v drugem pa je bila le v posameznih primerih zagrožena kazen.⁷⁰

Pravno reklo »*Der Hehler ist so gut, wie der Stehler*«⁷¹ se dotika hranitve oziroma prikrievanja nakradenega ali naropanega blaga. Prikrivalec je lahko izenačen s tatom/roparjem (smrtna kazen) ali pa mora plačati nekajkratno vrednost blaga, ki ga je prikrival. Tudi tu je pogoj kaznivosti zavestnost dejanja.⁷²

Posebej je potrebno omeniti zanimivo formulacijo, ki se v seznamu pojavi dvakrat. Fridrik von Ratt Starejši je namreč nekatere deželane protipravno nadlegoval z ropanjem in »*noče vzeti in dati deželnega prava*« (»*er will nicht lannesrecht nemen und geben*«).⁷³ »*Tudi Hans Schrabas roparsko napada deželane in noče vzeti in dati deželnega prava*.«⁷⁴ To naj bi pomenilo, da ne sprejema (priznava) deželnega prava, ga ne spoštuje in se ne ravna po njem, ga torej krši.⁷⁵

5. Socialni položaj deželnih sovražnikov

Pri obravnavanju deželnih sovražnikov so nam v veliko pomoč opombe v objavi Boža Otorepca, v katerih je uspel identificirati veliko večino udeležencev dogajanj, ki so vključena v seznam, tako deželnih sovražnikov kot njihovih žrtev, pa tudi krajev, kjer so se hudobije dogodile.

Med deželnimi sovražniki so na prvem mestu celjski vazali, bodisi kot oskrbniki na njihovih gradovih ali pa zgolj kot imetniki celjskih fevdov. Pogosto je kak celjski pristaš posegel v dogajanje tako, da je posodil svoje hlapce ali opremo (konja, orožje) in ni nujno neposredno sodeloval. Temu bi se reklo, da je podpiral deželne sovražnike, »*imel hlapce*«, »*pomagače*«, svoje pristaše pri zločinu. V seznamu se kot neposredni izvrševalci zločinov pojavljajo predvsem razni hlapci (»*knecht*«) in sluge, med katerimi so mnogi znani le po imenu ali pa še po imenu ne in so preprosto le »hlapci«.

Poglejmo nekaj konkretnih primerov. Med deželne sovražnike so bili prišteti Jurij Pirs in njegovi sorodniki (verjetno bratje) Lovrenc, Hans in Gašpar.⁷⁶ Jurij je bil obtožen umora in je bil »*sovražnik našega gospoda kralja*«; Celjskim je posodil tudi hlapce za umor Henrika Apfalterja in oropanje njegovega trupla. Bil je vazal in fevdnik grofov Celjskih ter po pričevanju zagrebškega župana Nikole iz januarja 1438 »*najeti nemški razbojnik*«. Leta 1445 je bil kaptan Ulrika Celjskega in posvetni upravnik zagrebške škofije.⁷⁷ Celjski vazal Herman Kozjaker je bil pobudnik zavzetja krškega gradu Bizeljsko; prilastil si je del naplenjenega imetja.⁷⁸ Jošt

⁶⁹ Ferdinand Bischoff, *Steiermärkisches Landrecht des Mittelalters*, Graz 1875, 160, § 209: »*Wer ainen echter behalt mit wissen, der mus püssen als recht ist.*«; Schwabenspiegel (kot v op. 43), 172, § 195: »*swerz deube oder rauber hauset oder houet [...] man sol vber in richten als vber deub vnd rauber.*«

⁷⁰ *His*, *Strafrecht I* (kot v op. 41), 152ss, 161.

⁷¹ Prav tam, 164. Tudi v slovenščini imamo nekaj takih primerov: *Kdor krajo skriva ali hrani, naj se obesi tatu na desni strani.*« ali »*Kdor žakelj drži in kdor krade, sta oba tatova.*« Prim.: Vilfan, *Pravna zgodovina* (kot v op. 52), 65; isti, *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*, Ljubljana 1996, 124.

⁷² *His*, *Strafrecht I* (kot v op. 41), 165s.

⁷³ Otorepec, *Seznam* (kot v op. 1), 334.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Prim. MDC XI (1972), 82, št. 203.

⁷⁶ Otorepec, *Seznam* (kot v op. 1), 332s, 337.

⁷⁷ Prav tam, 332, op. 1: Nada Klaić, *Zadnji knezi Celjski v deželah sv. Krone*, Celje 1991 (ponatis 1. izdaje iz leta 1982), 70s, 83.

Forhtenekar je leta 1438 zaradi Ulrika Celjskega odpovedal zvestobo kranjskemu deželnemu glavarju Štefanu Modruškemu (Frankopanu) in oropal tri vasi v gospostvu Kostanjevica. Čeprav ga je vojvoda Friderik pozval pred sodišče, se tam ni pojavil.⁷⁹ Jošt je skupaj z bratom Hansom prejel od Celjskih v fevd grad Forhtenek, na katerem sta podpirala deželne sovražnike, in razno drugo posest.⁸⁰ Hans in Andrej Winter (skupaj z Viljemom Kolencom in svojimi hlapci sta ujela Martina Ložniškega in ga izsiljevala) sta 1429 dobila posest od vojvode Friderika (V.) Mlajšega. Leta 1436 se Hans omenja kot sopesestnik habsburškega gradu Vodriž pri Slovenj Gradcu,⁸¹ od Celjskih pa je istega leta dobil v fevd dvor in tri hube v Olimju ter pet hub v vasi Slivje. Leta 1444 je od Habsburžanov prejel vas Malence.⁸²

Iz zadnjega primera je razvidno, da niso bili deželni sovražniki habsburške strani izključno celjski vazali oziroma da so lahko habsburški sovražniki iz okoli 1440 nekaj let pozneje brez težav postali njih fevdniki. Med celjskimi vazali in v seznam vključenimi deželnimi sovražniki, ki so leta 1444 dobili posesti od Habsburžanov, so bili Herman Kozjakar, Hans Schrabas in Ahac Ekkenstainer.⁸³ Čas okoli leta 1440, ko je nastal naš seznam, je bil za nižje plemstvo na Spodnjem Štajerskem in Kranjskem gotovo čas hazarda. Katera stran bo prevladala? Habsburžani so bili predvsem na Kranjskem zelo šibki, saj so Celjani obvladovali skoraj ves južni del dežele od Kolpe do bližine Ljubljanskega barja, imeli pa so zaokrožena ozemlja tudi na Gorenjskem. Poleg tega so precejšen del Gorenjske obvladovali cerkveni knezi. Maloštevilno plemstvo na habsburških gospostvih je bilo do habsburške dežele in njenega deželnega kneza »verjetno vsaj precej ravnodušno.«⁸⁴ Vazalski drobiž se ni hotel dokončno opredeliti, ko so bile razmere na bojnem polju vse prej kot jasne; ni si hotel do konca zapreti katerihkoli vrat. Kljub temu, da ni za fevdno pravo nič nenavadnega, če ima nek plemič hkrati fevde dveh gospodov, so naši primeri vendarle zanimivi. Habsburžan je leta 1444 podelil fevde ljudem, ki jih je še pred nedavnim uvrščal med deželne sovražnike in kršilce miru. Kako hitro se pozabijo stare zamere! Najbrž je na tem mestu upravičeno vprašanje, ali ni bilo ravno leto 1444 prelomno glede opredelitve plemstva za habsburško ali celjsko stran. Politični nalet Celjskih grofov je bil s poravnavo 1443 vsaj v notranjeavstrijskih deželah zaustavljen, saj je kralj Friderik IV. v zameno za formalni knežji naslov ponovno vzpostavil deželnokežjo oblast nad Celjskimi in njihovimi teritoriji ter ohranil celovitost svojih dežel.⁸⁵ Celjska opcija je ponujala občutno manj kot še pred nekaj leti.

Kak nižji plemič ali pa hlapec se je morda kar sam razglasil za pristaša enega od nasprotnikov v fajdi in se skušal okoristiti v času mnogokaterih priložnosti. Tak je oropal ne samo nasprotnika »svojega gospoda«, ampak vsakega, na katerega je naletel. Med take malopridneže bi lahko prišteli brata Jakoba in Hansa Snežniška ter Nikolaja Jamskega, za katere v času fajde ne najdemo povezave z nobeno od sprtih strani.⁸⁶ Za Jeronima Kerspeka se ugotavlja, da je »prisegel našemu gospodu kralju, da ne bo ničesar storil proti njegovi milosti in proti

⁷⁸ Otorepec, Seznam (kot v op. 1), 334, op. 25.

⁷⁹ HHSIA, Rep. I, 1438, februar 1., Dunajsko Novo mesto (prepis B. Otorepca).

⁸⁰ Otorepec, Seznam, 335s, op. 42; Orožen, Zgodovina Celja I (kot v op. 2), 225; Gubo, Geschichte (kot v op. 2), 116.

⁸¹ Dušan Kos, Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja (Zbirka ZRC 1), Ljubljana 1994, 105.

⁸² Hans Pirchegger, Die Herrschaften des Bistums Gurk in der ehemaligen Südsteiermark, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie (=AVGT) 49, Klagenfurt 1956, 18s; Otorepec, Seznam (kot v op. 1), 341, op. 111.

⁸³ Prim. Otorepec, Seznam (kot v op. 1), 334, op. 25 (Kozjakar); 334s, op. 32 (Schrabas); 336, op. 48 (Ekkenstainer).

⁸⁴ Vilfan, Zlata bula Kranjcev (kot v op. 14), 223.

⁸⁵ Prim. Štih, Celjski grofje (kot v op. 2), 249ss.

⁸⁶ Otorepec, Seznam (kot v op. 1), 340, op. 106 (Snežniška); 342, op. 122 (Jamski).

deželnemu pravu, vendar se je temu našemu gospodu odpovedal in je druge razbojniško napadal.«⁸⁷ Bil je torej pristaš Habsburžanov, ki je prestopil na celjsko stran.

Med kršilci deželnega prava so bili tudi delivci pravice, na primer Jeronime Voytlannder, ki se 1438–39 omenja kot sodnik v Šoštanju. Imel je več celjskih fevdov.⁸⁸ Celjski mestni sodnik Henrik Erlawer je obveščal deželne sovražnike in je hotel skupaj z Gašparjem Pirsom zasesti Rabensperg.⁸⁹ Nadalje sta se med deželnimi sovražniki znašla dva meščana iz celjskega Loža, neimenovani tržani Radeč, Primož iz Laškega, birič Tomaž in pisar Jurij.⁹⁰

Nekaj deželnih sovražnikov je bilo iz najemniških vrst. Med najemnike lahko štejemo »strelce« (*schuecz*) Štefla, Hansa in Lenarta,⁹¹ prav tako Sniterspuhlerja in Martina Gestaderja (»gospoda iz Bavarske«), ki sta s svojo družbo deželna sovražnika. Njuna »družba« (*gesellschaft*) bi utegnila pomeniti skupino najemnikov. Med najemniki so bili pogosti češki poveljniki in vojaki.⁹² Tomaž in Gašpar Čeh (Pehaym) bi po »priimku« sodeč lahko prišla s Češke.⁹³

Za konec tega poglavja se vprašajmo o uspehu seznama kot nekakšne obtožnice. Seznam le enkrat govori o kazni obešanja za nekaj hlapcev, Lovrenca Pirsca pa je na Koroškem doletelo izobčenje.⁹⁴ Sicer pa so jo deželni sovražniki očitno poceni odnesli, saj se mnogi omenjajo v kasnejših virih. In če so jim zločine spregledali Habsburžani sami (glej zgoraj), zakaj bi jih kaznovali Celjani?

6. Žrtve

Med žrtvami deželnih sovražnikov srečamo ljudi različnih stanov, od plemičev do meščanov, pa tudi visoke cerkvene dostojanstvenike. Henrik Apfalter je bil v Celju umorjen in njegovo truplo oropano. Bil je član znane kranjske plemiške rodbine Apfaltrerjev, ki so bili vazali Habsburžanov in »sovražniki grofov Celjskih«, kot jih 1439 označuje Friderik II. Celjski. Henrik se omenja v ustanovnih pismih šentjakobske cerkve v Ljubljani in Gornjega Grada, 1436 kot dobrotnik Stične, 1429 pa kot poveljnik v Kostanjevici. Aprila 1437 je bil že pokojni.⁹⁵ Henrikov brat Jurij je bil 1439–40 habsburški glavar v Kostanjevici. Tožil je Celjske, ker so njihovi ljudje umorili njegovega brata, ki je bil na »službeni poti«, Celjski pa so nato ščitili morilce. S tem si je prislužil oznako »sovražnik Celjskih«.⁹⁶ Jošt Soteški se v seznamu pojavi dvakrat; prvič so ga ujeli in izsiljevali, drugič pa oropali.⁹⁷ Soteški (Helfenberger) je po Celjski kroniki leta 1425 na celjskem gradu stražil Friderika Celjskega.⁹⁸ Zaradi zaslug in zvestobe

⁸⁷ Prav tam, 337.

⁸⁸ Prav tam, 336s, op. 56.

⁸⁹ Prav tam, 337, op. 66.

⁹⁰ Prav tam, 336, 340.

⁹¹ Prav tam, 333, 338s.

⁹² Kos, Zgodovina Slovencev (kot v op. 2), 320; Vasko Simoniti, Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju, Ljubljana 1991, 117.

⁹³ Otorepec, Seznam (kot v op. 1), 333, 336.

⁹⁴ Prav tam, 332s.

⁹⁵ Prav tam, 332, op. 3; 338, op. 77; Majda Smole, Kranjska plemiška družina Apfaltrerjev, Kronika 18/1 (1970), 24.

⁹⁶ Otorepec, Seznam (kot v op. 1), op. 3, 77; Gubo, Geschichte (kot v op. 2), 114.

⁹⁷ Otorepec, Seznam (kot v op. 1), 335, 338 (manjka del prevoda).

⁹⁸ Krones, Cillier Chronik (kot v op. 15), 79, cap. 11: »Darnach ward er [Friderik] aber geführt gen Cilli in die burck und einen ritter, genandt Jobst von Helffenberg zu behüeten empfohlen.«; prim. tudi 85s, cap. 16; Golia, Kronika grofov Celjskih (kot v op. 15), 19, 25. Otorepec (Seznam (kot v op. 1), 335, op. 41) pomotoma navaja, da je Jošt stražil Veroniko Deseniško. Menda pa je bil Jošt eden izmed vitezov, ki sta Veroniko utopila. Glej: Gubo, Geschichte (kot v op. 2), 100; Orožen, Zgodovina Celja I (kot v op. 2), 158.

14. Der Ebeland, der Emmerempfecht,
des Castelliter knecht, Peter, Ofert
weicher, haimes Väger des Castelliter
knecht, haimes Kempfadel, Drappiel
Orthier, Phomel, Schaym, Der
Opucher, der Jüchle, und der Emmer
fide, und ander die erhanft worden
sind
15. Diernach sind in das haimes kommen
Dierweicher spencer, engel, veltzer,
die sind von pisterer, von der Kutter
kommen
16. Der weicher ist mit and Fatt auch
das selbste haimes zu bestrimung
17. Dierman kostlicher ist der Dachen
anfenger gewesen mit seine knecht
und hat das haimes besetzt und
das haimes heraus und erul darinne
genommen
18. Von der sind die an wiesel stand hieb
die sind dem von Albi stand als
landesvinder, warum er die sein und
das selbe Dachen er wiesl vor wiesel
und künigspetz hat gehalten
19. Es haben auch landesvint will auf
halten bey dem Castelliter, in dem
Jahress der künigspetz, dem Dama
dor, und and erden gehalten, den land
zu sigaden
20. Dierweicher von Vitz der Eitel, hat
auch will und Dibel landesvint
genommen, und nach hat sie in
hat
21. Er hat auch haimes dochmaner, vider
landesvint genommen, und ertheilt
er hat auch haimes Dierweicher
vider landesvint genommen, die zu
vnter haimes der künig und der
haimesmanhaft haimes nach landes
weicher ist erwechert worden, den er nicht
habe wullen annehmen, und ist mit
Knecht, in vntericht herwechert
22. Er hat auch veltzer landesvint und Knecht
Knecht, behindert, und er auch mit
landesvint nemen, und geben
23. Haimes Dierweicher große auch Knecht
in die landesvint, und will mit landes
Knecht nemen, und geben
Es Knecht auch landesvint in dierman
word, in vnter, und wredt da gehalten
24. Der Dierweicher hat den Emmer vider
landesvint, und an ablag genommen,
und die landesvint vider, die fieding
gehalten
25. Der Klaymer hat vider landesvint in die
landesvint gezogen
Er hat auch der Knecht vider landes
vint genommen, Dierbei hat der haimes
landesvint sein knecht gehalten
Es Knecht auch landesvint in dierman
in vnter, und wredt da selbste ge
halten
26. Er hat auch in der von Biederer Knecht
und and erden will genommen, und
und der von Albi Knecht ist ankommen,
auch hat er sein knecht darinn gehalten
Das man haimes Knecht helffenberger,
and Dierman hat genommen, und den
er fieding gehalten
27. Die fieding haben landesvint er
halten und Knecht von fieding
halten und fieding lassen
28. Dierman Knecht, und der Knecht sein
gefell, die haben vnter haimes dem
künig, gehalten, vider sein grad land
und haimes nach vnter
29. Dierweicher woffhaimes hat landesvint von
Albi, eren Knecht gehalten, und in die
Dierman, die Knecht gehalten, und hat in
Knecht und Knecht, gehalten, die
die laut an haimes, sind erwechert, vider,
und in die gut erwechert

Slika 2: Seznam deželnih sovražnikov (s.d. /1440–41/). Original, Arhiv Republike Slovenije, Zbirka
listin, CE II, št. 208, fol. 2v, 3.

Celjskim je leta 1436 dobil soteški grad in posest, ki je spadala zraven,⁹⁹ ker pa se je v fajdi postavil na habsburško stran, je njegov grad zavzel in razrušil celjski vojskovodja Vitovec.¹⁰⁰ Jošt Soteški je nato 1446 izpričan kot štajerski podmaršal.¹⁰¹ Martinu Črnomaljskemu, ki je bil v letih 1432–39 kranjski deželni vicedom, 1440 oskrbnik na gradu v Svibnem in 1442 kranjski deželni upravitelj, je Gašpar Pirs napadel urbarsko posest.¹⁰²

Žrtev razbojniškega napada in (cestnega) ropa je bil krški škof Janez Schallermann,¹⁰³ enkrat skupaj s Soteškim. Napad na krškega škofa ne čudi, saj so bili Celjski z njim v fajdi in je bil pač njihov sovražnik. Enako si lahko razlagamo početje Hansa Schrampha, ki je opatu iz Šentpavla na Koroškem, Janezu Poschenbenterju, »na javni cesti odvezel na dveh poteh dva soda vina in konja; konja je oddal v Celje«. ¹⁰⁴ Anali samostana v Šentpavlu nizajo fajde med samostanom (na njegovi strani je bil habsburški deželni knez) in Celjskimi ter njihovimi podaniki skozi celo prvo polovico 15. stoletja. Maja 1439 so celjske čete požgale trg Šentpavel, farno cerkev in okoliška posestva.¹⁰⁵ Kot žrtev (verjetno ropa) se pojavi tudi tržaški škof.¹⁰⁶

Prebivalec Slovenj Gradca je bil ujet in izsiljevan, meščan(?) Krištof iz Kranja je bil na cesti ob konja, žid(?) Heniken s Ptuja pa ob petsto zlatnikov. Nikolaj Jamski je ujel dva hlapca, Wolfganga in pisarja Lenarta, ter enega ubil.¹⁰⁷ Žrtve niso vedno znane po imenu, ampak so deželni sovražniki oropali tudi »ljudi mojega gospoda kralja«, zajeti so bili »ljudje na Kumu« in pri tem oropani, proti deželnemu pravu se je roparsko napadalo »deželane«, itd.

7. »Oporišča« deželnih sovražnikov

Za konec naših srečanj z deželnimi sovražniki spoznajmo še njihova »oporišča«, t.j. gradove, na katerih so se vzdrževali oziroma se vanje umaknili po opravljeni akciji. Celjani svojih gradov¹⁰⁸ navadno niso podeljevali v fevd, ampak so bili njihovi gradovi v pretežni meri sedeži upravnikov posestev, oskrbnikov in kastelanov, ki so jih za Celjske uradniško upravljali.¹⁰⁹ Oskrbnik celjskega gradu je bil »uslužbenec« Celjskih grofov. Za svojo službo je prejemal plačilo, moral pa se je držati navodil svojih »delodajalcev«, sicer je bil lahko kaj hitro odslovljen. Dolžnosti celjskih fevdnikov nam na primeru Krištofa Horenpekcha in njegovega sina Lenarta lepo ilustrira celjska fevdna knjiga. Leta 1436 jima je Friderik II. potrdil fevd za grad Hohenwart na Koroškem z vsemi pritiklinami, posestvi in dohodki, ob tem pa jima je naložil tudi obveznosti: »Ako bi mi [Celjani] imeli vojno, mora biti trdnjava Hohenwart

⁹⁹ Oturepec, Seznam (kot v op. 1), 335, op. 41; Orožen, Zgodovina Celja I (kot v op. 2), 165.

¹⁰⁰ Krones, Cillier Chronik (kot v op. 15), 85s, cap. 16; Orožen, Zgodovina Celja I (kot v op. 2), 257s; Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 81), 71.

¹⁰¹ Hans Pirchegger, Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters (Forschungen zur Verfassungsgeschichte der Steiermark 16), 3. Teil, Graz 1958, 87, op. 115.

¹⁰² Oturepec, Seznam (kot v op. 1), 333, op. 13.

¹⁰³ Prav tam, 333, 338s.

¹⁰⁴ Prav tam, 341.

¹⁰⁵ Franz Krones, Die zeitgenössischen Quellen zur Geschichte der Grafen von Cilli, mit Einschluß der sogenannten »Cillier Chronik« (1341–1456), BKStGQ 8 (1871), 71; Vlado Habjan, Celjsko-avstrijska vojna od leta 1438 do 1443 ali vojna za Ljubljano in Istro, Kronika 19/3 (1971), 142.

¹⁰⁶ Oturepec, Seznam (kot v op. 1), 340: »Zaradi tržaškega škofa so krivci«, nato pa so krivci poimensko naštetli.

¹⁰⁷ Prav tam, 338s.

¹⁰⁸ Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, 595; Hans Pirchegger, Die Grafen von Cilli, ihre Grafschaft und ihre uniersteirischen Herrschaften, Ostdeutsche Wissenschaft (Jahrbuch des ostdeutschen Kulturraumes, Bd. 2), München 1956, 157ss; Krones, Cillier Chronik (kot v op. 15), 155s, cap. 44.

¹⁰⁹ Baš, Celjski grofi (kot v op. 2), 327; Orožen, Zgodovina Celja I (kot v op. 2), 256s.

*odprta nam in našim dedičem noč in dan, mi lahko pridemo noter in gremo ven, lahko se v njej zadržujemo tolikokrat in tako dolgo, kakor bi bilo potreba, vendar njima in njihovim dedičem ne smemo napraviti znatnejše škode. Naša in naših dedičev naklonjenost in volja tudi zahtevata, da iz navedene trdnjave [prejemnika fevda] ne delata škode ne naseljenim ne po cesti potujočim ljudem [...] Razen v zapuščinskih zadevah, ki se tičejo dedičev, lahko po potrebi nastopita proti svojim sovražnikom in jih napadeta. Ako bi se pripetila kaka nesreča ali neprijetnost nam in našim dedičem, našim služabnikom ali podložnikom, morata nastopiti tako, kakor zahtevamo mi in naši dediči.*¹¹⁰

Po fevdnem pravu je bil torej vazal oziroma »uslužbenec« (kastelan, oskrbnik) dolžan nuditi zavetje svojemu gospodu in njegovim ljudem (t.i. pravica odprtega gradu), kot njegov »zvesti« pa je moral pogosto hočeš nočeš sodelovati tudi v fajdi. Celjski vazal oziroma uradnik se je znašel v precepu: če sprejme pod svojo streho deželne sovražnike, ga bo Friderik V. kot deželni knez notranjeavstrijskih dežel obtožil ravnanja proti deželnemu pravu in bo tudi sam obravnavan kot eden izmed njih, če pa jim ne nudi zavetja, bo prelomil zvestobo svojemu gospodu, ki se je tudi že obnašal kot deželni knez. Kot kaže, so se celjski pristaši brez slabe vesti odločili za prvo možnost. Deželni sovražniki so se tako »v škodo dežele mnogo zadrževali pri Kozjakarju v gradovih Kunšperk in Samobor, pa tudi na drugih krajih.«¹¹¹ Friderik von Ratt Starejši je na Pišecah, kjer je bil oskrbnik,¹¹² »na veliko vzdrževal deželne sovražnike, ki jih ima pri sebi še danes [v času nastanka seznama]«. Celjski grad Kostel je dobil leta 1436 v oskrbo Hans Schrabas¹¹³ in tam v času fajde vzdrževal deželne sovražnike, ki so »jahali notri in ven«. Enako je bilo z deželnimi sovražniki v Poljanah ob Kolpi.¹¹⁴ Nasprotni strani se je škodovalo tudi tako, da se je na gradu (Forhtenek, Swarzenstain/Gradič) podpiralo deželne sovražnike in jim dovoljevalo ropanja.¹¹⁵

Pri vzdrževanju deželnih sovražnikov gre za kaznivo dejanje protekcije zločinca po storjenem kaznivem dejanju, pa tudi za odgovornost grajskega gospoda, v naših primerih večinoma oskrbnika, za zločin, ki so ga storili ljudje iz njegovega gradu.¹¹⁶ Na celjskih gradovih pa se niso vzdrževali samo celjski pristaši, ki jih seznam označuje kot deželne sovražnike, temveč se je tam deponiral tudi plen (v Celju npr. del izsiljenega denarja in pa konj, odvzet šentpavelskemu opatu).¹¹⁷

8. Sklep

Seznam deželnih sovražnikov predstavlja posebnost v dveh pogledih: kot sam vir in tudi po vsebini, ki jo prinaša. Glede prvega moramo ugotoviti, da gre za črno ovco, saj v nasprotju z večino za mnoge suhoparnih srednjeveških virov (zlasti listin) ne dokumentira (le) prodaj in nakupov posesti, zadolževanja in poroštev, podelitev in darovanj itd., ampak na pester in neposreden način prikazuje podobo vsakdana v fajdi hote ali nehote udeleženih ljudi. Je pisanje, ki zna biti zanimivo tudi nezgodovinarju.

¹¹⁰ AS 1073, Zbirka rokopisov, I/57r (Fevdna knjiga za grofiji Ortenburg in Celje), fol. 5v-6v; prevod citiram po Orožen, *Zgodovina Celja 1* (kot v op. 2), 257.

¹¹¹ Otorepec, *Seznam* (kot v op. 1), 334; za Kunšperk Kos, *Med gradom in mestom* (kot v op. 81), 77s.

¹¹² Otorepec, *Seznam* (kot v op. 1), 333, 334, op. 29.

¹¹³ Prav tam, 334, op. 32.

¹¹⁴ Prav tam, 335.

¹¹⁵ Prav tam, 336.

¹¹⁶ Prim. His, *Strafrecht 1* (kot v op. 41), 110, 152ss.

¹¹⁷ Otorepec, *Seznam* (kot v op. 1), 339, 341.

Taki sezname so bili verjetno zelo redki in jih niso pripravili ob vsakem premirju oziroma koncu fajde. Če se »lannd veinde« res prvič omenjajo šele leta 1440,¹¹⁸ potem lahko domnevamo, da je šlo pri uporabi te oznake bolj za trenutno politično parolo, ki sicer ni imela velikega pomena. Seznam odraža stališče Habsburžanov, da so še vedno prvi v vzhodnoalpskem političnem prostoru.

Kar pa zadeva same deželne sovražnike, v našem primeru ljudi, ki niso spoštovali omejitve fajde oziroma pogojev za njeno zakonitost, je zanimivo predvsem to, da jih je večina odnesla brez kazni. Habsburžani so bili previdno popustljivi, saj so tudi oni krvavo potrebovali klientelo, če so si hoteli znova utrditi od Celjskih omajani položaj v notranjeavstrijskih deželah.

Seznam deželnih sovražnikov torej ni najbolj tipičen primer za ilustracijo poznosrednjeveškega razbojništva, po drugi strani pa lepo pokaže, kako nejasna in s pravnega stališča bolj ali manj formalna je bila meja med zakonitim bojem za pravico (=fajdo) in kriminalom.

Zusammenfassung

Das Verzeichnis der »Landesfeinde« aus der Zeit um 1440 oder das Bild einer Fehde aus erster Hand

Andrej Nared

Die Cilli sind unter den letzten drei Grafen auf dem Höhepunkt ihrer Macht an einem Punkt angelangt, wo aufgrund ihrer Erhebung zu Reichsfürsten durch Privilegien Sigismunds (1436), die auch die Landschranne einschloß, die rechtlichen Grundlagen geschaffen wurden für eine Zusammenführung umfassender Territorien innerhalb von drei habsburgischen Ländern zu einem eigenen Land. Das brachte den Habsburger Herzog in Zorn, und eine Auseinandersetzung der beiden Dynastien war unvermeidbar. In der darauffolgenden Fehde verhielten sich einige Anhänger auf beiden Seiten nicht ganz den Regeln der damaligen Zeit entsprechend und fanden sich als Störer des Landfriedensbruchs auf der schwarzen Liste – wie es das erhaltene Verzeichnis der »Landesfeinde« ausweist, das nach der Urfehde zusammengestellt wurde.

Eine rechtmäßige Fehde setzte nämlich »gute« Gründe voraus, ferner die Forderung nach Erschöpfung des Rechtswegs und die Ankündigung durch den Fehde-Brief. Darüber hinaus unterlag die Fehde bestimmten Einschränkungen: Schonung von bestimmten Orten und Personen, Einhalten des Gottesfriedens usw. Wer sich nicht an diese Regeln hielt, wurde als Landesfeind, also eine Art Krimineller bezeichnet.

Aus dem genannten Verzeichnis geht hervor, daß die häufigsten Formen des Landfriedensbruchs während der Fehde Raubüberfälle, Unterstützung von Landesfeinden sowie Geiselnahme und Lösegeldpressung waren. Das Profil eines »Kriminellen« bei der Fehde ist schwer zu verallgemeinern, es überwiegen (das Verzeichnis ist eben ein Erzeugnis der habsburgischen Seite!) die Cillier Vasallen und Knechte, ferner Söldner, aber auch Stadt- und Marktbewohner. Opfer waren ebenso Vertreter von allerlei Ständen. Landesfeinde waren in einer derart ausgedehnten Fehde zahlreich, sie tauchten in den Cillier Schlössern unter, wo sie auch ihre Beute versteckten. Infolge der spezifischen Situation und relativen Schwäche des Habsburger Landesfürsten wurden nur wenige bestraft.

Das Verzeichnis der »Landesfeinde« zeigt deutlich, wie eine Fehde aus einem rechtmäßigen Kampf um Rechte schnell in reine Kriminalität ausufern konnte. Zu dieser Erkenntnis gelangt man durch das Lesen dieses äußerst interessanten Textes.

¹¹⁸ Prav tam, 331.

Stanislav Južnič

Jezuitski profesorji matematike na višjih študijih v Ljubljani, Celovcu, Gorici, Trstu in na Reki, njihova matematična ter fizikalna dela*

Dvestoletnica Vegove smrti je priložnost za raziskovanje okolja v katerem je vstopil v svet matematike. Profesorji matematike so poučevali na višjih študijih jezuitskih kolegijev v Ljubljani, Celovcu, Gorici in Trstu. Na kolegiju v Celovcu so triletni študij filozofije s poukom matematike dosegli med letoma 1653 in 1656, v Ljubljani pa pol stoletja pozneje. Leta 1650 so začeli jezuiti tudi v Gorici poučevati filozofijo, vendar so jo s poukom matematike dopolnili šele konec aprila leta 1745.¹ V Trstu so poučevali matematiko študente javne navtične šole, ki jo je Marija Terezija ustanovila 20. 8. 1753.²

Stoletje jezuitskega pouka matematike na višjih študijih v Ljubljani

Že pred začetkom pouka matematike na višjih študijih v Celovcu je leta 1652 slaviti matematik Andrej Kobav postal spovednik na kolegiju v Ljubljani. Rodil se je v Cerknici 11. 11. 1593 in vstopil k jezuitom 22. 10. 1610 v Brnu na Moravskem. Med letoma 1614 in 1624 je v Gradcu študiral filozofijo in poučeval matematiko. Med letoma 1627 in 1631 je bil profesor matematike na kolegiju v Gradcu, 1741–1742 na Dunaju in 1642 v Trnavi. Naslednje leto je objavil knjigo v kateri je obravnaval tudi Keplerjevo in Kopernikovo delo.³ Med letoma 1645 in 1649 je znova poučeval matematiko v Gradcu. Umrl je 12. 2. 1654 v Trstu.⁴

Predavanja iz matematike na višjih študijih v Ljubljani so se začela leta 1705. Dve leti pozneje so imeli na kolegiju skupno 795 dijakov, od tega 247 na višjih študijih.⁵ Absol-

* Zahvaljujem se Univerzi Saint Louis in Univerzi Oklahoma v Normanu za podpore iz sklada Andrewa W. Mellona, ki so omogočile to raziskavo. Za nasvete se zahvaljujem dr. Jožetu Grasselliju in dr. Lojzetu Kovačiču.

¹ Schmidt, 1963, 1: 133, 135; Lovato, 1959, 138–139; Spessot, 1925, 127. V mariborski jezuitski rezidenci niso imeli višjih študijev filozofije.

² Korade, 1995, 90.

³ Kobav, 1643, 25, 342, 372.

⁴ Lukács, 1982, 644; SBL, 1: 475–476; Murko, 1974, 28–29; Stoeger, 1855, 188; Grasselli, 1998, 108.

⁵ Po ustanovni listini 29. 2. 1704 in svečani otvoritvi 4. 11. 1704 so na filozofskih študijih v Ljubljani poučevali dijake po končanih »*Studia inferiorum*« na gimnaziji vse do prepovedi Družbe 29. 9. 1773 (Reisp, 1962, 168; Schmidt, 1963, 1: 134–135; Benedetič, 1981, 10, 17). Po drugih virih naj bi bila otvoritev filozofskih študijev v Ljubljani 4. 11. 1703 (Brglez, 1999, 20–21), trilet-ni filozofski tečaj pa naj bi se začel 1. 11. 1705 (Dotinar, 1976, 54). Višje študije teologije so bile v Ljubljani dopolnjene leta 1655. V letu 1695 in pozneje so jih tudi izrecno ločili na »*scholae superiores*« in »*scholae humaniores*« s posebnim prefektom za vsako (Reisp, 1962, 167). Uradni nazivi na »*scholae superiores*« in »*scholae humaniores*« s posebnim prefektom za vsako (Reisp, 1962, 167). Uradni nazivi lokacije zagovora tiskanih tez iz fizike in matematike so bili vedno zapisovani skoraj enako kot »*In Aula Academica Archiducalis Societatis JESU Collegii Labaci*« (1754, 1771, 1772, 1773) ali »*In Aula Archi-Ducali, & Academica Societatis JESU Collegio Labaci*« (1709, 1716, 1760, 1766, 1768). Podobno so zapisali tudi nad seznamom slušateljev filozofije leta 1773: »*Archiducali Academia Collegii Societatis JESU*«. Po prepovedi Družbe so teze najprej zagovarjali v »*Archid. Academica Labacensi*« (1775), pozneje v »*In Aula Academica Archiducalis Gymnasii Labacensis*« (1778, 1779, 1780), kot že leta 1709 (»*In Archi-Ducali Societatis JESU Gymnasio Labacensi*«), 1716 in 1768

ventom višjih študijev na ljubljanskem jezuitskem kolegiju je bil omogočen neposreden vpis na univerzo. To ni bilo več mogoče, ko so filozofski študij skrajšali s treh na dve leti, čeprav je uradno še vedno veljal jezuitski učni red.⁶ Pred temi spremembami so v prvem letniku predavali logiko in matematiko. V drugem letniku so nadaljevali s fiziko v filozofskem smislu. Po ukazu Marije Terezije, podpisanem 25. 6. 1752, in po splošnih predpisih iz leta 1753 so v dveletnem študijskem programu v Ljubljani predavali trije profesorji na katedrah za matematiko, splošno in posebno (eksperimentalno) fiziko ter filozofijo. V prvem letniku so poučevali logiko, metafiziko in matematiko, v drugem pa etiko, splošno in posebno fiziko, mineralogijo, botaniko in zoologijo. Za študente teologije predavanja iz matematike, fizike in prirodopisa niso bila obvezna.⁷

Jezuitski profesorji matematike na ljubljanskih filozofskih študijih⁸

1705/06, 1706/07, 1707/08 prof. mat., zgod. *Franc Legge (Lengger)*,⁹

8. 11. 1665 Krems,¹⁰ roj. – 31. 10. 1682 Steyr, vstp. – 28. 12. 1743 Leoben, u.

1686–1689 Gradec, štud. fil. – 1702 Ljubljana, spov., prof. – 1703–1705 Linz, prof. mat., zgod. – 1709–1711 Celovec, prof. mat., zgod.

1708/09 prof. mat. *Janez Krstnik Thullner*,

24. 6. 1668 Torenbach,¹¹ roj. – 17. 10. 1687 Leoben, vstp. – 21. 8. 1747 Krems, u.

1702 Gradec, prof. et., spov. – 1703–1704 Gorica, prof. fil., spov. – 1705–1707 Linz, prof. fil., mat. – 1708 Dunaj, prof. mat. – 1709 Ljubljana, prof. mat., mor. teol. – 1710–1713 Dunaj, prof. mat. – 12. 2. 1713–2. 6. 1716 Passau, knj., rektor, knj. – 1716–1740 Dunaj, od 4. 12. 1718 rektor – 16. 11. 1740–16. 1. 1744 Krems, rektor, pozneje knj.

Objavil je pet del, med njimi po eno fizikalno in matematično. V rokopisu sta ostali njegovi deli posvečeni fiziki:

1. *Vienna gloriosa, seu Rerum in ea memorabilium descriptio, prosa et metro. Viennae: Cosmerovii Viduae Typis, 1700. 4°.*

(obakrat »In Archi-Ducali, & Academico Societatis JESU Gymnasio Labaci«) ter julija 1771 pri Kauffmannu (»In Aula Academica Archiducalis Gymnasii Soc. JESU Labaci«). Leta 1709, 1716 in 1766 ni bilo zapisano »In Aula«, zato so v zadnjih dveh primerih pisali v drugačnem sklonu »Academico« in ne »Academica«. Včasih so namesto »&«, »j« in »u« uporabljali »et«, »i« in »v«. Leta 1754 so pomotoma zapisali *Collegij*. Višje študije na liceju v Ljubljani po prepovedi Družbe so skupaj z gimnazijo med letoma 1773–1776 imenovali *Accademia Labacensis*, med letoma 1778–1784 *Accademia archiducalis*, med letoma 1792–1794 *Archiducale Lyceum* in med letoma 1795–1808 *C.R. Lyceum Labacense* (Ciperle, 1980, 112, 117). V tezah za leta 1775, 1778, 1779 in 1780 so vseskozi pisali *Academia* s po enim »c«.

⁶ *Ratio atque Institutio Studiorum*, 1635, 75–77; Vanino, 1987, 149; Zenko, 1983, 99–101.

⁷ Wallace, 1984, 8, 61; Zenko, 1983, 112–113; Benedetič, 1999, 21, 23–24; Reisp, 1962, 166; Ciperle, 2001, 91.

⁸ Kratice smo povzeli po avstrijskih katalogih: misijonar = mis., pridigar = prid., študent = stud., repetitor, ki pomaga dijakom višjih razredov gimnazije = rep., prof. v nižjih razredih šestrazredne gimnazije = gra., prof. v višjih razredih gimnazije = hum., prof. cerkvenega prava = can., astronomije = ast., etike = et., filozofije = fil., fizike = fiz., logike = log., matematike = mat., metafizike = met., Sv. pisma = Sv. pis., teologije = teol., kontroverzne = kontr., moralne = mor., sholastične = shol., ravnatelj konvikta = rav. konv., rojen = roj., spovednik = spov., knjižničar = knj., superior = sup. (predstojnik manjše jezuitske skupnosti), umrl = u., vodja seminarja = vod. sem., katehet = kat. Vrstni red vpisa profesorja v *Diar.* je zapisovan za znakom »/«. Pri službenih dolžnostih profesorjev matematike smo popisali predvsem predavanja povezana z matematiko in prirodoslovjem ali s kolegiji obravnavanimi v tej razpravi.

⁹ *Diar.*, 1/36r, 763r/5, 787r/5; Lukács, 1988, 2: 871.

¹⁰ V Dolnji Avstriji (»Cremifanensis«).

¹¹ V tedanji Nadvojvodini Avstriji (»Tozenbacensis«).

2. *Vienna coronata, seu in coronatis Verticibus gloriosa, per virtutes nempe Principum Austriacum.* Viennae: Typis Cosmerovii Viduae, 1701. 8°.

3. *Memorabilia Orbis et Civitatis Goritiensis, in saecula XXXII. Lustra IV, et integram fere Olympiadem ab anno Mundi 2635 usque post Christum natum 1704.* Labaci, 1704. 4°.

4. *Tractatus praeleminares ad horographiam. Traditus a R. P. Joanne Baptista Thullner... Conscripta a Thalnitscher... Goritiae MDCCIV... Aristotelis Metheora... Aristotelis De generatione et corruptione.*¹²

5. *Philosophiae Peripateticae tractatus III in reliquos libros Aristotelis de mundo, coelo, ortu et interitu. Traditus a R. P. Joanne Baptista Thullner AA.LL. Et philosophia doctore Conscripta a Alexio Sigismundo Thalnitscher De Thalberg Goritiae MDCCIV Inceptus 16 Martis... in 4 libros Metheorum 1703... Aristotelis De generatione et corruptione.*¹³

6. *Exercitium Mathematicum, Sive Paradigma Catoptrico-Steganographicum, ac Causticum per radios reflexos ex speculis planis, Demonstratum, & in resolutione Variorum problematum a Perillustribus, & Eruditis Dominis Joanne Ernesto ab Erberg, & Laurentio Daniele a Wolbiz, Provincialibus Carniolis Labacensibus, Physices, & Matheos Auditoribus. Praeside R.P. Joanne Baptista Thullner e Societate JESU AA. LL. & Philosophiae Doctore, Theologiae Moralis, & Mathesos Professore Ordinario. Dialogice propositum In Archi-Ducali Societatis JESU Gymnasio Labacensi, Mense Junio die 23. Anno M. DCC. IX. Labaci: Typis Joan. Georgij Mayr, Inclyt, Provinc. Carn. Typogr.*¹⁴

7. *Geometria extemporanea.* Viennae: Typis And. Heyinger, 1711. 12°.¹⁵

1709/1710 prof. mat. *Franc Ksaver Beniczki (Benisski)*,¹⁶

3. 12. 1679 Munkač na Slovaškem,¹⁷ roj. – 25. 10. 1695 Košice na Slovaškem, vstop. – 19. 2. 1715 Košice ali Trnava, u.

1700–1702 Dunaj, štud. fil. – 1703 Gradec, rep. mat. – 1709 Indija, mis. – 1712 Trnava, prof. mat. – 1713–1715 Košice, prof. mat., fil., prof.

Objavil je:

1. *Laureatus Joannes Hunyadi. Declamatio triade celebratus... Anno M.DCC.V. Tyrnaviae:*

Typus Academicus.

2. *Calendarium Tyrnavense. M.D.CC.IX. S.I.*

1710/11, 1711/12 prof. mat. *Franc Schmelzer,*

27. 6. 1678 Dunaj, roj. – 9. 10. 1695 Dunaj, vstop. – 26. 1. 1738 Dunaj, u.

1699–1701 Gradec, štud. fil. – 1703 Gradec, rep. mat. – 1704 Ljubljana, gra. –

1711–1712 Ljubljana, prof. mat. in fiz. – 1713 Gradec, prof. mat. muzeja, zgod. – 1714–1716 Dunaj, prof. mat. in fil., spov. – 1726–1735 Dunaj, prof. fil., rep. mat., pref. muzeja, spov.

Latinska učbenika matematike in fizike, sestavljena v Ljubljani in na Dunaju, sta ostala v rokopisu. Objavil je dve knjigi, med njima eno s prirodoslovno vsebino:

1 *Brevis in Mathesin Inductio. Tradita a Rdo Patre Francisco Schmelzer ... excerpta a Leopoldo Friderico a Breckerfeldt, in Gymnasio Labacensi. 1712.*¹⁸

¹² Papir 200 x 145 mm (SK, Rkp 74).

¹³ Papir 200 x 145 mm brez oštevilčenih strani (SK, Rkp 75; Grmek, 1963, 289).

¹⁴ SK.

¹⁵ *Diar.*, I/36r, 811^v/10; Lukács, 1988, 3: 1711. Knjigo iz leta 1704 je Stoeger (1855, 364) pripisal jezuitu Antonu Agentiju (Sommervogel, 8: 7; Sommervogel, 3: 1110). Thullnerjeve objave ob izpitu v Ljubljani leta 1709 jezuitski viri ne omenjajo.

¹⁶ *Diar.*, I/36r, 831^v/6; Lukács, 1987, 1: 82; Sommervogel, 1: 1304–1305.

¹⁷ Munkatsch.

¹⁸ 60 listov 185 x 140 mm (Grmek, 1963, 290; AS, 17 d, št. 16).

2. *Questiones naturales curiosae de homine ex Aristotele aliisque Philosophis, Medicis et Philologis resolutae*. Viennae: Voigt, 1715.

3. *Parnassus Sacer coelitibus qui Nomen commune habent poetis apertius...* Viennae, 1715.¹⁹

4. *Tractatus Metaphysicus Professore R.P. Schmelzer. Physica particularis. De corpore animato et inanimato... Tractatus Arithmeticus Professore R.P. Michaeli Bombardi e S. J. Viennae Austriae 1715... Tractatus Trigonometricus... Tractatus Geometricus Practicus... Demonstratio brevis Theorematum seu Propositionum Euclidarum... Ethica Aristotelis...* Francisco Ruck.²⁰

1712/13 prof. log. in mat. *Janez Leg(g)er,*

2. 9. 1679 Slovenska Gorica pri Radgoni na Štajerskem,²¹ roj. – 10. 10. 1695 Gradec, vstp. – 30. 12. 1726 Požega, u.

1698–1701 Dunaj, štud. fil. – 1704 Leoben, vod. sem. – 1709 mis. v tujini – 1712 Celovec, prof. mat., zgod. – 1713–1715 Ljubljana, prof. mat., met., fiz. – 1716–1717 Eger na severu Madžarske, prof. mor. teol. – 1718 Trnava, prof. mat., mor. teol. – 1719 S. Martin, sup. – 1720–1724 Petrovaradin, sup.²²

1713/14 prof. mat., kat. *Jurij Egerer,*

5. 4. 1681 Baden,²³ roj. – 9. 10. 1702 Dunaj, vstp. – 31. 7. 1760 Celovec, u.

1706, rep. mat. – 1713 Celovec, prof. mat., kat. – 1715–1717 Gradec, prof. mat. – 1718–1720 Celovec, prof. fil., mat. – 1721 Gradec, prof. mat. – 1722–1723 Linz, prof. mat. – 1729–1731 Celovec, prof. mat. – 1735 Trnava, prof. mat. – 1740–1742 Košice, prof. mat. – 1743 Celovec, prof. mat. – 1744 Ljubljana, prof. kontr. teol.²⁴

1714/15, 1715/16 prof. fiz. in mat. *Sebastijan Stainer,*

2. 7. 1679 Wels, roj. – 9. 10. 1696 Trenčin na Slovaškem, vstp. – 12. 6. 1748 Gradec, u.

1712 Linz, prof. mat. – 1714 Gradec, prof. mat. – 2. 11. 1714–25. 10. 1717 Ljubljana, prof. log., mat., fiz. – 1718 Gradec, prof. mat. – 1719–1720 Celovec, prof. mor. teol. – 1721 Linz, prof. mor. teol. – 1723 Trnava, prof. mat., can. – 1724–1725 Sibiu v Transilvaniji, sup. – 1726–1728 Košice, prof. Sv. pis. – 1729 S. Martin, sup. – 1734–1737 Banská Štiavnica (Schemnitz) na Slovaškem, sup.

Objavil je:

1. *Vaticinum Sciathericum-Geometricum, seu modus dies, annos et horas determinandi, quibus umbrarum proportionibus quisque facile praecognoscat, et iis turrium, columnarum caeterorumque corporum ad horizontem perpendiculariter insistentium altitudinem metiatur*. Lincii: Jo. Leidenmayr 1713. fol.

2. *Anathema Astronomico-Sciathericum Augustissimae Caelorum, et Siderum Reginae Mariae appensum honoribus et in disputatione physico-mathematica oblatum, ab Illustrissimo, ac Erudito Domino Joanne Beniamino L. B. ab Erberg, opponente Illustrissimo, ac Erudito Domino Maximiliano Antonio L. B. a Taufferer, Physices, & Matheos Cultoribus. Praeside R. P. Sebastiano Stainer e Soc. Jesu. A. A. L. L. & Philosophiae Doctore, ejusdemque & Matheseos Professore Ordinario. in Archi-Ducali, & Academico Societatis JESU Gymnasio*

¹⁹ Diar., I/36r, 849^v/9, 872/10; Lukács, 1988, 3: 1475; Sommervogel, 7: 798; Korade, 1990/91, 43.

²⁰ SB, R 4160; Grmek, 1963, 291.

²¹ Goritz na avstrijskem Štajerskem ob slovenski meji pri Gornji Radgoni (*Novomontanus*).

²² Diar., I/37r, 895^v/16, 922^v/13; Lukács, 1988, 2: 860; Reisp, 1962, 168.

²³ V južni okolici Dunaja (*Badensis*).

²⁴ Diar., I/37r, 913^v/10; Lukács, 1987, 1: 275.

Labaci Anno 1716. Die_ Mens_.. Labaci: Formis Joannis Georgij Mayr, Inclytæ Provincie Carniolie Typogr. fol.²⁵

3. Disputatione... Domino Perneck... R.P.Sebastiano Stainer e Soc.Jesu. A. A. L. L. & Philosophiæ Doctore... Jacobus Hofstetter de ordini Francisci Juridicis Professore Ordinario... Wolfgang Valvasor S.I... 1717.²⁶

1716/17, 1717/18 prof. fiz., mat., et. *Jožef Kraus*,

9. 11. 1678 Neumarkt,²⁷ roj. – 6. 10. 1696 Judenburg, vstop. – 16. 11. 1718 Osijek, u.

1705–1706 Celovec, vod. sem. – 1715 Gradec, prof. et. – 1716–1718 Ljubljana, prof. mat., fil.

Objavil je razpravo o fiziki in matematiki:

1. Consolatio Geographiæ in solatium desolatae Mathesis et discipulorum per modum recreationis automnalis instituta et proposita a rev. D. Carolo Rodhe, sacri exemptique ordinis Cisterciens. Celeberrimi Monasterii ad Fontes Marianos professo, praeside R. P. Josepho Kraus e Societate Jesu. Edita in examine publico ipso praeside. Labaci: Mayr Typis, anno M.D.CC.XVII, 80.²⁸

Med leti 1718–1743 in 1744–1747 na višjih študijih v Ljubljani niso imeli profesorja matematike.²⁹

1743/44, 1747/48 prof. mat. *Jožef Paumgartner*,

4. 11. 1710 Linz, roj. – 9. 10. 1727 Linz, vstop. – 12. 9. 1748 Ljubljana, u.

1736 Dunaj, rep. mat. – 1745–1747 Celovec, prof. fil., zgod.³⁰

1748/49, 1749/50 prof. mat. *Franc Ksaver Haller*,

22. 12. 1716 Varaždin, roj. – 27. 10. 1733 Trenčin, vstop. – 24. 6. 1755 Trinidad, u.

1742–1743 Gradec, Dunaj, štud. mat. – 1749–1750 Ljubljana, prof. mat. – 1751–1754 Lizbona, čakal na ladjo. – 1754–1755 Južna Amerika.³¹

1752/53 prof. mat. *Janez Schotter*,

27. 10. 1711 Bratislava, roj. – 14. 10. 1728 Trenčin, vstop. – 1777 Požun, u.

1732–1734 Dunaj, štud. fil. – 1745 Cluj (Kolozsvár v Transilvaniji), prof. mat., kat., pref.

fil. – 1746 Tmava, prof. mat. – 1747 Buda, prof. mat. – 1748–1749 Győr (Raab), prof. fil. – 1750 Tmava, prof. mat., zgod., spov.³²

²⁵ Diar., I/37r, 922^v/15 (november 1714), 945^r/15 (januar 1716), 975^r/16; Lukács, 1988, 3: 1587; Stoeger, 1855, 335; Sommervogel, 7: 1475. Po SBL (641) Boštjan Steiner z napačno letnico rojstva.

²⁶ Murko, 1974, 32. Frančiškan Jakob (Jožef) Hoffstetter (1679–1737) iz Ljubljane je bil med letoma 1717–1720 lektor bogoslovja in kanoničnega prava ter kustos (SBL, 1: 329). Wolfgang (Jožef) Valvasor (1695–1713) je leta 1728 poučeval fiziko v Ljubljani.

²⁷ Jugozahodno od Judenburga na Štajerskem («Neumarkensis»).

²⁸ Diar., I/37r, 975^r/14, 1010^r/12; Lukács, 1988, 2: 796–797; Stoeger, 1855, 196; Sommervogel, 4: 1129.

²⁹ Diar., I/37r, 1945^r, 1085^r, 1119^r, 1143^r, 1160, 1174, 1201^r, 1292^r, 1310^r, 1338^r, 1358^r, 1375^r, 1387^r, 1395^r, 1405, 1419^r, 1525^r, 1549^v–1550^r (januar 1747); Fischer, 1978, 179.

³⁰ Lukács, 1988, 2: 1163; Diar., I/39r, 1529^r/10 (oktober 1743), 1592^r/15. Paumgartnerjev prihod iz Celovca v Ljubljano je rektor omenil v pismu 18. 9. 1747 (Schmidt, 1963, 1: 146).

³¹ Poleg Boškovića in Hrvata Ignaca Szentmartonyja, ki je poučeval v Gradcu, se je leta 1750 za razmejevanje španske in portugalske posesti v Južni Ameriki na poziv portugalskega kralja in jezuitskega generala Retza javil tudi ljubljanski profesor matematike Haller. Bošković je po končani razmejitvi želel meriti še poldnevnik, medtem ko se je Haller zanimal za misijonarsko delo v Južni Ameriki. 19. 5. 1750 je jezuitski general Hallerju odobril pot v portugalsko Brazilijo, vendar je moral več let čakati na ladjo v Lizboni. 14. 2. 1754 je izplul iz Cádiza kot član španske odprave in 24. 4. 1755 odšel proti ustju Orinoka, vendar je že dva meseca pozneje 24. 6. 1755 umrl za epidemijo na otoku Trinidad (Martinović, 1992, 81–82, 88, 89, 92; Diar., I/39r, 1614^v/10 (januar 1749), 1634^r/7 (januar 1750)).

³² *Catalogus*, 1753, 15; Diar., I/39r, 1683^v/12; Lukács, 1988, 3: 1498.

1753/54 prof. mat. *Leopold Pfeiffer*,

27. 11. 1714 Dunaj, roj. – 17. 10. 1731 Dunaj, vstop. – 9. 4. 1759 Gradec, u.

1734–1736 Gradec, štud. fil. – 1738–1743 rcp. mat., štud. teol. – 1747 Linz, prof. mat.³³

1750/51, 1751/52, 1754/55, 1755/56, 1756/57, 1757/58

prof. mat., zgod. *Bernard Ferdinand Erberg*,

20. 5. 1718 Ljubljana, roj. – 27. 10. 1734 Gradec, vstop. – 1773 Krems, u.

1735–1736 Dunaj, noviciat – 1737 Leoben, štud. hum. – 1738–1740 Dunaj, štud. fil. –

1741 Ljubljana, gra. – 1742–1743 Gradec, Dunaj, štud. mat. – 1744 Gradec, gra. – 1745 Go-

rica, hum. – 1746–1749 Gradec, štud. teol. – 1751–1758 Ljubljana, prof. mat., fil. – 2. 2.

1752 Ljubljana, zadnje zaobljube – 1759–1763 Terezijanišče, knjiž. – 1765–1766 Trnava,

pomočnik sup. spov. – 1767 Terezijanišče, pomočnik sup. – 1768–1771 Krems, vod. sem. –

1772 Ljubljana, pomočnik predstojnika in spov.³⁴

Izdal je knjigo o fiziki in napisal tri razprave, od katerih je natisnil le prvo:

1. Petri van Musschenbroek Dissertatio physica experimentalis de magnete, quam cum assercionibus ex universa philosophia palam propugnatis... Bernardinus e dominis ab Hohenwarth, Carniolus Gerlachsteinensis, philosophiae in 2. Annum auditor, praeside R. P. Bernardino Erber e S. J... in aula academica archiducalis Soc. Jesu collegii Labaci mense Sept. Anno 1754 utilitati publicae dedit.

2. Notitia illustris regni Bohemiae scriptorum geographica et chorographica. Vindobonae, 1760.

3. Res gestae ac scripta virorum S. J. Prov. Austr. Ab a. 1551 ad 1764.³⁵

4. Physica.³⁶

1758/59, 1765/66, 1766/67, 1767/68, 1768/69, 1769/70 in 1770/71

prof. mat., geodezije, gradbeništva *Jožef Kauffmann*,

22. 8. 1725 Dunaj, roj. – 20. 10. 1741 Trnčin, vstop. – 1791, u.

1742–1743, Trenčin, noviciat – 1744 Leoben, štud. hum. – 1745 Celovec, štud. fil. – 1746–

1747 Gradec, štud. fil. – 1748–1749 Styr, gra., rav. scmnišča – 1750–1751 Dunaj, štud. mat.

– 1752 Celovec, hum. – 1753–1756 Gradec, štud. teol. – 1757 Judenburg, duhovno leto – 1758

Dunaj, Terezijanišče – 1759 Ljubljana, prof. mat., zgod. (zadnje zaobljube 2. 2. 1759) – 1760

Celovec, prof. mat. – 1761–1762 Gorica, spov., prof. fil. in et. – 1763 Dunaj, rep. fil. – 1764

Zagreb, prof. kontr., spiritual – 1765 Gorica, prid., spiritual, spov. 1766–1771 Ljubljana, prof.

mat., zgod. – 1772–1773 Gorica, prof. fil., spov., spiritual.³⁷

Tiskane izpitne teze:

1. Compendiaria metropolis Carnioliae descriptio e topographia Germaniae Austriacae Caroli Granelli S. J. excerpta, et auditoribus oblata, dum Assertationes ex universa philo-

³³ Diar., I/40r, 1695r/15; Lukács, 1988, 2: 1208.

³⁴ B. F. Erberg je bil mlajši bratranec J. B. Erberga in sin Janeza Adama iz Kočevja. Janez Adam je študiral filozofijo v Gradcu in objavil izsledke iz filozofije (SBL, 1: 160). Leta 1698 je postal glavni cesarski carinik. Stric B. F. Erberga je bil jezuit, teolog in vzgojitelj Jurij Erberg (1670–1715) iz Kočevja. Brata B. F. Erberga sta bila ljubljanski kanonik Anton Gothard in Wolf Adam. Wolf Adam Erberg je postal leta 1748 prvi okrožni glavar v Novem mestu. Nasledil pa ga je brat Maks Gotfrid (1719–1760) (Diar., I/40r, 1650r/6 (januar 1751), 1673r/5 (januar 1752), 1706r (začetek 1755), 1715r (1756), 1727v (1757), 1739v/7 (1758); Lukács, 1987, 1: 295; SBL, 1: 162; Kovačič, 1993, 68–69).

³⁵ Dunajska nacionalna knjižnica, rokopis, sign. 975.

³⁶ Napisano okoli leta 1740 (AS, Zbirka rokopisov in urbarjev, 242r).

³⁷ Diar., I/40r, 1753v/17 (1759), 1802v/15, 1810r/18 (1766), 1817r/19 (1767), 1824r/18 (1768), 1831r/21 (1769), 1836v/12, 1842v/21 (1771); Lukács, 1988, 2: 1253; Stoeger, 1855, 273; Sommervogel, 6: 919; Murko, 1974, 25; Grasselli, 1998, 109.

- Anno 1756.
 Catalogus Personarum,
 et Officiorum Collegij Labacensis S. J. pro Anno 1756.
- P. Jos. Nitsch, Pect. Bibl. gub. ab ipso Jan. 1753.
- P. Franc. Zuravski, Min. Prof. Eul. et Sanit. fac.
 Conf. J. J.
- P. Ant. Maister, Prof. Cas. Gros. Congr. Maj. Stud.
 Prof. Schol. Inf. et Triv. Catech. apud Ursul. dat
 puncta Exerc. Ordia.
- P. Ant. Burgstall, Mils. Vag.
- P. Ant. Wolff, Conc. Dom. et Quoad. ac Catech. Can.
 in Kost. Conf. Conv. apud Ursul. Orser.
- P. Bernardin. Erber, Prof. Math. Hist. Dom.
- P. Bern. Lanz, Conc. Dom. et Quoad. Germ. Exh. Dom.
 dat Exerc. Germ. Orser. Cons. 2.
- P. Cas. Dillherr, Prof. Alt. Schol. Exam. Ordin. Dec.
 Cas. Exh. Acad. Conf. Dom. Cons. 2.
- P. Ernest. Haffalter, Geg. Lem. Cons. 2.
- P. Franc. Tricarico, Prof. Log. et Metaph.
- P. Franc. Xav. Schickmayr, Prof. Can. Exam.
 Ord. Gros. Congr. Germ. fac. Conf. Ursul. Conf.
 Dom. Corr. Led. Meas.
- P. Georg. Traunpauer, Conc. Fost. Germ. Exh. Dom.
 Orser.

sophia in archiducali, et academico Soc. Jesu Collegio Labaci. Anno M.DCC.LXVI. Mense Augusto, die publice propugnarent. Eruditus, ac perdoctus dominus Michael Castelliz, Carniolus Labac. E Seminario Soc. Jesu, eruditus, ac perdoctus dominus Simon Schillitz, Styru ex Fano S. Petri, Philosophi Absoluti ex praelectionibus r. p. Joannis Baptistae Pogrietsnig e Soc. Jesu, Philosophiae Professoris publ. Ordin. Labaci: Typis Joannis Friderici Eger, Inclyt. Provinc. Carniol. Typographi.³⁸

2. Theoria Philosophiae naturalis, redacta ad unicum legem virium in natura existentium auctore J. R. Boscovich S. J. Venetis anno 1763. – Assertiones ex universa philosophia in archiducali, et academico Soc. Jesu Collegio Labaci. Anno M.DCC.LXVIII. Mense Augusto, die publice propugnarent. Eruditus, ac perdoctus dominus Petrus Antonus Modesti, Carniolus Labacensis ex praelectionibus r. p. Ioannis Baptistae Pogrietschnig e Societate Jesu, Philosophiae Professoris publici, et Ordinarii.³⁹

3. De obiectivi micrometri usu in planetarum diametris metiendis. Exercitatio optico-astronomica habita in Collegio Romano a patribus Societatis Jesu Anno MDCCLXV. III. Non. Sept. Graecii: Typis Haeredum Widmanstadii. – Assertiones ex Vniversa Philosophia, quas in Archi-Ducali, et Academico Societatis Iesu Gymnasio Labaci Anno M.DCC.LXVIII. Mense Augusto, die_ Publice Propugnandas Susceperunt Eruditus, ac Perdoctus Dominus Franciscus Karpe, Carniolus Labacensis, Eruditus, ac Perdoctus Dominus Franciscus Suetiz, Carniolus Lythopolitanus e Sem. S. J. Ex Praelectionibus R.P. Ioannis Baptistae Pogrietsnig e Societate Jesu, Philosophiae Professoris publici, et Ordinarii.⁴⁰

4. Tentamen Publicum Mathematicum, quod ex institutionibus poetica et oratoris auctoribus Graecis et Latinis et arithmetica in Academico Societatis Jesu Gymnasio Labaci Mense Augusto M.DCC.LXIX subibunt studiosi sequentes...⁴¹

5. Tentamen Publicum quod in aula Academica Gymnasii Soc. Jesu subibunt rhetores sequentes... Anno M.DCC.LXXI Mense Julio... Labaci: Litteris Egerianis.⁴²

6. Tentamen Publicum Mathematicum, quod in Aula Academica Archiducalis Soc. Jesu Collegii Labacensis Mense Augusto, Anno M.DCC.LXXI. Ex Praelectionibus R.P. Jos. Kauffmann, e Soc. Jesu, Matheseos Professoris Publici, et Ordinarii. Subibunt Illustriss. D. Bernardus L.B. a Rossetti, Carn. Labac. A. Andreas Suppanzigh, Gorit. Salim-berg. ex Sem. Episc. Al. Schellenb. D. Carolus Kampffmiller, Carn. Labac. ex Sem. Episc. Al. Schiffer. D. Andreas Bratashevitz, Gorit. ex Sancta Cruce. D. Antonius Werig, Carn. Ex Fano Sancti Georgii. D. Bartholomeus Jenko, Carn. Neüsassens. Mathesos & Philosophiae in Primum Annum Audi-tores. Labaci: Litteris Egerianis.⁴³

1759/60, 1760/61 prof. mat. *Janez Krstnik Schöttl*,

23. 6. 1724 Steyr, roj. – 28. 10. 1739 Dunaj, vstp. – 1777?, u.

1740–1741, Dunaj, noviciat – 1742 Leoben, štud. hum. – 1743–1745 Gradec, štud. fil. – 1746–1748 Steyr, gram. – 1749 Sopron na Ogrskem, hum. – 1750–1753 Trnava, štud. teol. – 1754–1757 Terezijanišče, prof. fil. – 15. 8. 1757 Dunaj, zadnje zaobljube – 1758 Buda, prof. mat., zgod. – 1759 Celovec, prof. mat. – 1759–1761 Ljubljana, prof. mat., zgod., spov. – 1762–1763 Dunaj, Terezijanišče, prof. fil., spov. – 1764 Linz, prof. mor. teol. – 1765–1773 Passau, prof. dogm., mor. teol.

³⁸ NM-diss; NUK-6688.

³⁹ Kočevski muzej; NUK-8180; NUK-8179 (Erberg-XCVII/WIII).

⁴⁰ NUK-8209.

⁴¹ NM-diss; Reisp, 1990. 67.

⁴² NM-diss; Reisp, 1990. 67.

⁴³ NM-diss; Reisp, 1990, 57–58.

V Ljubljani je 6. 6. 1761 opazoval prehod Venere čez ploskev Sonca in mrk Jupitra:

Ephemeridae Astronomicae Ann.1761 ad Meridianum Vindobonnensem iussu Augustorum calculis definitae a P. Maximiliani Hell e S. J. Astronomo caesareo-regio Universitatis Vindobonensi adjectis Observationibus Astronomicis Anni 1760. Habitis in Observatorio caes. Regio publico Universitatis Vindobonensis. Vindobonae: Typis et sumtibus Joannis Thomae Trattner, caes. Reg. Typographi et Bibliop. Str. 83–84, 120–121.⁴⁴

1761/62, 1762/63 in 1764/65 prof. mat., zgod. *Ignac Rosenberger*,

3. 3. 1724 Dunaj, roj. – 2. 11. 1742 Trenčín, vstop. – 20. 2. 1801 Ljubljana, u.

1761 Buda, prof. mat. – 1763/64 Celovec, prof. mat. – 1766 Linz, prof. kontr. teol. – 1767–1773 Ljubljana, prof. teol., spov.⁴⁵

1763/64 prof. mat. *Franc Radieucig*,

13. 9. 1725, Gorica, roj. – 15. 10. 1740 Dunaj, vstop.

1753 Terezijanišče, prof. fil. – 1756/57 Zagreb, prof. fil., zgod. – 1758–1760 Gorica, prof. fil., mat., et., spov., kateh., zgod. – 1761 Zagreb, prof. fil. – 1762 Celovec, prof. mat., zgod. – 1763 Reka, prof. kontr. teol. 1756–1771 Gorica, prof. kontr. teol. – 1771/72 Reka – 1772/73 Gorica, kat.⁴⁶

1771/72 prof. mat. *Mihael Schmidt*,

18. 4. 1735, Dunaj, roj. – 17. 10. 1751 Dunaj, vstop.

1755–1758 Gradec, štud. fil., mat. – 1765–1767 Gradec, prof. hum. – 1768–1771 Krems, prof. ret. – 1773 Celovec, prof. fiz., prof.

Objavil je hvalnico brez matematike ali prirodoslovja in izpitne teze:

1. Ode auf die Ankunft des Erzherzogs Leopold, und seiner erlauchten Gemahlin Ludovica. Grätz, 1765.⁴⁷

2. Tentamen Publicum ex parte practica geometriae et trigonometriae planae, quod in Aula Academica Archiducalis Societatis Jesu Collegii Labacensis exhibebitur Anno M.DCC.LXXI Mense Julio Die XIII... Labaci: Litteris Egerianis.⁴⁸

3. Tentamen Publicum quod in Aula Academica Archiducalis Societatis Jesu Collegii Labaci subibunt rhetores sequentes... Anno M.DCC.LXXII Mense Julio... Labaci: Litteris Egerianis.⁴⁹

1772–1775 prof. mat. *Jožef Jakob Maffei de Glattfort*,

15. 8. 1742 Gorica, roj. – 19. 10. 1757 Dunaj, vstop. – okoli 1807 Dunaj, u.

1761–1762 Gradec, štud. fil. – 1771 Gorica, prof. gimn. – 1771/72 Terezijanišče, prof. kat. – 1772–1778 Ljubljana, prof. mat., zgod. – 1779 Dunaj – 1799 Stara Boleslava na Češkem, prošt in prelat kraljevine.⁵⁰

⁴⁴ Na Terezijanišču je sodeloval s profesorjem matematike Kristjanom Riegerjem (1714–1780) in spoznal tudi Boškovića. Schüttilove in druge jezuitske meritve prehoda Venere čez ploskev Sonca je pohvalila tudi pariška akademija (Diar., I/40r, 1762^v/12 (1760), 1770^v/16; Lukács, 1988, 3: 1499; Stoeger, 1855, 320; Sommervogel, 7: 859). NUK–4121 je skupna signatura za efemeride iz let 1762 in 1763, ki so brez ekslibrisa. Poznejše efemeride za leto 1769 (NUK–4322) imajo nedaliran ekslibris »Bibl. Philos. Coll. Lab. S. J.«

⁴⁵ Diar., I/40r, 1777^v/11, 1784^v/12, 1802^v/13; Lukács, 1988, 3: 1400; Fischer, 1978, 215. Za leto 1764/65 niso popisali profesorjev v Diar.

⁴⁶ Diar., I/40r, 1793^v/13 (november 1763); Lukács, 1988, 3: 1332.

⁴⁷ Diar., I/40r, 1847^v/22; Lukács, 1988, 3: 1486; Sommervogel, 7: 808. Naglas v nazivu mesta Grätz je tu in v nadaljevanju prepisan dobesedno.

⁴⁸ NM-diss; Reisp, 1990, 67.

⁴⁹ NM-diss; Reisp, 1990, 67.

⁵⁰ Schmidt, 1963, 1: 264, 267; Benedetič, 1981, 19; Lukács, 1988, 2: 920; Grasselli, 1998, 108.

Objavil je izpitne teze skupaj z drugimi licejskimi profesorji:

Tentamen Philosophicum ex Logica, Metaphysica Algebra, Geometria, Trigonometria, Geodesia, Stereometrissa (sic!), Geometria Curvarum, Balistica et Physica, tam Generali, quam Particulari, quod Anno MDCCLXXV. Mense Augusto die_ in Archid. academia Labacensi. Ex praelectionibus adm.r. ac.cl.d. Gregorii Schöttl, Phys. Prof. Publ. et Ord. Adm. R.Cl. ac Perill. D. Josephi Maffei de Glattfort, Math. Profes. Publ. et Ord. Adm. R. ac Cl. D. Antonii Tschokl, Log. et Met. Prof. Publ. et Ord. Subivere. Perd. D.Fidelius Poglayn, Carn. Crainb. Perd. D. Georg. Veha, Carn. Moraitsch. Perd. D. Mathaeus Kallan, Carn. Locopol. e Sem. Episc. Alum. Schiffer. Hrn. Mako von Kerek-Gede Prof. apost. Und Lehrer der Mathematischen Wissenschaften in dem k.k. Theresianum und Joseph Edlen von Retler, seiner Zuhörer in das Deutsche übersetzt, Physikalische Abhandlung von den Eigenschaften des Donners und den Mitteln wider das Einschlagen. Wien, 1775.⁵¹

1773–1785⁵² prof. mat. *Martin Jell (Jel, Jeell)*.

19. 11. 1730 Passau, roj. – 17. 10. 1749 Gradec, vstp. – po 1785 Celovec, u.

1752–1754 Trnava, štud. fil. – 1756 Gradec, rep. mat. – 1765–1766 Temišvar, prof. hum., zgod., prof. fil. – 1767–1768 Győr, prof. mat., kateh., zgod. – 1769–1773 Celovec, prof. log., metaf. – 1773–1785 Ljubljana, prof. mat., direktor filozofskega kolegija.

Skupaj s izpitnimi tezami drugih licejskih profesorjev je objavljial teze iz matematike:

1. Celsissimo ac Reverendissimo Domino Domino Carolo Dei Gratia Exemtae Cathedralis Ecclesiae Labacensis Episcopo Sacri Romani Imperii Principi e Comitibus ab Herberstein SS.CC.RR. et Apostol. Majest. Intimo Actuali Consiliario &c. Studiorum in hac caes. Reg. Academia Labacensi Praesidi, Domino Domino suo Gratosissimo. Dedicat Assertiones ex Universa Philosophia quas in Aula Academica Archiducalis Gymnasii Labacensis Ex Praelectionibus Admod.Rever. ac Clariss. Domini. Antonii Ambschell AA.LL. ac Phil. Doct. nec non caes. Reg. Phys. Prof. P.O. Admodum Reverendi Domini Antonii Tschokl, Log.Metaphys. ac Phil. Moral.Caes.Reg. Prof. P.O. Admodum Reverendi Domini Martini Jel Matheseos Caes. Reg. Pro. Publ. Ord. Mense Julio die_ Anno MDCCLXXVIII. Propugnabit Clientium Minimus Josephus Cypriani. Labaci: Litteris Egerianis.⁵³

2. Josephs v. Herbert der Weltweisheit Doctors, und k.k. öffentlichen, und ordentlichen Lehrers der Physick (sic!) an der hohen Schule zu Wien Abhandlung von der Federkraft des Wassers, und einiger anderen flüssigen Körper. Aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt von Anton Ambschell, der Weltweisheit Doctors, und k.k. öffentlichen, und ordentlichen Lehrers der Physick an der Akademie zu Laybach. Laybach: mit Egerischen Schriften (prevod dela: R.P. Iosephi Herbert, e S.I. AA.LL. et Philos. Doc. nec non Physices in Academia Vindobonensi Prof. P.O. Dissertatio de Aqvae, aliorumqve Nonnvllovm Flvidorvm Elasticitate. Viennae: Typ. Ioan. Thomae nob. de Trattnem, Saccars. Reg. Maiest. Typogr. at Bibliop. MDCCLXXIII.⁵⁴

3. Dissertatio de Centro Gravitatis in Subsidium Suorum Discipulorum Conscripta ab Antonio Ambschell AA. LL. ac Phil. Doctore nec num Caes. Reg. in Academia Labac. Phys. Prof. p.o. Anno M.DCC.LXXIX. Assertiones ex Universa Physica et Mathesi Elementari

⁵¹ W-1535, NUK-3125.

⁵² Tako Jell kot Ambschell sta bila na liceju nastavljena potem ko je škof Janez Karel Herberstein (1719–1787) odstranil njuna predhodnika Maffeija in G. Schöttla, ki sta bila sicer še zapisana ob izpitu leta 1775.

⁵³ Poleg Cyprianija (NM-1071) je istega leta 1778 svoje teze dal vezati tudi drugi študent, ki je v naslov dal zapisati: »Propugnabit Casparus Sluga« (NUK-5129). Cyprianijeve teze niso bile privezane k Ambshllovemu prevodu Herberta natisnjenem istega leta v Ljubljani.

⁵⁴ W-1507; NUK-8251; NM-1071; Lukács, 1988, 2: 656–657; SBL, 1: 396; Benedetič, 1981, 20.

quas in Aula Academica Archiducalis Gymnasii Labacensis Ex Praelectionibus Martini Jeell
Caes.Reg.Math.Elem.Prof. Publ.Ord.Antonii Ambschell AA.LL.ac.Phil.Doct. nec non Caes.
Reg. Phys. Prof. P.O. Mense Augusto die_ Anno MDCCLXXIX. Propugnabit R.
ac P. D. Wolfgangus Muha Carn. Corgnial. Phil. in II. Annum Auditor. Labaci: Typis Ege-
rianis.⁵⁵

20. 10. 1785–24. 4. 1788 začasna ukinitev filozofskih študijev v Ljubljani.

24. 4. 1788–1802 prof. mat. *Anton Gruber*,

26. 3. 1750 Dunaj, roj. – 18. 10. 1765 Dunaj, vstop. – 1819 u.

1769 Gradec, štud. fil. – 1770–1772 Dunaj, štud., rep. mat. – 1773 Krems – 1773 Ljubljana, pomaga bratu Gabrijelu pri računanju – 1788–1802 Ljubljana, prof. mat., asesor.⁵⁶

Profesorji matematike na višjih študijih v Gorici do leta 1773

1748/49 prof. mat. *Ignac Kögl*,

5. 12. 1713 Steyr, roj. – 14. 10. 1729 Steyr, vstop. – 27. 3. 1757 Sopron (Ödenburg) na Ogrskem, u.

1732–1734 Gradec, štud. fil. – 1735–1736 Ljubljana, gra. – 1737 Dunaj, rep. mat.⁵⁷

1747/48, 1749/50, 1756/57, 1757/58 prof. mat. *Jožef Pevere*,

8. 7. 1717 Palmanova v Benečiji, roj. – 1735 Dunaj, vstop. – 2. 11. 1769 Gorica, u.

1735–1741 Dunaj, štud. fil., rep. mat. – 1751/52 Gorica, prof. fiz. – 1752/53 Gradec, prof. mat., astronomije – 1754 Celovec, prof. mat., zgod. – 1755–1764 Gorica – 1765 Celovec – 1766 Reka – 1767–1769 Gorica.⁵⁸

V letih 1750/51, 1752/53, 1754/55 in 1755/56 ni bilo profesorja matematike na višjih študijih v Gorici.⁵⁹

1751/52 prof. mat. *Marko Mayr*,

2. 3. 1719 na Tirolskem, roj. – 27. 10. 1738 Dunaj, vstop. – 1793 Leontii, u.

1739–1741 Dunaj, štud. fil. – 1744–1745 Dunaj, rep. mat. – 1752/53 Celovec, prof. mat.⁶⁰

1753/54 prof. mat. *Anton Bosizio (Bozizio)*,

1719 Gorica, roj. – 27. 10. 1734 Gorica, vstop. – 15. 8. 1752 Gradec, u.

1735–1739 Dunaj, štud. fil. – 1742 Gradec, rep. mat. 1751/52 Gradec, prof. mat., meh. – 1753–1754 Gorica, prof. fil. – 1755 Terezijanišče, pref. fil. – 1756–1760 Gorica – 1767–1769 Trst, rektor knjižnice – 1770–1773 Gorica, rektor.⁶¹

1758/59 prof. mat. *Jožef Kailinger*,

7. 1. 1725 Banská Štiavnica, roj. – 18. 10. 1740 vstop.⁶²

1759/60 prof. mat. *Franc Radieucig*.⁶³

1760/61 prof. mat. *Franc Ksaver Wulfen*,

⁵⁵ NM–18186; NM–1758; NUK–8046.

⁵⁶ Lukács, 1987, 1: 468; Ciperle, 2001, 99, 302. Leta 1786 in 1787 so kranjski deželni stanovi za profesorja matematike predlagali Antonovega brata Gabrijela Gruberja in Zella iz Celovca (Reisp, 1962, 170).

⁵⁷ Lukács, 1988, 2: 751–752.

⁵⁸ Lukács, 1988, 2: 1204–1205.

⁵⁹ Fischer, 1978, 172–173.

⁶⁰ Lukács, 1988, 2: 976.

⁶¹ Lukács, 1987, 1: 120.

⁶² Fischer, 1978, 203. Lukács (1988) ga ne omenja.

⁶³ Tudi v Ljubljani.

5. 11. 1728 Beograd, roj. – 14. 10. 1745 Košice, vstp. – 17. 3. 1805 Celovec, u. 1761 Gorica, prof. mat. – 1762–1763 Ljubljana, prof. fil. – 1764–1773 Celovec, prof. mat., fil.

Objavil je več razprav o botaniki in zoologiji:

1. *Descriptiones et icones plantarum. Jacquin's Flora austriaca. Vindobonae. 1778. Dodatek. 5: 27–56.*

2. *Plantae rariores Carinthiacae. Nikolaus Joseph baron Jacquin (1727–1817): Miscellanea austriaca. Vindobonae. 1778. 1: 147–163; 1781. 2: 25–138.*

3. *Minera plumbi spatiosa Carinthiacae. Jacquin's Miscellanea austriaca. Vindobonae. 1781. 2: 239–273. Nemški prevod: Abhandlung von Kärnthnerischen Bleispathen. Wien. 1785. Latinski ponatis: Vienna. 1791.*

4. *Minera plumbi spatiosa Carinthiacae. Jacquin's Collectanea austriaca. 1786. 1: 3–23, 186–364.*

5. *Plantae rariores Carinthiacae. Jacquin's Collectanea austriaca. 1786. 1: 186–364.*

6. *Descriptiones quorundam Capensium insectorum. Erlangen, 1786. Ponatis: Norimbergae, 1790; Erlangen, 1793–1799.*

7. *Winterbelustigungen (Cryptogamische Gewächse). Beobachtungen der Berliner Gesell. Naturforschender Freunde. 1788. 2/1: 83–162.*

8. *Plantae rariores Carinthiacae. Jacquin's Collectanea austriaca. 1788. 2: 112–134; 1789. 3: 3–166; 1790. 4: 227–348.*

9. *Abhandlung vom Kärnthen'schen pfauenschweifigen Helmintholith, oder von dem sogenannten opalisirenden Muschelmarmor. Erlangen: Bei Palm. 1790.*

10. *Descriptiones zoologicae ad Adriatici litora maris concinnatae. Nova acta phys. med. Acad. Caesar. Leopold. Carol. Naturae curiosorum. Viennae. 1791. 8: 235–359.*

11. *Cryptogama aquatica. Roemer's Archiv für die Botanik. 1803. 3/1: 1.64. Separat: Leipzig: Schäfer. 1803.*

12. *Plantarum rariorum descriptiones. Roemer's Archiv für die Botanik. 1805. 3/3: 311–426. Separat: Leipzig. 1805.*

13. *Flora norica Phanerogama. Ur. Eduard Fenzel, Rainer Graf, za Dunajsko zoološko-botanično društvo. Wien: Carl Gerold's Sohn. 1858.⁶⁴*

1761/62 prof. mat. *Franc Borgia Peri,*

10. 10. 1729 Reka, roj. – 14. 10. 1745 Dunaj, vstp. – 1791 Reka, u.

1750–1752 Gradec, štud. fil. – 1754–1758 Gradec, rep. mat. 1762/63 Gorica, prof. fiz. – 1764–1765 Požega, prof. fil.⁶⁵

1762/63 prof. mat. *Hieronim Taxis,*

1. 8. 1724 Bergamo, roj. – Oktober 1740, vstp.

1764–1771 Trst.⁶⁶

1763/64, 1764/65 prof. mat. *Franc Ksaver Racher,*

8. 6. 1730 Linz,⁶⁷ roj. – 17. 10. 1746 Dunaj, vstp. – 7. 10. 1800 Linz, u.

1750–1752 Gradec, štud. fil. – 1756 Dunaj, rep. mat. – 1762/63 Celovec, prof. mat. – 1767–1773 Linz, prof. fil.

Objavil je:

⁶⁴ *Diar.*, 1/40r, 1784v/10; Lukács, 1988, 3: 1874–1875; Stoeger, 1855, 400–401; Sommervogel, 8: 1242; SBL, 725; Dežman, 1856, 9; Lovato, 1959, 135; Balabanić, 1995, 105, 111.

⁶⁵ Lukács, 1988, 2: 1186.

⁶⁶ Lukács, 1988, 3: 1692.

⁶⁷ Po drugih virih Halbtum na Ogrskem.

⁶⁸ Sommervogel, 6: 1363; Fischer, 1978, 213; Lukács, 1988, 3: 1319–1320.

Sermo in restauratione studiorum. Lincii, 1768.⁶⁸

1765/66 – 1767/68 prof. mat. *Volfgang Cognigovich*,

27. 9. 1727 Senj, roj. – 17. 10. 1749 Reka, vstp. – po 1773 u.

1759–1763 Zagreb, prof. fil., zgod. – 1763/64 Gorica, prof. fil. – 1769–1773 Reka prof. fil.⁶⁹

1768/69, 1769/70 prof. mat. *Leopold Wisenfeldt*,

15. 11. 1731 Ljubljana, roj. – 28. 10. 1748 Dunaj, vstp. – 1810 u.

1752–1754 Dunaj, štud. fil. – 1757 Gradec, rep. mat. – 1758 Ljubljana, prof. ret. – 1767 Gradec, prof. fil. – 1771–1773 Gradec, prof. fil.

Objavil je govor in dve zbirki tez iz moralne filozofije:

1. Ode auf die Ankunft des Erzherzoges Leopold. Grätz, 1765.

2. Wilhelm Lewis, Mitglied der königl. Grossbritannischen Societät der Wissenschaften zu London. Geschichte des Goldes und verschiedener damit sich beschhäftigender Künste und Arbeiten. Grätz: gedruckt bey den Widmanstatterischen Erben. Privezano: Assertiones Ex universa philosophia quas autoritate et consensu Plurim. Rev. Eximii Clariss, ac Magnis. D. Univ. Rectoris, Perill. Ac Doctriss. D. Caes. Reg. Inclyt. Fac. Phil. Praesidis & Directoris, Praen. Cosultiss. Ac spectab. Dom. Decani caeterumque Dom. Doctor. Ejusd. Inclyt. Fac. Phil. In alma ac celeberr. Univ. Graec. Anno 1771 Mense aug. die publice propugnandas suscepit, praenob. Ac perdoctus dominis Ioannes Nep. Pollini. Carniol. Labac. Ex Arch. S. I. Conv. Nob. Colleg. Ex praelectionibus Adm. Rev. & Cl. P. Leopoldi Biwald, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. eiusd. Prof. publ. & ord. Adm. Rev. & Cl. P. Antonii Pöller, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. eiusd. Prof. publ. & ord. A. R. & Cl. P. Leopoldi Wisenfeld, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. ac. Phil. Moral. Prof. publ. & ord. Adm. Rev & Cl. P. Caroli Taupe, e S. I. AA. LL. & Phil. Ac Math. Prof. publ. & ord.

3. Anmerkungen über den Auszug und die Kritik eines Berlinischen Herrn. Recensenten das Boscowichische System betreffend, herausgeben als... k. k. österreichischen hohen Schule zu Freyburg einiges die Magisterwürde in der Weltweisheit erheilet wurd. Grätz: Widmanstadii, 1773.⁷⁰ Assertiones ex universa Philosophia... Graecii MDCCLXXIII. Ex praelectionibus Adm. Rev. & Cl. P. Leopoldi Biwald, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. eiusd. Prof. publ. & ord. Adm. Rev. & Cl. P. Antonii Pöller, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. eiusd. Prof. publ. & ord. A. R. & Cl. P. Leopoldi Wisenfeld, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. ac. Phil. Moral. Prof. publ. & ord. Adm. Rev & Cl. P. Caroli Taupe, e S. I. AA. LL. & Math. Prof. publ. & ord. 8°.⁷¹

1770/71–1772/73 prof. mat. *Andrej Friz*,

28. 7. 1711 Barcelona, roj. – 14. 10. 1726 Dunaj, vstp. – November 1790 Gorica, u.

1730–1732 Gradec, štud. fil. – 1736 Dunaj, rep. mat.

Objavil je:

1. Zrinyius ad Szigethum.... 1738... Viennae.

2. Dissertatio de cognitione Brutorum R.P. Ignatii Gaston Pardies, e Societate Jesu, ex Gallico in Latinum versa Honoribus Perillustrium... Anno M.DCC.XLI. Graecii.

3. Narratio historico-poetica utriusque Thaumaturgae Imaginis in Strassengel. Graecii: Typis Widmanstadii, 1741.

4. Hymeneus Austriacus Honoribus Perillustrium... M.DCC.XLIV. Graecii.

5. Oratio de Nobilium Collegio a M. Theresia Augusta Viennae Austriae.... Viennae: Trattner, 1751.

⁶⁹ Lukács, 1987, 1: 176.

⁷⁰ Dve leti pozneje so izdali tudi latinski prevod te Biwaldove knjige (Sodnik-Zupanec, 1962, 284).

⁷¹ Sommervogel, 8: 1172–1173; Fischer, 1978, 223; Lukács, 1988, 3: 1857–1858.

6. Synopsis Historiae Germaniae... Viennae: Trattner, 1753–1753.
7. Dissertatio de primis S. Mattheai Evang... Viennae: Trattner, 1756.
8. Se generationibus quibusdam Matthai ... Viennae: Trattner, 1757.
9. Oratio gratulatoria ... Viennae: Trattner, 1757.
10. Dissertatio in illa Thaumaris verba... Viennae: Trattner, 1757.
11. Andrea Friz e Societate Jesu Provinciae Austriae Tragoediae duae, et totidem dramata. Viennae: Kaliwoda, 1757.
12. Penelope. Tragoedia... Viennae: Kaliwoda, 1759.
13. Julius Maartyr. Tragoedia... Viennae: Kaliwoda, 1761.
14. Oratio qua Cel. Ac Rev S.R.J. Princ Leopoldo Ernesto... Passavii, 1763.
15. Kurze Einleitung zur lateinischen Sprache... Wien, 1763.
16. Andreae Friz e Societate Jesu Tragoediae et Orationes. Viennae... 1764.
17. Kurze Einleitung zur griechischen Sprache... Wien: Kaliwoda, 1768.⁷²

Profesorji matematike na višjih študijih v Celovcu do leta 1773

- 1656/57–1660/61, 1662/63–1664/65 prof. mat. *Janez Sumerecker (Sum(m)ereger)*,
 14. 5. 1611 Višnja Gora, roj. – 1. 11. 1629 Leoben, vstp. – 15. 5. 1680 Celovec, u.
 1605–1607 Gradec, štud. fil. – 1613–1627 Gradec, prof. fil., teol. – 1640/41, 1641/42
 Trnava, prof. mat.⁷³
 1661/62 prof. mat. *Janez Misch*,
 9. 11. 1613 Luksemburg, roj. – 25. 5. 1638 Dunaj, vstp. – 14. 10. 1677 Passau, u.
 1652/53–1658/59 Trnava, prof. mat.⁷⁴
 1665/66–1668/69 prof. mat. *Zaharija Traber*,
 24. 8. 1611 Mörzthal,⁷⁵ roj. – 24. 6. 1629 Gradec, vstp. – 15. 4. 1679 Dunaj, u.
 1644/45 Trnava, prof. mat. – 1653/54, 1654/55, 1662/63, 1672/73 Dunaj, prof. mat.⁷⁶
 Objavil je razpravo o optiki:
*Zacharia Traber Styrius Marti-Fluensis S.J. Sacerdote, Nervus Opticus sive Tractatus
 Theoricus in Tres Libros Opticam, Catoptricam Dioptricam distributus. In quibus radiorum a
 lumine, vel objecto per medium Diaphanum pricessus. Natura, Proprietatis, et Effectus, se-
 lectis et rarioribus Experimentiis, Figuris, Demonstrationibus-que exhibentur. Viennae Au-
 striae: Typis Joannis Christophori Cosmerovii Sac. Caes. Majest. Typographi Aulici. Die
 XXIV Aprilis, Anno M.DC.LXXV.*⁷⁷
 1669/70–1670/71, 1673/74 prof. mat. *Krištof Warmu(e)th*,
 December 1624, Celovec, roj. – 19. 10. 1644 Dunaj, vstp. – 1. 7. 1678 Millstadt, u.
 1648–1650 Gradec, štud. fil. – 1659 Ljubljana, prof. ret.⁷⁸

⁷² Sommervogel, 3: 1004–1006; Fischer, 1978, 198; Lukács, 1987, 1: 374.

⁷³ Fischer, 1978, 219; Lukács, 1982, 762.

⁷⁴ Fischer, 1978, 209; Lukács, 1982, 679.

⁷⁵ »Marti-Fluensis« na Štajerskem.

⁷⁶ Sommervogel, 8: 198; Poggendorff, 2: 1124.

⁷⁷ NUK–8448 z ekslibrisom: »*Bibliotheca Philosophici Inser. Catalogo Collegis Soc: JESU Labaci A^o 1675 in
 Maio*«. Po Stoegerju (1855, 367) naj bi imelo to delo iz leta 1675 nekoliko drugačen naslov: *Tubus seu Nervus
 opticus: seu Tractatus theoricus in tres libros. Opticam, Catoptricam et Dioptricam distributos cum figuri aeri
 incisis*. Viennae: Jo. Cosmerovii. (Folio). Druga nekotično spremenjena izdaja iz leta 1690: Viennae Austriae: Sump-
 tibus Philippi Fieveti, Bibliopol. Francof. ad Moenum Anno MDCLXXX.

⁷⁸ Lukács, 1988, 3: 1809.

⁷⁹ Fischer, 1978, 176.

- Leta 1671/72 ni bilo profesorja matematike na višjih študijih v Celovcu.⁷⁹
 1672/73 prof. mat. *Krištof Wezger (Wetzel)*,
 30. 9. 1638 Wroclaw, roj. – 10. 10. 1657 vstp.
 1673/74–1678/79, 1681/82 Košice, prof. mat.⁸⁰
 1674/75 prof. mat. *Janez Krstnik Egger*,
 25. 10. 1644 Leoben, roj. – 14. 10. 1663 Leoben, vstp. – 26. 9. 1692 Leoben, u.
 1664 Leoben, štud. fil. – 1665–1666 Dunaj, štud. fil. – 1667 Gradec, rep. mat. – 1675/76,
 1681/82, 1682/83, 1686/87, 1687/88 Linz, prof. mat. – 1677/78 Dunaj, prof. mat. – 1678/79–
 1680/81 Gradec, prof. mat. – 1682–1683 Linz, prof. mat. – 1687–1689 Linz, prof. mat.⁸¹
 1675/76 prof. mat. *Krištof Luz (Lux, Lutz)*,
 29. 3. 1642 Linz, roj. – 7. 10. 1659 Dunaj, vstp.
 1665 Trnava, štud. fil. – 1672/73–1674/75 Linz, prof. mat. – 1676/77, 1677/78, 1683/84
 Gradec, prof. mat. – 1679/80, 1684/85–1686/87 Dunaj, prof. mat.⁸²
 1676/77 prof. mat. *Franc Laigler (Lägler)*,
 12. 12. 1643 Beljak, roj. – 21. 11. 1663 Celovec, vstp. – 8. 1. 1696 Linz, u.
 1662–1666 Dunaj, štud. fil. – 1677/78–1680/81, 1690/91–1695/96 Linz, prof. mat. –
 1681/82, 1682/83 Gradec, prof. mat.⁸³
 1677/78–1697/98 prof. mat. *Jurij Haidt (Haydt)*,
 1634 na Koroškem, roj. – 1654 Gradec, vstp. – 13. 4. 1698 Celovec, u.
 1757–1759 Dunaj, štud. fil. – 1676/77 Linz, prof. mat.⁸⁴
 1698/99 prof. mat. *Andrej Franzell*,
 24. 4. 1638 Beljak, roj. – 1653 Celovec, vstp. – 27. 11. 1711 Ljubljana, u.
 1677–1679 Gradec, štud. fil. – 1692–1694 Linz, prof. fil. – 1695–1697 Gradec, prof. fil.
 – 1697/98 Celovec, prof. fil. – 1704–1708 Celovec, prof. teol. – 1710–1711 Ljubljana, knj.
 Objavil je tudi po eno matematično in astronomsko delo:
 1. *Lustrum primum Serenissimi Archi-Ducis Josephi... Tynaviae*, 1683.
 2. *Serenissimi ac Potentissimi Principis Josephi I lustrum secundum... Viennae*, 1688.
 3. Dva epigrama v C. Kleinovih »*Analecta Provinciae Austriae*«. 1692.
 4. *Fabulae poeticae decem elegiis comprehensae. Tynaviae*, 1693.
 5. *Theoremata mathematica... (nedatirano, tiskano v Linzu ali v Gradcu)*.
 6. *Pressa non oppressa Pietas... Graecii*, 1697.
 7. *Ephemerides Sacrae, seu Divi per annum coelites sacro epigrammate celebrati... Graecii*, 1697.⁸⁵
 Leta 1699/1700 na višjih študijih v Celovcu niso imeli profesorja matematike.⁸⁶
 1700/01 prof. mat. *Franc Lauterburg*,
 22. 1. 1670 Dunaj, roj. – 10. 11. 1685 Dunaj, vstp. – 9. 10. 1792 Dunaj, u.
 1686–1693 Dunaj, štud. fil., rep. mat.
 Objavil je:
Urania victrix in certamine Musarum vario poeseos stylo exhibita. Graecii: Widmanstadius, 1694.⁸⁷

⁸⁰ Lukács (1988) ga ne omenja.

⁸¹ Lukács, 1987, 1: 278.

⁸² Lukács, 1988, 2: 913.

⁸³ Lukács, 1987, 1: 833. Nekoliko drugačne podatke je objavil Fischer (1978, 207).

⁸⁴ Lukács, 1987, 1: 526.

⁸⁵ Sommervogel, 3: 951–952; Lukács, 1987, 1: 365; SBL, 1: 188; Grasselli, 1998, 108.

⁸⁶ Fischer, 1978, 176.

⁸⁷ Sommervogel, 4: 1568; Lukács, 1988, 2: 853.

1702/03 prof. mat. *Peter Buzzi*,

5. 1. 1665 Tablja (Pontebba) v Julijski krajini, roj. – 10. 11. 1685 Zagreb, vstop. – 21. 9. 1743 Gorica, u.

1705–1707 Ljubljana, prof. fil. – 4. 5. 1710–1. 10. 1713 Gorica, rektor – 1714 Ljubljana – 1715 Győr, dekan prof. mor. teol. – 1717 Ljubljana, dekan prof. mor. teol. – 1723 Ljubljana, dekan prof. mor. teol., can. – 1725–1728 Ljubljana, rektor, – 1729–1730 Gorica, dekan prof. mor. teol.⁸⁸

1703/04, 1705/06–1707/08 prof. mat. *Jožef Spindler*,

4. 3. 1675 Augsburg, roj. – 12. 10. 1689 Dunaj, vstop. – 21. 6. 1730 Gradec, u.
1692–1697 Dunaj, štud. fil. – 1704/05 Gradec, prof. mat. – 1706–1708 Celovec, prof. fil., mat. – 1714–1716 Ljubljana, rektor.

Objavil je domoljubno delo brez prirodoslovja ali matematike:

Betrübtes Liebs-Andenken dero. etc. Weyland Röm. Kays. Majestät Leopoldi I. bey Abstattung dreytäglicher Trauerbegängnis zu Grätz. Grätz: Widmanstadt, 1703.⁸⁹

1704/05 prof. mat. *Viljem Vorster*,

18. 10. 1674 Dunaj, roj. – 22. 10. 1689 Dunaj, vstop. – 21. 6. 1742 Dunaj, u.
1693–1696 Dunaj, rep. mat., štud. fil. – 1706 Gradec, prof. mat. – 1707–1708 Dunaj, prof. mat.

Med desetimi knjigami je objavil tudi delo o geometriji:

1. *Vindiciae illibati Conceptus Mariani. Tyrnaviae, 1701.*

2. Arch Noe, das ist: Haus von Oesterreich auf Bergen rugend...1709 Clagenfurt: gedruckt bey Mathias Kleinmayr.

3. Spathe und Fruhe, Darumb Vollkommene Ernde, Durch Von den himlis. Hauss-Vatter, zu einem Ertz-Schnitteraufgenommen... 1707 Wien.

4. Exercitum Geometricum seu brevissima eaque facillima methodus, omnem omnino planitiem unico circulo ligneo aut metallico accurate dimetiendi. Viennae, 1707. (S slikami).

5. Panegyricus S. Francisco Salesio. Viennae: Schönwetter, 1708. (V nemškem jeziku)

6. Panegyricus S. Francisco Lincii. Freyschmidin, 1708. (V nemškem jeziku)

7. Sermo ad Primitias Nob. Ac Rev. D. Francisci Xav. De Hillebrandt Ridae in Bavaria. Lincii: Lidenmayr, 1710.

8. Himmlischer Wiener, Das ist: In Wien annoch wohnhaffter, schon Wirklicher Mitburger des Himmels, Seeliger Stanislaus Kostka...Wien, 1711.

9. Panegyricus S. Catharinae Bononiensi. Viennae: Sim. Schmid, 1714. (V nemškem jeziku).

10. Panegyricus Ven. Bertholdo primo Abbati Garstensi, Ord. S. Benedicti in Austria Superiore. Lincii: Lindenmayr, 1718.⁹⁰

1708/09–1710/11 prof. mat. *Franc Leng(er)*.⁹¹

1711/12 prof. mat. *Janez Löger*.⁹²

1712/13, 1713/14, 1717/18–1719/20, 1728/29–1730/31, 1742/43

prof. mat. *Jurij Egerer*.⁹³

1714/15–1716/17 prof. mat. *Karel Adrian (Andrian)*,

⁸⁸ Diar., I/36r, 740, 763/15; Lukács, 1987, 1: 145; Spessot, 1925, 127.

⁸⁹ Sommervogel, 7: 1441; Lukács, 1988, 3: 1578. Drugačne podatke je objavil Fischer (1978, 207).

⁹⁰ V nemškem jeziku (Sommervogel, 8: 905–907; Lukács, 1988, 3: 1788).

⁹¹ Tudi v Ljubljani.

⁹² Janez Leger, tudi v Ljubljani.

⁹³ Tudi v Ljubljani.

29. 11. 1680 na Tirolskem,⁹⁴ roj. – 9. 10. 1698 Dunaj, vstop. – 7. 1. 1745 Gradec, u.
 1701–1703 Dunaj, štud. fil. – 1704 Gradec, rep. mat. – 1716/17 Celovec, prof. fil. – 1718/
 19 Trnava, prof. mat. – 1720/21 Linz, prof. mat. – 1721/22 Gradec, prof. mat.⁹⁵
 1720/21–1724/25 prof. mat. *Mihael Caucigh*,
 19. 7. 1669 Razdrto na Goriškem, roj. – 13. 10. 1686 Trst, vstop. – 17. 1. 1738 Linz, u.
 1691–1693 Gradec, štud. fil. – 1723/24, 1724/25 Linz, prof. mat.⁹⁶
 1725/26–1727/28 prof. mat. *Karel Toš (Tosch)*,
 23. 9. 1687 Novo mesto, roj. – 10. 10. 1703 Dunaj, vstop. – 26. 1. 1737 Ljubljana, u.
 1710–1712 Ljubljana, gra. – 1724–1725 Trnava, prof. mat., spov. – 1726–1728 Celovec,
 prof. fil., mat. – 1729–1732 Gradec, prof. mat., zgod., spov. – 1733–1734 Trnava, prof. mat.,
 spov. – 1735–1736 Buda, prof. kontr. teol. – 1737 Ljubljana, prof. et., spov.⁹⁷

Objavil je izpitne teze:

Synopsis Euclidis applicati, seu elementa geometriae ad XX. Theoremata contracta, quae
 in Alma, ac celeberrima Universitate Graecensi publici demonstranda insuperant D. Antho-
 nis Christ. Enectas de Ortenhoffen et Joan. Mich. Marc. Pitreicts. Praeside R. P.

Carolo Toschii S. J. Graecii : Apud Haeredes Widmanstadij. 1730. 12° (NUK–14028)

1731/32–1732/33 prof. mat., fil. *Franc Lemmel*,

2. 7. 1700 Dunaj, roj. – 27. 10. 1718 Dunaj, vstop. – 25. 2. 1737 Krems, u.

1734/35, 1735/36 Linz, prof. mat.⁹⁸

1733/34 prof. mat. *Franc Ksaver Schez*,

8. 7. 1701 Dunaj, roj. – 9. 10. 1717 Trenčín, vstop. – 1780 u.

1721–1723 Dunaj, štud. fil. – 1728–1731 Dunaj, rep. mat. – 1734/35 Celovec, prof. fiz. –
 1738 Dunaj, prof. fil.

Objavil je teze iz retorike in govor, oboje brez prirodoslovja ali matematike:

1. Excertitationes... rhetoricae... Promotore P. F. X. Schez... 1738

2. Panergyricus funebris Carolo VI. Imperatori Romanorum dictus. Graecii: Typus Wid-
 manstadii, 1741.⁹⁹

1734/35–1736/37 prof. mat., fil. *Anton Mejack (Meack)*,

9. 6. 1699 Gradec, roj. – 9. 10. 1714 Judenburg, vstop. – 1783 Dunaj, u.

1718–1721 Dunaj, štud. fil. – 1742 Gorica, prof. teol. – 1743 Ljubljana, prof. teol.¹⁰⁰

1737/38–1738/39 prof. mat. *Jožef Wim(m)er*,

21. 2. 1708 Dunaj, roj. – 14. 10. 1725 Dunaj, vstop. – 11. 11. 1747 Pécs na Madžarskem, u.

1738–1739 Celovec, prof. mat. – 1740–1742 Ljubljana, prof. fil. – 1747 Székesfehérvár
 na Madžarskem, prid.¹⁰¹

1739/40–1740/41 prof. mat. *Jožef Berdarini*,

12. 10. 1708 Reka, roj. – 14. 10. 1723 Dunaj, vstop. – 5. 11. 1791 Reka, u.

1727–1729 Dunaj, štud. fil. – 1733 Dunaj, rep. mat. – 1742–1743 Gradec, prof. fil. –
 1743/44 Linz, prof. mat., zgod.¹⁰²

⁹⁴ »Tisin«, morda ob reki Tisin (Ticinus, Tessin, Ticino) Švici ali Lombardiji.

⁹⁵ Lukács, 1987, 1: 27.

⁹⁶ Lukács, 1987, 1: 159.

⁹⁷ Lukács, 1988, 3: 1723; Grasselli, 1998, 108.

⁹⁸ Fischer, 1978, 207; Lukács, 1988, 2: 868.

⁹⁹ Fischer, 1978, 207; Sommervogel, 7: 777; Lukács, 1988, 3: 1459.

¹⁰⁰ Fischer, 1978, 209; Lukács, 1988, 2: 984.

¹⁰¹ V šolskem letu 1740/1741 ni bilo popisa profesorjev v Diar. (Diar., I/39r, 1477D; Lukács, 1988, 3: 1849).

¹⁰² Fischer, 1978, 191; Lukács, 1987, 1: 87–88.

1741/42 prof. mat. *Janez Krstnik Vintler*,

14. 2. 1707 na Tirolskem,¹⁰³ roj. – 14. 10. 1724 Dunaj, vstop. – 4. 5. 1765 Gradec, u.

1727–1732 Dunaj, štud. fil. – 1739/40, 1740/41 Gradec, prof. mat. – 1742/43–1745 Celovec, prof. fiz. – 1763 Ljubljana, pref.

Objavil je teološko delo:

De Jubileo, Praesertim Anni Sancti enehridion P. Dominiei Viva... Anno M.DCC.L. Mense Julio Die _ Tyrnaviae.¹⁰⁴

1745/46–1746/47 prof. mat. *Leopold Heitzler (Heizler, Heisler)*,

8. 12. 1710 Dunaj, roj. – 14. 10. 1730 Požun, vstop. – 26. 5. 1749 Celovec, u.

1747/48 Celovec, prof. fiz.

Objavil je govora brez prirodoslovja ali matematike:

1. Austria Liberata in tres libellos divisa... Anno MDCC.XLIII. Graecii: Typis Haeredum Widmanstadii.

2. Martis Austriaei felices ad Rhenum progressus. Graecii: Typis Haeredum Widmanstadii, 1744.¹⁰⁵

1747/48 prof. mat. *Franc Hol(t)zer*,

15. 4. 1707 Dunaj, roj.¹⁰⁶ – 24. 10. 1722 Dunaj, vstop. – po 1773 Bohosudov na Moravskem, u.

1737/38–1741/42 Olomoue, prof. mat. – 1742/43 Praga, prof. mat.

Objavil je teološka dela:

1. Allgemeine Tanek-und Freudens Pflicht einem Aeademisehen Collegio Societatis Jesu zu Passau... Passau: Gedruckt bey Friedrich Gabriel Mangold, 1753.

2. Lob-Rede dem Heiligen Erz-Vatter Benedicto und dessen Hochwürdigsten Orden zu Ehren verfasst, in den Hochllöblichen Stift Gärten den 21 Martii 1754... Steyr: Gedruckt bey Gregori Menhardt.

3. Siegreiche Tapfferkeit des Heyligen Stephani Ersten Königs... Pressburg.¹⁰⁷

1748/49–1751/52 prof. mat. *Franc Ksaver Rodel (Rodl)*,

23. 7. 1708 Gradec, roj. – 14. 10. 1724 Dunaj, vstop.

1728–1730 Dunaj, štud. fil. – 1734 Dunaj, rep. mat.¹⁰⁸

1752/53 prof. mat. *Marko Mayr*.¹⁰⁹

1753/54 prof. mat. *Jožef Pevere*.¹¹⁰

1754/55, 1755/56 prof. mat. *Nikolaj Boda(nus) von Neuhaus (Poda)*,

4. 10. 1723 Dunaj, roj. – 22. 1. 1740 Dunaj, vstop. – 29. 4. 1798 Dunaj, u.

1743–1746 Celovec, štud. fil. – 1748–1749 Dunaj, rep. mat. – 1756/57 Linz, prof. mat. – 1757/58–1765 Gradec, prof. mat., pref. muzeja mat., posebne astronomije – 1766–1771 Banská Štiavnica, prof. meh., hidravlike – 1772–1773 Traunkirchen v Zgornji Avstriji, »znamenit mehanik«.¹¹¹

Napisal je: 1. Insecta Musaei Graecensis. Graecii: Widmanstadii, 1761. 2. (s Karlom Timbergerjem) Foscilia Musae, Graecensis. 1766 (rokopis). 3. Kurzgefaste Beschreibung der bey dem Bergbau zu Schemnitz in Nieder-Hungarn errichtete Maschinen. Prag: Walther, 1771.

¹⁰³ »Veltum«, morda Veltin v italjanskem delu Švice.

¹⁰⁴ Fischer, 1978, 221; Sommervogel, 8: 829; Lukács, 1988, 3: 1775.

¹⁰⁵ Fischer, 1978, 201; Sommervogel, 4: 232–233; Lukács, 1987, 1: 573.

¹⁰⁶ Starša sta bila Čeha.

¹⁰⁷ Fischer, 1978, 202; Sommervogel, 4: 448–449.

¹⁰⁸ Fischer, 1978, 215; Lukács, 1988, 3: 1392.

¹⁰⁹ Tudi v Gorici.

¹¹⁰ Tudi v Gorici.

¹¹¹ Fischer, 1978, 192; Lukács, 1987, 1: 108–109.

1756/57–1757/58 prof. mat. *Ignac Rasp*,

9. 9. 1717 Ljubljana, roj. – 28. 10. 1736 Dunaj, vstp. – 1791 Stična, u.

1751 Gradec, prof. et. – 1752–1753 Ljubljana, prof. fil., et. – 1754 Terezijanišče, prof. fil., – 1755–1756 Passau, prof. fil. – 1757–1760 Celovec, prof. mat., kontr., mor. teol. – 1761–1762 Ljubljana, prof. mor. teol. – 1763–1770 (nekaj časa) Celovec, prof. can.¹¹²

1758/59 prof. mat. *Janez Krstnik Schöttl*.¹¹³

1759/60 prof. mat. *Jožef Kauffmann*.¹¹⁴

1760/61 prof. mat. *Jožef May(e)r*,

20. 5. 1720 Passau, roj. – 27. 10. 1736 Dunaj, vstp. – Avgust 1789 Celovec, u.

1740–1742 Dunaj, štud. fil. – 1744–1745 Dunaj, rep. mat. – 1755/56, 1756/57 Gradec, prof. mat., ast. – 1757/58–1759/60 Linz, prof. mat. – 1761/62 Buda, prof. mat. – 1773- Dunaj, vodi astronomski observatorij.

Objavil je izpitne teze iz etike:

*Physicae recentioris Origo antiqua, per dialogos epistolares demonstrata. Authore R. P. Regnault e Societate Jesu. E gallico recens latine reddita. Auditoribus oblata a perillustri, ac perdocto D. Georgio de Zobel, Austriaco Viennensi, Philosophiae in secundum annum Auditore, Caesarei Ferdinandeus Convictore Graecii M.DCC.LV: Typis Haeredum Widmanstadii. (4°, 392 strani). Privezано: Dum assertiones ex Philosophia universa ex praelectionibus admodum Reverendi P. Francisci Tricarico e Societate Jesu, Philos. Profess. Publ. Ordin. Et Examinatoris, admodum Reverendi P. Joseph Mayer e Societate Jesu, Ethices et J. N. Prof. Publ. Ord. Et Examinatoris; admodum reverendi P. Joan. Bapt. Kauschutnig e Societate Jesu, Matheseos Prof. Publ. Ord. in alma ac celeberrima Universitate Graecensi publice propugnaret, anno M.DCC.LV, mense Augusto, die 24.*¹¹⁵

1761/62 prof. mat. *Franc Radieucig*.¹¹⁶

1762/63 prof. mat. *Franc Ksaver Rascher*.¹¹⁷

1763/64 prof. mat. *Ignac Rosenberger*.¹¹⁸

1764/65, 1765/66 prof. mat. *Franc Ksaver Wulfen*.¹¹⁹

1766/67–1772/73 prof. mat. *Leopold Baron Apfaltrer*,

16. 10. 1731 grad Grmače v kraju Zavrstnik pri Šmartnem pri Litiji, roj. – 1. 11. 1747 Dunaj, vstp. – 9. 12. 1804 Győr, u.

1748–1749 Dunaj, štud. 1750- Gradec, štud. fil., teol. – 1754 Ljubljana – 1765 Gradec, štud. teol. – 1766–1773 Celovec, prof. mat., eksperimentalne mehanike. – 1780 Győr, kanonik – 25. 5. 1792–3. 11. 1794 Ljubljana, prisednik študijskega konsesa za filozofski študij in mediko-kirurško šolo.¹²⁰

¹¹² Diar., I/39r, 1683v/10; Lukács, 1988, 3: 1337; *Catalogus*, 1753, 15.

¹¹³ Tudi v Ljubljani.

¹¹⁴ Tudi v Ljubljani.

¹¹⁵ Fischer, 1978, 208; Sommervogel, V, 802, IV, 935. Mayr je objavil teze skupaj s profesorjem matematike Janezom Krstnikom Kaschutniggom (1714–1789), ki je leta 1747 poučeval v Trnavi, med letoma 1748–1753 na Dunaju, med letoma 1754–1755 v Gradcu, pozneje pa je bil prefekt v Celovcu. Kaschutnigg je bil verjetno rojen v Žovneku (Lukács, 1988, 2: 587; Sommervogel, 4: 934), po drugih virih pa v Beljaku (Stoeger, 1855, 170; Grasselli, 1998, 109). Umrl je v Mariboru. Objavil je 5 knjig, med njimi tudi matematiko. Tretji sodelavec pri izpitu Franc Tricarico (1719–1788) iz Reke je bil pozneje leta 1757 profesor fizike v Ljubljani. Izpitne teze so dali vezali v knjigo Noëla Regnaulta (1683–1762), profesorja fizike v Amsterdamu in Parizu. Knjigo so naslednje leto nabavili na kolegiju v Ljubljani (W–1451; NUK–8480).

¹¹⁶ Tudi v Ljubljani.

¹¹⁷ Tudi v Gorici.

¹¹⁸ Tudi v Ljubljani.

¹¹⁹ Tudi v Gorici.

¹²⁰ Po boleznih ga je pri tej dolžnosti novembra leta 1794 nadomestil licejski profesor matematike A. Gruber, ki je položaj obdržal na medicinsko-kirurški šoli do 27. 2. 1798, na filozofskih študijah pa do 11. 9. 1802 (Ciperle, 1980, 177; Ciperle, 2001, 99, 297).

Biblgraf. obsega agronomsko, meroslovsko in dve matematični fizikalni deli:

1. Ueber das ächte Verhältniß zwischen Wiesen und Aeckern in Kärnten, eine von der laiser – königlichen Ackerbaugesellschaft daselbst im Jahre 1767 gekrönte Preisschrift. Klagenfurt: Gedr. Mit Kleinmayerischen Schriften, 1768. (NUK–9657).

2. Vergleichungstafeln altkärantenerischer Masse und ihrer Preise mit den neu österreichischen und ihrer Preise. Klagenfurt. (Nedatirano).

3. Leopoldi Apfalteri e S.J. de Motu rhombi conici Dissertatio inter A.A. distributa. Quod in aula academica archiducalis Societatis Jesu collegii Clagenfurtii anno MDCCLXXI Mense Septembre. Ex Praelectionibus R. P. Leopoldi Kirchschrager e S.J. Phil. Prof. Publ. & Ord. Klagenfurt: Kleinmayer, 1771. (NUK–4258).

4. Abhandlung von dem Drück der Gewälber auf ihre Seitenmaner, Wien: Trattner, 1782.¹²¹

Profesorja matematike na pomorski in trgovski šoli v Trstu

10. 8. 1754–1773 prof. mat., navtike *Franc Ksaver Orlando*,

7. 12. 1723 Reka, roj. – 3. 12. 1739 Dunaj, vstop. – 23. 10. 1784 Reka, u.

1740–1742 Dunaj, noviciat – 1742/43 Trst, gra. – 1743–1745 Gradec, štud. fil. – 1746–1747 Gorica, gra. – 1748–1749 Dunaj, štud. mat. (specializacija) – 1750–1753 Dunaj, štud. teol. (zadnje zaobljube v Judenburgu) – 1753–1773 Trst, prof. mat., navtike – 1773–1784 Reka, prof. mat., navtike, dvojnega knjigovodstva.¹²²

Objavil je izpitne teze, od katerih so se ohranile le nekatere:

1. »Libri di Padre Orlando: Aritmetica ed Algebra; Geometria; Trigonometria piana e sferica; Astronomia; Geografia; Idrografia. 1758–1760.¹²³

2. Saggio di stereometria, trigonometria, sferica astronomia, geografia & idrografia. Trieste, 1764.

3. Saggio di aritmetica, algebra, regule di proporzione, longimetria, planimetria e trigonometria piana. Trieste, 1769.¹²⁴

4. Assertationes ex universa philosophia, quas in regia Hungarica Fluminensi academia... Anno M.DCC.LXXVII. Publice propugnandas suscepit. Thomas Svilokossi de Jurkovich... suscepit... ex praelectionibus R.P. Franciscum Xav. Orlando, Matheseos Professore, Jos. A. Novak, Aloisius Capuano, Matheseos Professore. Labaci: Litteris Egerianis, 1777.¹²⁵

5. Trattato d'idrographia.¹²⁶

6. Corso Matematico-Nautico. 1783.¹²⁷

7. Saggio di matematica... Orlando e Capuano... Accademia di Fiume. 1783.¹²⁸

8. Catalogus Librorum Bibilothaeae Matematico-Nauticae. Fiume, 1783.¹²⁹

¹²¹ Smole, 1982, 177; Diar., I/38r, 1405^v/8; Stoeger, 1855, 13 (datum rojstva 15. 10. 1731); Sommervogel, 1: 173; Lukács, 1987, 32–33; Grasselli, 1998, 109.

¹²² Korade, 1995, 89–91; Franušić, 1995, 190 (rojstni datum 9. 12. 1723); Lukács, 1988, 1119; Schmidt, 1963, 164; Martinović, 1992, 90. Fischer (1978) ni objavil podatkov za Trst.

¹²³ Šest rokopisnih zvezkov Orlandovih predavanj, ki jih hranijo v »Biblioteca dell'Istituto Tecnico Nautico« v Trstu (Korade, 1995, 90; Martinović, 1992, 95; Franušić, 1995, 193–194).

¹²⁴ Teze na 15 straneh. V Orlandovih pismih je omenjen tudi natis tez za leto 1755 in 1758 (Korade, 1995, 89–90, 92, 101, 119).

¹²⁵ Korade, 1992, 248.

¹²⁶ Nedatirano (SB, rokopis 7129; Korade, 1992, 249).

¹²⁷ 322 strani 230 x 310 mm (Franušić, 1995, 194–195).

¹²⁸ V italjanščini, dva lista papirja 290 x 215 mm (AHZ, Šolski spisi, škatla X, brez signature; Korade, 1992, 267; Korade, 1995, 92).

¹²⁹ Dva lista papirja 370 x 230 mm (AHZ, Šolski spisi, škatla IX, št. 172; Korade, 1992, 267; Korade, 1995, 138). Drugi Orlandovi rokopisi, popisi in pisma so ohranjeni predvsem v AST – CRS, Intendenza Commerciale (Korade, 1995, 90).

1783–1795 prof. mat., navtike *Alojz Capuano*,

13. 2. 1743 Trst, roj. – 15. 10. 1764 Dunaj, vstp. – 20. 11. 1795 kapueinski samostan Svetega Križa (Santa Croce) v Gorici, u.

1763–1764 Trst, štud. matematično-navtične šole – 1767 Leoben, rep. hum. – 1768–1769 Dunaj, štud. fil. – 1770–1771 Reka, gra. – 1772 Gradee, rep. mat. – 1773 Reka, gra. – 1775–1782 Reka, prof. mat. – 1783 Reka, prof. aritmetike, algebre in trgovine.¹³⁰

Objavil je izpitne teze skupaj z Orlandom.

Jezuitski matematiki v Celovcu

Najpomembnejši jezuitski matematik v Celoveu je bil Štajerec Traber. Po doktoratu iz filozofije je začel poučevati matematiko v Trnavi. Nato je s presledki petnajst let poučeval matematiko in štiri leta filozofijo na Dunaju, kjer je vodil tudi semenišče. Umrլ je za kugo tri leta pred turškim obleganjem Dunaja.

Na Traberjevo optiko je vplival desetletje starejši Kircher (1601/2–1680). Traber ga je naštel med »štirimi mojstri filozofije, še posebno jezuiti: Aguilonius,¹³¹ Christophorus Scheiner, Athanasius Kiereher (sic!), Casparus Schottus«. Traberjevo optiko so le mesec dni po natisu nabavili tudi na kolegiju v Ljubljani in je fizikalna knjiga z najstarejšim ekslibrisom iz ohranjenega dela jezuitske knjižnice v Ljubljani. Vsebovala je veliko več skic in geometrijske optike kot starejša Kircherjeva optika. Za razliko od Kiereherja je Traber pisal v obliki vprašanj, poukov in dokazov, podobno kot dvanajst let pozneje Newton v Principih. Tako kot pozneje Thullner v Ljubljani je tudi Traber razdelil svoje delo na optiko, katoptriko in dioptriko. Vsaki je posvetil okoli sedemdeset strani.

Traber ni omenjal odkritja uklona jezuita Grimaldija, ki je bilo objavljeno desetletje prej. Prav tako ni obravnaval šest let starega odkritja dvojnega loma Danaea Erazma Bartholina (1625–1698) in tudi ne pred tremi leti objavljenih Newtonovih raziskovanj barv, ki jih je kritiziral jezuit Gaston Pardies (1636–1673). Večkrat pa je omenjal Descartesova raziskovanja.¹³² Navedel je prenizko vrednost milijardo milj na uro za hitrost svetlobe, saj je Olaf Christianson Roemer (1644–1710) objavil natančnejšo meritev pri pariški akademiji šele leto po prvi izdaji Traberjeve optike.¹³³ Traber je zaključil delo z dodatnim opisom sončne ure.¹³⁴ Knjigo so brez večjih popravkov posmrtno ponatisnili v letu ko je Christiaan Huygens (1629–1695) objavil svoja raziskovanja svetlobe.

Dve desetletji za Traberjem je katedro za matematiko v Celoveu prevzel Korošec Franzell. Na drugih kolegijih ni poučeval matematike, je pa skupno sedem let predaval filozofijo in fiziko v Linzu, Gradeu in Celovcu. V devetdesetih letih 17. stoletja je objavil po eno matematično in astronomsko delo. Dve leti pred smrtjo je bil knjižničar kolegija v Ljubljani, vendar se ni ohranila nobena fizikalna knjiga z njegovim vpisom ekslibrisa.

Kmalu za Franzellom je katedro za matematiko v Celoveu prevzel Buzzi iz Julijske krajine, prvi ljubljanski profesor fizike in poznejši rektor ljubljanskega kolegija. V letu začetka pouka matematike na višjih študijih v Ljubljani je Vorster poučeval matematiko v Celovcu in

¹³⁰ Capuano je bil Orlandov študent v Trstu in je matematiko na Reki poučeval kot Orlandov pomočnik (Lukács, 1987, 152; Korade, 1995, 91 (rojstna letnica 1748); Zovatto, 1992, 253; Franušić, 1995, 193, 195).

¹³¹ Traber, 1690, Uvod, 1. Belgijski jezuit Aguilonius je objavil optiko kmalu po Traberjevem rojstvu.

¹³² Traber, 1690, 1, 21, 33, 59, 68, 142.

¹³³ Traber, 1690, 42.

¹³⁴ Traber, 1690, 95–101, 213–125.

pozneje še tri leta v Gradcu in na Dunaju. Na Dunaju je objavil knjigo o geometrijskih konstrukcijah s številnimi skicami.

Na kolegiju v Celovcu je terezijanske reforme zaznamoval predvsem pouk matematike Leopolda iz plemiškega rodu Apfaltrerjev, ki so imeli v lasti grad Roje in od 11. stoletja dalje tudi bližnje Grmače ob današnjem Šmartnem pri Litiji. Dedni naslov baronov so dobili leta 1672.¹³⁵ Leopoldova sorodnica sta bila jezuita Henrik (1681–1713) in Ernest Apfaltrer (1701–1767). Leopold je bil vnuk Janeza Ignaca Apfaltrerja, glavnega prejemnika Kranjske dežele. Po smrti Janeza Ignaca leta 1765 so si njegovo dediščino 14. 3. 1768 razdelili štirje sinovi: kresijski glavar na Gorenjskem Franc, Leopoldov oče Ignac, duhovnik Ernest (u. 1815) in nadporočnik pehote Nepomuk Apfaltrer. Ignac je podedoval gospostvo Loka na Štajerskem.

L. Apfaltrer je bil na kolegiju v Ljubljani že v času B. F. Erbergovega utemeljevanja fizikalnega kabineta leta 1754 in se je pozneje še vrnil. Leto dni za Wulfnom je bil premeščen iz Ljubljane v Celovec. Apfalterer je prevzel profesorsko mesto za »eksperimentalno mehaniko« v šoli za vajence pri jezuitskem kolegiju v Celovcu in jo skupaj s pomočnikom obdržal tudi po letu 1773. Podobno šolo je med letoma 1769 in 1784 v Ljubljani vodil G. Gruber, nekaj časa ob pomoči Maffeia.

Poleg mehanike je Apfalterer na kolegiju v Celovcu predaval matematiko. Tudi s temi predavanji je nadaljeval po razpustu reda leta 1773, enako kot fizik Kirchschrager.¹³⁶ Po upokojitvi se je Apfalterer vrnil v Ljubljano.

Koroška kmetijska družba je leta 1767 nagradila Apfaltererjevo razpravo o razmerju med površino travnikov in njiv v deželi. Objavil je tudi priročnik za pretvorbo starih koroških mer in uteži v nov avstrijski metrični sistem, ki so ga njegovi študenti uporabljali pri pouku. Dve leti pred prepovedjo Družbe je dal natisniti matematični opis gibanja vrtavke. Uporabil je številne sodobne enačbe in jih na koncu ponazoril še s skicami. Pred razpravo so privezali enainpetdeset izpitnih tez iz filozofije, od katerih je zadnjih devetintrideset obravnavalo fiziko pri profesorju Kirchschragerju. Sledilo je deset tez iz moralne filozofije in prav toliko iz matematike. Podobno kot Gruber v Ljubljani se je po prepovedi Družbe tudi Apfalterer ukvarjal z gradbeništvom. Raziskoval je sile s katerimi oboki pritiskajo na stranske zidove.

Jezuitski matematiki v Ljubljani

1. Prve ohranjene teze

Najpomembnejši med jezuitskimi profesorji matematike v Ljubljani je bil Thullner. Njegovo geometrijo iz leta 1711 jezuitski viri še posebej izpostavljajo.¹³⁷ Devetnajstleten je vstopil k jezuitom v Leobnu. Na dunajski gimnaziji je poučeval poetiko in retoriko in izdal dve prozni pesnitvi, v katerih je slavil cesarsko mesto. Leta 1702 je kot spovednik poučeval etiko v Gradcu. Filozofijo in fiziko je začel poučevati v Gorici med letoma 1703 in 1704. Obenem je v Ljubljani izdal zgodovinsko knjižico o Goriški. Njegovi goriški predavanji o fiziki in o horologiji¹³⁸ sta se ohranili v rokopisu študenta Aleša Žige Dolničarja (1685–1708), ki je

¹³⁵ Smole, 1982, 176–177, 581.

¹³⁶ Schmidt, 1963, 264.

¹³⁷ MacDonell, 1989, Appendix 2: 17.

¹³⁸ Horologija je bila srednjeveška znanost ki je vsebovala dele sodobne hidrostatične, hidrodinamične, geografije in drugih ved.

obiskoval ljubljansko gimnazijo med letoma 1695 in 1701, pravo pa je študiral na univerzi v Perugiji med novembrom 1704 in 12. 8. 1707.

Dolničar je Thullnerjevo razlago okrogle oblike Zemlje dopolnil z nazorno risbo izbočenosti morja, ki zakriva svetilnik opazovalcu z oddaljene ladje.¹³⁹ V drugem oddelku je Thullner obravnaval sisteme Ptolomeja, Braheja in Kopernika. Proti Koperniku je navajal sklepe kongregacije kardinalov iz leta 1616 in se je nekoliko norčeval iz domneve o vrtenju Zemlje okoli Sonca. Poglavlje je zaključil s skicami in z opisi naprav za geodetske meritve na vodoravni podlagi,¹⁴⁰ s katerimi so jezuiti pol stoletja pozneje merili poldnevniko.

Naslednjo razpravo je Thullner posvetil svetu in vesolju. Menil je, da so planeti iz tekoče snovi. Opisal je naprave za merjenje časa ter svetlobne in toplotne pojave. Razpravi je dodal načrt za določanje višine drevesa pri opazovanju z različnih razdalj.¹⁴¹

Pri obravnavi treh Aristotelovih knjig o nastajanju in propadanju je pravilno opisal odboj svetlobe in ugotavljal, da svetlost pada s kvadratom oddaljenosti od svetila.¹⁴² Ni verjel, da z redčenjem snovi lahko dobimo vakuum, čeprav je obravnaval tudi delce in pore v telesih.¹⁴³ Po Kircherju je sprejel domnevo o podzemnem ognju in žveplu. Sprejemal je antično teorijo o štirih elementih in o njihovem mešanju. Mešanje naj bi določalo štiri psihološke tipe ljudi, ki jih poznamo tudi danes.¹⁴⁴ Za vzrok gibanja je priznaval tako težnost kot lahkost in je podpiral Aristotelove ideje proti jezuitu Rodrigu de Arriagi (1592–1667), profesorju na univerzi v Pragi.¹⁴⁵ Z geometrijsko optiko je opisal nastajanje slike predmeta.¹⁴⁶

Na zadnjih štiridesetih oštevilčenih straneh je Dolničar zapisal Thullnerjeva predavanja o Aristotelovi meteorologiji iz leta 1703, ki so jih pozneje predavali kot del »posebne« fizike. Tudi tu se je Thullner strinjal s Kircherjem, da so pod površjem Zemlje tekočine, morja, pare in jame. Po Kircherjevem modelu je opisal tudi katastrofalni izbruh Vezuva junija 1668.¹⁴⁷

V drugi razpravi o kometih je Thullner navajal opazovanja Plinija,¹⁴⁸ delo jezuita Giovannija Battiste Ricciolija (1598–1671) iz leta 1618 ter opazovanje kometov iz let 726 in 1529. Čeprav kometi prebijajo sfere Ptolomejevih planetov, ugotovitve ni uporabil proti Ptolomejevemu sistemu. Menil je, da so kometi sestavljeni iz ognja in plamenov. Njihove lastnosti je pojasnjeval z antiperistazo, peripatetično teorijo, s katero so pojasnjevali tudi hitrejše zmrzovanje tople vode v primerjavi s hladnejšo.¹⁴⁹

V poglavju o ognju je Thullner navajal predvsem opazovanja jezuita Schotta (1608–1666) in njegovih učencev na Siciliji ter trditve Schottovega učitelja Kircherja.¹⁵⁰ Citiral je Schottova dela, ki so jih prodajali tudi v Ljubljani.

Pri obravnavi rek je opisal Pad, Donavo in Savo na Kranjskem ter nenavadno spreminjanje gladine Cerkniškega jezera. Zavrnil je domnevo, da strelo povzročata dež in sneg. Opisal je tudi tople vrelce in potres na območju Neaplja, ki naj bi ga 8. 2. 1671 povzročilo izparevanje žvepla.¹⁵¹

¹³⁹ Thullner, 1704, *De Mundo et Coelo*, I: št. 9.

¹⁴⁰ *Articulus 2* (Thullner, 1704, *De Mundo et Coelo*, I: št. 11–13, 22).

¹⁴¹ Thullner, 1704, *De Mundo et Coelo*, II: št. 7, 16, 18, 23.

¹⁴² Thullner, 1704, *De Generatione et Corruptione*, I: št. 36.

¹⁴³ Thullner, 1704, *De Generatione et Corruptione*, III: št. 20, 22; V: 19.

¹⁴⁴ Thullner, 1704, *De Generatione et Corruptione*, IV: št. 7, 10, 20.

¹⁴⁵ Thullner, 1704, *De Generatione et Corruptione*, V: št. 21, 23.

¹⁴⁶ Thullner, 1704, *De Generatione et Corruptione*, V: št. 42.

¹⁴⁷ Thullner, 1703, *Meteororum*, 5a, 6a–6b.

¹⁴⁸ Gaius Plinius Cecilius Secundus (starejši, 23–79).

¹⁴⁹ Thullner, 1703, *Meteororum*, 8^v, 11^r, 12^r, 17^r, 17^v.

¹⁵⁰ Thullner, 1703, *Meteororum*, 18^v, 21^v, 22^v, 23^v.

¹⁵¹ Thullner, 1703, *Meteororum*, 33^r, 32^v, 36^r.

Po odhodu iz Gorice je Thullner še tri leta poučeval filozofijo in matematiko v Linzu in nato matematiko na Dunaju med letoma 1708 in 1713. Vmes je bil leta 1709 dodeljen ljubljanskemu kolegiju. Profesorji matematike so bili pred 19. stoletjem pogosto tudi pomembni fiziki, najznamenitejši seveda Galilei v Pisi in Padovi. V Galilejevi in v Thullnerjevi dobi so pri pouku matematike obravnavali tudi optiko in mehaniko.

Teze za izpit pri Thullnerju sta Lovrenc Daniel Wolbiz in Janez Ernest Erberg¹⁵² ob koncu predavanj matematike v Ljubljani 23. 6. 1709 naslovlila »matematične vaje«. To so najstarejše ohranjene prirodoslovne izpitne teze z ljubljanskega kolegija.

V naslovnici izpitnih tez je bil Thullner naveden kot profesor moralne teologije in matematike v Ljubljani. Tedanja ljubljanska profesorja fizike in filozofije Zaharija Kappus (1673–1751) iz Kamne Gorice in Janez Reusner (1671–1720) iz Linza se izpita nista udeležila. Teze so bile sestavljene iz štirih delov na neoštevilčenih straneh.

Na uvodnih straneh sta študenta Sveto Trojico povezala s tremi lastnostmi svetlobe, ki je ni mogoče ustvariti, je barvita in neizčrpna. Opisala sta čuda optike, predvsem »umetne slike pri katerih oko mikroskopa naredi ljudem vidne stvari, ki so bile pred tem stoletja skrite«. Z novimi odkritji spoznavamo stvari, ki so bile rimskim filozofom nedostopne in o njih niso znali še ničesar povedati. Prav zato sta izbrala izpitna vprašanja iz optike, ki je v njenem času z uporabo mikroskopa (in teleskopa) ponudila »neskončno število novih odkritij«.

Objavila sta po štiri izreke o optiki, katoptriki in dioptriki. Začela sta z opisom premočrtnega širjenja svetlobe in definirala zorni kot, ki določa velikost slike. Bolj oddaljeni predmeti so zato videti manjši (I). Navidezna velikost je odvisna od oddaljenosti (II).

Ploskev postane vidna, ko se od nje odbiti svetlobni žarek dotakne očesa. Če gledamo na ploskev, priletijo svetlobni žarki iz ploskve naravnost proti očesu (III). Zapis nas pušča v dvomih, ali slika nastane na zunanji površini očesa, kot si je napačno predstavljal Arabec Alhazen (965–1039). G. Schöttlove ljubljanske teze so bile 63 let po Thullnerjevih veliko bolj podobne sodobni optiki.

Thullnerjeva študenta sta vedela, da se svetlost zmanjšuje z oddaljenosti od svetila, čeprav nista posebej omenila zmanjševanja s kvadratom razdalje, ki je sledilo tudi iz Newtonove teorije. Poznala sta tudi uklon zaradi katerega se bližjemu opazovalcu plamen ognja zdi daljši kot bolj oddaljenemu, ko svetloba pada skozi dolgo ozko režo v objektu. Prepričljivejša sta opisala oblikovanje sence telesa (IV).

Štiri izreke iz katoptrike sta začela s pravilnim opisom odbojnega zakona na zrcalu: »Odbojni kot je enak vpadnemu v vseh točkah, ki ležijo na ravnih črtah. Pravokotno padajoči žarek se odbije sam vase (V).« Odbita svetloba in slabotne barve praviloma žarijo naravnost in tako lahko z nakopičenjem ojačijo vpadno svetlobo (VI).

Predmeta v zrcalu ne vidimo na njegovem mestu, temveč drugje. Odbiti žarek po odboju od zrcala pade v oko. S premikanjem očesa ali objekta premaknemo sliko v drugi del zrcala (VII).

V zadnjem izreku iz katoptrike sta opisala odboj na zrcalu. Čeprav tega nista izrecno zapisala, sta uporabljala vbočeno zrcalo, ki lahko svetlobo iz več vpadnih smeri odbije v isto točko. Z zrcalom sta projicirala svetlo sliko tudi v senco (VIII).

V prvih dveh izrekih dioptrike sta študenta opisala lomni zakon na sodoben način: »Po vpadu iz redkejšega v gostejše okolje se žarek lomi proti vpadni pravokotnici. Po vpadu iz

¹⁵² Starejši brat jezuitov Inocenca Volbenka (1694–1766) in Antona (1695–1746) ter Janeza Benjamina (1699–1759), sinov barona Janeza Danijela (1647–1716) iz Kočevja. J. D. Erberg je bil član bratovščine sv. Dizme in član Akademije Operozorov od leta 1693 z nadimkom »Fidius«. Naslov barona je dobil skupaj z bratom Janezom Adamom (u. 1723) dve leti pred svojo smrtjo.

gostejšega v redkejše okolje pa se lomi proč od pravokotnice (IX). Žarek se tem bolj lomi proti pravokotnici, čim gostejše je sredstvo in tem bolj lomi proč od pravokotnice, čim redkejšje je. Lomljeni žarek se zvezno nadaljuje iz vpadnega (X).«

V tretjem izreku o dioptriki sta pravilno opisala objekt, ki je v redkejšem okolju videti bolj oddaljen in manjši, v gostejšem pa bližji in večji (XI). Z dveh ali z ene strani stisnjeno steklo zbere lomljene žarke v skupnem presečišču (XII), ki ga danes imenujemo gorišče zbiralne leče.

Izreke o premem širjenju, odboju in lomu svetlobe sta študenta zaključila z neoštevilčenimi eksperimentalnimi nalogami: štirimi iz optike, desetimi iz katoptrike in štirimi iz dioptrike.

Pri nalogah iz optike sta najprej projicirala žarke v (temni) izbi. Nato sta odbito svetlobo z osvetljenega predmeta projicirala tako, da je bila slika v nekaterih točkah pravilna, v drugih pa povsem spačena. Sence in svetlobne žarke sta projicirala do največjih razdalj. Bržkone sta uporabljala kamero obskuro, ki je nista posebej imenovala, čeprav jo je opisal že jezuit Giovanni Battista Della Porta (1534/5–1615).

V zadnji nalogi iz optike sta opazovala dvojno sliko predmeta. Sliki sta projicirala na različni ploskvi. Tudi v tem primeru sta gotovo uporabljala zatemnitev. Postopka za podvojitve slike nista opisala. Morda sta uporabila islandski dvolomec, ki ga je leta 1669 prvi opisal Erazem Bartholin (1625–1698) na univerzi v Kopenhagenu.

Pri katoptričnih nalogah sta uporabljala gladka ravna in ukrivljena zrcala, bržkone le vbočena (konkavna). Pri prvi nalogi sta na zaslonu opazovala odbito svetlobo Sonca in drugih svetil, ki jih neposredno ni bilo mogoče opazovati. Naloga je morda zahtevala sestavljanje periskopa z uporabo dveh zrcal.

V drugi nalogi sta slike objektov po odboju na gladkem zrcalu povečevala in deformirala na »čudovite načine«. Nista posebej omenila, da povečano sliko opazujeta na vbočenem zrcalu pri razdaljah manjših od goriščne razdalje.

V tretji nalogi sta gladka zrcala postavila tako, da je svetloba po večkratnem odboju zadela osvetljeni predmet »v hrbet«. V četrti nalogi sta pravilno ugotavljala, da zrcala obračajo slike.

V šesti nalogi sta opisala postopek za osvetlitev skritih predmetov z uporabo zrcal. Z žarki odbitimi od zrcala lahko zasukamo sliko človeka, da počasi plava navzgor v zraku. To je bila ena izmed Kircherjevih umetnij, s katerimi je navduševal obiskovalce svojega muzeja pri rimskem kolegiju.

V osmi katoptrični nalogi sta povedala, da »gladko« zrcalo lahko povzroči ogenj na velikih razdaljah, kot se je dve tisočletji prej posrečilo Arhimedu v boju proti ladjevju Rimljanov. V naslednjem poskusu sta opisala, kako ponoči naredimo stvari vidne na velikih oddaljenostih in kako povečamo slike majhnih predmetov. Zadnji deseti katoptrični poskus je, podobno kot osmi, opisoval zažiganje oddaljene slame z odbojem svetlobe od zrcala.

Prva dioptrična naloga je obravnavala mavrico, ki nastane zaradi loma. Nista opisala mavrice na nebu ali na tankih plasteh, temveč le tisto na dragih kamnih.

V drugi nalogi iz dioptrike sta uporabljala stekleni meh poln vode kot »razpršilno« lečo. Razpršene žarke sta projicirala na zid. Opisala sta poskuse s steklenim poliedrom kot zbiralno in razpršilno lečo, bržkone tudi v obliki podobni kalejdoskopu, ki ga je Škot David Brewster (1781–1868) patentiral stoletje pozneje leta 1816. Zadnja naloga je opisovala konveksno zrcalo potopljeno v vodo, ki odbija svetlobo Sonca v zvezdam podobne slike.

Pri poskusih sta uporabljala zatemnjeno sobo, zbiralne leče, ravna in konkavna zrcala, meh iz stekla, posodo z vodo in verjetno tudi zaslonko. Te naprave so jezuiti imeli v Ljubljani že pred B. F. Erbergovimi nabavami fizikalnih in matematičnih pripomočkov leta 1755. Za razpršilne leče in izbočena zrcala se nista posebej zanimala. Več pozornosti sta namenila

zrcalom kot lečam, ki sta jih uporabila le pri zadnjem izreku o dioptriki. Mikroskop in teleskop sta omenila le v uvodu.

Nista navajale imen raziskovalcev, ki so vplivali na Thullnerjev pouk. Pravilen opis loma v IX in X izreku kaže vpliv leydenskega profesorja Willebrorda van Roijena Snella (Snelliusa, 1591–1626), ki je zakon odkril leta 1621. Descartes je odkritje objavil 17 let pozneje. Snell je tudi prvi opisal trigonometrijsko meritev poldnevnik, ¹⁵³ ki so jo uporabljali tudi jezuiti. Jezuiti so sprejeli Descartesov nauk šele po hudih bojih v 18. stoletju. Pozneje so ga navdušeno zagovarjali predvsem v Wolffovi priredbi Leibniza do prevlade Boškovičevih idej v drugi polovici 18. stoletja.

Druga posebnost ljubljanske optike je bil opis ojačitve svetlobe v IV in VI izreku s teorijo uklona, ki so jo posmrtno objavili po Grimaldiju. Vendar za uklon nista uporabila Grimaldijeve skovanke »*diffRACTE*«¹⁵⁴ temveč izraz »*aggregatione*« v pomenu nakopičenja. Grimaldi je pojav opisal v duhu svojega časa kot enačbo, po kateri tema prišteta temi daje svetlobo.¹⁵⁵ V valovni teoriji je imel barve za modifikacijo svetlobe. Odkritje uklona se ni hitro uveljavilo, saj ga ni omenjal ne Kircher v novi izdaji *Ars Magna* leta 1671, niti Huygens v objavljenih delih in pismih, čeprav je imel Grimaldijevo knjigo v družinski knjižnici. Newton ni mogel dobro pojasniti Grimaldijevega poskusa s teorijo delcev in je morda tudi zato odlašal z objavo optike do leta 1704.¹⁵⁶ Newtonova teorija delcev svetlobe in Huygensova teorija longitudinalnih valov nista pravilno opisovali uklona svetlobe.

Jezuit Grimaldi je lahko neposredno vplival na ljubljanske sobrate, čeprav je delal v Bologni zunaj habsburške monarhije in v drugi jezuitski provinci. Verjetno so v knjižnici Ljubljanskega kolegija imeli Grimaldijevo delo, saj so prav na Thullnerjevo pobudo leta 1709 nabavili dve knjigi Grimaldijevega starejšega sodelavca Ricciolija. Med službovanjem v Gorici je imel Thullner lahko še tesnejše stike z Grimaldijevimi nasledniki v Bologni.

V poznejših letih so na ljubljanske fizike vplivala dela Mairana in Dutourja. Trdila sta, da uklon povzroča plast zraka, ki se prime površine telesa.¹⁵⁷ Pravilno razlago z interferenco valov sta objavila šele Young (1773–1829) in Fresnel (1788–1827).¹⁵⁸ Zato ni verjetno, da bi se izraz »nakopičenje« v VI izreku objavljenem v Ljubljani leta 1709 lahko nanašal na interferenco, odkrito stoletje pozneje.

Iz Thullnerjevih izpitnih vprašanj ni mogoče spoznati njegovega mnenja o nasprotujočih si teorijah svetlobnih valov in delcev. Kot jezuit še ni mogel sprejeti nove Newtonove optike in je bil bližje Descartesu in Wolffu. Izreki in še bolj naloge pri Thullnerjevem izpitu so bile razmeroma sodobne in bi jih lahko uporabili celo pri današnjem pouku tri stoletja pozneje.

Po kratkem poučevanju v Ljubljani se je Thullner vrnil na Dunaj in tam leta 1711 objavil knjigo o geometriji. Geometrijski pristop je prevladoval med jezuiti njegovega časa, tako pri Kircherju v Rimu, Stainerju v Ljubljani in pozneje pri Boškoviću.

Thullnerjev naslednik v Ljubljani je bil Slovak Beniczki, ki se je pravkar vrnil iz indijskih misijonov. Objavil je razpravo o koledarju. Po odhodu iz Ljubljane je poučeval matematiko na domačem Slovaškem.

¹⁵³ Heilbron, 1993, 186.

¹⁵⁴ Izpeljanka iz latinskega »*diffringere*« (razlomiti) uporabljena v prvem Grimaldijevem (1618–1663) poskusu »*Lumen propagatur seu diffunditur non solum directe, refracte ac reflexe, sed etiam quodam quarto modo diffRACTE*« (Grimaldi, 1665, 1; Maitte, 1981, 90, 311; Rubinowicz, 1966, 1). Vodilni sodobni raziskovalec uklona Woyciech Rubinowicz (Adalbert, 1889–1974) je na univerzi v Ljubljani predaval dve stoletji po Stainerju.

¹⁵⁵ Grimaldi, 1665, drugi poskus; Wilde, 1838, 321; Mladženović, 1985, 51.

¹⁵⁶ Mladženović, 1985, 62, 78; Maitte, 1981, 131, 179.

¹⁵⁷ Rubinowicz, 1966, 2, 388, 394.

¹⁵⁸ Mladženović, 1985, 100, 110–111; Maitte, 1981, 216, 227; Rubinowicz, 1966, 3, 7.

Za njim je ljubljansko katedro za matematiko prevzel Dunajčan Schmelzer. Študent Ljubljančan Leopold Friderik pl. Breckerfeld je ob koncu Schmelzerjevih matematičnih predavanj sestavil kratek učbenik. Schmelzer je predaval o aritmetiki, o preračunavanju kalendarjev in o izdelovanju in uporabi sončnih ur po Kireherjevem zgledu. 7. 9. 1712 je Breckerfeld zapisal veliko daljši rokopis o fiziki po predavanjih Josepha Theissa (1673–1745) v drugem letniku višjih študijev v Ljubljani.

Tudi drugi Breckerfeldi so se ukvarjali z matematiko. F. Breckerfeld,¹⁵⁹ je v Gradcu poučeval tudi poznejšega profesorja fizike in ljubljanskega rektorja barona Antona Erberga (1695–1746). F. Breckerfeldove knjige so imeli tudi v knjižnici jezuitskega kolegija v Ljubljani. Janez Žiga pl. Breckerfeld (1689–1760), uradnik državne uprave in slikar oljnih podob, je imel v svoji zbirki tudi matematične rokopise označene z ekslibrisom »ISaB«.¹⁶⁰

Med bodočimi profesorji, s katerimi je Schmelzer na Dunaju ponavljal matematiko, je bil tudi Hrvat Mihael Lipšič (Lipsicz, 1703–1765). Lipšič je postal profesor matematike v Cluju, Košicah in Trnavi med letoma 1737 in 1745 ter pisec matematičnih, fizikalnih in astronomskih knjig.¹⁶¹

2. Vplivi »naravne magije« rimskega profesorja matematike Kircherja na pouk v Ljubljani

Na pouk fizike in matematike v prvih letih višjih študijev v Ljubljani je najbolj vplival Kireher. Rojen je bil v mestu Geisa 40 km severovzhodno od Fulde na severnem pobočju višavja Rhön ob zahodni meji Thuringije. Bil je najmlajši sin Johanna, poznejšega uradnika pri knezu-opatu v Fuldi. Že desetleten je obiskoval kolegij v Fuldi in leta 1618 vstopil k jezuitom v Paderbornu. Filozofijo, matematiko in jezike je študiral v Kölnu in Koblenzu, teologijo pa v Mainzu. Leta 1629 je postal profesor matematike in filozofije na Alma Julia v Würzburgu. Zaradi napadov švedskih protestantov med tridesetletno vojno se je preko Mainza in Speyerja umaknil v Lyon in leta 1632 v Avignon. Naslednje leto je bil poklican na Dunaj za astronoma cesarja Ferdinanda drugega, da bi nasledil Johannes Keplerja (1571–1630).¹⁶² Med Kireherjevim potovanjem je kancler parlamenta v Aixu Claude Fabri de Peirsc (1580–1637) uredil njegovo premestitev na jezuitski kolegij v Rimu na mesto Seheinerja (1575–1650), ki je po Galilejevem procesu odšel na Dunaj. Dve leti pozneje je Kireher postal profesor na kolegiju v Rimu, kjer je ostal do smrti.

Kireherjevo knjigo *Ars Magna* je bilo že kmalu po izidu mogoče kupiti tudi v Ljubljani.¹⁶⁴ Za Traberjevo optiko ima najstarejši datirani ekslibris med ohranjenimi deli knjižnice jezuitskega kolegija v Ljubljani. Nabavili so jo pred začetkom pouka na višjih študijih v

¹⁵⁹ Franc pl. Breckerfeld (Pleško-Breckerfeldt, Preckenfeldt, Prekenfeldt),

17. 2. 1681 Ljubljana, roj. – 1697 vstp. – 29. 10. 1744 Cluj, u.

1698–1699 Ljubljana, noviciat – 1700–1703 Dunaj, rep. hum., štud. fil. – 1704 Gradec, rep. mat. – 1705 Zagreb gra., knj. – 1706–1707 Ljubljana gra., hum., knj. – 1714–1717 Zagreb, prof. fil., knj., zgod. – 1721–1722 Trnava, prof. mat., zgod. – 1723 Košice, prof. mat. – 1724–1725 Gradec, prof. mat., spovednik – 1728–1733 Košice, prof. mat. – 1734–1744 Cluj, prefekt, knj., astronom kraljevske zvezdarne (Grasselli, 1998, 108; Stoeger, 1855, 280; Sommervogel, 6: 1192–1193; Lukács, 1988, 1281).

¹⁶⁰ Anonimno, začetek 18. stoletja, *Praxis arithmetica* (Grmek, 1963, 290; SBL, 1: 57).

¹⁶¹ Korade, 1990/91, 42–43.

¹⁶² Rossi, 1997, 234–237.

¹⁶³ Aracil, 1998, 129. Po drugih virih naj bi bil Kircher določen za profesorja matematike na kolegiju v Trstu v Avstrijski jezuitski provinci (Kircherjevo pismo jezuitu J. Ferrandu 4. 6. 1633; Fletcher, 1988, 2).

¹⁶⁴ Mayr, 1678, 79.

Ljubljani leta 1697 od dedičev deželnega glavarja in kočevskega graščaka grofa Wolfganga Engelberta Auersperga (1610–1673). Delo je sestavljalo deset knjig:

- I. Svetloba in senca, s teorijo barv.
- II. Odboj in lom svetlobe z opisom očesa in kamere obskure.
- III.–VI. Sončne ure.
- VII. Oboj svetlobe in toplote.
- VIII. Uporaba loma svetlobe, v drugem delu opis sončne ure.
- IX. Uporaba svetlobe in sence za meritve na Zemlji in v vesolju.
- X. Magija luči in sence z opisom sončnih ur, kamere obskure in mikroskopa.

Poleg enega prvih opisov luminiscence je Kircher obravnaval tudi Torricelijev poskus z živosrebrnim barometrom, s katerim je dokazal obstoj vakuuma.¹⁶⁵ Zaradi idrijskega rudnika, kjer so že dve stoletji kopali živo srebro, so bili poskusi z živim srebrom za Kranjsko še posebno pomembni. Zato so jezuiti idrijski rudnik omenjali tako v fizikalnih učbenikih¹⁶⁶ kot v rokopisih fizikalnih predavanj.¹⁶⁷

Podobno kot Francoz Marin Mersenne (1588–1648) si je tudi Kircher dopisoval s številnimi evropskimi znanstveniki.¹⁶⁸ Kircherjeva »naravna magija« je bila zapisana tudi v naslovnih del drugih jezuitov v 16. in 17. stoletju, med njimi Porte in Kircherjevega učenca in sodelavca Schotta.¹⁶⁹ Ta dela so močno vplivala na prvo desetletje poučevanja fizike v Ljubljani.¹⁷⁰ Stainer je svoje delo o Ptolomejevi astronomiji in geometrijski optiki utemeljil na astronomiji in teoriji sončne ure nemških jezuitov Scheinerja, Kircherja in Traberja.¹⁷¹

Stainer je bil rojen v Welsu; noviciat je opravil v Linzu, 25 km severovzhodno od Welsa. Gimnazijo je končal na Dunaju leta 1699, nato pa je tri leta študiral filozofijo v Gradcu. Po letu dni v Passauu je še dve leti študiral matematiko v Gradcu. Po letu službovanja v Varaždinu se je vrnil v Gradec in še 4 leta študiral teologijo. Leta 1712 je postal profesor matematike v domačem Linzu. Naslednje leto je tam opisal geometrijski sistem delovanja sončne ure, ki je kazala tudi dan in leto. Visok stolp je postavil pravokotno na horizont in odčitaval čas na vodoravni ploskvi. Objavil je postopek za izračunavanje položaja Sonca.

Leta 1714 je bil Stainer profesor matematike v Gradcu, vendar je konec leta prišel v Ljubljano kot profesor teologije in filozofije posebej usposobljen za matematiko. V Ljubljani je najprej predaval logiko in matematiko, leta 1716 pa matematiko in fiziko.¹⁷² Naslednje leto je zaključil triletni tečaj filozofije s poukom metafizike, obenem pa je bil prefekt višjih šol v Ljubljani. Pod njegovim vodstvom so priredili številne filozofske razprave in javne nastope, kjer so poleg jezuitov nastopali tudi laiki in lektorji iz drugih redovnih družin. Stainerjevo delo so ob odhodu iz Ljubljane zelo pohvalili.¹⁷³

Nekaj mesecev pred smrtjo G. W. Leibniza je baron Janez Benjamin Erberg v Ljubljani zagovarjal »disertacijo« pred nasprotnikom baronom Maksimilijanom Antonom Tauffererjem (Taufferer, u. 1758), »strokovnjakom za fiziko in matematiko«. Izpit je vodil Stainer, doktor

¹⁶⁵ Kircher, 1646, Caput VIII: 26–29.

¹⁶⁶ Herbert, 1773, 91.

¹⁶⁷ Theiss, 1712, 205b.

¹⁶⁸ Corradino, 1993, 22–23, 250–252.

¹⁶⁹ Corradino, 1993, 270.

¹⁷⁰ Kircherjevih knjig niso vpisali med fizikalna dela ne v Erbergovem (1798) ne v Wildejevem (1803) katalogu. Izjema je bilo Kircherjevo pismo Jeanu Eissertu (Salinis, 1605–1669) iz Dobrne vasi, ki ga je objavil Schott leta 1664 (W–1453; NUK–8358; Čop, 1X Buch. b-Naturlehre, 195).

¹⁷¹ Traber, 1675, 214–217.

¹⁷² Schmidt, 1963, 1: 135.

¹⁷³ *Et sic gloriosa coronide clausit suos labores R.P. Stainer Metaphysicus* (Diar.; Murko, 1974, 31–32).

ANATHEMA
 ASTRONOMICUM
 SCIAETHERICUM
 AUGUSTISSIMÆ CÆLORUM,
 ET SIDERUM REGINÆ
 MARIÆ
 HONORIBUS APPENSUM

A B

Illustrissimo, ac Erudito Domino
 JOANNE BENJAMINO L. B. AB ERBERG;

OPPONENTE

Illustrissimo, ac Erudito Domino
 MAXIMILIANO ANTONIO L. B.
 à TAUFFRER, Physices, & Matheseos Cultoribus.

PRÆSIDE

R. P. SEBASTIANO STAINER è Soc. JESU
 A. A. L. L. & Philosophiæ Doctore, ejusdémque & Matheseos
 Professore Ordinario.

In Archi-Ducali, & Academico Societatis JESU
Gymnasio Lavaci Anno 1716. Die Mens.

L. ABACI, Formis Joannis Georgij Mayr, Inclytæ Provinciæ Carniolæ Typogr.

filozofije ter profesor filozofije in matematike. Na ohranjenem izvodu disertacije »Komentarji k sistemu astronomije in sončne ure« je pečat Erbergove knjižnice. Od tam je prišla v Narodni muzej, čeprav ni bila popisana v knjižnici baronov Erbergov leta 1798.¹⁷⁴

M. A. Taufferer je bil že od leta 1709 lastnik gospostva Novi grad v Peščeniku. Njegov ekslibris najdemo v knjigah, ki so pozneje postale del licejske knjižnice v Ljubljani.¹⁷⁵

J. B. Erbergu je kratek čas pred izpitom umrl oče. Pozneje je kot bogoslovec izstopil iz družbe Jezusove, prevzel domače posestvo v Dolu in opravljal funkcijo pravnega svetnika.

V knjižici, ki jo je Erberg priredil po Stainerjevih predavanjih, nista bila eksplicitno zapisana odbojni in lomni zakon, čeprav je bil odbojni zakon v razpravi uporabljan. Oba zakona sta bila znana že v 17. stoletju in opisana v sedem let starejših Thullnerjevih tezah.

Snov je bila podana kot dialog med strokovnjakom za sončno uro (Sciothericus) in natančnežem (Periergus). Zgovorna imena spominjajo na stoletje starejša Galilejeva dela.

Namesto številčnih vrednosti za velikosti Lune, Zemlje in Sonca je Sciothericus ponovil le antične ocene razmerij med njimi na osnovi opazovanja mrkov. Mase in razdalje med nebesnimi telesi ni izračunal iz Keplerjevih zakonov, kot je to storil pozneje Vega (1754–1802) v razpravi iz leta 1801.

Brez letnic je omenil več geografskih in astronomskih odprav, med njimi opazovanja v Cuscu in Quitu pred odpravo pariških akademikov, ki so merili poldnevnik v Peruju med letoma 1735 in 1744.¹⁷⁶ Položaje Sonca je določal glede na nebesna znamenja. Zanimal se je tudi za vremenske razmere. Zemljepisno širino Ljubljane je ocenil na 46 stopinj, kar je bilo za tedanje natančnost dovolj blizu pravilni vrednosti.¹⁷⁷

Po Scheinerju je pojasnil ovalno obliko Sonca nizko nad obzorjem. Od tam svetloba potuje do nas skozi gostejše plasti atmosfere, ki bolj lomijo žarke. Upošteval je Pascalovo odkritje iz leta 1647, da se ozračje redči z oddaljenostjo od površine Zemlje. Sciothericus je verjel, da atmosfera zapolnjuje ves prostor vesolja in se žarki sončne svetlobe lomijo na vsej svoji poti do Zemlje. Zato se podaljša tudi čas vzhajanja Sonca.¹⁷⁸

Raznovrstnost barv sončne svetlobe je posledica različne prepustnosti v snovi Sonca in v zraku med Zemljo in njim. Pravilno je pojasnil nastanek Sončevega mrka in razložil, zakaj ni mrka ob vsaki novi luni (mlaju). Periergus je bil presenečen, da je Sonce pozimi videti večje kot poleti, čeprav naj bi bilo bolj oddaljeno. Sciothericus je pojasnil, da je Sonce pozimi v resnici bliže Zemlji zaradi eliptičnosti orbite, vendar pade na Zemljo pozimi manj žarkov zaradi nagnjenosti osi.¹⁷⁹

Sciothericus je priporočal Periergusu opazovanje peg na Soncu po Scheinerjevem postopku s projekcijo na papir. Sciothericus je menil, da so pege najvišja ognjena izparevanja s Sonca. Imele naj bi majhno gostoto.

8. 12. 1610 je pege na Soncu v sodobnem pomenu prvi opazoval angleški matematik Thomas Harriot (1560–1621). Naslednje leto so neodvisno drug od drugega opazovali Johann Baptist Cysat (1586–1657) in Scheiner v Ingolstadtu ter Johann Fabricius (1587–1615/6), ki je bil sin Tychovega in Keplerjevega prijatelja Davida (1564–1617). Nekoliko pozneje je pege opazoval Galilei. Novembra in decembra 1611 je Scheiner poslal tri pisma o pegah bankirju Marcusu Welserju (1558–1614) v Augsburg. Welser jih je objavil v začetku nasled-

¹⁷⁴ AS, Dolski arhiv, knjiga 18.

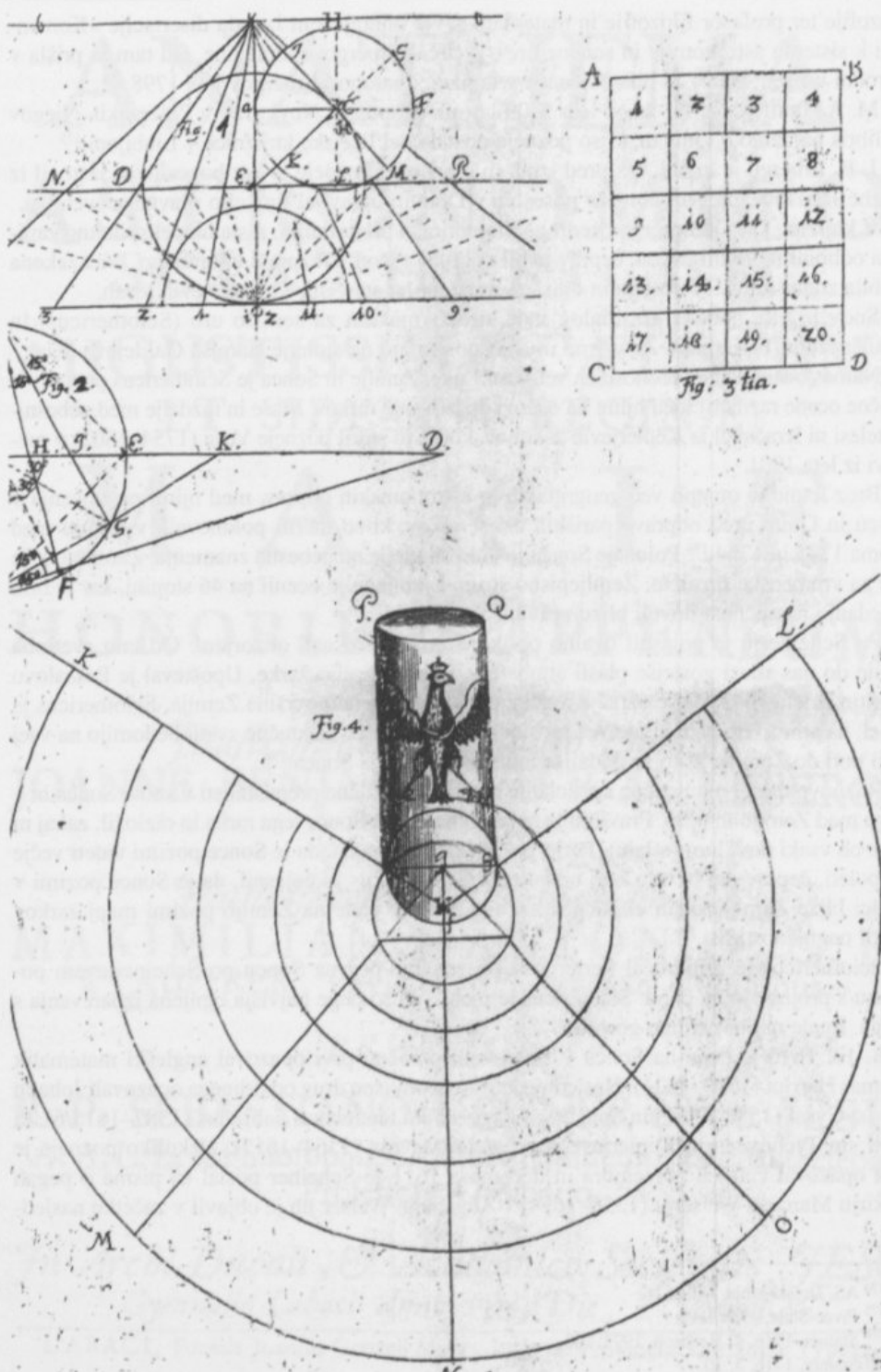
¹⁷⁵ Pivec-Stele, 1969, 112.

¹⁷⁶ Stainer, 1716, 2; Heilbron, 1993, 223.

¹⁷⁷ Stainer, 1716, 3, 10.

¹⁷⁸ Stainer, 1716, 5–6, 7.

¹⁷⁹ Stainer, 1716, 6.

Slika 4: Stainerjeve skice k napotkom za izdelavo sončne ure.

njega leta pod psevdonomimom »Apelles, ki se skriva za sliko«, saj Družba ni bila prepričana v pravilnost Scheinerjevih domnev.

Po Scheinerju na Soncu ne more biti peg temnejših od temnih delov Lune. S pomočjo peg je določil čas obrata Sonca in prvi ugotovil, da se vsi deli njegove površine ne vrtijo enako hitro. Spreminjanje položaja peg na površini Sonca ga je prepričalo, da se pege ne vrtijo skupaj s Soncem. Domneval je, da so sence številnih majhnih planetov, ki se gibljejo mnogo bliže Soncu od Merkurja. Poleg tega je opazil, da so pege širše blizu središča ploskve Sonca kot ob njenem robu, kjer naj bi bil osvetljeni del peg neločljiv od svetlega ozadja.

Marca 1612 je Welser poslal Galileiu »Appellesovo« knjigo. Ni pričakoval, da bo Galilei delo zavmil v pismih maja in oktobra ter v razpravi pri Accademia dei Lincei marca naslednje leto. Oster Scheinerjev odgovor¹⁸⁰ je pozneje pripomogel k procesu proti Galileiu.

Ljubljanski fiziki so objavljali različne teorije peg. Stainerjev Sciothericus in I. Taufferer sta jih opisala kot vrsto sevanja, Pogrietschnig kot saje. Biwald jih je pravilno opisal kot vdolbine različne od drugih delov trdnega jedra Sonca, ki štrlijo bolj navzven. Citiral je pariškega akademika Philippeja de la Hireja (1640–1718), katerega teorijo peg so prevzeli tudi Giovanni Domenico Cassini (1625–1712) in drugi.¹⁸¹ G. Schöttl je pozneje pege netočno opisal kot »pare oblakov ali trdnih snovi iz samega Sonca«.¹⁸²

Po Sciothericusu naj bi pege zaradi ognjenih izparevanj vsaj že trikrat v preteklosti zatemnile Sonce po več dni. Podobno Kircherju je pripisoval velik pomen ognjeni notranjosti Zemlje.

Med letoma 1619 in 1757 je katoliška cerkev prepovedovala zagovarjanje (Kopernikovega) nazora o giblivi Zemlji. Zato je Stainerjev Sciothericus leta 1716 sprejemal Ptolomejev sistem, v katerem se Sonce zavrti okoli Zemlje v 24 urah. Ker naj bi se Sonce zavrtelo okrog svoje osi v 24 dneh, je v tem Sciothericus videl posebne vrste skladnost. Citiral je Scheinerjevo meritev, čeprav sta tako Scheiner kot Galilei vedela, da je rezultat samo do dneva natančen. G. D. Cassini in Roemer sta leta 1673 bolj natančno izračunala Sončevo sinodsko vrtilno dobo in dobila 27 dni in 10,5 ur. Vrednost je potrdil Cassini šest let pozneje.¹⁸³ Na ljubljanskem kolegiju pred sredo 18. stoletja verjetno niso uporabljali meritev pariških akademikov. Pri iskanju vesoljne skladnosti v Keplerjevem smislu se niso zavedali antropomorfnosti enot za čas.

Sciothericus je opisal potovanje Nizozemcev proti Novi Zemlji v 17. stoletju. Tam so med iskanjem severnega prehoda do Kitajske dvanajst dni opazovali vzhod Sonca.¹⁸⁴

Po Kopernikovem sistemu je med osjo vrtenja Zemlje in pravokotnico na ekliptiko kot 23,5 stopinj. Sciothericus je z enakim kotom v Ptolomejevem sistemu pojasnil podaljšanje dne v bližini polov. Na ta način naj bi narava preprečevala nerodovitnost predelov ob polih.

Mrak je pojasnil po desetem poglavju dela rimskega gramatika Censorinusa »*De die naturali*«¹⁸⁵ iz leta 238. Periergus in Sciothericus sta razpravljala, ali se latinski izraz za mrak nanaša na škrtanje v porah dreves, ki jih raztezajo hlapci, segreti od Sonca, ali pa na zgodnjo negotovo svetlobo ob zori. Podobne dvome jima je vzbujal latinski naziv za zoro, povezan z zlato svetlobo ali z roso.

¹⁸⁰ Scheiner, 1626–1630, prva knjiga. Dela (NUK–4033) niso popisali med fizikalnimi knjigami v Erbergovi knjižnici iz leta 1798 ali v Wildejevem katalogu Licejske knjižnice iz leta 1803.

¹⁸¹ Ševarlić, 1986, 103.

¹⁸² Taufferer, 1760, teza 23; Pogrietschnig, 1768, teza 22; Biwald Wisenfeldt, 1771, teza 25; G. Schöttl, 1773, teza 9.

¹⁸³ Ševarlić, 1986, 103.

¹⁸⁴ Stainer, 1716, 7.

¹⁸⁵ Nadzor naravnega dne.

Nevidno ultravijolično svetlobo so odkrili šele v začetku 19. stoletja in kmalu ugotovili njen vpliv na človeško kožo. Pred tem niso znali pravilno pojasniti zakaj Sonce počrni kožo, ogenj pa ne. Po Sciothericusu gre za vpliv maščobe, ki jo toplota potegne iz telesa. Tam naj bi jo Sonce ožgalo, medtem ko ogenj maščobo povsem sežge. Danes vemo, da ogenj oddaja predvsem infrardečo svetlobo (toploto), ki ne vpliva na pigment v koži.¹⁸⁶

Sciothericus je vedel, da je Sonce večje od Lune, zato ga med mrkom ne zakrije povsem. Ker ima senca Zemlje obliko stožca, je tudi Zemlja manjša od Sonca.

Sončni žarek oklepa s telesom »svetlobni« in »senčni« kot, ki skupaj tvorita iztegnjeni kot. Na različnih zemljepisnih širinah je Sonce različno visoko in kaže različen čas. Dolžino sence je po tedanji navadi pojasnil geometrijsko, z uporabo kotov. Izpeljavi je sledil dokaz, v katerem je Sciothericus namesto središčnih kotov uporabil lažje dokazovanje z obodnimi koti. Geometrija in predvsem podrobni opisi sončnih ur so bili značilni za Kircherjeva in tudi za Stainerjeva dela.

V razpravi je bil natisnjen delni načrt sončne ure, ki sta jo Sciothericus in Periergus bržkone opazovala v Ljubljani. Ne poznamo velikosti in drugih značilnosti te ure. Za senco so uporabljali model »narodnega« orla Vojvodine Kranjske, ki naj bi bil tudi rimski simbol. Z njim je Sciothericus na Periergusovo prošnjo poenostavil geometrijsko dokazovanje s koti. S sipanjem svetlobe na površini orla je dokazoval zakone odboja. Odtisnili so več skic orla, tudi v središču sončne ure.

Stainerjev Sciothericus je v posebnem poglavju opisal vodoravno sončno uro, o kateri je Stainer pisal že pred tremi leti v Linzu. Odboj svetlobe na valjastem zrcalu ob vznožju orla je opisal s pomočjo Kircherjeve »Sciagrafične« umetnosti. S skicama je pojasnil deformacijo slike po odboju na ukrivljenem zrcalu.¹⁸⁷

Zrcalo pod orlom je bilo verjetno kovinsko. Francoski minister Colbert je sredi 17. stoletja dotlej skrbno skrito beneško umetnost izdelave zrcal uporabil v »Zrcalni dvorani« Versaillesa. Ni verjetno, da bi v začetku 18. stoletja tudi v Ljubljani izdelovali steklena zrcala, saj so celo v Londonu steklene izložbe trgovin začele prevladovati šele leta 1739. Domnevno kovinska ukrivljena zrcala so uporabljali pri pouku že Thullnerjevi ljubljanski študenti nekaj let pred Stainerjem.

V naslednjem poglavju je Sciothericus obravnaval »astronomijo in sončno uro po cerkvenem koledarju«. Omemba koledarja se je gotovo nanašala na poldrugo stoletje starejšo gregorijansko reformo iz leta 1582, pri kateri je sodeloval jezuit Christophorus Clavius (1537–1612). Orel Vojvodine kranjske je metal senco na devet različnih kolobarjev, ki so kazali mesece, svetnike, dneve, nebesna znamenja, trajanje mraka, dolžino dneva in noči, čas, smer zahoda in vzhoda ter položaje planetov.

Sciothericus je v duhu svoje dobe pripisoval lastnosti planetov človeškim lastnostim kot so: moškost, ženskost, rodovitnost, obilje žolča in podobno. Pri razlagi je uporabljal pogojnike, saj ni bil prepričan zagovornik astrologije.

Ni opisal teleskopa, ki ga je priporočil Periergusu za preučevanje peg na Soncu. V jezuitskem kolegiju v Ljubljani so v začetku 18. stoletja že opazovali s teleskopom. Teleskopov zato niso popisali med instrumenti, ki jih je B. F. Erberg leta 1755 predložil za nabavo. Jezuiti niso

¹⁸⁶ Stainer, 1716, 8. avgusta 1738 so Boškovičevi študenti na Rimskem kolegiju že določali višino atmosfere Zemlje iz podatkov o lomu sončnih žarkov v njej (Marković, 1968, 79).

¹⁸⁷ Stainer, 1716, 12. Del skice 4 je bil pomotoma izpuščen. Oznake v tekstu se mestoma niso skladate s priloženimi skicama. Skice je verjetno risal posebej najeti umetnik in ne sam študent Erberg.

bili edini astronomi v Ljubljani. Pisec številnih astronomskih razprav Gottscheer je bil dve desetletji starejši od Stainerja, v Ljubljani umrli jezuit Prešeren pa je bil Stainerjev vrstnik.¹⁸⁸

3. Nezasedenost katedre za matematiko v Ljubljani

Podobno kot Stainer je tudi Štajerec Kraus v Ljubljani predaval tako matematiko kot fiziko. Skupaj s Sigismundom Jentschizom (1679–1718) so vsi trije tiskali svoja dela v Ljubljani pod rektorjema Jožefom Spindlerjem (1674–1730) iz Augsburga in Štajercem Maksimilijanom Gallerjem (1669–1750).

Kraus je končal gimnazijo na Dunaju. Med letoma 1700 in 1704 je v Gradcu študiral filozofijo in obenem pomagal pri pouku matematike. Nato je služboval v Celovcu, Judenburgu in v Gradcu. Filozofijo in matematiko je poučeval le v Ljubljani zadnja tri leta pred smrtjo. Leta 1717 so k izpitnim tezam cistercijanca Karla Rodeta pri Krausu v Ljubljani pri vezavi dodali še geografsko delo z matematičnimi vajami.

Krausa je zaradi bolezni pri pouku fizike nadomestil Ljubljančan Jožef de Giorgio (1683–1764). Novega profesorja matematike niso nastavili, tako da je mesto ostalo prazno med leti 1718–1743 in 1744–1747. Premožnejši kolegij v Celovcu je imel bolj reden pouk matematike. Njegove posesti so bile bližje in veliko donosnejše od posesti ljubljanskega kolegija. Celovški jezuiti so si prizadevali celo za status univerze.

4. Kauffmann, ljubljanski profesor matematike, geodezije in gradbeništva¹⁸⁹

Začetki geodetskega šolstva na ozemlju poseljenem s Slovenci segajo v 18. stoletje, ko je pri upravi rudnika živega srebra v Idriji delovala jamomerska, zemljemerska in risarska šola. Boškovičevi uspehi pri geodetskih meritvah so vplivali na številne jezuite, tudi na Kauffmanna, ki je delal na Terezijanišču v času Boškovičevih obiskov leta 1758 in 1763. V istem obdobju so leta 1766 jezuiti v Ljubljani s pomočjo Kranjske kmetijske družbe ustanovili katedro za mehaniko in risanje ter začeli poučevati zidarje in tesarje. Najbolj ugleden profesor na katedri je bil ob Kauffmannu predvsem G. Gruber, ki je poučeval tudi geometrijo, hidravliko, zemljerstvo in zemljemersko risanje. Gruberjevo poučevanje na višjih študijih v Ljubljani je bilo začetek višješolske teoretične inženirske geodezije, ki jo je dopolnjeval praktični pouk meritev in mapiranja na obrtni šoli. Tudi Vega se je pri Gruberju učil nizkih gradenj in mapiranja.

Leta 1766 so v Ljubljani natisnili dvanajst matematičnih tez. Leta 1768 so natisnili dve tezi manj in jih uvrstili za Pogrietschnigovimi tezami iz fizike in tezami iz moralne filozofije. Profesor matematike je bil v tistem času Kauffmann, vendar je bil v naslovnih tez zapisan le profesor filozofije Pogrietschnig. Kandidati so morali poznati osnovne računske operacije s celimi in ulomljenimi algebraskimi količinami in sorazmerjem. Sledila je geometrija z vsemi temeljnimi geometrijskimi izreki: o enakosti kotov ob vzporednicah, o kotu med teti-

¹⁸⁸ Janez Jurij Hočevar (Gottscheer), rojen 2. 10. 1656 v Novem mestu, je leta 1686 v Padovi doktoriral iz prava. 4 leta pozneje pa se je poročil v Ljubljani. Tu je dirigiral večino gledaliških in slavnostnih prireditev, ki so jih ob njegovem času prirejali jezuiti. Z dvema tovarišema je opazoval nebesna telesa iz svoje opazovalnice pod Turnom v današnjem Tivoliju, ki je gotovo imela tudi teleskop. Bil je član Akademije Operozorov in Filharmonikov. Korošec Janez Kersnik Prešeren (Praeschem, 1677–1735), učenec dunajskega profesorja Petra Glasarja (Glaser, 1640–1678) in nekaj časa profesor filozofije v Gorici je iz italijanščine prevedel astrološko delo Jožefa Petra Pinamontija (Grmek, 1963, 286; SBL, 236; Murko, 1974, 30–31; Sommervogel, 7: 1895, 1151).

¹⁸⁹ Vodopivec, 1989, 190–191; Čadež, 1989, 354–358; Lukács, 1988, 2: 692; Kovačič, 1991, 45.

- Catalogus Personarum, et Officiorum Collegii Ljubianensis
S. J. ad annum 1754.
- P. P. Josephus Carl, Doctor, Biblioth. gubernat. 26. April. 1756.
Cui 28. Maij 1759. successit G. B. Ernestus Apfalter.
- P. Franc. Hofes, Min. Prof. Cal. et Janit. sacri Colleg. P. P.
P. Anton. Maister, Prof. Cona. maj. Studios. Prof. in h. scholarum
et h. vial. Catechi apud Ursul. dat puncta exeat. om. in. habet usam
f. ed. S. Aloysij. Cons. 2.
- P. Anton. Purgstall jurat. Con. festiv. Carniol. Ope.
P. Anton. Wolf, Con. Domin. et Eduardo ag. ac Catech. Carniol. in nostros.
Condes. Con. vial. apud Ursul. Ope.
P. Carolus Scher, Prof. alt. schol. Exam. ordin. Deif. Cas. Cons. Dom.
P. Thomas Jetterman, Cur. vial.
P. Edmundus Fritsch, Con. Domin. et Eduardo ag. German. Exhort. Dom. Jai
exeat. German. Ope.
P. Franc. Lav. Schallmayr, Prof. am. Exam. ordin. Prof. Cons. German.
sacri Con. apud Ursul.
- P. Innocentius Truffer, Prof. Log. et Metaph. dat puncta P. P.
P. Joannes Bapt. Urban, Prof. ap. Exhort. Acad.
P. Josephus De Giorgio, Prof. Spir. Monit. Exam. Candid.
P. Josephus Engstler, Prof. Phys. German. et Parlic. Exhort. Dom.
P. Josephus Erbe, Prof. Cas. Exhort. Dom.
P. Josephus Greipl, Con. fest. German. Exhort. Dom. Ope.
P. Josephus Kauffmann, Prof. Mathes. Exhort. et. h. vial. Dom.
P. Laurentius Bogatschnigg, Con. in vial. Ope.
P. Marcus Jemel, Prof. Congreg. Agor. Cons. Dom. Ope.
P. Maximilianus Morawtsche, Procun. Cons. 2.
P. Philippus Neig Schneider, Con. fest. Carniol. in nostros. dat exeat.
Carniol. Rader. Cur. Cas. hospiti. et Dom. Con. adun. in.
P. Procunat. Cons.
P. Sigismundus Rechtenberg, Con. 2.
P. Stephanus Jeper, Regens. German.

Slika 5: Popis ljubljanskih profesorjev leta 1759 s Kauffmannom kot profesorjem matematike (Diar., I/40r 1753^v).

vo in tangento, o vsoti kotov trikotnika, o paraboli, o podobnih trikotnikih, Pitagorov izrek, sinusov in tangensov izrek, izrek o središčnem in obodnem kotu. Geometrijske naloge so bile zastavljene splošno: treba je bilo določiti ploščino paralelogramov, trikotnikov, mnogokotnikov ter kroga in njegovih delov. Računali so tudi površino in prostornino prizme, valja, piramide, stožca ter krogle. Načrtovali so vzporednice in pravokotnice.

Ohranjeni sta po dve različni ljubljanski zbirki vprašanj za izpite iz matematike natisnjeni leta 1771 in 1772. Izpita julija 1771 in julija 1772 sta vsebovala enake teze iz kozmografije, aritmetike in klasične literature in so jih zagovarjali dijaki ob koncu gimnazijskega pouka. Avgusta 1771 pri Kauffmanu in 13. 7. 1772 bržkone pri Dunajčanu Schmidtu so ob koncu prvega letnika višjih študijev izdali povsem različne teze za izpita iz matematike.

Datum	Število študentov	Smer študija	Teme (število izrekov)
Julij 1771	26 ¹⁹⁰	/	Kozmografija (14 vprašanj, 8 nalog), aritmetika (4 naloge), klasična literatura (2)
Avgust 1771	6 ¹⁹¹	Slušatelji prvega letnika matematike in filozofije	Geometrija (6 vprašanj, 34 izrekov, 13 nalog), trigonometrija (6 vprašanj, 6 izrekov, 3 naloge), meroznanstvo (3 vprašanja, 6 nalog), planimetrija (2 vprašanja, 5 izrekov, 10 nalog), geodezija (8 nalog), stereometrija (6 vprašanj, 5 izrekov, 9 nalog), vojna arhitektura (26 vprašanj, 13 izrekov, 9 nalog)
13.7.1772	10 ¹⁹²	Slušatelji matematike	Geometrija, ravninska trigonometrija (8 odstavkov z vprašanji, 12 izrekov, 20 nalog)
Julij 1772	23 ¹⁹³	/	Enako kot julija 1771

Ob končnem izpitu na nižjih študijih v Ljubljani so julija 1771 popisali 26 dijakov, leto pozneje pa tri manj. Polovica gimnazijcev iz leta 1771 je 13. 7. 1772 opravljala izpit iz matematike ob koncu prvega letnika višjih študijev filozofije. Vsi razen treh so se leta 1773 vpisali v zadnji (drugi) letnik filozofije, ki ga je obiskovalo skupno 23 slušateljev v treh razredih.¹⁹⁴ Med gimnazijci iz leta 1771 so štirje opravili končni izpit iz fizike pri Schöttlu leta 1773, potem ko je le eden med njimi 13. 7. 1772 opravil izpit iz matematike. Trije študenti so se po matematičnem izpitu 13. 7. 1772 odločili za opravljanje končnega izpita iz etike naslednje leto, kjer se jim je pridružil še en gimnazijec iz julija 1771.

¹⁹⁰ Od teh jih je sedem pozneje opravilo tudi izpit 13. 7. 1772 ob koncu prvega letnika. Trije študenti, zapisani julija 1771, so opravljal izpit tudi leta 1773 pri G. Schöttlu na koncu drugega letnika skupaj s še enim sošolcem. V nazlovu izpita je bila le pri izpitu julija 1771 omenjena »Aula Academica Gymnasii«, sicer pa vedno »Aula Academica... Collegii«. Končna gimnazijska izpita julija 1771 in julija 1772 so zaradi velikega števila kandidatov opravljal dopoldne in popoldne, kandidati pa so bili v obeh zapisih naštetih kot »*rhetores*«. Pri izpitih na višjih študijih v Ljubljani je bilo kandidatov manj in jih zato niso opravljal dopoldne in popoldne. Tako je bil izpit iz matematike na koncu prvega letnika 13. 7. 1772 le dopoldne. Avgusta 1771 dnevni čas izpita ni bil označen, podobno kot ne pri tedanjih izpitih iz fizike.

¹⁹¹ Dva med študenti sta bila zapisana tudi leta 1772 ob izpitu pri G. Schöttlu.

¹⁹² Pet teh študentov je bilo zapisano tudi v popisu slušateljev drugega letnika filozofije leta 1773.

¹⁹³ Reisp, 1962, 171.

¹⁹⁴ *Auditores philosophiae*, 1773; Rajšp. 1990, 47–48.

EX MATHESI.

I.
Quantitates algebraicas inuicem addere, subtrahere, multiplicare, dividere etc. II. Ad rectam datam ducere parallelam, aut perpendicularem erigere. III. Parallelogrammi, trianguli, polygoni, circuli aream inuenire. IV. Anguli verticales, alterni, externus, et internus ad eandem partem sunt aequales. V. Arcus dimidius, quem chorda subtendit, est mensura anguli ad punctum contactus inter tangentem, et chordam. VI. Quadratum hypothenusae = summae quadratorum laterum. VII. In triangulo rectilineo omnes tres anguli duobus rectis aequantur. VIII. In omni triangulo rectilineo sinus angulorum sunt, vt latera opposita. IX. Item summa duorum laterum est ad differentiam, vt tangens semi summae ad tangentem semi differentiae. X. In parabola quadrata semi ordinarum sunt inter se, vt earum abscissae.
 A. M. D. G.

Slika 6: Kauffmannove izpitne teze iz leta 1768.

Izmed šestih študentov, ki so opravili izpit iz matematike na koncu prvega letnika avgusta 1771 pri Kauffmannu, sta dva leto pozneje opravila izpit iz fizike ob koncu študija pri Schöttlu, kjer sta se jim pridružila še dva druga študenta. Štirje od šestih Kauffmannovih študentov iz leta 1771 in trije od štirih Schöttlovih študentov iz leta 1772 so bili popisani med dvajsetimi študenti poezije na ljubljanski gimnaziji avgusta leta 1769.¹⁹⁵ Tedaj so morali pri splošnem izpitu poznati tudi zlato pravilo in pravilo združevanja pri aritmetiki.

Letnik (skupaj kandidatov)		Poezija (20)	1 (6)	2 (4)
Študent	Kraj rojstva	Avg. 1769	Avg. 1771	Izpit 1772
Andrej Suppanzigh	Zalošče pri Dornberku	+	+	Fizika
Andrej Bratashevitz	Sv. Križ na Goriškem	+	+	Fizika
Matej Locker	Kranjska	+		Fizika
Karel Kampfmüller	Ljubljana	+	+	
Jernej Jenko	Škofja Loka	+	+	

¹⁹⁵ Kauffmann, 1769; *Ljubljanski klasiki*, 1999, 282–283.

TENTAMEN
PUBLICUM
MATHEMATICUM,

QUOD

IN AULA ACADEMICA ARCHIDUCALIS
SOC. JESU COLLEGII LABACENSIS
MENSE AUGUSTO, ANNO M. DCC. LXXI.

EX PRÆLECTIONIBUS

R. P. JOS. KAUFFMANN,
E. SOC. JESU,

MATHESEOS PROFESSORIS PUBLICI, ET ORDINARIJ.

SUBIBUNT

ILLUSTRISS. D. BERNARDUS L. B. A ROSSETTI,
CARN. LABAC.

D. ANDREAS SUPPANZIGH, GORIT. SALIMBERG.
EX SEM. EPISC. AL. SCHELLENB.

D. CAROLUS KAMPPFILLER, CARN. LABAC. EX
SEM. EPISC. AL. SCHIFFER.

D. ANDREAS BRATASHEVITZ, GORIT. EX SAN-
CTA. CRUCE.

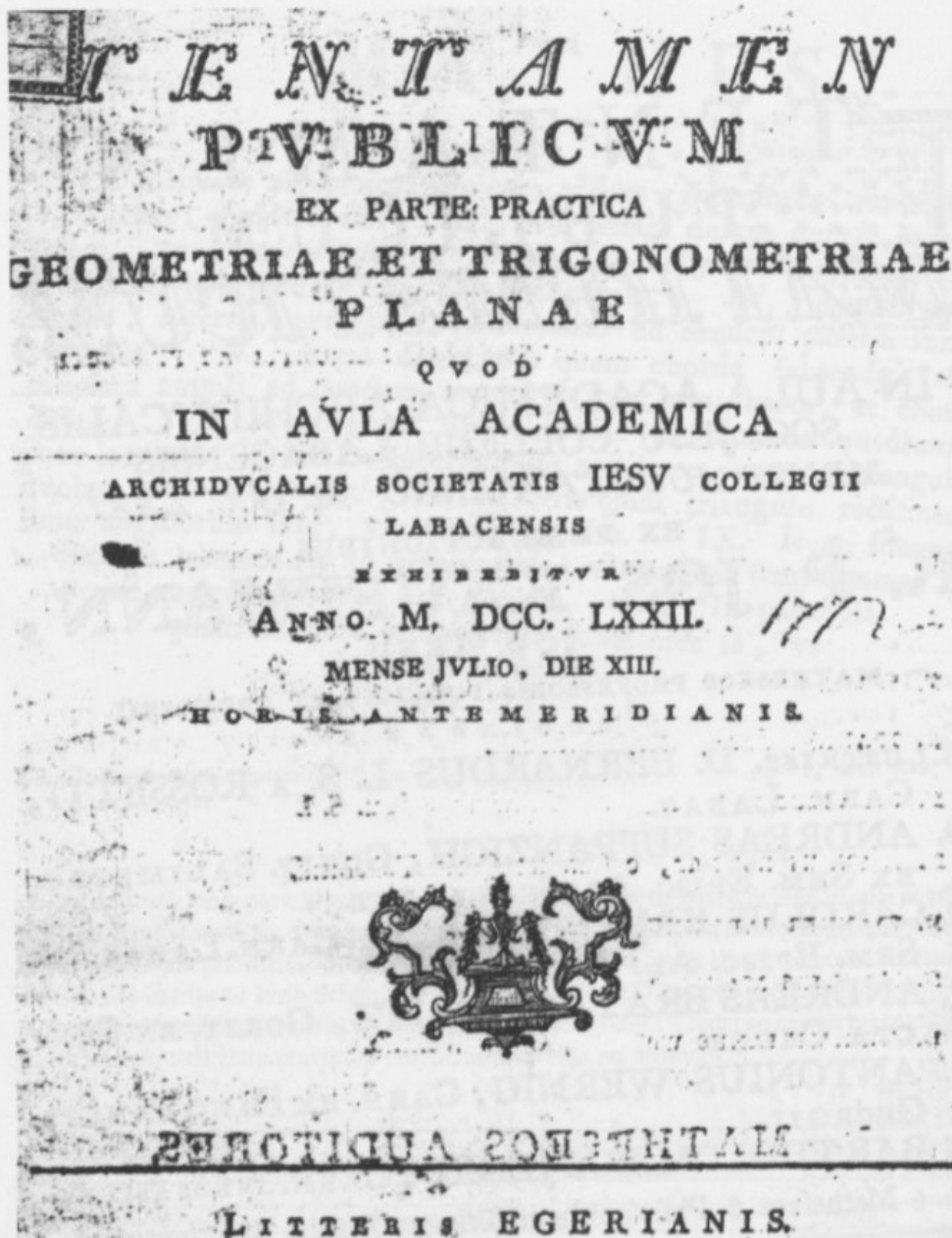
D. ANTONIUS WERNIG, CARN. EX FANO SANCTI
GEORGII.

D. BARTHOLOMÆUS JENKO, CARN. NEUSSENS.

in f. Matheseos & Philosophiæ in Primum Annum Auditores.

LABACI,

LITERIS EGBRIANIS.

Slika 8: Naslovna stran Kauffmannovih izpitnih teze 13. 7. 1772.

Dijaki v zgornji tabeli so obiskovali višje študije filozofije v Ljubljani v letih 1770/71 in 1771/72. Spodnja tabela kaže naslednjo generacijo iz let 1771/72 in 1772/73, ki je zadnja končala višje študije pri jezuitih. Upoštevali smo samo slušatelje zapisane v več kot enem obravnavanem dokumentu. Razen dveh izjem so vsi po končani gimnaziji v Ljubljani zapo-

RESOLVENT

ET

DEMONSTRABUNT:

PERILLUSTRES PRÆNOBILES NOBILES BRUDITI AC PERDOCT
DOMINI

-
- D. AUGUSTINUS KAPPUS DE PICHELSTEIN, Prov. Carn. Labac.
 D. ALOYSIUS DE ARRAMSBERG, Carn. Labac.
 D. IGNATIUS DE IENKENSHEIM, Carn. Locopolit.
 D. STANISLAUS DE ABRAMSBERG, Carn. Labac.
 D. IOANNES FRATNICH, Goritienfis.
 D. IGNATIUS ZUMPER, Boh. Schwoik. e Sem. S. I.
 D. IOANNES BONNES, e Comitatus Gorit. Tolminenf.
 D. IOANNES IABORNIG, Carn. Neofor.
 D. MATHIAS MAUSSER, Carn. Kotsch.
 D. MAXIMILIANUS WREGER, Carn. Weixelb.

MATHESIOS AUDITORES.

Slika 9: Kandidati za izpit pri Kauffmannu 13. 7. 1772.

redoma obiskovali še oba letnika višjih študijev. Drugače kot pri ob koncu nižjih študijev so ob imenih kandidatov za izpite na višjih študijih vedno navajali še kraj rojstva. Večina študentov je bila rojena na Kranjskem, več slušateljev je bilo z Goriške, ostale pokrajine mozarhije pa so bile zastopane le posamič. V Ljubljani (3), Kočevju (3) in Škofji Loki (2) je bila rojena več kot tretjina zadnje generacije, ki je še doštudirala pri jezuitih.

- XIII Ichnographiam integri territorii perficere, aut etiam ex charta in campum transferre.
- XIV Metiri altitudinem accessam vel inaccesam per Goniometricum; umbram, baculos vel speculum.
- XV Declivitatem montis, amnis &c. libellando invenire.
- XVI In triangulo quovis datis tribus non tamen solis angulis invenire reliqua five latera, five angulos per trigonometriam.
- XVII Invenire aream parallelogrammi, trianguli, trapezii, polygoni, circuli & sectoris.
- XVIII Construere figuram regularem quamcunque similem alteri in data ratione, augendo vel minuendo: Triangulum vero simile cuivis alteri.
- XIX. Transformare figuram quamvis, cujus area nota est, in triangulum, parallelogrammum, aut quadratum æquale.
- XX. Triangulum, parallelogrammum, trapezium in quocunque partes æquales dividere.

O. A. M. D. G.

Slika 10: Zadnja stran Kauffmannovih izpitnih teze 13. 7. 1772.

Izpitna vprašanja iz aritmetike ob koncu gimnazijskega pouka so leta 1771 in 1772 vsebovala le nekaj splošnih nalog. Pri izpostavljanju neznanke iz premege ali obratnega sorazmerja so kandidati uporabljali osnovne računске operacije s celimi števili ali z ulomki in sklepní račun. Upoštevali so pravila trgovskega računa pri določanju cene, dobička in izgube. Izračunavali so tudi kvadratne in kubične korene. Pri znanju iz aritmetike je bil poudarek na osnovah in na praktični uporabi računanja, predvsem v trgovini. To je bilo nujno, saj je polovica gimnazijcev z izpitom julija 1771 končala šolanje in se je posvetila praktičnim poklicem.

Letnik (skupaj kandidatov)		Gimnazija (26)	1 (10)	2 (4+4)	2 (23)
Student	Kraj rojstva	Julij 1771	13. 7. 1772	Izpit 1773	Popis 1773
Alojz de Abramsberg	Ljubljana	+	+		+
Janez Bonnes (Bönnner)	Tolmin	+	+	Fizika	+ ¹⁹⁷
Av gust Kappus de Pichelstein	Ljubljana	+	+		
Anton Prevodnig ¹⁹⁶	Mošnje pri Brezjah	+		Fizika	+
Jožef Verwega	Dunaj	+		Fizika	+
Ignac Zumper	Češka	+	+	Fizika	+
Stanislav De Abramsberg	Ljubljana	+	+		
Ignac de Jenkensheim	Škofja Loka	+	+		
Maksimilijan Wreger	Višnja Gora	+	+	Etika	+
Janez Tschinkl	Kočevje	+		Etika	+
Janez Jabornik	Kranjska		+	Etika	+
Maksimilijan Pogatschnig	Škofja Loka ¹⁹⁸	+			+
Janez Stallitz (Stalz)	Železniki	+			+
Valentin Wogatay	Poljane nad Škofjo Loko	+			+
Tomaž Sedej	Ljubljana			Fizika	+

Pri končnem gimnazijskem izpitu so bila fiziki najbližja poglavja o kozmografiji, ki so predvsem matematično obravnavala geografijo Zemlje. Študenti so morali dokazati, da je Zemlja okrogla. Definirati so os Zemlje, tečaja, ekvator, vzporednike, poldnevnik, horizont, zenit in nadir. Opisali so gibanje Sonce po ekliptiki, definirali zodiak, zemljepisno dolžino in širino ter določili strani neba. Iz zemljepisne lege kraja na Zemlji so znali izračunati njegov lokalni čas in dolžino dneva. Poznati so morali tudi podnebja v različnih pasovih, npr. v tropskem in v polarnem, ter naštetati tam živeča ljudstva. Sledile so naloge: pojasniti vzroke za šestmesečno dolžino dneva na tečajih, določiti zemljepisno lego kraja s pomočjo globusa ali zemljevida, določiti lokalne čase in določiti podnebje raznih krajev glede na dolžino dneva.

Teze za izpit slušateljev ob koncu prvega letnika leta 1771 so obsegale predvsem pregled znanja geometrije. Razdeljene so bile na poglavja: geometrija, ravninska trigonometrija, meroslovje, planimetrija, geodezija, stereometrija in vojaško gradbeništvo. Upoštevane izreke, načrtovanja in računanja se danes učimo pri srednješolski evklidski geometriji. Najprej so postavili nekaj vprašanj o osnovnih geometrijskih pojmi, o krogu in mnogokotniku. Nato so zapisali izreke: o kotih z vzporednimi kraki, o skladnosti trikotnikov, o vsoti kotov trikotnika, o podobnosti, o značilnostih ploščin likov, Pitagorov izrek, o krogu, o tangentah in o sekantah. Sledile so načrtovalne naloge, med njimi: vzporednice, pravokotnice, razpolavljanje daljice ali kota, načrtovanje likov, konstrukcija krožnice skozi tri dane točke in postavljanje tangente iz podane točke na krožnico.

V poglavju o ravninski trigonometriji so najprej obravnavali kotne funkcije in njihove logaritme. Nato so naštetili izreke o kotnih funkcijah, pravokotnem in poljubnem trikotniku ter sinusov in tangensov izrek. Naloge so bile navedene na splošno brez številskih podatkov. S trigonometrijo je bilo treba razrešiti poljuben trikotnik tako, da so dijaki iz treh podatkov za stranice in kote poiskali ostale tri.

Pri merjenju in načrtovanju na terenu so kandidati leta 1771 pri vprašanih o meroznanstvu, geodeziji in vojnem gradbeništvu morali poznati tudi nekaj fizike, merskih enot in

¹⁹⁶ Med najboljšimi študenti skupaj z Jabornigom, Zumperjem, Abramspergom in tremi drugimi (Reisp. 1990. 46). Nekoliko drugačni primki v oklepajih so povzeti po drugih virih (*Ljubljanski klasiki*, 1999, 283–284).

¹⁹⁷ Meščan Škofje Loke, po drugih virih naj bi leta 1771 v Ljubljani študiral retoriko star 19 let (*Ljubljanski klasiki*, 1999, 284).

¹⁹⁸ Gojenec škofijskega samostana tako kot Andrej Suppanzigh iz višjega letnika.

merilnih naprav. V nalogah je bilo treba primerjati in pretvarjati tedanje merske enote ter meriti in načrtovati na terenu. Pri nalogah iz geodezije je bilo treba razdeliti različne like na določeno število delov in skice prenesti v naravo.

V obsežnem poglavju o vojaški arhitekturi so dijaki ob koncu prvega letnika odgovarjali na vprašanja o orožju, obrambi, jarkih in utrdbah. Principi so obravnavali gradnjo utrd, njihovo kakovost in položaj. Poznati so morali celo velikosti kotov pri gradnji. Preverjanje znanja so končali z nalogami za načrtovanje jarkov in utrd. Znamenit strokovnjak za vojaško arhitekturo je bil Rieger, ki je postal naslednje leto rektor kolegija v Ljubljani.

V poglavju o planimetriji je Kauffmann spraševal o pojmu ploščine. Zahteval je tudi poznavanje izrekov o ploščinsko enakih likih, o podobnih trikotnikih itd. Nekatere naloge so bile računске, npr. poiskati ploščino kroga in njegovih delov. Druge so bile načrtovalne, med njimi risanje kvadrata ploščinsko enakega mnogokotniku.

Poglavje o prostorski geometriji je vsebovalo vprašanja o geometrijskih telesih: valju, stožcu, krogli in drugih. Izreki so obravnavali prostornino teles. Opisali so prostorninsko enaka telesa in podobna telesa ter ugotovili, da ima piramida tretjino prostornine prizme z enako osnovno ploskvijo in višino. Med računskimi nalogami je bilo treba poiskati površino in prostornino raznih teles, med načrtovalnimi pa so študenti risali mreže pravilnih geometrijskih teles.

Teze za izpit na koncu prvega letnika leta 1772 so vsebovale krajši pregled znanja geometrije in trigonometrije v primerjavi z izpitom pri Kauffmannu leta 1771. Obsegale so le ravninsko geometrijo in trigonometrijo v skrajšani preglednejši obliki s poudarkom na razumevanju osnovnih pojmov in zakonitosti. Posamezna poglavja so bila pri obeh izpitih razdeljena na vprašanja, osnovne izreke in naloge.

Leta 1772 je bil poudarek na vprašanjih: o kotih in njihovi medsebojni legi, o merjenju kotov, o trikotnikih, njihovi skladnosti in podobnosti, o paralelogramu, mnogokotnikih, krogih, kotnih funkcijah in njihovih logaritmih, o ploščinah likov, merskih enotah ter merilnih napravah. Osnovni izreki in naloge so bili leta 1772 podobni, toda manj številni kot prejšnje leto. Od študentov niso zahtevali dokazovanje izrekov. Vselej se niso izražali povsem natančno, saj so izraz »enak« ponekod uporabljali za »sklad-en«, drugje pa za »ploščinsko enak«. Poudarjali so merjenje in načrtovanje na terenu zaradi tedanjih uspehov jezuitov Boškovića, Liesganiga in Scherfferja pri meritvah poldnevnikov v papeški državi in v habsburški monarhiji.

5. Maffeijeve izpitne teze iz matematike, geodezije in balistike

Po Kauffmanovem odhodu je postal profesor matematike na jezuitskem kolegiju v Ljubljani Schmidt, ki je bil obenem še katehet in zapisovalec zgodovine hiše.¹⁹⁹ Razen izpitnih tez ni objavil matematičnih del. Naslednje leto ga je nadomestil Maffei, ki je bil rojen v uradniški družini v Gorici. Po gimnaziji v Gorici je študiral filozofijo in teologijo v Gradcu. Nato je poučeval stavbeništvo na Terezijanišču. Pozneje je bil gimnazijski učitelj v Gorici. Po njegovem odhodu je med letoma 1772 in 1780 fiziko in prirodopis v Gorici poučeval Rečan Augustin Michelazzi (1732–1820), ki je bil leta 1786 in 1787 kandidat za profesorja astronomije na višjih študijih v Ljubljani.²⁰⁰

¹⁹⁹ Diar., I/40r, 1847v/22.

²⁰⁰ Martinović, 1992, 92–94; Korade, 1990/91, 36, 37; Balabanič, 1995, 107; Reisp, 1962, 170.

²⁰¹ Bufon, 1971, 48.

Jeseni leta 1772 je Maffei postal profesor na višjih študijih v Ljubljani. Zasebno je poučeval matematiko tudi barona Žigo Zoisa (1747–1819),²⁰¹ podobno kot pred njim Gruber. Po prepovedi jezuitskega reda je bil 9. 10. 1773 ob enem z G. Schöttlom potrjen za profesorja matematike na liceju v Ljubljani. Kljub protestom je moral Maffei pozneje pod pritiskom vrhovnega nadzornika študijev Herbersteina zapustiti ljubljanski licej.²⁰²

Najboljši Maffeijev študent je bil Vega, ki je leta 1775 končal študij filozofije v Ljubljani skupaj s Kranjčanom Fideliusom Poglajenom in Škofjeločanom Matejem Kalanom.²⁰³ Ob končnem izpitu so Vega in sošolci objavili tudi 187 Maffeijevih tez iz matematike, med njimi pet tez o geodeziji in sedemnajst o balistiki.²⁰⁴ Maffeijeve teze o balistiki so bile zapisane kot zadnje med tezami iz matematike, čeprav njihova vsebina danes sodi k fiziki. V tezi CLXXIV je Maffei opisal parabolo pri metu pod kotom 45 stopinj ter določil maksimalno višino meta pod kotom 15 stopinj. Tudi v tezi CLXXXIV je obravnaval parabolo pri metu ter potrebno količino smodnika za izstrelitev z določeno začetno hitrostjo.

Maffei je pomagal Vegi med študijem v Ljubljani in je močno vplival na njegovo poklicno pot. V zahvalo mu je Vega posvetil drugo izdajo svojega Logaritemsko-trigonometrijskega priročnika leta 1800.

6. Jellove izpitne teze iz matematike

Po Maffeiju je matematiko na ljubljanskem liceju poučeval Jell. Katedro je obdržal dočasne ukinitve filozofskih študijev 20. 10. 1785.

Jellove izpitne teze so vedno tiskali za Ambschllovimi fizikalnimi tezami. Leta 1778 so Jellovi študentje objavili petnajst matematičnih tez. Uporabljali so računske operacije od enostavnega seštevanja do korenov celih in ulomljenih številskih oziroma algebrskih količin. Reševali so enačbe in seštevali številске vrste.

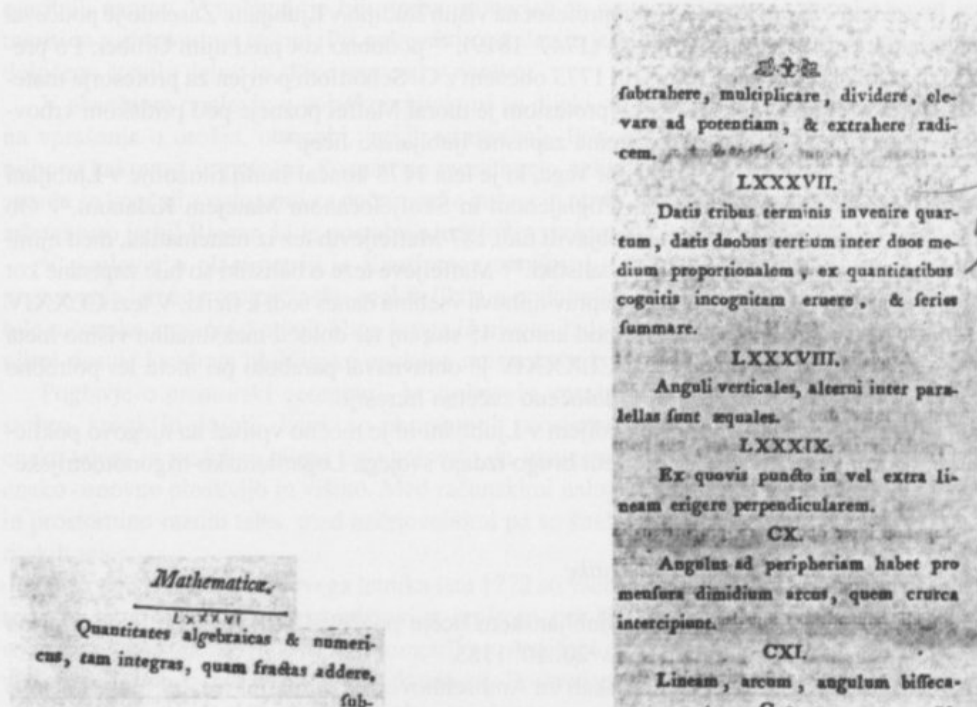
Osnov aritmetike so se dijaki naučili že v nižjih šolah, zato so na liceju več pozornosti posvetili geometrijskim izrekom in nalogam. Osnovna geometrijska dejstva z nekaj trigonometrije so kandidati na izpitu uporabili pri geometrijskem načrtovanju in računanju. Poznali so izreke za kote ob vzporednicah, obodne kote in vsoto kotov v trikotniku. Pri reševanju trikotnikov so uporabljali skladnost, podobnost, Pitagorov, sinusov in tangensov izrek. Risali so pravokotnico na premico, razpolovili daljico ali kot, postavili krožnico skozi tri dane točke, iskali središče dane krožnice, itd. Poznali so enačbe za prostornino prizme, valja, piramide, stožca in krogle. Računali so ploščino paralelograma ali poljubnega mnogokotnika, ki so mu znali poiskati ploščinsko enak trikotnik. Vendar naloge niso vsebovale številskih podatkov, ki jih sicer ni manjkalo v tedanjih učbenikih.²⁰⁵

²⁰² Sitar, 1983, 49; Čermelj, 1954, 12–13.

²⁰³ Čermelj, 1954, 13. Poleg Maffeija in G. Schöttla je bil med izpraševalci tudi Tschokel. Po prepovedi jezuitskega reda leta 1773 je Andrej Conti na višjih študijih v Ljubljani poučeval etiko kot začasni profesor do 29. 11. 1773. Za njim je mesto prevzel Herbersteinov zaupnik Franc Pogačnik, ki je študij cerkvenega prava končal pri poznejšemu ljubljanskemu rektorju Riegerju na Dunaju. Logiko in metafiziko je do 29. 11. 1773 poučeval začasni profesor Jurij Japelj (1744–1807). Zamenjal ga je Anton Tschokel z Dunaja, ki je bil Herbersteinov zaupnik in nasprotnik Maffeija in Schöttla. Nekaj dni po Tschoklovi smrti 8. 4. 1779 ga je zamenjal Jožef Nowak (Novak), ki je bil rojen leta 1747 v Ljubljani. Leta 1767 je naredil redovne zaobljube in postal profes cistercijanske opatije v Stični, ki jo je za nekaj časa tudi zapustil. Kljub hkratni profesuri v Ljubljani je bil ob ukinitvi samostana v Stični leta 1784 tam arhivar in opatov tajnik (Schmidt, 1963, 1: 265–267, 269; Mlinarič, 1995, 796, 858).

²⁰⁴ Maffei, 1775, 30–32 (teze 90–94, 171–187).

²⁰⁵ Umek, 1998, 102.

Slika 11: Jellove izpitne teze iz leta 1778).

Goriški profesor Friz

Friz je med vsemi profesorji matematike na obravnavanih kolegijih pred 20. stoletjem objavil največ, kar 17 del. Rojen je bil v nemški družini v Barceloni, kjer je v večjezičnem okolju dobil podlago za poznejše poznavanje številnih jezikov. Matematiko je poučeval le tri leta pred prepovedjo Družbe v Gorici. Tam je živel dve desetletji, vendar ni objavil novih knjig.

Leta 1741 je prevedel kritiko kartezijancev, ki jo je objavil francoski fizik Gaston Pardies (1636–1673) z jezuitskega kolegija Clermont v Parizu. Pardies je bil znan po svoji polemiki z Newtonom o teoriji barv. Pardiesova teorija barv je bila srednja pot med Aristotelom in kartezijanci; Newton je njegove kritike upošteval.²⁰⁶

Orlandov pouk matematike v Trstu in na Reki

Pouk matematike v habsburških obmorskih središčih v Trstu in na Reki se je razvijal drugače kot v Ljubljani, Gorici in Celovcu. Njegovi začetki so povezani predvsem z delom jezuita F. Orlanda.

²⁰⁶ Ziggelaar, 1971, 86, 203.

ASSERTIONES
EX UNIVERSA
PHYSICA

ET
MATHESI ELEMENTARI

QUAS
IN AULA ACADEMICA
ARCHIDUCALIS GYMNASII
LABACENSIS

EX PRÆLECTIONIBUS
MARTINI JEELL
CÆS. REG. MATH. ELEM. PROF.
PUBL. ORD.

ANTONII AMBSHELL
AA. LL. AC PHIL. DOCT. NEC NON
CÆS. REG. PHYS. PROF. P. O.

Mense Augusto die

ANNO MDCCLXXIX.

PROPUGNABIT
R. ac P. D. WOLFGANGUS MUHA
CARN. CORGNIAL. PHIL. IN II. ANNUM
AUDITOR.

LABACI TYPIS EGERIANIS.

Na Reki je živelo več generacij italjanske plemiške družine Orlando. Anton Jakob Orlando, oče F. Orlando, je bil med letoma 1730 in 1732 sodnik, od leta 1734 pa upravnik mesta Reka. Mati Barbara je bila hrvaškega rodu.²⁰⁷

Leta 1753 je postal F. Orlando profesor matematike na jezuitskem kolegiju v Trstu, 10. 8. 1754 pa je organiziral pouk na pomorski in trgovski šoli. Za predstojnika šole v Trstu so ga pripravljali že med noviciatom na Dunaju. Med Orlandovimi sošolei na filozofiji v Gradeu je bil med letoma 1743 in 1745 tudi J. K. Sehöttl iz Steyra, poznejši profesor matematike v Celoveu in Ljubljani. Orlandova profesorja matematike na Dunaju sta bila Erasmus Frölich (Fröhloch, 1700–1758) in Paulus Wimmerl (1707–1765), ki sta pet let prej poučevala tudi ljubljanska profesorja matematike Hallerja in B. F. Erberga. Frölich je objavil skoraj trideset knjig o matematiki, rodoslovju in numizmatiki.

Pomorska šola v Trstu je imela dva letnika. Pouk se je začel vsako drugo leto, saj je bil Orlando edini usposobljeni profesor. Orlando je vodil tudi redni letni tečaj, ki so ga obiskovali pomorščaki, ki so že daljši čas opravljali pomembne funkcije na ladjah.²⁰⁸

Orlandova šola je usposabljala predvsem ladijske kapitane. Med osemindvajsetimi študenti jih je med letoma 1754 in 1756 osemnajst govorilo tudi »kranjski« jeziki. Leta 1757/58 so bili med desetimi študenti trije kranjsko govoreči.²⁰⁹ Po nepopolnih podatkih je pri Orlando diplomiralo vsaj osem Slovencev na redni šoli in štirje na rednem letnem navtičnem tečaju v Trstu med letoma 1754–1774.²¹⁰ Čeprav Orlando ni znal kranjsko oziroma slovensko, je bilo veliko njegovih študentov slovenskega rodu.

Orlando je poučeval med osmo in deseto uro dopoldne. V prvem letniku je obravnaval aritmetiko, geometrijo in ravninsko trigonometrijo, v drugem pa sferično trigonometrijo, astronomijo, geometrijo in pilotiranje.²¹¹ Od leta 1768 dalje so aritmetiko poučevali v vseh razredih tržaškega kolegija.

Pomorsko šolo v Trstu je večkrat obiskal G. Gruber, ki je poučeval brodarstvo na katedri za risanje, geometrijo, mehaniko in hidravliko jezuitskega kolegija v Ljubljani. Tako tržaški kot ljubljanski študenti so se ukvarjali z modelarstvom.²¹²

Po prepovedi Družbe leta 1773 so tržaško pomorsko šolo, knjige in učila preselili na Reko. Tam je Orlando leta 1774 nadaljeval s poukom v prostorih Književne akademije, nekdanjega kolegija. Orlandovi učenci v Trstu so bili leta 1756 stari od 20 do 34 let, leta 1757/58 pa 21 do 34 let. Na Reki je imel leta 1782/83 mnogo mlajše študente stare od 14 do 20 let. Na Orlandovo šolo v Trstu so se dijaki vpisovali po končanih filozofskih študijah, na Reki pa že po končanih nižjih študijah.

Pred Orlandovim prihodom na Reki niso imeli posebnega profesorja matematike na filozofskih študijah, ki so jih ustanovili leta 1725/26 s predavanji poznejšega rektorja Udalrika Bonbardija. Zato so profesorji fizike morali študente naučiti nekaj matematike, da so lahko sledili pouku. Od leta 1767 do odhoda v Ljubljano 22. 10. 1768 je filozofijo na Reki predaval G. Sehöttl. Leta 1771 so reški študenti zagovarjali teze iz filozofije tudi s posebnimi vprašanji iz matematike.²¹³

²⁰⁷ Korade, 1995, 89; Franušić, 1995, 190.

²⁰⁸ Pahor, 1970, 48.

²⁰⁹ Korade, 1995, 88, 90, 104–107, 117–118; Franušić, 1995, 192, 196.

²¹⁰ Pahor, 1970, 48, 79, 82, 94.

²¹¹ Zovatto, 1992, 243–244. Po drugih virih (Korade, 1995, 90) sta bili zadnji dve področji pouka v drugem letniku matematična geografija in hidrografija.

²¹² Pahor, 1981, 13, 25, 34, 35.

²¹³ Vanino, 1987, 221.

Po Orlandovi smrti je navtična šola na Reki prenehala delovati; ponovno so jo odprli leta 1808.²¹⁴ Že leta 1777 so knjige in instrumente vmili z Reke v Trst. Leta 1783 so spet začeli s pomorsko šolo v Trstu; delovala je v pisarni stare mestne palače. Katedro za navtiko in matematiko je prevzel Capuano, po njegovi smrti pa Orlandov študent iz let 1772–1774 Andrej Stadler.²¹⁵

Zaključek

Profesorjev matematike na jezuitskih kolegijih niso menjavali vsako leto tako kot profesorje fizike. Najstarejši med uglednimi jezuitskimi matematiki je bil Clavius, profesor matematike na rimskem kolegiju med leti 1564–1571, 1576–1584 in 1587–1595. Kljub njegovim dosežkom je poučevanje matematike ali fizike znotraj filozofije ostalo le nižja stopnica v karieri jezuitskega učitelja. Višje so cenili profesorje teologije, še višje pa različne vodilne funkcije. Zato je večina profesorjev matematike pozneje prevzela druge dolžnosti. Seveda so bile tudi izjeme, denimo Bošković, ki je poučeval matematiko med leti 1740–1750 in 1752–1760 na rimskem kolegiju.

Profesorji matematike v Celovcu, Gorici, Ljubljani in Trstu so objavili razmeroma malo matematičnih del, čeprav sta v Celovcu poučevala tudi pozneje slavna dunajska profesorja Traber in Mayr. Ljubljanski profesorji matematike so v skoraj sedmih desetletjih do leta 1773 objavili skupno sedem matematičnih, astronomskih in fizikalnih originalnih del, več pa jih je ostalo v rokopisu. Manj so o matematičnih znanostih objavljali goriški matematiki.²¹⁶ 23. 8. 1800 je Vega zapisal v četrtem zvezku svojega matematično-fizikalnega učbenika: »Najlepše plačilo za svoje dosedanje matematično delovanje sprejemam z dovoljenjem, da smem svetu javno povedati, da sem postavil temelj svoji književni izobrazbi na ljubljanskem liceju...«

Neobjavljeni viri z razlago okrajšav

AHZ – Arhiv Hrvatske, Zagreb.

Anonimno. Začetek 18. stoletja. *Praxis arithmetica in tres partes divisa*. 181 listov 95x125 mm. AS, I 3d, št. 79.

AS – Arhiv Slovenije v Ljubljani.

AST – Archivio di Stato di Trieste.

Diar. – *Diarium p. ministri...* (AS, Zbirka rokopisov, I/35r (1. 12. 1694–31. 12. 1706), I/36r (1. 1. 1707–31. 12. 1711), I/37r (1. 1. 1712–31. 12. 1721), I/38r (1. 1. 1722–31. 10. 1736)); *Diarium praefecturae scholarum...* (I/39r (1. 11. 1736–31. 12. 1753), I/40r (1. 1. 1754–29. 7. 1772)).

Družba – Družba Jezusova (Societas Jesu).

Erberg – Knjižnična števila v abecednem avtorskem katalogu knjižnice Jožefa Klasanca Erberga (1771–1843) iz leta 1798 (AS, GrA, I Dol (Lustthaler Archiv) knjigi 17 in 18).

J – Knjižnična števila v katalogu nekdanjih jezuitskih knjig *Verzeichniss der vom Feuer geretteten Bücher des gewesten Collegii S.J.* 1775. NUK. Rokopisni oddelek, 31/83.

²¹⁴ Korade, 1995, 90, 104, 117, 141; Franušić, 1995, 192–193.

²¹⁵ Lovato, 1959, 137; Zovatto, 1992, 243–244, 246, 250, 253; Korade, 1992, 267; Franušić, 1995, 195–196.

Leta 1933 so šolo za matematiko in navtiko v Trstu preimenovali v sodobni »Istituto Tecnico Nautico«.

²¹⁶ Več sta pozneje na licejih v Ljubljani in Celovcu objavljala profesorja matematike Karel Hummel (1801–1879) in benediktinec Luka Karel Robida (1804–1877).

NM – Signature v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani.

NUK – Signature v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani.

SB – Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

SK – Semeniška knjižnica v Ljubljani.

Terezijanišče – Theresianum, elitni jezuitski kolegij (akademija) na Dunaju namenjen plemiškim sinovom.

Teze – Trditve ali vprašanja, navadno brez odgovorov, ki so jih študenti višjih študijev javno zagovarjali ob koncu leta.

Theiss, Joseph. 1712. *Parv 2da Philosophici Tractatus in VIII Libros Physicorum Aristotelis, sive de Physica Auscultatione. Tradita a R. P. Josepho Theiss philosophia professoris e Socte Jesu ordinario et excerpta a Leopoldo Friderico a Breckerfeldt, in Gymnasio Labacensi... Dies 7 Mense Septembri Anno MDCCXII.* 253 listov 185 x 140 mm. NUK. Ms 316.

W – Knjižnično število v katalogu Franca Ksaverja Wildeja iz leta 1803.

ZML – Zgodovinski muzej v Ljubljani.

Literatura in objavljeni viri

Aguilonius, Franciscus. 1613. *Opticorum libri sex.* Antwerpen: Palatin.

Aracil, Alfredo. 1998. *Juego y artificio.* Madrid: Cátedra.

Auditores philosophiae in archiducali academia collegii Societatis Jesu Labacensis anno MDC-CLXXIII. 1773. (NM-9210).

Benedetič, Ana. 1981. *Pot do slovenske univerze.* Ljubljana: Partizanska knjiga.

Benedetič, Ana. 1999. *Poti do univerze.* Ljubljana: Studia humanitatis.

Biwald, Leopold Gottlieb. 1775. *Animadversionem in Extractum et Crisin Censoris Berolinensis circa Systema Boscovich.* Graecii.

Balabanič, Josip. 1995. *Padri gesuiti naturalisti: Giuseppe Agosti, Francesco Saverio Wulfen e Agostino Michelazzi. I Gesuiti e gli Asburgo.* 102–114.

Breckerfeld, Franc. 1733–1734. *Manuale Horographicum, in quo omnigena horologia, tam solarum quam lunaria delineandi artificium facili et clara methodo exponitur. Pars I. et II.* Cassoviae: Typ. Acad. (J-454)

Brglez, Alja. 1999. Uvod v Benedetič, 1999: 21–24.

Bufon, Zmago. 1971. *Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju. Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike.* 1: 15–77.

Catalogus *Personarum & Officium Provinciae Austriae Societatis Jesu. Pro Anno 1753.* (NUK – 14318).

Ciperle, Jože. 1980. *Ljubljanska gimnazija (1773–1808).* I. del. *Kronika.* 28: 112–127.

Ciperle, Jože. 2001. *Podoba velikega učilišča ljubljanskega. Licej v Ljubljani 1800–1848.* Ljubljana: Slovenska matica.

Corradino, Saverio. 1993. Athanasius Kircher: »Damnatio Memoriae« e revisione in atto. *Archivum Historicum Societatis Iesu.* 59/117: 3–26.

Corradino, Saverio. 1993. L'«Ars Magna Lucis et Umbrae» di Athanasius Kircher. *Archivum Historicum Societatis Iesu.* 62/124: 249–279.

Čadež, Vladimir. 1989. *Enciklopedija Slovenije.* 3: 354–358.

Čermelj, Lavo. 1954. *Jurij Vega.* Ljubljana: MK.

Čop, Matija. 1828–1831. *Katalog licejske knjižnice.* NUK, rokopisni oddelek.

Dežman, Karel. 1856. *Einiges über die naturwissenschaftlichen Forschungen in Krain. Jahreshefte des Vereines des krainischen Landes Museums.* Laibach: 8–12.

Dolinar, France-Martin. 1976. *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597–1704. Dissertatio ad Doctoratum in Facultate Historiae Ecclesiasticae Pontificiae Universitatis Gregoriana.* Ljubljana.

Dutour, Étienne François. 1768. *De la diffraction de la lumière. Mém. des sav. Étrang.* 5: 365.

- Dutour, Étienne François. 1784. *J. de phys. de Rozier*. 6: 135, 412;
- Enciklopedija Slovenije*. 1989. 3. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Erberg, Janez Adam. 1687. *Conclusiones ex Univerza Philosophia*. Graecii.
- Fischer, Karl Adolf Franz. 1978. Jesuiten-Mathematiker in der deutschen Assistenz bis 1773. *Archivum Historicum Societatis Jesu*. 47/93: 159-224.
- Fischer, Karl Adolf Franz. 1983. Jesuiten-Mathematiker in der französischen und italienischen Assistenz bis 1762 bzw. 1773. *Archivum Historicum Societatis Jesu*. 52/103: 52-92.
- Fletcher, John (ur). 1988. *Athanasius Kircher und seine Beziehung zum gelehrten Europa seiner Zeit*. Wiesbaden: in Kommission bei Otto Harrassowitz.
- Franušić, Boris. 1992. Franjo Ksaver Orlando, osnivač prvih pomorskih škola na Jadranu. *Isusovci u Ilirvaia*. 74-86. (Prevod: 1995. Francesco Saverio Orlando, fondatore delle prime scuole nautiche dell'Adriatico. *I Gesuiti e gli Asburgo*. 190-200).
- Fresnel, Augustine. 1816. *Deuxième memoire sur la diffraction de la lumière et Supplément*. Paris.
- Fresnel, Augustine. 1826. *Memoire sur la diffraction de la lumière, couronné par l'Académie des Sciences. Annales de chimie et de physique, Paris*. (oddano 29. 7. 1818 za nagrado, ki jo je pariška akademija razpisala 17. 3. 1817).
- Galilei, Galileo. 1613. *Istoria e dimostrazioni intorno alle Macchie Solari a loro accidenti, comprese in tre lettere scritte all'illustrissimo signor Marco Velseri, linceo, duumviro d'Augusta, consigliere di sua maestà cesarea dal signor Galileo Galilei linceo, nobile fiorentino, filosofo e matematico primario del sereniss. d. Cossimo II gran duca di Toscana. Si aggiungono nel fine le lettere e disquisizioni del finto Apelle*. In Roma: Appreso Giacomo Mascardi, MDCXIII.
- I Gesuiti e gli Asburgo*. (ur. Sergio Galimberti, Mariano Malý). 1992. Trst: Lint.
- Grasselli, Jože. 1998. O jezuitih matematikih. *Jezuitski kolegij v Ljubljani*. 105-110.
- Grimaldi, Francesco Maria. 1665. *Physico-Mathesis de Lumine, Caloribus et Iride alliisque annexis, libri II*. Bononiae.
- Grmek, Mirko Dražen. 1963. Rukovet starih medicinskih, matematičko-fizičkih, astronomskih, kemijskih i prirodoslovnih rukopisa sačuvanih u Hrvatskoj i Sloveniji. *Rasprave i grada za povijest nauka. JAZU, Zagreb*. 1: 259-342.
- Heilbron, John L. 1993. Weighing Imponderables and Other Quantitative Science Around 1800. *IISPS. Supplement*. 24/1: 1-337.
- Herbert, baron Joseph. 1773. *Dissertatio de igne*. Viennae: Trattner (W-1508; NUK-8390).
- Ignacijeva karizma na Slovenskem, razstava pri sv. Jakobu*. 1990. Kranj: Gorenjski tiski.
- Isusovačka baština u Ilirvaia*. 1992. Zagreb: Muzejsko-galerijski centar.
- Jezuiti na Slovenskem*. 1992. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove.
- Jezuitski kolegij v Ljubljani* (ur. Vincenc Rajšp). 1998. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove.
- Kaschutnigg, Janez Krstnik. 1754. *Prima elementa Arithmeticae, Algebrae, Trigonometriae planae et sphaericae, Architecturae civilis et militaris, Academicis praelectionibus accomodata*. Graecii: Typis Widmanstani.
- Kircher, Athanasius. 1646. *Athanasii Kircheri Fuldensis Bvchonii e Soc. IESU Presbyteri Olim in Herbipolensi, & Avenionensi Societatis IESU Gymnasis Orientalium linguarum, et Mathesos, nunc huius in Romano Collegio Professoris Ordinarii Ars Magna Lucis et Umbrae, In decem Libros digesta Quibus Admiranda Lucis et Umbrae in mundo, atque adeò universa natura, vires effectusq. uti nova, ita varia nouorum reconditorumq. speciminum exhibitione, ad varios mortalium usus, panduntur. Cum Priuilegio Sac. Caesar. Maiestatis*. Romae: Sumptibus Hermanni Scheus. MDCXLVI: Ex Typographia Ludovici Grignani. Superiorum Permissu. Liber I Physiologia Lucis, Sciasiphia, Ars Chromatica. Liber Primus Physiologia Lucis & Umbrae. Pars Prima Photosophia, sive de lucidis mundi corporibus, luminisque ab iis profluentis naturae & affectione.
- Kobav, Andrej. 1643. *Vindiciae Astronomiae theticae pro Dionysio Exiguo, abbate Romano, contra eximios chronographos praeterpropter summos itos aeram vulgarem usurpantes seu nato, motuo redi-vivoque Iesu homini Deo de incarnationis passionisque anno MDCXXXIII Mense_ Die_ vota dissertatio*. Viennae: Greg. Gelbhaar.

- Korade, Mijo. 1990/91. Filozofska i prirodnoznanstvena djela profesora filozofije u 18. stoljeću. *Vrela i prinosi*. 18: 21–67.
- Korade, Mijo. 1992. Rad Družbe Isusove. *Isusovačka baština u Hrvata*. 235–274.
- Korade, Mijo. 1995. Građa za povijest nautičke škole u Trstu i Rijeci (1753–1783). *Vrela i prinosi*. 20: 89–144.
- Kovačič, Lojze. 1993. Erberg Bernhard Ferdinand, profesor matematike in filozofije: (1718–1773). *Slovenski jezuiti*. 27/3: 68–69.
- Ljubljanski klasiki 1563–1965*. 1999. (ur. Živka Črnivec in drugi). Ljubljana: Maturanti klasične gimnazije.
- Lovato, Italo. 1959. I Gesuiti a Gorizia (1615–1773). *Studi Goriziani*. Januar-Junij. 25: 85–141.
- Lukács, Ladislaus S.J. 1982. *Catalogi presonarum et officiorum Provinciae Austriae S.I. II (1601–1640)*. Romae: Institutum Historicum S.I.
- Lukács, Ladislaus S.J. 1987. *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1555–1773), I-III*. Romae: Institutum Historicum S.I.
- Lukács, Ladislaus S.J. 1988. *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1555–1773), II-III*. Romae: Institutum Historicum S.I.
- MacDonell, Joseph. 1989. *Jesuit Geometers. A Study of Fifty-six Prominent Jesuit Geometers During the First Two Centuries of Jesuit History*. Saint Louis: Institut of Jesuit Sources.
- De Mairan, Jean Jacques D'Ortous (Dortoux, D'Ortous). 1738. De la diffraction. *Mém. de l'anc. Acad. des Sci*. 53.
- Maitte, Bernard. 1981. *La lumière*. Paris: Éditions du Seul.
- Marković, Željko. 1968–1969. *Ruđe Bošković*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslovenske akademije.
- Martinović, Ivica. 1992. Filozofska i prirodnoznanstvena istraživanja hrvatskih isusovaca od Markantuna de Dominisa do Josipa Franje Domina. *Isusovačka baština u Hrvata*. 77–85.
- Martinović, Ivica. 1992. Ljetopis filozofskih i prirodnoznanstvenih istraživanja hrvatskih isusovaca. *Isusovačka baština u Hrvata*. 87–97.
- Mayr, Joannis Baptistae. 1678. *Catalogus Librorum qui Nundinis Labacensibus Autumnalibus in Officina Libraria Joannis Baptistae Mayr, Venales prostant. Anno M.DCC.LXXXVIII*. Ljubljana. (2: 1966. Ljubljana: Mladinska knjiga).
- Mladženović, Milorad. 1985. *Razvoj fizike, Optika*. Beograd: IRO, Građevinska knjiga.
- Mlinarič, Jože. 1995. *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Dolenjska založba.
- Murko, Vladimir. 1974. Starejši slovenski znanstveniki in njihova vloga v evropski zgodovini – Astronomi. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*. 2: 11–41.
- Pahor, Miroslav. 1981. Gabrijel Gruber ali ladjedelstvo-navtika-navigacija. *Slovensko morje in zaledje. Zbornik za humanistične, naravoslovne in družboslovne raziskave, Koper*. št. 4–5. 11–40.
- Pardies, Gaston. 1672. *Discours de la connaissance des bestes*. Paris: Chez Sébastien Mabre-Cramoisy.
- Poggendorff Johann Christian. 1863–1898. *Biographisch-Literarisches Hadwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften von J.C. Poggendorff, I-II*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth. (Ponatis. 1965. Amsterdam: B. M. Israël N.V.).
- Pavlič, Slavica. 2000. *Sto znamenitih osebnosti v šolstvu na Slovenskem*. Ljubljana: Koledarska zbirka.
- Pivec-Stele, Melita. 1969. Promocije Slovencev na graški univerzi 1728. *Kronika*. 2: 112.
- Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu*. 1599. Napoli. Ponatis: Antwerpen 1635.
- Reisp, Branko. 1962. Višje šole na slovenskem ozemlju v XVII. in XVIII. stoletju. *Kronika*. 10: 163–172.
- Reisp, Branko. 1990. Izbor tiskov jezuitskih avtorjev in institucij 17. in 18. stoletja iz knjižnice Narodnega muzeja v Ljubljani. *Ignacijeva karizma na Slovenskem*. 43–67.
- Rossi, Paolo. 1997. *La nascita della scienza moderna in Europa*. Roma-Bari: Editori Laterza.
- Rubinowicz, Woyciech. 1966. *Die Beugungswelle in der Kirchoffschen Theorie der Beugung*. 2. izdaja. Berlin-Heidelberg-New York-Warszawa: Springer-Verlag.
- SBL – *Slovenski biografski leksikon*, Ljubljana: Jugoslovenska tiskarna. 1: 1925–1932; Ljubljana. 2: 1933–1952; Ljubljana: SAZU. 3: 1960–1971; Ljubljana: SAZU. 4: 1980–1991.

- Scheiner, Christophorus. 1626–1630. *Rosa Ursina sive sol ex admirando facularum & macularum suarum phoenomeno varius necnon circa centrum suum & axem fixum ab occasu in ortum annua circeq. Alium axem mobilem ab ortu in occasum conversione quasi menstrua super polos proprios. Lib. IV mobilis ostens a Ch. Scheiner.* Braccani: apud And. Paumgartner.
- Schmidt, Vlado. 1963. *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. I del.* Ljubljana: DZS.
- Schott, Gaspar. 1664. *Physica curiosa, seu mirabilia naturae et artis.* Herbipoli: Ender.
- Schöttl, Gregor. 1772. *Tentamen Physicum de Igne, et Luce, quod in Aula Academica Archiducalis Societatis Iesu collegii Labaci Anno M.DCC.LXXII. ex Praelectionibus R.P. Gregorii Schöttl e Soc. Jesu Phys. Prof. Pub. Ord. Subibunt Perdoct. D. Andr. Brataschevitz, ex Comit. Gorit. Perdoct. D. Matthaeus Locker, Carn. Prenskov. Perdoct. D. Georgius Suppan, Carn. Rathmonst. Perdoct. D. Andr. Suppanzig ex Comit. Gorit. Physicae Auditores.* Labaci: Litteris Egerianis.
- Schöttl, Gregor. 1773. *Tentamen Physicum ex Astronomia Physica quod in Aula Academica Archiducalis Societatis Jesu Collegi Labaci Anno M.DCC.LXXIII. ex Praelectionibus R.P. Gregor Schöttl e Soc. Jesu Phys. Prof. Publ. et Ord. Subibunt. Perdoct. D. Joann Bonnes, Carn. Tolmin. Perdoct. D. Ant. Prevodnig, Carn. Mösch. Perdoct. D. Thom. Sedey, Civ. Carn. Labac. Perdoc. D. Jos. Verwega, Austr. Vienn. Philosophiae in 2dum annum Auditores.* Labaci: Typis Joannis Friderici Eger, Inclyt. Provinc. Carn. Typographi.
- Sitar, Sandi. 1983. *Jurij Vega.* Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Smole, Majda. 1982. *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana: DZS.
- Sommervogel, Carlos. 1890–1900. *Bibliothèque de le Compagnie de Jésus, Première partie: Bibliographie par les Pères Augustin et Aloys de Backer, Nouvelle Édition par Carlos Sommervogel, S. J. Strasbourgeois, Bruxelles-Paris: publiée par la province de Belgique, Tome I-IX.*
- Spessot, Francesco. 1925. *Primordi, incremento e sviluppo delle istituzioni gesuitiche di Gorizia (1615–1773).* *Studi Goriziani.* 3: 83–142.
- Stoeger, Joannes Nep. 1855. *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempora.* Viennae: Typis congregationis mechitharisticae.
- Taufserer, Innocenc. 1760. *Tentamen Publicum ex Universa Philosophia, Quod In Archi-Ducali, & Academico Soc. JESU Collegio Labaci ex praelectionibus r. p. Innocentii Taufserer Soc. Jesu Phil. Prof. Publ. & Ord. Subiverunt Perillust. D. Aloysius Vermati, de Vermesfeld, Carn. Lab. Nobilis D. Antonius Feichtinger, Carn. Locopolitanus. Prolusionis loco Explanabuntur Phaenomina motus Astrorum Systematis Copernicani.* Labaci: Typis Joannis Georgii Heptner, Inclyt. Provinciae Carnioliae Typographi, Anno 1760.
- Torrini, Maurizio. 1979. *Dopo Galileo una polemica scientifica (1684–1711).* Firenze: Accademia Toscana di scienze e lettere «La colombaria», «studi» LIV, Leo S. Olschki editore.
- Ševarlić, Branimir M. 1986. *Kratka zgodovina astronomije. 2. del: Od Newtona do današnjih dni.* Ljubljana: DMFA.
- Umek, Francka. 1998. *Matematika v jezuitskem kolegiju in primerjava programa z današnjim. Jezuitski kolegij v Ljubljani.* 101–104.
- Vanino, Miroslav. 1987. *Isusovci i hrvatski narod, II.* Zagreb: Filozofsko-teološki institut družbe Isusove.
- Vodopivec, Florijan. 1989. *Geodezija. Enciklopedija Slovenije.* 3: 190–191;
- Wallace, William A. 1984. *Galileo and his sources. The Heritage of the Collegio Romano in Galileo's Science.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Wilde, Emil. 1838. *Geschichte der Optik vom Ursprunge dieser Wissenschaft bis auf die gegenwärtige Zeit. Erster Theil.* Berlin: Rücker und Püchler.
- Young, Thomas. 1807. *Course of Lectures on Natural Philosophy and Mechanical Arts.* London.
- Zenko, Franjo. 1983. *Aristotelizam od Petrića do Boškovića.* Zagreb: Globus.
- Ziggelaar August. S.J. 1971. *Le physicien Gaston Pardies S.J. (1636–1673).* København: Odense University Press.
- Zovatto, Pietro. 1992. *Jezuitski kolegij v Trstu. Jezuiti na Slovenskem.* 235–254. Dopoljnjeni prevod: 1995. *Il collegio dei Gesuiti di Trieste tra umanesimo e pastorale. I Gesuiti e gli Asburgo.* 235–254.

Summary

Jesuit professors of mathematics at higher studies in Ljubljana, Klagenfurt, Gorizia, Trieste and Fiume: their works in mathematics and physics

Stanislav Južnič

On the occasion of the two-hundredth anniversary of Jurij Vega the author has assembled biographical and bibliographical data on Jesuit professors of mathematics who were teaching in Ljubljana, Klagenfurt, Gorizia, Trieste and Rijeka, and on former Jesuits who were teaching mathematics in Ljubljana after the order had been prohibited.

A comparison has been made of the achievements of the most prominent teachers of mathematics. Aside from the published works, the author has also considered the preserved manuscripts and examination theses. He has stressed the lesser known fact that in the first decades of the 18th century certain chapters on physics, especially those on optics and mechanics, were incorporated into the lessons on mathematics. Due to the influence of Kircher, a Jesuit priest, the oldest publications of Slovene teachers of mathematics were therefore dedicated mostly to optics.

According to the Jesuit curriculum teachers of mathematics were not replaced on a yearly basis, which was the case with the teachers of physics who were teaching three-year-courses on philosophy. Because of this, numerous Jesuit physicists preferred to teach mathematics instead. Mathematics and physics were closely intertwined in the Jesuit curriculum, and some Jesuits such as Stainer, Kraus and B.F. Erberg, who were teaching in Ljubljana, were alternately teaching both subjects.

While the lessons in Gorizia and Klagenfurt continued without any significant interruptions, due to financial problems between 1718 and 1747 a professor of mathematics had been hired in Ljubljana only in one single year.

In comparing the level of mathematical lessons from the 18th century with the present ones, the author used only the data from the 1760's and 1770's; these are namely the years from which the printed examination theses have been preserved. Certain mathematical examinations were taken by students who had completed lower grades, others by those who had finished the first grade on higher levels; both categories of students were then compared according to their exam results. Representing a continuation of the exam questions from other subjects, the exam questions taken upon the conclusion of lower grades primarily emphasized practical mathematics. The mathematical exam taken upon the completion of the first grade on higher levels, on the other hand, was an independent exam and therefore required much more knowledge. Upon completing their lower-grade studies in Ljubljana, approximately one half of the students continued their studies on higher levels; the other half employed the acquired high-school mathematical knowledge in practical professions.

Damir Globočnik

Škrat, Rogač in Brus – troje liberalnih satiričnih listov

Satirični listi so v habsburški monarhiji začeli izhajati po letu 1848. Slovenci smo jih dobili sorazmerno pozno. Brenclj in Juri s pušo sta se pojavila leta 1869, prvi v Ljubljani in drugi v Trstu, naslednje leto je Levstik začel na Dunaju izdajati Pavliho, do konca 19. stoletja so jim sledili Sršeni, Škrat, Jurij s pušo, Rogač in Brus, pa spet Pavliha in Brivec. Uredništvo Sršenov je bilo v Mariboru, uredništvu Jurija s pušo in Brivca v Trstu, uredništva Pavlihe, Škrata, Rogača in Brusa v Ljubljani. Omenjeni satirični listi so se zgedovali po dunajskih (Figaro, Kikeriki, Floh, Wespen idr.), nemških (npr. Filegenden Blätter, Kladderadatsch, Ulk, Lustigen Blätter), italijanskih in čeških satiričnih listih (npr. Humoristické Listy).

Satirični listi Škrat, Rogač in Brus so bili rezultat prizadevanj, da bi slovenski liberalni tabor v osemdesetih letih 19. stoletja dobil svoj satirični list.¹ Uredniki treh satiričnih listov so vodili različno uredniško politiko, vendar so ostajali pod liberalnim okriljem. S pomočjo prispevkov in nekaterih karikatur v Škratu, Rogaču in Brusu lahko celo brez podrobnejših analitičnih razčlenjevanj zgodovinskih, kulturnozgodovinskih in političnih okoliščin sledimo tedanjim političnim in nazorskim nasprotovanjem na Kranjskem. V satiričnih listih se odraža tudi razvoj slovenskega časnikarstva ob koncu 19. stoletja.

¹ Mladoslavenci so leta 1870 uničili Levstikov satirični list Pavliha, naslednje leto pa so sami poskusili izdajati »humoristično satiričen« list Sršeni. Na ime Sršeni naletimo že pri rokopisnem listu leta 1867 ustanovljenega društva slovenskih dijakov na Dunaju Sava, v katerega so bili včlanjeni tudi Fran Levec, Josip Jurčič, Fran Šuklje idr. Morda so ga izbrali z ozirom na Prešernove epigrame, ki jih je pod naslovom »Sršeni« leta 1832 objavil v Kranjski Čbelici.

Stajerski mladoslavenci so sredi leta 1871 v Mariboru ustanovili svojo tiskarno, zato so se odločili poleg Slovenskega naroda izdajati leposloven in humorističen list. Slednji naj bi predstavljal nekakšen pendant staroslovenskega Brenclju. Za urednika Sršenov so izbrali Ivana Železnikarja, ki je pomagal Antonu Tomšiču pri urejanju Slovenskega naroda. Kakšni bodo nameni Sršenov, je urednik pojasnil v »Vabilu za naročbo«: »Koncem tekočega meseca začnem izdajati humoristično-satiričen, ilustriran list z imenom 'Sršeni', ki bode izhajal dvakrat na mesec. Politična smer tega lista bode, kolikor le mogoče radikalna, svobodna na vse strani. Prizanašalo se ne bode niti osebam niti strankam, ampak vsakdo se bode predstavljal javnemu mnenju v obliki, ktere je vreden. V ta namen bode prinašal list tudi primerne podobe, ktere bodo izdelovale priznane spretno roke. Prosim tedaj vse osobne prijatelje in znanca, in vse rodoljube sploh, da me blagovolijo duševno in materialno podpirati, da bode list zadovolvil bralce in v zrcalu kazal napake in smešnosti iz vseh pokrajin« (Slovenski narod 1871/107).

Humorističen list, ki je imel štiri strani, je natisnila tiskarna »F. Skaza in drugi« v Mariboru, ki je tiskala tudi Slovenski narod. Namesto nameravanih 24 števil v letu 1871 sta izšli samo dve številki, saj se list verjetno ni mogel obdržati zaradi deficita, s katerim se je vse od ustanovitve dalje moral bojevati matični Slovenski narod. List je spominjal tako na Pavliho, od katerega je prevzel zasnovo naslovnice s celostransko portretno karikaturu, njen spremljajoč komentar, napisan v prvi osebi, vsebinsko ureditev literarnih prispevkov idr., kot na Brenclja, o čemer govori že naslov lista. Zbadal je predvsem nemškutarje, nekaj malega se je polotil tudi Novic, Jerana in Lesarja, hvalil pa je Zamika (Po: Ivan Prijatelj, »Splošni razvoj literature in literarne kritike v obdobju 'mladoslovenskega' romantičnega realizma«, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Četrta knjiga, Ljubljana 1961, str. 434).

Leta 1873 so mladoslavenci načrtovali izdajo novega humorističnega lista z naslovom Strela, ki naj bi izhajal pri Narodni tiskarni v Ljubljani. »('Strela'), nov slovensk humorističen list bode začel s 1. julijem t. l. v Ljubljani v 'narodni tiskarni' izhajati. Potrebni fond in druge duševne in materialne garancije za njegov obstanek so že gotove« (Slovenski narod 1873/105). S Strelu naj bi soodeč s pismu Julija Polca Kersniku z dne 27.5.1873 sodeloval tudi Fran Levstik: »'Strela' izide 1. junija, lahko bi se tudi 'farška krtača' imenovala, po farjih zelo vdrihajoča. Eden glavnih sodelavcev bode Levstek...« (Po: Ivan Prijatelj, Janko Kersnik, Njega delo in doba, Ljubljana 1910, str. 224).

Škrat (1883–1885)

Prva številka »zabavno-zbadljivega in šaljivega lista« Škrat je izšla sredi januarja 1883 v Ljubljani na štirih straneh oziroma polovici tiskarske pole. Škrat je sprva izhajal »10. in 25. dan vsacega meseca«, v zadnjem, tretjem letu izhajanja pa vsako prvo in tretjo soboto v mesecu.

Liberalni časnik Slovenski narod (1868–1945) je z naslednjimi besedami priporočil satirični štirinajstdnevnik, ki ga je tiskala liberalna Narodna tiskarna v Ljubljani: »Začetkom sedanjega leta je nenadoma šinil iz Ljubljanskega podzemlja 'Škrat', ki z dozdanjimi številkami ponuja Slovencem obilo izbornega berila. Izhaja po dvakrat v meseci (10. in 25. dan), če ga c. kr. pravdnštvo ne zasači in pripre. Upajmo, da se mu postopoma ne bode prigodilo to, kar je bilo zadelo že njegovo prvo številko [op. št. 1 je bila zaplenjena]. Naj živi in raste mnogo let ta najnovejši 'zabavno-zbadljivi in šaljivi listi' ter naj kratkočasi in komedijo uganja vsem onim Slovencem, katerim že svet sam ni dovoljna komedija. Pohvale vreden je že zato, ker je pisan v čistej, gladki slovenščini, a tudi njegovi vtipi so večinoma tako duhoviti, da nas živo spominjajo na ranjkega 'Pavliho'.«²

Satirični list Škrat je v treh letih zamenjal kar tri urednike. Njegov založnik in urednik je bil sprva književnik, politik, filozof in eden od vidnih sodelavcev Slovenskega naroda Janko Pajk (1837–1899). Od marca 1884 ga je urejal Ivan Železnikar, izdajatelj, lastnik in odgovorni urednik tretjega, zadnjega letnika je bil Srečko Magolič.

Če je verjeti »Vabilu na naročbo«, naj bi bil Škrat »nezavisen list, kajti zavisen je jednako od dobrega humorja in od naklonjenosti svojih naročnikov, do katerih se obrača s prošnjo, da ga tudi v prihodnjem letu s sodelovanjem in naročbo podpirajo, da bode vsestranski ustrežal prevzetej nalogi.«³

V resnici so odločilno besedo pri uredniški politiki Škrata imeli liberalni »radikali« (radikalna liberalna struja). Satirični list naj bi bil v precejšnji meri namenjen napadom na

Zabavno-zbadljiv in šaljiv list.

² »Časnikarstvo in naši časniki«, Slovenski Narod 1883/289.

³ »Vabilo na naročbo«, Slovenski Narod 1884/1.

zmerno liberalne in zmerno narodne, provladne »elastikarje« oziroma »elastike« (F. Šukljeta, J. Kersnika, F. Levca), katerim so »radikali« (I. Hribar in I. Tavčar) zaradi pravne politike do nemških konzervativcev očitali nezanimanje za narodno vprašanje in oportunitizem. Zato je Škrat moral zanikati obtožbe Šukljetovega Ljubljanskega lista (1884–1885), ki je izhajal kot večerna priloga deželnega uradnega lista Laibacher Zeitung, da bi za svoj obstoj potreboval finančno podporo Narodne tiskarne.⁴ Škrat pa je o Ljubljanskem listu, popularno imenovanem tudi »Laibacherica«, leta 1883 zapisal: »4000 gld. leme podpore bode dobival neki slovenski list počenshi od novega leta. 4000 gld. za slovenske reptilije,«. Izraz »reptilski fond« oziroma »reptiljen-fond«, fond za »reptilije« ali »plazilce« je bil povzet iz nemščine: der Reptilienfonds (skriti fond, fond za tajno razpolaganje). Z njim je bil mišljen vladni oziroma dispozicijski fond za plačevanje uslužnih in kupljivih časnikarjev. Ljubljanski list je torej poskusil diskreditirati nadležni humorističen list z obtožbo o vladnem podkupovanju oziroma podkupovanju s strani kranjskega deželnega predsednika Andreja Winklerja, ki so jo mladoslovenci leta 1870 z uspehom uporabili pri Levstikovem Pavlihi. Škratovo pisanje naj bi bilo glede na Šukljetovo zagotovilo povsem neutemeljeno.⁵

Škrat je napadal tudi nemškutarje in katoliški tabor ter bil sovražno razpoložen do gibanja ljubljanskih malih obrtnikov, ki se je začelo s prvim shodom leta 1880 in končalo leta 1884 s procesom zoper »krvavce«. Glasilo obrtniških demokratov Ljudski glas (1882–1885) Škratu ni ostalo dolžno.⁶ Ostro gonjo zoper t. i. obrtniškodemokratsko skupino in z njo povezane socialne demokrate je vodil tudi Slovenski narod. Dušan Kermavner meni, da je Škrat »res jemal na tarčo tudi nemškutarje, toda obrtniški demokrati so bili v tolikšni meri predmet njegovih zafrkancij, da se ne moremo ogniti zaključku, da so ga voditelji 'Narodove' frakcije ustanovili predvsem za boj proti njim!«⁷ Urednik Škrata Ivan Železnikar je bil na »krvavškem« procesu v Celovcu celo ena najbolj obremenilnih prič zoper delavskega organizatorja, krojača Franceta Železnikarja (1843–1903), ki je bil zaradi anarhizma obsojen na 8 do 10 let težke ječe.

⁴ »Slaba stran se nikdar dobro in uspešno zagovarjati ne dá. Zaradi tega pa še ni treba, da se pograbi po vsakem bližnjem polenu in ocepku, da se rabi vsako, še tako umazano in podlo orožje, kakor to praktikuje naš slovenski Tagblatt, alias 'Ljubljanski list'.

Preteklo soboto spravil se je v svojej 140. številki na 'Narodno tiskarno' in na dra. Zarnika, brez katerega bi najnovejši dnevnik niti izhajati ne mogel, konečno pa še na naš list, ki mu tudi močno preseda. O 'Škrat-u' pravi namreč najnovejšega dnevnika gladiator: 'Vsa njegova (dr. Zarnika) gospodarska razumnost obstoji v tem noč in dan skrbeti, da so polne jasli, iz katerih zohljeta 'Slovenski Narod' in draži bratec njegov 'Škrat'. In da imata oba dober želodec, dokaz nam je lepa svotica akrijskega kapitala, ki je do zdaj uže zginila skozi njih goltanec.' To vse je od konca do kraja nesramna laž in perfidno obrekovanje, kakeršne-ga je v Slovencih zmožen jedino le 'Ljubljanski list' in njega zloglasni urednik, kajti 'Škrat' ne potrebuje niti krajcerja podpore od 'Narodne tiskarne', ker ob naročnini lahko izhaja, 'Škrat' je popolnoma nezavisen, zanj ne treba nikomur drugemu skrbeti, kakor jedino nam in našemu upravniku. Laž in obrekovanje je vse, kar je pisal 'Ljubljanski list' o 'Škratu' in obžalovati moramo le to, da urednik Šuklje, ki je v svojih postranskih urah tudi c. kr. profesor in član deželnega šolskega sveta, daje tako pohujšljiv vzgled« (»V obrambo«, Škrat 1884/16). Ljubljanski list in njegovega urednika Frana Šukljeta je ostro napadal tudi Aleškovčev Brencelj.

⁵ Po: Fran Šuklje, Iz mojih spominov, I. del, Ljubljana 1926, str. 116.

⁶ »'Škrat', nek v Ljubljani izhajajoč, jako aboten listič, prebudil se je 10. t. m. zopet iz svojega čez tri mesece trajajočega spanja in menda le zarad tega, da leto konča in lažje zopet pešico svojih naročnikov v prihodnjem letu na led spelje. Zanimivo je to, kako nenavadno čudno njegov vrednik, g. Železnikar, računiti zna. Letos izšlo je 8 številk a zaznamovana je zadnja z 19! Mi sicer ne razumimo te višje matematike, a kakor nam je to nekdo razložil, je stvar tako-le: $12 \times 12 = 24$ in $24/3 = 8$, ali pa 'Škrat': $8 = 'Sršen': 2$, ali pa Železnikar: spomenik = Ivan Tomšič: 0!« (Ljudski glas, 1883/23).

⁷ Po: Dušan Kermavner, »Obrtniškodemokratska skupina in 'Ljudski glas' v letu 1882«, Slovenska politika v letih 1879 do 1895, Političnogodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovsvene zgodovine 1848–1895, Ljubljana 1966, str. 707.

Zaradi nekaterih prispevkov je na Škrata postalo pozorno tudi c. k. državno pravdnništvo (državno tožilstvo), ki je zaplenilo že kar 1. št., tako da se je list javnosti pravzaprav predstavil šele z 2. št. Zaplenjena je bila tudi polovica 14. št. iz leta 1884 in zaradi podlistka »Resna premišljevanja penzioniranega filozofa Izidora Muzloviča« nato še naslednja, 15. št. Državni pravdnik je uredništvu Škrata odkazal tudi 10 goldinarjev globe. Med Škratove redne podlistke so npr. sodili tudi »Škratogrami«, »Vaške slike« in »Pogovori«.

Naslovno zaglavje Škrata poleg z velikimi črkami izpisanega naslova lista krasi podoba škrate na konju, ki z bičem v roki preganja svoje nasprotnike. Podobne »govoreče« naslovnice so bile značilne za mnoge satirične liste 19. stoletja. Škrat ni objavljaval portretnih karikatur, temveč satirične oziroma humoristične ilustracije in t. i. karikature nravi, ki so bile delo tujih, najbrž čeških avtorjev. Karikature in ilustracije so služile za spremljavo besedilom, »raznovrstnim daljšim zabavnim spisom, pesmim, dovtipom«, in se nanje niso neposredno nanašale. Škrat je bil torej predvsem »literarno« zaznamovan slovenski satirični list. Na prakso objavljanja uvoženih klišejev lahko naletimo pri vseh slovenskih satiričnih listih iz zadnjih dveh desetletij 19. stoletja. Kljub temu da je Škrat karikature reklamiral pod imenom »lične podobe« in naj bi si torej nadel pohlevno likovno podobo, je bilo med objavljenimi karikaturami tudi nekaj političnih karikatur.

Imeni dveh čeških karikaturistov sta znani. Največ karikatur iz Škrata najbrž lahko pripišemo slikarju, ilustratorju in karikaturistu **Karlu Krejčiku** (1857–1901). Na njegov podpis naletimo pod ilustracijo, ki je spremljala stalno rubriko »Izidor Muzlovič«. Krejčik je najprej deloval kot risar dekorativnih motivov na porcelanu. Študiral je na praški likovni akademiji. Velja za enega najpopularnejših in najbolj plodovitih čeških karikaturistov s konca 19. stoletja. Sodeloval je z vrsto čeških (Svetozor, Ruch, Humoristické Listy, Paleček, Šotka in Šipy) ter z nekaterimi srednjeevropskimi humorističnimi in drugimi listi, ki so objavljali njegove vsečne satirične ilustracije, pisane na kožo (malo)meščanskemu okusu. Bralcem se je prikupil z nezahtevnimi prizorčki v »dunajsko-münchenskem slogu«, ki jih je kdaj pa kdaj poživil tudi s satiro, naperjeno proti birokraciji, politiki itd. Dalj časa je živel v Parizu in na Dunaju, kjer je sodeloval s satiričnim listom Wiener Caricaturen (1881–1925). Sodelovanje z dvema pomembnima dunajskima listoma je odklonil, ker mu ni bila všeč njuna politična usmeritev. Posvečal se je tudi ilustriranju mladinskih del.⁸

Nekaj karikatur v Škratu je najbrž delo Františka Kolárja, npr. tudi ena redkih političnih karikatur v 20. št. iz leta 1885, na kateri je upodobljen ministrski predsednik grof Eduard Taaffe kot jezdec na polžu (prisposodbi počasnosti), ki Čehom oziroma Slovanom nasploh prinaša »ravnopravnost«.

Humoristični listi brez ali z manjšim deležem političnih karikatur seveda niso bili nič posebnega. V Franciji je bil v 19. stoletju politični karikaturni namenjen le manjši del satiričnih listov, v večini pa so prevladovale karikature nravi, satirični prizori iz vsakdanjega življenja in neredko tudi erotika, ki je lahko pokukala na dan prav v tovrstnih listih, saj jih je tako javnost kot cenzura smatrala za neresne. Od osemdesetih let dalje se erotične ilustracije nastajale predvsem pod vplivom francoske Vie Parisienne.

František Karel Kolár (1829–1895) je bil na Češkem vsaj tako priljubljen karikaturist kot skoraj tri desetletja mlajši Krejčik. Še večjo priljubljenost si je pridobil kot igralec. Velja namreč za enega najbolj znamenitih čeških igralcev 19. stoletja! Gledališke deske so ga začele privlačiti že med študijem na slikarski akademiji, ki jo je obiskoval od leta 1845 dalje. Sprva je igral manj pomembne stranske vloge ljubimcev in komične vloge. Uspehi so prišli z vlo-

⁸ Po: Ottov slovník naučný / Illustrovaná encyklopædie obecných vědomostí, 15. del, Praga 1999, str. 115.

Tako bi morali Slovenci odpravljati agitatorje „Šulferajna“.

Škrat, 1885/3.

gami iz Shakespearjevega dramskega repertoarja in vlogo mlinarja v »Raupachové« Rychnovského, v kateri je vse do smrti žel triumfalne aplavze. Ukvarjal se je tudi z gledališko režijo. Kot karikaturist je trideset let sodeloval s *Humoristické Listy*.⁹ Njegove karikature pa so objavljali tudi tuji listi, poleg slovenskih mdr. tudi zagrebški *Naše gore* list in srbski satirični list *Zmaj* (1864–1871), ki ga je urejal pesnik in prevajalec Jovan Jovanović – *Zmaj* (1833–1904).

V osemdesetih letih sta tako František Kolár kot Karel Krejčík risala karikature za *Humoristické listy* (1858–1914), zato lahko sklepamo da so tudi karikature Škratu in kasneje v *Brusu* prvotno nastale za ta češki list.

Zadnji urednik Škrata Magolič ni dosledno sledil smernicam svojih predhodnikov. List je precej preoblikoval, začel naj bi se tudi izogibati politični satiri.

Takole je Magoličevega Škrata bralcem priporočal leposloven in političen list *Slovan* (1884–1887), ki sta ga izdajala Ivan Hribar in Ivan Tavčar, urejal Anton Trstenjak in tiskala Narodna tiskarna: »*Škrat*, *zabavnozbadljiv in šaljev list* je pričel s 7. februarjem svoj tretji tečaj. Ureduje in izdaje ga gospod Srečko Magolič, kateremu ga je dozdanji urednik, preobložen s preobilnim poslom, prepustil. – Oblika mu je nekoliko izpremenjena in olepšana ter stisneno tiskana. Izhaja vsako prvo in tretjo soboto v meseci ter prinaša na štirih straneh

⁹ Po: *Ottov slovník naučný / Illustrovaná encyklopædie obecných vědomostí*, 14. del, Praga 1998, str. 532–533.

„Kaj pa ti neseš, „Škrat“?“ — „Obljube slovenskih državnih poslancev njihovim volilcem.“ — „Pa jih je mnogo!“ — „Ali so lahke!“

Škrat, 1885/19.

izvirne humoreske in druge daljše zabavne spise v verzih in prozi; dalje: komične prizore, s katerimi bode gotovo slavnim čitalnicam in drugim narodnim društvom ustrežal o snovanji zabavnih programov. Prinaša pa tudi lepe humorističnozbadljive podobe ter izvirne pesmi, dovtipe in drugo zabavno drobnjavo. Za mesec januar bode odškodoval častite naročnike s štirimi prilogami. Izhajal bode redno, in ako bi bila kaka številka konfiskovana, izšla bode prihodnja celo polo obsežna; torej bodo naročniki brez izgube. Cena mu je za vse leto 3 gl., za polu leta 1 gl. 50 kr. in za četrto leta 80 kr., katera naj se pošilja upravnistvu v 'Narodno Tiskarno' v Ljubljani. — Ker je 'Škrat' najlepši, najcenejši in najboljši slovenski humoristični list [op. v primerjavi z Brencljem in tržaškim Jurijem s pušo], priporočamo ga najtoplejše vsem rodoljubom in čitalnicam, da ga najzdatnejše podpirajo.«¹⁰

Škrat naj bi pod Magoličevim uredništvom izgubil precej politične ostrine in postal samo zabavno-zbadljiv oziroma šaljev list, kar je sicer napovedoval že ob izidu. Konec leta 1885 je Škrat prenehal izhajati. Morda je bila pri tem zaslužna tudi decembra 1885 med »elastiki« in »radikali« sklenjena sprava. Konec leta 1885 je deželni predsednik baron Andrej Winkler prenehal izdajati tudi Ljubljanski list. Leto 1885 je bilo sicer kar zadeva satirično periodiko pri Slovencih precej bogato, kajti poleg Škrata sta izhajala tudi Brenclj oziroma Novi Brenclj v zbadljivi in šaljevi obleki (1869–1886) v Ljubljani in Jurij s pušo (1884–1886) v Trstu.

Najstarejši slovenski satirični list Brenclj oziroma Novi Brenclj svojih satiričnih konkurentov Škrata in Jurija s pušo praviloma ni omenjal. Kot je zapisal Brencljev urednik Jakob Alešovec (1842–1901), ki je bil tudi plodovit pisatelj, dramatik, publicist in časnika, naj bi

¹⁰ »Škrat«, Slovan, 1885/4.

se tega načela njegov satirični strogo držal – »*Naj živi ali životari vsak, kakor more.*« Ko pa se je leta 1884 Železnikarjev Škrat po Alešovčevem mnenju neslano spodtaknil nad tem, da je Alešovec prodal nekoliko knjig Ne v Ameriko! kranjskim deželnim poslancem, Novi Brencelj ni molčal. Alešovec je poudaril, da ni šlo za kolportažo, temveč za naročilo. »*Kedar bo 'Škratov' vrednik, gospod Ivan Železnikar spisal, zložil in na svitlo dal kako knjigo, 'Brencelj' gotovo ne bo nevošljivo gledal za njim, kam in kako se prodaja. A kakor kaže, gospod Železnikar ne bo dal svetu nikdar prilike, grajati ali hvaliti njegove knjige, ker jih nikdar ne bo mogel 'kolportirati', jih bo prej vse pokupil.*«¹¹

Rogač (1886–1888)

»Slovenci! Pozor!

Končali smo zopet jedno leto, leto nezloge in prepira. Mnogo nepravil nam ne ravno v čast, še manj pa v korist, zabeležiti smo morali v tem letu. Zato si želimo odslej miru.

»Škrat' je cela tri leta udrihal z bičem po neprijateljih naših in tudi po kratkovidnih Slovincih ter jih skušal prevesti na pravo pot. Kogar je privel, hvaležen naj mu bode, kdor pa ga ni poslušal, ostal je to kar je bil in brezuspešno bi bilo tudi nadalje vse 'Škratovo' prizadevanje in besede. Zato si 'Škrat' umije roke ter odloži svoj bič, konja pa bode prodal mesarju, da postreže z okusnim njegovim mesom ljubljanskim gostilničarjem za guljaš.

Da pa ne bodo Slovenci v dolgih zimskih večerih dremali kislih obrazov za pečjo za to bode skrbel šaljiv in satirski list 'Rogač', kateri izide s 1. januarjem ter bode tako nadalje redno izhajal vselej 1. in 15. dan v meseci na celi poli (8 strani, četvorke) krasnega, za oči neškodljivega papirja.

»Rogač' pa ne bode, kakor doslej 'Škrat' brzdal tudi razposajene naše rojake, temveč ščipal bode samo neprijatelje naše: nemčurje, mažarone, lahone in še drugo jednako golažen. V prvi vrsti pa bode zabaval svoje častitite naročnike z drugim mikavnejšim in kratkočasnim berilom... Dalje bode 'Rogač' postrezal svojim cenjenim naročnikom z mnogimi daljšimi humoreskami, dovtipi, pesnimi in z vedno novimi, navlašč za 'Rogača' izdelanimi, času primernimi satirskimi in drugimi šaljivimi podobami. Da bode pa 'Rogač' kolikor moči različen in v pravem pomenu besede humorističen, za to so nam porok najboljši slov. humoristi, kateri so nam obljubili sodelovanje in svojo obljubo delno že izpolnili.«¹²

S tem naznanilom je Srečko Magolič ukini Škrata in napovedal svoj »*ilustrirani zabavni list*« Rogač, ki pa je vsaj kar se tiče domačih, vedno novih, posebej izdelanih karikatur in ilustracij obljubo izpolnil le delno. Magolič je tudi obljubljal, da bo v Rogaču objavil prevod popularne humoreske nemškega pesnika Gottfrieda Augusta Bürgerja (1747–1794) Čudovita potovanja barona Münchausna, v slovenščini znanega kot Lažnivega Kljukca, ki pa je v Rogaču ni zaslediti.¹³ Vendar je Rogač objavil več prevodov poljskega pisatelja Henryka

¹¹ Po: »Škratu«, Novi Brencelj, 1884/10(19).

Jakob Alešovec tudi omenja, da mu je Narodna tiskarna poklonila »podobe« (karikature), ki so bile predvidene za objavo v Železnikarjevih Sršenih (Po: »Vprašanje gosp. Železnikarju, vredniku 'Slov. Naroda'«, Brencelj, 1883/20–21).

¹² Škrat 1885/22.

¹³ Že leta 1856 je izšla Malavašičeva priredba izredno priljubljenega Münchausna. Baron Münchhausen oziroma po domače »Lažnjivi Kljukec« je bil kasneje večkrat ponatisnjen (1863, 1872, 1885...). Napovedano priredbo v Rogaču bi najbrž spremljale tudi ilustracije. Prve ilustracije za to humoresko je narisal francoski ilustrator in karikaturist Gustav Doré (1832–1883). Toda slovenski bralci so lahko še dolgo prebirali samo ilustrirane nemške izdaje Münchausna. Neverjetne Münchausnove dogodivščine so bile kot nalašč za upodobitev v stripu, ki ga pri nas srečamo leta 1940, ko je strip »Baron Minhauzen« za beograjsko Politiko narisal Đorđe Lobačev (1909–?).

Sienkiewiczza (1846–1916): »Komedijska zmešnjav / Črtica iz življenja ameriškega«, »Prižigalec« in »Kako je Janez zmagal« (vse prevedel J. Satler). Redna Rogačeva podlistka sta bila »Slika iz življenja v nekem trgu na Slovenskem« in »Stari Olimp v sedanjem času«. Na zadnji strani je Rogač objavljal razne »zagonetke«, »skakalnice«, magične kvadrate, skrivnostne napise in šahovske naloge. Slednje sta sestavljala Janko Kalan, c. kr. davčnega urada kontrolor v Velikih Laščah, in J. Dobrusk iz Prage. Med sodelavci Rogača sta bila tudi Makso Cotič (1854–1930), dolgoletni urednik tržaške Edinosti,¹⁴ in časnikar, založnik in tiskar, voditelj slovenskih liberalcev na Goriškem Andrej Gabršček (1864–1938).¹⁵

Naslovno zaglavje Rogača prikazuje norca, ki brenka na liro, dečka z norčevsko čepico na glavi, ki spušča milne mehurčke, in kot opozorilo, da gre pravzaprav še vedno za isti list z drugačnim imenom, tudi škratka z naslovnice Škrata, ki tokrat drži velikansko pero in kaže osle oziroma se »roga«. Norčevska figura se v tem času pogosto pojavlja na naslovnicaх nemških humorističnih listov (npr. Münchner humoristische Blätter, Ulk (1872–1933)), neznanani niso bili tudi rosno mladi otroški liki.

Karikature in ilustracije v Rogaču so začeli risati tudi domači avtorji, predvsem urednik Srečko Magolič. Za psevdonomom »Milče« naj bi se skrival humorist Fran Milčinski (1867–1932). Vendar se okorni poskusi domačih risarjev niso mogli meriti s kopico klišejev, ki jih je Magolič najverjetneje nabavljal v večjih mestih monarhije. Podpisi avtorjev pričajo, da so najbrž zopet prihajali iz češke smeri. Češki risar O. Pražanski je izdelal več nezahtevnih zabavnih prizorčkov iz vsakdanjega meščanskega in družabnega življenja, ki jih je spremljal moralni poduk in bi nekako sodili v območje modne salonske ilustracije. Njegova je tudi lahkotna naslovna ilustracija 1. št., ki je dovolj zgovorno pričala, da bo list namenjen predvsem zabavi, kar je ponazarjal že njegov podnaslov.

»Rogač« bode v svojem II. tečaju porabil vse moči, ustreči slavnemu občinstvu z izvrstnimi humoreskami, dovtipi, pesnimi, zagonetkami in sploh z zabavnim gradivom; posebno pa se bode oziral na krasne risbine, s katerimi bode solil berilo ter redno v vsakem listu bičal neprijatelje naroda našega. Konečno še poudarjamo, da namenja 'Rogač', ako se oglasi primerno število naročnikov, poleg mnogih risbin v listu, prinašati od časa do časa tudi razne krasne risbine na lepem trdem papirju, katere bodo gotovo dobro došle prijateljem umetnosti,« je poudarjalo vabilo za naročilo drugega letnika Rogača.¹⁶ Omenjene »podobe artistske vrednosti na posebnem trdem papirju«, ki bi bile priloge Rogača, sicer niso izšle, saj si satirični list ni pridobil zadostnega števila naročnikov,¹⁷ kljub temu, da je imel boljše tržno strategijo kot Škrat.

Magolič je svoj »šaljivi in satirski list« poslal brezplačno in franko (prosto poštne) na ogled nekaterim slovenskim rodoljubom in podpornikom. Slovenske rodoljube je posebej opozoril na številne, izvorne, času primerne »satirske in druge šaljive podobe«, ki bodo krasile posamezne številke, »s kratka: Rogač bode list, kakoršni smo si Slovenci gotovo že davno želeli, in kateri se bode mogel morebiti prav v kratkem meriti z najrazširjenjšimi in najboljšimi humorističnimi listi, kajti noben trud in nobena žrtev nas ne bode plašila, da bomo ustregli cenjenim svojim naročnikom. Slovenci! Da pa nam bode moči izpolniti vse

¹⁴ Po: Lelja Sancin – Reharjeva, »Makso Cotič – urednik Edinosti«, Jadranski koledar, 1975, str. 173.

¹⁵ Šala o »fajmoštru in karabuljici«, ki jo je Andrej Gabršček objavil v Rogaču, je dr. Antonu Mahničju leta 1889 služila kot dokaz za Gabrščkovo sramotenje slovenske duhovščine (Po: Andrej Gabršček, »Goriški razkol. – 'Nova Soča'. – Mahnič urednik 'Stare'«, Goriški Slovenci / Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice / 1. knjiga od leta 1830 do 1900, Ljubljana 1932, str. 280).

¹⁶ »Vabilo na naročbo 'Rogača' II. leto«, Rogač, 1887/2.

¹⁷ Po: »Vabilo na naročbo 'Rogača' / II. leto, drugo poluleetje«, Rogač, 1887/12.

Škrat, 1887/15.

te obljube, da nam bode moči vedno ustrezati zahtevam častitih naročnikov, treba podpore, izdatne podpore, kajti vse to stane neverjetno mnogo denarja. Zato tudi upamo, da bode slavno občinstvo vedelo ceniti naš trud in naše žrtve, in da se bodo vsi slovenski rodoljubi, kateri so prejeli list na ogled, ne samo naročili, temveč da ga bodo širili in priporočali svojim prijateljem. V vsaki slovenski rodbini, pod vsako slovensko streho, najde naj **Rogač** zavetje in podporo, saj dovtip in šala preganja skrbi in duha vedri! – Vkljub tolikega in tako različnega gradiva in toliko dragocenih podob pa je naročnina za ljubljanske in unanje naročnike v Avstriji tako nizka, da je lahko vsak pogreši, kajti za celo leto stane **Rogač** samo 3 goldinarje, za polu leta 1 goldinar 50 krajcarjev a za četr leta 80 krajcarjev. Za druge dežele v Evropi 50 krajcarjev več. Za Ameriko, Azijo, Afriko in Avstralijo pa 1 goldinar več. Posamezne številke se bodo pa, ako jih bode kaj preostajalo, dobivale po 15 krajcarjev. – Naročnina naj se blagovoli pošiljati po poštni nakaznici upravnštvu **Rogača**, v Ljubljani na Kongresnem trgu v Rud. Kirbischevi hiši. Še jedenkrat torej, Slovenci! naročajte si **Rogača**! Kdor bi pa ne želel prejemati našega lista, prosimo, da nam ga blagovoli vrni.

Dr. pl. Schrey in Schaffer, Rogač, 1887/10.

*Narodu slovenskemu vse najboljše v bodočem letu voši uredništvo in upravništvo 'Rogača'!*¹⁸

Uredniki humorističnih listov običajno prihajajo iz literarnih oziroma novinarskih vrst, urednik Rogača pa se je odločil preizkusiti tudi na področju likovne opreme svojega lista. Tiskar in slikar Srečko (Feliks) Magolič (1860–1943) je leta 1873 kot vajenec prišel v tiskarno R. Milica v Ljubljani, kot stavec je nato delal pri Bambergu in v Narodni tiskarni, kjer je 1884 postal tehnični vodja. Leta 1890 je upravljal tiskarno Dragotina Hribarja v Celju, kjer je 1895 odprl fotografski atelje. 1892–1894 je bil odgovorni urednik mesečnika slovenskega dijaštva Vesna. 1902/1903 je bil vodja tiskarne Stefan Tietze v Ustju ob Labi na Češkem. 1903 je vodil tiskarno Dragotina Hribarja v Ljubljani. Magolič je bil spreten in inovativen tiskar, »glasnik svobodne smeri v tiskarstvu, ki se je otesla tesnosrčnih pravil o izbiri črk in skupin ter pospeševalec razdelitev in izpopolnjevanja prostora po lastnem preudarku in okusu,« lahko preberemo v Slovenskem biografskem leksikonu.

Ukvarjal se je tudi s humorističnim pisanjem in pod psevdonimi objavljala humoreske, satire, kuplete in pesmi. Podobno kot Brencljeva Jezična Žefa in Levstikov Gregor Potrebnik

¹⁸ »Slovinci!«, Rogač, 1886/2.

je v nedeljskem Slovencu skrit za šaljivimi psevdonimi Žane z Iblane, Boltatu Pepe, Frataučku Gustl in Kurenčkova Neška v ljubljanskem dialektu na humorističen način obravnaval aktualne dogodke, šaljive prispevke je pisal tudi za humoristične liste.

Slikati je začel leta 1876. Izobraževal se je s pomočjo knjig in potovanj po Nemčiji. Najprej se je preizkušal v oljni tehniki in akvarelu in risal portrete in krajine, kasneje se je posvetil samo krajinskemu slikarstvu v olju, pri katerem je samosvoje učinke dosegal s kombiniranjem bele, modre, rumene in rdeče barve. Motive je iskal v Ljubljani in njeni okolici, Kranjski gori in na Dolenjskem. Kot nam sporoča Slovenski biografski leksikon, je še v drugem desetletju 20. stoletja veljal za najbolj plodnega slovenskega slikarja – samouka in predstavljal s svojimi plenerističnimi krajinami poljudnega sopotnika impresionistov. Ob svoji sedemdesetletnici (1930), petinsedemdesetletnici (1935) in osemdesetletnici (1940) se je z razstavami predstavil v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani. Razstavljal je tudi skupaj s sinom Srečkom Magoličem ml., ki je bil prav tako slikar samouk.¹⁹

Kot urednika ga srečamo pri treh humorističnih listih (Škrat, Rogaču in Ježu), kot ilustratorja pa pri zadnjih dveh. Izbira njihovega naslova nam po naključju izpričuje veliko urednikovo nagnjenje do iskanja imen pri »podzemskih« predstavnikih »človeške« in živalskih vrst.

Čeprav si je Magolič kasneje pridobil sloves znanega in cenjenega amaterskega slikarja – sicer najbrž ne pretirano kvalitetnega, saj ga je Ivan Cankar nekoč označil za »*neumetnika*«, so bili njegovi dosežki na področju satirične ilustracije večinoma dokaj pičli. Magoličeve karikature so bolj kot po likovni plati zanimive po zaslugi svoje kulturnozgodovinske sporočilnosti. Tako kot satire, pamfleti, podlistki, humoreske, smešnice, šale, anekdote, epigrami, zabavne, polemične pesmice in drugi literarni, satirični in humoristični prispevki v satiričnih listih tudi karikature lahko predstavljajo pomožen zgodovinski vir. Redke Rogačeve politične karikature so bile naperjene proti Nemcem in nemškutarjem, predstavnike domačega katoliškega tabora in njegove Katoliške narodne stranke so puščale na miru.

Magolič je npr. s kolorirano ilustracijo »*Pozdrav severnim bratom ob prihodu v Ljubljano 8. dan avgusta 1887*« in krajšo pesmico (»*Veseli vsklki, jasen spev, / Kipeče radosti odmev, / Razlega se povsodi; / V Ljubljani beli tisočkrat / Iz srca slednji češki brat / Topló pozdravljen bodi!*«) v posebni slavnostni, 15. št. iz 1887, počastil obisk Čehov v Ljubljani. Redno karikaturno rubriko je predstavljala bleda »*Galerija zloglasnih nemčurjev*«, ki jo je napovedovalo naslednje pojasnilo: »*Galerija zloglasnih Nemcev in nemčurjev ter risati kolikor moči pristno njih življenje in delovanje. Da pa nam bode moči to nalogo točno, v zadovoljstvo slovenskega občinstva in v strah vsem omahljivcem reševati, prosimo vse prijatelje svoje, da nas podpirajo s pošiljanjem fotografij razposajenih nemčurjev (fotografije bodemo vračali nepokvarjene) in – kar je tudi jako važno za izvrševanje ta naloge, – da nas podpirajo materialno namreč, da širijo naš list med svojimi prijatelji in znanci, kajti izvirne risbine pouzročujejo toliko troškov, da naročniki, katerim je priložena nakaznica, nujno blagovole poravnati naročnino, da ne pridemo v materialno zadrego. Ko bi po pomoti dobil kak naročnik, ki je že poravnal naročnino, nakaznico, naj ga ne moti.*«²⁰ Med zloglasne nemčurje so se na Rogačevih karikaturah uvrstili Dragotin Dežman (1887/5), s Tirolske priseljeni dr. Friedrich Keesbacher (1887/9), dr. pl. Schrey in dr. Schaffer (1887/10) ter Gariboldi (1887/20). »*Danes predstavljamo*

¹⁹ Biografski podatki po: Viktor Steska in France Stele, Srečko Magolič, Slovenski biografski leksikon, 2. knjiga, Ljubljana 1925–32, str. 6.

²⁰ »Galerija zloglasnih nemčurjev«, Rogač, 1887/5.

Galerija zloglasnih nemčurjev. — Tone vitez Garibaldi.

našim bralcem dva nemškutarska politična invalida, hromega dr. pl. Schreya alias der 'schlimme Mensch' in dr. Dolfeta Schafferja, 'vortänzerja' iz Kazine, kakor so ga pokojni oče Bleiweis v svojih 'Novicah' nazivljali,« lahko preberemo v daljšem Rogačevem opisu nemških poslancev v kranjskem deželnem zboru dr. Adolfa Schafferja in dr. Roberta Schreya.²¹ Anton pl. Gariboldi, »po domače 'den schönen Tonerl'«, pa je bil renegat, ki je do leta 1866 pripadal slovenski stranki. Pri neki veselici na ljubljanskem kazinskem vrtu naj bi proti mirmo stoječim Slovincem uporabil svojo palico in udaril nekoga po glavi, zato je na karikaturi upodobljen z veliko gorjačo.²² Zdravnik dr. Keesbacher je bil v Rogaču znan tudi kot »der lange Fritz mit seinem Pudel«.

V 1. št. iz leta 1887 je bila objavljena ena izmed kulturnozgodovinsko zanimivejših Magoličevih karikatur z naslovom »Družba sv. Cirila in Metoda, nemški Schulverein in Frauen-Ortsgruppe«. Angel kot personifikacija leta 1885 ustanovljene Družbe sv. Cirila in Metoda preganja iz Kranjske personifikaciji Schulvereina in Frauen-Ortsgruppe: »Poberita se mi izpred oči pohlepna pritepenca! Ta zemlja je bila in bo ostala last Slovenca!« Personifikaciji nemških organizacij za seboj vlečeta ploh. Magolič je s pomočjo starega ljudskega običaja želel povedati, da Nemci na Kranjskem niso našli primernega partnerja. Vlečenje ploha sodi med pustne šege: dekleta so morala na pustni torek vleči ploh, če v vasi v preteklem letu ni bilo nobene poroke, ploh je morala vleči dekle, ki ji je v predpustu spodletela poroka ipd.

Med najbolj zanimivimi karikaturami v Rogaču je bila tudi v 23. št. iz leta 1886 objavljena karikatura, ki jo je sprožila postavitvev in slovesno odkritje spomenika nemškemu pesniku in politiku Anastasiju Grünu – grofu Antonu Aleksandru Auerspergu (1806–1876) v Ljubljani. Na karikaturi je upodobljena spominska plošča Anastaziju Grünu, pred katero straži dvojje »turnarjev« (članov nemškega telovadnega društva Turnverein), oboroženih z grabljami (satiričnim atributom slovenskega odpadnika Dragotina oziroma Karla Dežmana in nato drugih renegatov). Eden od turnarjev strelja z grabljami proti nedolžni sprehajalki. Karikaturu spremlja komentar: »Govorilo se je zadnji čas, da so zlobne roke zopet onesnažile Zelenčev [op. France Prešeren je Auerspergovo pesniško, meščansko ime Anastasij Grünu poslovenil v Anastazij Zelenec], recte: grobni spomenik kranjskih nemčurjev na nemškem trgu. Neprijetno nas je iznenadila ta novica in obžalujemo, da se kaj takega dogaja v Ljubljani. Zato bi bilo želeli, da bi turnarji, kateri kriče in razgrajajo v kazinskem salonu, ne mučili v mrazu policije, temveč imeli pogum, da bi sami stražili ta kamen, ker pa orožja baje niso vajeni, pomorejo naj si z grabljami.«

Spominsko ploščo so postavili ljubljanski Nemci, organizirani v telovadnem društvu Turnverein, ob desetletnici Grünove smrti na vogalu ljubljanskih Križank, kjer je bil sloviti nemški meščanski pesnik rojen. Na otvoritev spomenika so bili povabljeni turnarji iz Celja, Gradca, Celovca, Trsta in drugih mest. Ljubljanski občinski svet je 1. junija sklenil, da spomenika ne bo sprejel v varstvo, če deželna vlada ne bo prepovedala nemških demonstracij, in da ne bo prevzel odgovornosti za javni red in mir.²³ Deželna vlada je svečanosti poskušala omejiti in s

²¹ »Dva nemškutarska politična invalida dr. Dolfi Schaffer in dr. pl. Schrey«, Rogač, 1887/10. Karikatura dr. Adolfa Schafferja je bila objavljena v 1. št. Sršenov.

²² Po: »Anton vitez Gariboldi vulgo der schöne 'Tonerl'«, Rogač, 1887/20.

²³ »Dne 3. t. m. pomikal se je po nekaterih ulicah ljubljanskih čuden sprevod,« je pisal Slovan. »Kaka petdesetorica ljubljanskih telovadcev in njihovih povabljenih – domačih in tujih gostov – šla je za zastavo nemškega telovadnega društva ljubljanskega s Križevniškega trga v kazino. Po obeh straneh sprevoda stopali so pa mestni policaji in z kmetov nalašč v mesto pozvani žandarji z nasajenimi bodali. Ljubljanski Nemci in nemškutarji imenovali so ta žalostni sprevod 'Grünovo slavnost'; v resnici pa ni bilo nič drugega, nego pogreb Nemštva v Ljubljani.

Da! dne 3. junija 1886 položili so oni možje – sit venia verbo – ki so mislili, da so poklicani pouzdigovati med nami Nemštvo, ravno to Nemštvo za vekomaj v grob. Slovensko prebivalstvo ljubljansko pa je zavalilo nanj tako

Družba sv. Cirila in Metoda, nemški Schulverein in Frauen-Ortsgruppe.

**Poberita se mi ispred oči pohlepna pritepenca!
Ta zemlja je bila in bo ostala last Slovencea!**

Škrat, 1887/1.

pomočjo žandarjev in vojakov preprečiti izgrede. V Ljubljano je bilo poklicanih 30 žandarjev, prepovedan je bil slavnostni obhod. Na otvoritev spominske plošče so Slovenci odgovorili z demonstracijami in štiridnevnimi nemiri, ki so v nemških listih naleteli na velikanski odpor. Mestna občina je po otvoritvi nastavila čuvaja, vendar so Slovenci med neko demonstracijo kmalu pomazali spomenik z jajci in črnilom. »Anastazius Grün, / Zelenčev sin, /

težak kamen, da gotovo ne bode med nami vzdigovalo več ruse svoje glave. Prav nič ni pomagalo našim pravim in ponarejenim Nemcem, da so že tedne poprej bili ob veliki boben in tako, kakor je navada ob sejmovih, vabili svoje vernike, naj se udeležé Zelenčeve slavnosti in tako zasvedočijo živотно moč 'nemškega bitja in nemške narodnosti' v Ljubljani. Vse to semtrja jako komično časnikarsko rotenje ni privabilo v Ljubljano več nego šestnajst gostov. Prišli so opojeni z naudušenjem: zapustili so pa Ljubljano pijani slovenskega vina.

Čisto naravno je, da je slovensko prebivalstvo našega glavnega mesta že od začetka obsojalo slavnost, ki so jo namerjali oni mladiči, kateri imajo na vesti že tudi nedolžno prelito slovensko kri. Naravno je tudi, da se isto ni moglo ogrevati za slavljenje moža, kateri je toliko žalega storil našemu narodu. Licemersko kričanje nemškega časnikarstva, da je Anastazij Zelenec častni meščan ljubljanski, ni moglo motiti nikogar, ki poznaje razmere; kajti znano je, da mu je to odlikovanje naklonilo mestno zastopništvo, katero je bilo vedno v strogem nasprotstvu z večino prebivalstva ljubljanskega. Mi tedaj, dasi smo pravi prijatelji reda in miru in dasi strogo obsojamo vse, kar bi oboje utegnilo motiti, izrekamo, da nam je lahko pojmljivo razburjenje, katero je zavladalo v našem narodu proti Zelenčevi slavnosti in nje snovateljem.

Da ni gospod deželni predsednik, uvaževaje svarilni glas mestnega zastopa, slavnosti omejil in da ni deželni vojaški zapovednik FML. Kiel tako pravilno sodil celega onega dejanja, ki se je pozno v noč vršilo v kazini za izzivanje razburjenega slovenskega občinstva, in da ni dal kazine zapreti in komers razgnati, utegnila bi bila demonstracija brezvestnih nemških telovadcev imeti hujše posledke. Tako pa se je občinstvo, videč, da poklicane oblasti

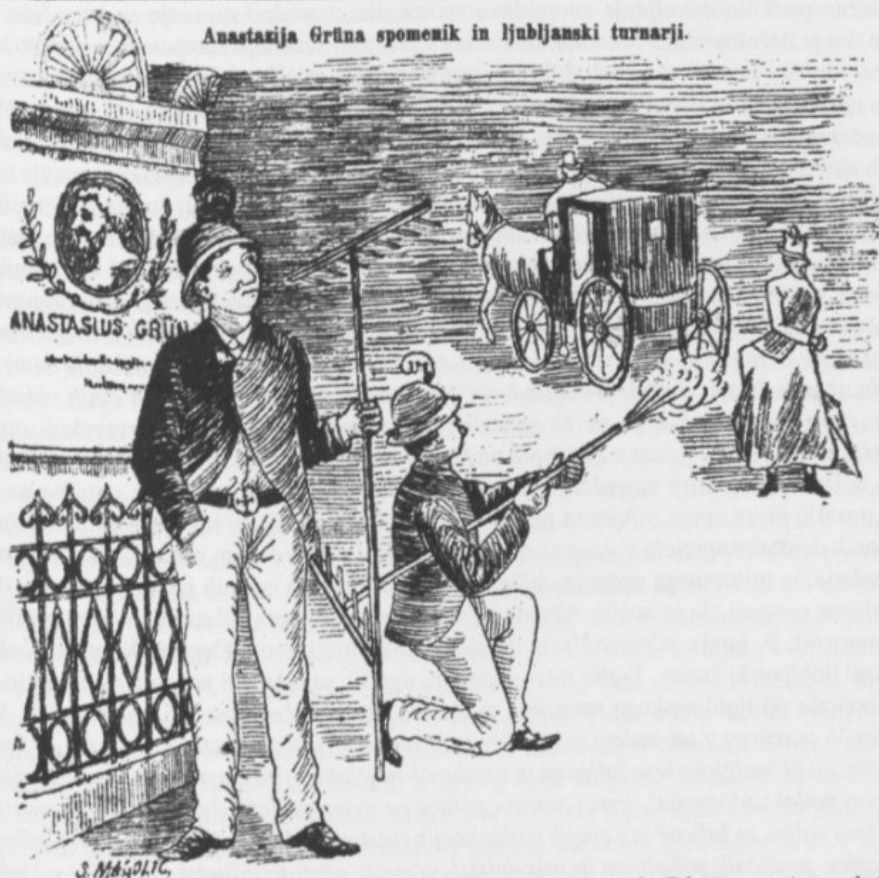
SREČKA

Líst 23.

Izdajatelj in odgovorni urednik SREČKO MAGOLIČ.

Letnik I. 1886.

Anastazija Grūna spomenik in ljubljanski turnarji.

Govorilo se je zadnji čas, da so zlobne roke zopet onesnažile Zelenčev, recte: grobni spomenik kranjskih nemčurjev na nemškem trgu. Neprijetno nas je iznenadila ta novica in obžalujemo, da se kaj takega dogaja v Ljubljani. Zato bi bilo želeti, da bi turnarji, kateri kričé in razsajajo v kazinskem salonu, ne mučili v mrazi policije, temveč imeli pogum, da bi sami stražili ta kamen, ker pa orožja baje niso vajeni, pomorejo naj si z — grabljami.

jajca jedel, / tinto pil – tako se glasijo verzi »narodne« pesmi, ki je tedaj krožila po Ljubljani.²⁴

Poslanci velikonemške stranke v dunajskem državnem zboru so dvakrat podali interpelacijo proti sramotnemu početju ljubljanskega »mestnega zastopa« in v njej zahtevali zadoščenje za avstrijske Nemce, ki naj bi bili zaradi nedavnih ljubljanskih dogodkov »v svojih najžlahnejih čutilih najglobokeje žaljeni«, ter neizogibna poročila za vzdrževanje miru in reda, ki da sta v resni nevarnosti zaradi početja ljubljanskega mestnega zastopa. Na interpelacijo je obširno odgovarjal ministrski predsednik in notranji minister grof Taaffe: namen, postaviti avstrijskemu domoljubu grofu Auerspergu in odličnemu pesniku Anastaziju Grčnu spomenik v njegovem rojstnem mestu, je gotovo hvalevreden, vendar bi bilo morda bolj primerno, če bi k pripravam pritegnili večji krog udeležencev; deželna vlada Turnvereinu v dveletnem pripravljalnem obdobju ni postavljala nobenih preprek, prav tako je tudi ljubljansko mestno upravnništvo brez težav podelilo dovoljenje za vzidavo spomenika, narodno ravnanje se je začelo šele potem, ko je deželna vlada odredila, da se mora skrajšati vračanje slavnostnega spreveda do Kazine; nemški časniki so slavili odkritje spomenika kot orjaško delo nemškega duha in kot korak obrambe pred drugo narodnostjo v deželi, toda slovenski narodni list »zagnal je v nasprotnem smislu najostrejši glas«, čeprav je bil ta list zaplenjen, se je razširil v nižjih krogih slovenskega prebivalstva, katerega se je polastila neka razburjenost, ki ni mogla ostati neopažena pri nemških krogih; ljubljanski mestni svet se je sestal 1. junija pod vplivom naraščajočega narodnega razburjenja, njegovi sklepi nedvomno zaslužijo obsodbo, zato je deželni predsednik naslednjega dne opozoril mestni svet na njegove dolžnosti in ukrenil vse potrebno, poklical žandarje v Ljubljano, opozoril sosednja okrajna glavarstva in prepovedal slavnostni obhod gostov; če je 3. junija in v naslednjih dneh prišlo do motenj javnega miru in reda, »tedaj se more to smatrati za izrastek prenapetega, po zlobnem hujskanji motenega narodnostnega čustva, katero konečno hoče v najprostejših, najnaravnejših činih videti hudobno izzivanje«, nikakor pa ne za posledico zanemarjanja dolžnosti kateregakoli organa oblasti; ljubljanski magistrat z županom na čelu kot izvrševalec sklepov mestnega odbora je svojo dolžnost izpolnil v najpolnejši meri, zato so se cestne demonstracije omejile na zbiranje množic in na vpitje, nikjer ni prišlo do poškodovanj oseb ali imetja; mestna občina je spomenik dejansko sprejela v svoje varstvo, saj je takoj po svečanem odkritju pri njem nastavila redarja, iz primerne vedenja občinskih organov v času cestnih izgrediv se vidi, da je mestni svet spoznal, da se svojih sklepov z dne 1. junija ne more držati, in jih je zato primerno spremenil; 9. junija je mestni svet sprejel tolmačenje k tem sklepom, ki ga je Taaffeju naznanil ljubljanski župan. Taaffe interpelaciji ni ugodil, saj ni videl nevarnosti za mir in red, ki bi izvirala od ljubljanskega mestnega sveta, zato ni potrebe, posegati po sredstvih, ki bi zagotovila poročila v tej zadevi. »V kolikor pa sem bil vprašan, katerih sredstev se hočem poslužiti, da bi 'najglobokeje žaljenim in v njihovih najžlahnejših čustvih zadetim avstrijskim Nemcem podal zadostenja', izreči moram gotovo ne neopravičeno dvombo, jeli so avstrijski Nemci res voljni, se žaljene in v svojih najžlahnejih čustvih zadete se čutiti po početju večinoma iz šolarjev, pouličnih pobalinov in rokodelskih učencev obstoječe ljudske množice v Ljublja-

celo to stvar zmatrajo res kot tako, kakeršna je po mislih nemških telovadcev in po izjavah njihovih glasil imela biti, namreč kot nemško demonstracijo sredi glavnega mesta slovenskega naroda, in da se trudijo, da jej odvzamejo pravo ost, zadovoljilo se je z glasnim izražanjem svoje nevolje.

Nemški telovadci in njihovi nemški in nemškutarški sosedje v deželi in zunaj nje pa so se sedaj – vsaj tako upamo – do dobrega prepričali, da med nami ni prostora njihovim velikonemškim aluram. Položili so nemštvo na Kranjskem v grob in onej četici 'der biedereren Deutschen' iz slovenskega Celja, ki jim je prišla k temu pomagat, sedaj lahko zakličejo: 'Bog plati, pogrebci!'» (-L.-*, »Po Grčnovi slavnosti«, Slovan, 1886/12).*

²⁴ Po: Janko Mlakar, »Zelenec«, Spomini, Prvi del, Celje 1975, str. 103.

ni,« je poudaril ministerski predsednik Taaffe. Če bi bil proti njegovemu pričakovanju odgovor pritrdilen, potem bi po Taaffejevem mnenju morali žaljeni in prizadeti poiskati zadoščenje v policijskih kaznih, ki so ali šele bodo zadele cestne izgednike.²⁵

Med satiričnimi ilustracijami lahko zasledimo tudi nekaj t. i. »metamorfoz« oziroma »preobrazb« – prikazov spreminjajočih ali druga v drugo prehajajočih oblik. Metamorfoza »*Otrok po Darwinu*« v 3. št. Rogača iz leta 1887 prikazuje storž, ki se preoblikuje v otroka. Dve podobni »*Darwinovi metamorfozi*« je za 24. št. iz leta 1886 naslikal tudi Srečko Magolič.

Prvi primer tovrstne satirične ilustracije v slovenskih satiričnih časnikih predstavlja v 7. št. Alešovčevega Brenclja iz leta 1870 objavljena serija štirih zaporednih sličic, na kateri se človeški obraz postopoma spreminja v osla. Verjetno je na ta način neznan dunajski risar predstavil enega izmed ljubljanskih občinskih svetnikov. V 1. št. Brusa iz leta 1889 lahko naletimo na vrč, ki se spreminja v opico. Komentar pod sličicami se je glasil: »*Darvin izvaja človeški rod od opice. Naš risar, kateremu ta teorija prav nič ne ugaja, ker je s svojimi roditelji jako zadovoljen in neče svojih dedov iskati mej čveteroročnimi živalmi, bavit se je z uprašanjem, kako nastane opica.*

Posrečilo se mu je, da je rešil to uprašanje prav temeljito, kakor kaže nastopna podoba, na kateri se vidi, kako se opica razvija ob 8. uri, ob 10. uri, o polunoči, ob 2. uri popolunoči.« V 7. št. Brusa iz istega leta je bila objavljena serija risbic »*Po Darwinovi teoriji*«, na katerih se goba počasi spreminja v žensko postavo, prekrito z dežnikom.

Tovrstne metamorfoze so prikazovale spremembe oziroma preoblikovanja v določenih časovnih obdobjih, ki so se vselej končala z zabavnim presenečenjem, ali pa razkrivale pravi značaj upodobljenih oseb. Nastajale so pod vplivom francoske karikature in bile v evropskih satiričnih listih 19. stoletja dokaj pogoste. Na seriji štirih sličic pod naslovom »*Les Poires*« iz leta 1831 je urednik satiričnih listov in karikaturist Charles Philipon (1806–1866) preoblikoval francoskega kralja Louisa-Philipa v hruško. Po zaslugi Philiponove karikature je hruška, ki v francoščini v prenesenem pomenu pomeni »buča« ali »betica«, med leti 1831 in 1835 postala celo simbol za kralja – »*prvi sadež Francije*«. Risali so jo tudi po pariških zidovih, predstavljala je enega najbolj učinkovitih udarcev v vojni, imenovani »*kampanja nespoštovanja*«, ki jo je Philipon vodil proti meščanskemu kralju Louisu-Philipu. Philiponovi listi in samostojne izdaje so bili osemindvajsetkrat zaplenjeni, sam Philipon pa večkrat obsojen na denarne in zaporne kazni. Leta 1831 je bil Philipon obtožen zaradi razžaljenja veličanstva, ker je bil zlahka razpoznaven »*roi bourgeois*« na njegovih karikaturah prikazan v ponižujočih situacijah. Na sodišču je pokazal omenjene štiri risbe in dejal v svojo obrambo: »*Prva je podobna Louis-Phillipu, zadnja je podobna prvi, toda zadnja prikazuje... hruško! Kje se boste zaustavili? Boste obsodili prvo risbo? Toda s tem boste morali obsoditi tudi zadnjo, saj je ta podobna prvi in s tem posledično tudi kralju! Obsoditi morate torej vse karikature, na katerih se nahaja glava, ki je zgoraj ozka in spodaj široka! Zdad ne bo malo dela, kajti moč umetnikov bo poskrbela, da boste te proporce ugotavljali v obilju nenavadnih reči.*«²⁶ Da je Louis-Philip naveličan soočanj z lastnim obrazom, preoblikovanim v hruško, leta 1835 znova uvedel cenzuro, ki je zadevala samo podobe in ne tiskane besede, je najbrž v tesni zvezi prav z njegovimi karikaturami. Največji mojster metamorfoz je bil Jean-Ignace-Isidore Gerard Grandville (1803–1847), ki je med leti 1830 in 1835 kot karikaturist sodeloval pri Philiponovih listih *La Caricature* (1830–1835) in *La Charivari* (1832–1893). Nagnjenje

²⁵ Po: »Spominek 'Turjaškega' in državni zbor«, *Novice*, 1886/25.

²⁶ Po: Werner Hofmann, »Die Karikatur – eine Gegenkunst«, *Bild als Waffe / Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten*, München 1984, str. 371.

Otrok po Darwinu.

Škrat, 1887/3.

do metamorfoz izražajo tudi Grandvillove ilustracije, npr. ilustracije La Fontainovih Basni, kjer si je protagoniste zamislil kot človeške in živalske obenem.

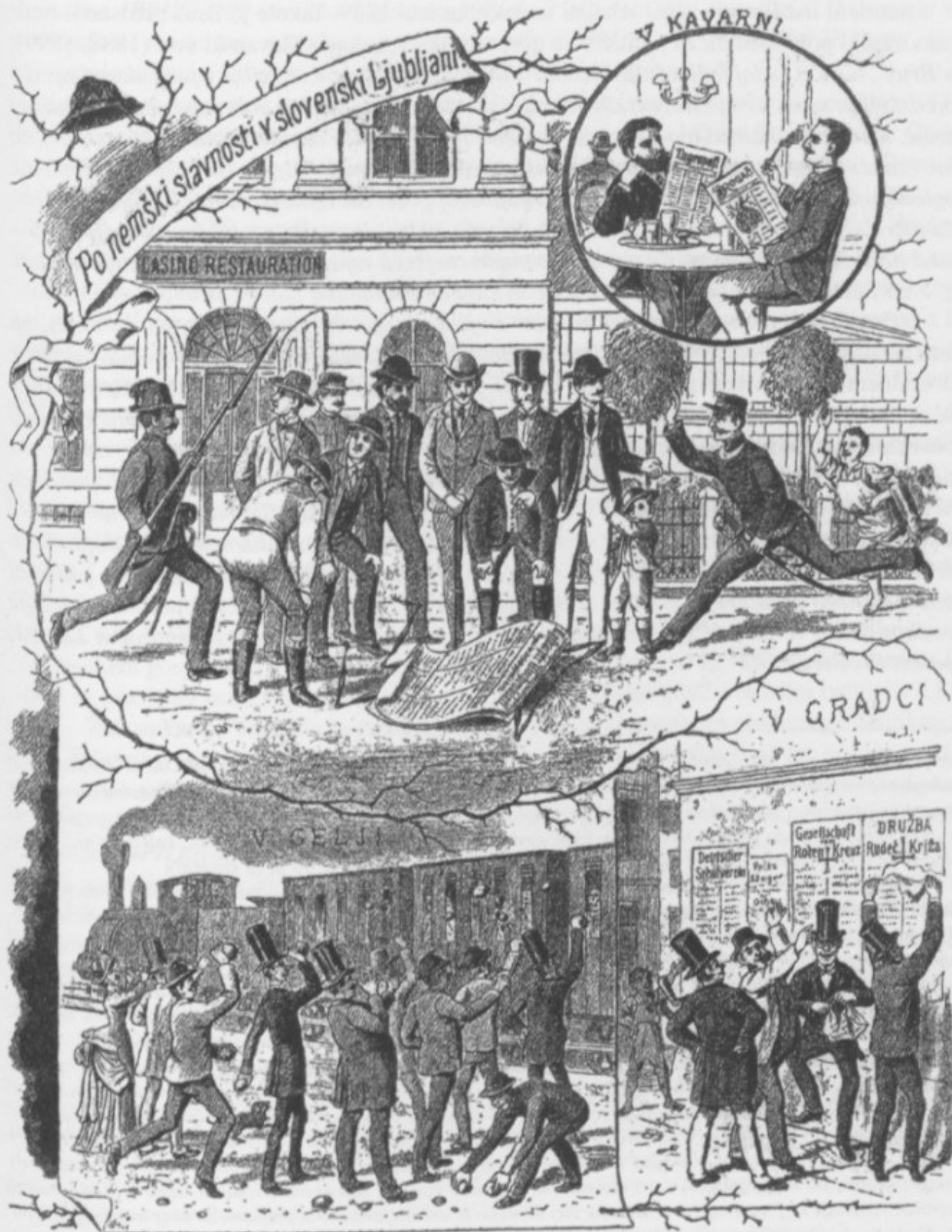
Mnoge metamorfoze so že v naslovu ali komentarju omenjale Charlesa Darwina (1809–1882). Z darvinizom – revolucionarnim razvojnim naukom »opičinega« Darwina o nastajanju in spreminjanju vrst, naravnem izboru in evoluciji, po katerem naj bi bil »človek le spopolnjena opica«,²⁷ z lamarkizmom francoskega naravoslovca Jeana-Baptista de Moneta Lamarcka (1744–1829), z monizmom nemškega naravoslovca Ernsta Haeckla (1834–1919), descendenčno teorijo, historičnim materializmom, racionalizmom, naturalizmom, imanentizmom, utilitarizmom, panteizmom in drugimi svobodomiselnimi in brezvernimi ali v verskem oziru škodljivimi dognanji, ki so rahljala katoliške dogme, se je morala v 19. stoletju spoprijemati Cerkev oziroma krščanski apologeti,²⁸ zato se tudi pri nas metamorfoze verjetno niso pojavile po naključju v satiričnih listih liberalnega porekla. Čeprav so se tovrstne zabavne ilustracije norčevale iz Darwinovega »struggle for life«, so hkrati na nevsiljiv način tudi opozarjale nanj.

²⁷ »Dr. Lidner je in hoče biti darwinist. Človek mu izhaja iz opice / Kristijan dr. Lindner«, Rimski katolik, 1891, str. 391.

²⁸ Darvinizem je bil v nasprotju z naukom o stalnosti vrst, ki naj bi jih ustvaril bog (nauk o stvarjenju). V »Pismih brezvercu o najvažnejših filozofijskih in verskih vprašanjih«, objavljenih leta 1890, je materialističnemu monizmu, darvinizmu in njegovemu nauku o večnosti materije in njenih sil ter izvoru vsega rastlinskega, živalskega in človeškega bivanja iz materialnih prasnovi z »*madroslovnega*« in naravoslovnega stališča oporekal Rimski katolik. Avtor »Pisem brezvercu« je najbrž doktor teologije, teološki apologet in filozof Anton Mahnič, ki je bil dobro razgledan po sodobnem in polpreteklem teološkem svetu in seznanjen z vsemi protiverskimi tokovi. Nekaj odlomkov: »Zistema, ki izvaja vse življenje in sploh vsa bitja jedino le iz materije, se pač ne dá več vzdrževati! Vi sicer dvomite o absolutni trajavosti materije, češ, da more imeti i drugih, do sedaj še skritih lastnosti. Toda jaz mislim, da bi pač težko našli učenjaka, ki bi zaresno dvomil o absolutni trajavosti materije, ker je jasna, evidentna, na nji sloni vsa mehanika in fizika.

Vi sicer izpodbijate znanstveno potrjene rezultate z drugimi nepoznanimi in znanstveno še ne dokazanimi lastnostmi materije; a to je pač predrzno in v znanstvu celó nepriležno.« Materialisti, ki so zanikali vsakršno bivanje duhov, pa so potem, ko so se udeležili spiritualističnih shodov, začeli najodločnejše zagovarjati obstoj duhov, ki so, kakor meni večina, duše rajnkih.

Glede darvinistične »generatio aequivoca« (lat. samovznikanje, nastanek življenja iz nežive snovi, abiogeneza), je Rimski katolik menil, da življenja nikakor ne gre smatrati samo za gol proizvod kemične zgradbe in atomov. »Koliko spojin so vže iztaknili kemiki, in vender se še celi kemiji ni posrečilo stvariti s pomočjo kemične operacije niti najmanjše življenjske stanice! Neovrgljiva resnica je, da se poraja življenje edino le iz življenja. Ali absolutno

Brus (1889–1891)

Satirični list Brus je začel izhajati na začetku leta 1889. Takole je Brus predstavil bralcem tržaški polmesečnik za politična in gospodarska vprašanja Slovanski svet (1888–1899): »'Brus', novi in sedaj jedini šaljivi list na Slovenskem, je šel s 1. številko v jako ukusni opravi predstavljat se po raznih slovenskih pokrajinah. Vidi se mu, da je iz dobrega kamna, da pozna kraje, kjer imajo nabrušeno ali pa že skrhamo in zarujavelo orodje. Obilo dela ga čaka na jako zanemarjenem polju. Razni delavci so se ulenili ali pa so razposajeni, ker jim nihče ne ogleduje slabega ostrija, s katerim opravljajo svoj posel Slovence. 'Brus' utegne dokazati, da ostrine za Slovence morajo biti ali na pravem jeklu, ali pa da je popačeno orodje vreči – med staro železo. V tem zmislu mu želimo najsrečnejšega vspeha. 'Brus', kateremu je urednik g. Ivan Železnikar, izhaja 2krat na mesec in stoji za celo leto 4 glđ.«²⁹

»Pred leti smo imeli 'Slovenci' zajedno troje humorističnih listov, sedaj pa, ko s koncem leta preneha še 'Rogač', ne imeli bi nobenega več,« je v »Vabilu na naročbo«, objavljenem v liberalnem Ljubljanskem zvonu (1881–1941), zapisalo uredništvo in upravništvo Brusa. »Ker bi to vsekakor bil nedostatek v našem javnem življenji, ker se v šaljivi obliki more marsikaj povedati, kar sicer ni možno, ker je še vedno mnogo predmetov za šale in dovtipe, mnogo pa tudi takih, ki si novega tacega lista želé, sklenili smo izdajati z novim letom 'BRUS', političen in šaljiv list, ki bode izhajal 1. in 15. dné vsacega meseca. – 'BRUS' bode z odločno besedo, s satiro in humorjem razpravljaj dnevna vprašanja, pisal bode, kolikor razmere dopuščajo, svobodno ter skrbel čitateljem svojim za pouk in prijetno zabavo. V ta namen bode prinašal poleg raznega in šaljivega gradiva vsakovrstnih izvornih ilustracij, vmes pa tudi lepo zdelane podobe naših velmož. V prvi številki pride na vrsto prvi naš humorist, nepozabni Levstik, potem Preširen in dr.

nerazumljivo bi bilo, kako da se je nekđaj iz anorganičnega bitja porodilo organično in kako da se dandanes kaj takega več ne posreči, navzlic velikanskemu napredku v fiziki. Kar je bajé narava nekđaj stvarila sama oh sebi, ne zmore več dandanes ista narava, akoravno jo podpira človeška umetnost! Kemik lahko sicer vstroje (organizme) razloži in pojasni, toda priznati mora, da je izven atomov in nad atomi še druga posebna moč, katera se njegovemu opazovanju popolnoma odteguje; zovemo jo življenjska moč – skrivnost za fizika in za kemika!*

Organskih bitij nikakor ne moremo izvajati iz neorganskih, torej moramo nujno priznati, da biva izven materije in izven sveta stvariteljski vzrok, ki je obudil organsko življenje. S tem pa seveda pade darvinistični materializem. Darwinizem je tudi zatajil bistveno razliko med človekom in živaljo. »Človek se je spočel po mnenji darwinistov iz opice. Kđaj pa? Pred mnogimi tisočletji, odgovarjajo. Ali kako, da se dandanes nobena opica več ne počloveči? In to se ne posreči, akoprav se je z vso umetnostjo vže poskušalo, kako bi se opica izredila in omikala v človeka?!

Pa pravijo: kakšen razloček je pač mej divjim eskimom in urang-utangom? Na prvi pogled gotovo ne velik, odgovarjamo. Toda vzemite eskima in začnite ga učiti in vzgojevati. V kratkem času se ho izobrazil. Kolikrat so se vže najsurvejši dijaki izomikali sé skrbno vzgojo v najbolj učene može, ki se niso prav v ničemer vstrašili civilizovanih Evropejcev. Kaj je urang-utang? Kakeršen je bil, je in ho vedno – urang-utang! Nas li ne sili ta primer, da pripoznamo v človeku princip, katerega po vsem pogrešamo pri živali? Žival se giblje pri svojem razvijanju in delovanju vedno le v določenih mejah – človek pa je v svojem razvoju brezmejen. Kaker hitro se mu vzbudi samozavest, vspenja se k čedalje višjim smotrom ter si svobodno voli sredstva v njihovo dosego. Pri živali velja povsod zakon neobходимosti, nespremenljivosti, materijalnosti – pri človeku pa svobodno gibanje, katero more izhajati edino le iz duhovnega vzroka. Nasprotje mej nujnostjo in prostostjo, mej materijo in duhom javlja se tu preostro, da hi se moglo spregledati. Nad vse občudujemo n.pr. umetnostno zgradbo unne čehelice ali mravlje, toda po pozornšem opazovanju moramo priznati, da se vrši vse le po naravnem nagonu – neobhidno. Delajo tako, ker ne morejo drugače. Prav zato delajo pa tudi vedno jedjako, brez vsakeršnega napredka. Kaker so delale pred 2000 let, delajo tudi dandanes in bodo delale za 2000 let. A ne tako človek! Kolik razloček mej prvim vzom in mej lokomotivo? Kak gorstasni napredek! Pri živali vidite nespremenljiv zakon nujnosti, materijalen, fizičen princip, pri človeku pristo samozavest. – duhoven princip!« O bistveni razliki med človekom in živaljo priča tudi govor, pri katerem je bistveni dejavnik misel (Po: »Pisma brezvercu o najvažnejših filozofijskih in verskih vprašanjih«, Rimski katolik, 1890, str. 48–52).

²⁹ »Brus«, Slovanski svet, 1889/1.

Rodoljube po vsem Slovenskem uljudno vabimo, da nas dušno in gmotno blagovoljno podpirajo pri tem podjetju. Čim večji bode sotrudnikov in čitateljev krog, tem raznovrstnejši bode list. 'BRUS' stoji vse leto 4 gld., za pol leta 2 gld., za četr leta 1 gld. Dopisi naj se pošiljajo na uredništvo, naročnina pa na upravništvo 'BRUS'-ovo v 'Narodni Tiskarni', kjer se vzprejemajo tudi inserati, katerim se cena določa po dogovoru.»³⁰

Urednik, ustanovitelj in izdajatelj Brusa je bil časnikar Ivan Železnikar, ki je že leta 1871 poskusil izdajati satirični list Sršeni. Rojen je bil 28. decembra 1839 v Stiški vasi pri Cerk-ljah. Po osnovni šoli v Kopru, kjer je bil rejeneč strica Ivana Železnikarja, župnika v Ospu, je med 1850 in 1858 obiskoval gimnazijo v Ljubljani. Leta 1858 se je vpisal na študij prava na Dunaju, vendar je bil zaradi pomanjkanja dve leti zaposlen kot vzgojitelj v trgovski družini V. Zeschka v Ljubljani. Med leti 1860 in 1863 je ob pomoči ljubljanskih rodoljubov nadaljeval študij prava, vendar ga ni dokončal.³¹ Čez tri leta se je vrnil v Ljubljano. Nekaj časa je služboval kot notarski pripravnik pri J. A. Schitzu na Dunaju in nato v pisarni notarja F. Rateja v Slovenski Bistrici. Bil je eden najzvestejših dopisnikov Slovenskega naroda in ga je po smrti prvega urednika Antona Tomšiča (1842–1871) od maja do srede julija 1871 tudi urejal, vendar mu uredništva zaradi mladosti ter politične in narodne bojevitosti in tudi ostrine do klerikalcev liberalci niso hoteli zaupati. Uredništvo so mladoslovinci raje prepustili previdnejšemu Josipu Jurčiču (1844–1881). Železnikar se je vrnil v Ljubljano in se zaposlil kot korespondent pri banki Slovenija. Ker je slutil njen polom, je odšel na Štajersko, bil nekaj časa občinski tajnik v Sevnici in zopet pri notarju Rateju. Leta 1881 se je vrnil v Ljubljano in postal 1. januarja 1882 urednik Slovenskega naroda, ki sta ga dotlej urejala Ivan Tavčar in Peter Grasselli. Med leti 1884 in 1887 je bil tudi izdajatelj in odgovorni urednik Slovenskega naroda. Od 1858 do 1882 je sodeloval z Novicami, kasneje pri Einspielerjevem Slovencu, Slovenskem gospodarju in Ljubljanskem zvonu. Uredil je Izbrane spise Valentina Zarnika iz 1888 in leta 1889 izdal Novo pesmarico. Umrli je 26. januarja 1892 v deželni bolnici v Ljubljani. Železnikar po Tomšiču in Jurčiču velja za tretjega slovenskega poklicnega časnikarja.

»Železnikarjevo časnikarstvo je bilo tesno povezano s politiko (več let je bil član lj. občinskega odbora, sodeloval pri narodnih in kult. društvih), goreče je zagovarjal mladoslovenstvo in tedanjo politično naprednost,« je zapisal Fran Vatovec v Slovenskem biografskem leksikonu. *»Pri uredništvu Slovenskega naroda je bolj ali manj sodeloval z I. Tavčarjem, ki je kot 'gospodar hiše' in vódjá starejše slov. liberalne buržoazije tudi sicer odločal o politični smeri Slovenskega naroda in nanjo vplival. Jezik v Slovenskem narodu se je pod Železnikarjem občutno spremenil. Ni se zatekal k ljudski slovenščini kakor prejšnji uredniki (Tomšič, Jurčič, Tavčar), temveč je prevladal duh tujih jezikov. V uvodnikih in političnih člankih mnogo srbohrvaških izposojenk. Ker je veliko pisal, je občutno vplival na časnikarsko slovenščino, tako da je pravzaprav začetnik in tvorec tistega neprijetnega in togega, nepristnega jezika, ki je bil poslej vrsto let značilen za slovensko časnikarstvo (prim. A. Breznik, Jezik naših časnikarjev in pripovednikov, 1944). Sicer pa se je med Železnikarjevim uredništvom Slovenski narod izdatno povečal, predvsem vsebinsko in v oglasnem delu.»³²*

³⁰ »Vabilo na naročbo«, Ljubljanski zvon, 1889, str. 64.

³¹ »Ivana Železnikarja sem bil že poprej večkrat videl v kavarni 'Gnezda'. Bil je lep fant s črnimi lasmi in črnimi, blestečimi očmi. Vprašal sem po njem Jentla, ki je ž njim občeval, in pravil mi je, da je Železnikar jurist na Dunaju in da ga on in nekateri drugi podpirajo, ker od svojih, ki so revni kmetje na Gorenjskem, nima nobene podpore. Toda Jentl mi je že takrat dejal, da se boji, da Železnikar ne bo dovršil svojih študij, ker rajši pohaja in se razveseljuje, kakor da bi se učil. In Jentlovo domnevanje se je uresničilo. Železnikar je opustil nadaljnje študije, tudi menda zaradi tega, ker so ga ljubljanski prijatelji prepričlo podpirali, in postal s početka agent za 'Slavijo', potem je bil malo časa pod Tomšičem sodelavec pri 'Sl. Narodu'« (Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana, 1905, str. 104/105).

³² Fran Vatovec, »Železnikar Ivan«, Slovenski biografski leksikon, 15. zvezek, Ljubljana 1991, str. 947.

Morda se je Železnikar polotil urejanja Brusa, ker je uvidel, kam je Rogača pripeljal Srečko Magolič, ki je konec leta 1884 prejel iz njegovih rok uredništvo Škrata. Železnikar se je namreč moral kot urednik posvetiti predvsem Slovenskemu narodu. Fran Vatovec ugotavlja, da je Železnikar večino tekstov v Sršenih, Škratu in Brusu pisal sam in v njih neizprosno smešil tedanje politične razmere.³³ Kot je poudaril Slovenski narod, ki je objavljala naznanila o izidu posameznih števil Škrata in Brusa, je Železnikar »*sosebo v zadnjem listu z brezobzirnim sarkazmom bičal naše včasih neznosne politične razmere*«. ³⁴ Železnikarjeva kritika političnih razmer je bila usmerjena predvsem proti katoliškemu taboru, saj je Brus vodil ostro protiklerikalno gonjo.

»Kdor je paznim okom zasledoval slovensko gibanje v zadnjih desetih letih, te jedino ve soditi, kaj je bil nam Slovincem Ivan Železnikar,« je ob smrti svojega bojovitega urednika zapisal Slovenski narod. »*Rodoljub plemenitega in kremenitega značaja, neupogljiv in neomahljiv, dosleden v svojem delovanju do zadnjega trenutka, zastavil je svoje pero, kadar je bilo treba, v blagor svojega naroda, katerega je čez vse ljubil. Njegov položaj bil je silno težaven, kajti delovati je moral v dobi, v kateri, bodi potoženo, razjedajo naše moči domače borbe.*

Ivan Železnikar se ni bal boja; boril se je kakor lev za principe, kateri nam morajo biti sveti, ako nam je mar obstanek slovenskega naroda.

Uvidel je, da pot, na katero so žalibog krenili nekateri v verskem obziru preveč strogo misleči Slovenci, ni prava in je le na kvar našemu narodu; uvidel je, da bojni krik: 'Vera je v nevarnosti!', katerega so nekaterniki brez vsake potrebe trosili v svet, nima nobene podlage in da je zategadelj popolnoma nepotreben. Zato je vse take in jednake napade kot neistinite in neopravičene odbijal z nekako posebno, le njemu lastno spretnostjo. Kdor je imel priliko občevati z njim, občudovati je moral njegovo izredno nadarjenost.

Ivan Železnikar je bil temeljito verziran v svetovni literaturi in za slovenskega žurnalista kot navlašč rojen, kajti poznal je slovensko gibanje po raznih naših pokrajinah iz lastnega opazovanja.

Kakor vsa njegova oseba bil je tudi njegov zlog markanten. Pisal je ostro in rezko, kadar je bilo treba, prekoračil pa ni nikdar meje dostojnosti, kar se žalibog čestokrat dogaja v političnih listih.«³⁵

Vse tri satirične liste je tiskala Narodna tiskarna, zato se tudi v Rogaču in Brusu pojavljajo klišeji iz Škrata. Neprekinjeno izhajanje treh listov med leti 1883 in 1891, ki se hkrati tudi časovno ne prekrivajo med seboj, vodi k sklepu, da bi pravzaprav lahko šlo za en sam list, toda z različnimi imeni in različnimi uredniškimi pristopi. Zamenjava Rogača z Brusom je npr. potekala povsem logično in nemoteno.³⁶

³³ Po: Fran Vatovec, »Železnikar Ivan«, Slovenski biografski leksikon, 15. zvezek, Ljubljana 1991, str. 947. Biografski podatki tudi po: »Ivan Železnikar +«, Slovenski narod, 1892/21.

³⁴ »Ivan Železnikar +«, Slovenski narod, 1892/21.

³⁵ »Ivan Železnikar +«, Slovenski narod, 1892/21.

³⁶ »Tri leta minolo je, kar smo poprijeli težavnega, nehvaležnega dela: izdajati slovenski humoristični list. Koliko slovenski listi navadno donajajo izdajateljstvu, vé vsakdo, in prav toliko donajalo je tudi nam. Ne bodemo sicer očitali čitajočemu občinstvu, da premalo podpira taka podjetja, da-si je istina, da mnogo baš zavednih (?) Slovencev poseza raje po nemških listih, nego po domačih, uzrok temu nedostatku je v prvi vrsti tudi število slovenskih časnikov in kdor bi hotel poseči po vseh, moral bi imeti ogromne dohodke, zato si naroča samo najpotrebnejše, ali pa nobenih. Tako je pri nas!

Prijatelj, duševnih in gmotnih podpornikov, je imel 'Rogač' še dokaj, vendar mu ni moči dalje vstrajati, kajti v primeri s stroški imel je vendar le premalo dohodkov.

Zahvaljujemo se toraj vsem, ki so nam olajšali izdajanje lista, bodi-si z naročili, bodi-si s spisi ter se poslavljamo od njih z željo, naj skupno obstopijo 'Brus', ki bode z novim letom po dvakrat na mesec brusil skrhane Slovence, nemčurje in druge, brušenja potrebne ljudi.

Kot da bi kranjski liberalci prisluhnilo nasvetom Franca Podgornika (1846–1904), ki jih je zapisal v članku »O našem literarnem gospodarstvu«, objavljenem leta 1885 v celovški reviji Kres. Podgornik je namreč menil, da je za Slovence dovolj en sam humoristični list. Nasploh je Podgornik zatrjeval, da mora imeti vsak slovenski list svoj točno določen namen, vsebino in obliko, obstajati pa mora tudi razlika med časniki za razumništvo in za preprosto ljudstvo. »Po tem takem bi bil uzor naše preustrojbe gledé na časopisje naslednji. Kritični oglednik naj bi kazal na vsestransko literarno življenje in nepristransko kritično vodil do pozitivnega delovanja sosebno naobraženi del naroda, in ta list bi moral torej imeti vsak rodoljubni razumnik. V družbi takega zanesljivega spremljevalca bi omikance bistril in utrjeval en sam dnevnik; priprosti, doslej najmanj probujeni del naroda pa bi dramil en sam polmesečnik. V sredi med obema bi se širil za vsako pokrajino, recimo na ravnost, po en sam tednik, kateri bi pa tudi omikancem dotičnili dežel ne bil odveč. Eden humorističen list bi v svojej obliki narod razveseljeval in ob enem podučeval. V obče naj bi služil po eden list sam za vsako glavno namero in narodovo potrebo.«

Časniki, ki so namenjeni preprostemu ljudstvu, morajo skrbeti za primerne teme in za preprosto, odličen popularen slog pisanja, ob katerega se ne bodo spotikali omikanci, če bodo prisiljeni zajemati iz teh listov. Komur bi to povzročalo težavo, naj svojo nezadovoljnost žrtvuje v zavesti obče narodove koristi, je svetoval Podgornik. »Tudi mora literarnim močem slovenskim znano biti, da je še v našem narodu humoristična žila, katero podpira ironija in sarkazem, v polnej meri. Te lastnosti se je treba pisateljem močnejše spominjati, in mi se jako čudimo, da oni, sami iz naroda vzrastli, veliko premalo tej lastnosti odgovarjajočili oblik stvarjajo, bodisi v knjigi, bodisi v novinah. Gledé na probudo in gledé na nadaljni narodov pouk se ne dajo preceiniti ravno humoristične in ironične oblike. Sicer je dovolj, da važno literarno načelo, sosebno v narodovo korist na široko, tukaj poudarjamo in ob enem za ta del terjamo, da se naši humoristični listi tudi iz tega uzroka v eno samo podjetje združijo ter se pisatelji te in enake vrste iz vseh pokrajin istega podjetja z izdatno podporo oklenejo. Ravno humoristične liste bi bilo gledé na omikance in neomikance najjobotnejše cepiti na dve strani, kaj li še na več podjetij deliti!« Rajši naj en list pogosteje izhaja in naj ga izobraženstvo podpira, da se razširi v vse kroge. Če je kdaj v listu kaj gradiva, ki ga prostak zaradi političnega in družbenega nepoznavanja po naključju ne razume, je to izjema, ki ne zadošča, da bi omikanci morali zahtevati poseben humorističen list. Dunaj je npr. velik tudi glede na bralce humorističnih listov, saj višji in nižji krogi radi prebirajo doslej dobro urejevan humorističen list Kikeriki (op. izhajal je med 1861 in 1933), ki ustreza vsem, navzgor in navzdol, še celo čez meje, ki si jih je določil. Slovenci skratka potrebujemo en sam humorističen list, ki bi bil dobro podprt z vseh strani, in to še toliko bolj, ker tudi preprostemu narodu namenjeni pokrajinski listi vsebujejo premalo zabavnega, humorističnega gradiva. Nekaj ga je najti v celovškem Miru in mariborskem Slovenskem gospodarju, zgled bi bil lahko tudi Naša sloga iz Trsta, ki je namenjena istrskim Hrvatom. Podgornik je poudaril, da je želel še posebej naglasiti humoristično plat v časnikih, saj se mu zdi, da celo razumniki niso doumeli velikega pomena te zvrsti literature, saj bi jo drugače morali bolj podpirati.¹⁷

Vsekakor vrsta satiričnih listov, ki so se pojavili in izhajali v osemdesetih letih, Alešovčev Brenclj, ki ga je Podgornik poleg Mira in Slovenskega gospodarja hvalil kot primer lista, ki ugaja širokemu narodu, Škrat, Rogač, Brus in Jurij s pušo, priča o porastu slovenskega časnikarstva, ki je prav v tem času dohitelo in preglasilo nemško časopisje. Podobno situacijo lahko

¹⁷ 'Brus' stal hode za vse leto 4 glđ., za polu leta 2 glđ. Naročnina naj se pošilja upravništvu, rokopisi pa uredniku R. I. Železnikarju v 'Narodno Tiskarno'. V Ljubljani, meseca decembra 1888. Uredništvo in upravništvo 'ROGAČA' («V slovo», Rogač, 1888/24).

¹⁷ Po: Franc Podgornik, »O našem literarnem gospodarstvu«, Kres, 1885/7.

zasledimo npr. tudi v sosednji Hrvaški (1862 izide edina št. Podravskega ježa, sledijo satirični listi Zvekan (od 1867), Vragoljan, Bič, Tries, Čuk, Brico, Trn).

V 1. št. Brusa je bila objavljena »'Brusova' pesem«:

»Brusim, brusim škarje, britve,
Glave puhle, glave plitve,
Nose dolge, škrbe prazne,
Vsi ti morajo na 'Brus',
Oh, to bode 'Hochgenuss!'

Hitro, hitro brus se goni,
Zdaj na njem je kakšen Toni,
Ali Linhart in pa Sima
Potem Fekete prikima.
Mahnič, Feuš in Kulavic
Naj poskusijo naš 'Witz'.

Brusiti bo vedno dosti,
Zdaj pred pustom in v posti,
V Trstu, Celji, Mariboru,
V dunajskem državnem zboru.
Kjer rešuje se budget
in je večkrat kakšen 'Gfrett'.

Da ne pride 'brus' iz tira,
Ne zadene ga ovira:
Pomagajte, priskočite
Vragom čitajte levite,
'Brusu' bode vsakdo kum,
Kdor je z nami 'nobiscum'.

Kdor pod našo je zastavo
Črti silo, ljubi pravo,
Se poganja za resnico
Krasno iz nebes devico.
On odločen je značaj.
Tacih bog nam mnogo daj!«

Naslovnica Brusa (»*risana glava*«), ki je izhajal na osmih straneh, prikazuje norca, ki si ostri oziroma brusi puščico, s katero bo ustrelil v človeško tarčo (v nekakšnega prebrisanega škrica, ki se skriva za tarčo). Podobno kot pri Škratu in Rogaču je naslov lista izpisan z velikimi, posebej oblikovanimi črkami. Avtor Brusove naslovnice, češki karikaturist Karel Krejčík, je črke oblikoval iz stiliziranih rastlinskih in živalskih elementov. Železnikar je torej naslovnico posebej (osebno ali pa preko posrednikov) naročil pri Krejčíku, vendar je ostale karikature in ilustracije verjetno za mnogo nižji znesek plačila nabavil v Pragi,³⁸ najbrž iz

³⁸ »V Pragi naročene podobe so se po neljubem naključju zakasnile. Zato moramo to številko izdati brez podob. Gospode naročnike odškodovati bomo v prihodnji številki. Uredništvo 'Brusovo'« (»P. n. gospodom naročnikom«. Brus, 1890/20).

zalog že izdelanih klišejev, kar je počel tudi Magolič. Karikature in ilustracije v prvem in drugem letniku Brusa so v glavnem delo Karla Krejčfka in Františka Karla Kolárja, ki je narisal večino političnih karikatur. Posebej za Brus sta nastala tudi portreta Frana Levstika v 3. št. in Frana Erjavca v 5. št. iz 1889, napovedani Prešernov portret ni bil objavljen. Železnikar je Levstikov portret naročil pri risarju Vilimeku v Pragi.³⁹ »Podoba ta izdelana je po fotografiji, narejeni na Dunaji, ko je pokojni Levstik ondu izdajal izvrstnega svojega 'Pavliho'. Šteli smo si v dolžnost, da se baš v našem listu priobči slika njegova, kazoča ga na vrhunci javnega delovanja, ker je Levstik brez ugovora bil najizbornejši slovenski humorist in satirik, velik prijatelj dovtipu in šali in izboren humorističen pisatelj. Več v drugi številki.«⁴⁰ Narodna tiskarna je Levstikov portret v dvobarvnem tisku natisnila tudi na debelejšem kartonu.

Brus je obljubljal, da bo brusil »vse kar je skrhanega in zarjavelega in prizadeval si ugajati čitateljem svojim. Boril se bode za načela narodnega napredka, svobode in prosvete ter zavračal vse izrodke, ki bi nam utegnili v narodnem in drugem oziru biti škodljivi.«⁴¹ »'Brus', političen in šaljiv list, bode izhajal 1. in 15. vsakega meseca od novega leta naprej v Ljubljani. Novi list hoče s satiro in humorjem razpravljati dnevna vprašanja. Donašal bo tudi vsakovrstnih ilustracij. Letnina mu je 4 gld.; za pol l. 2 in za četrt l. 1 gld. Urednik mu bo g. Ivan Železnikar. List 'Rogač' pa preneha.«⁴²

V resnici je bil Železnikarjev satirični list ostrejši kot Rogač. Brus se je tudi hvalil, da doslej še noben slovenski šaljivi list ni premogel toliko izvirne, raznovrstne, zabavne vsebine, narodnega blaga in toliko lepih karikatur in ilustracij.

»Uredništvo si laska, da je vestno vršilo ulogo svojo in čitateljem podajalo izvirno gradivo in lepe podobe.

Z dobro vestjo trdimo, da doslej še noben slovensk šaljiv list ni imel toliko zabavnega gradiva, niti toliko podob.

Sodeč po dopisih, prilatajajočih nam iz raznih krajev, in pa našili sotrudnikov člankih in drobnih noticali, gojimo prijetno zavest, da 'Brus' ugaja razumništvu našemu in da je dokazal svojemu obstanku nujno potrebo.

Po dosedanjih načelih pisal bode i nadalje in kritikoval vse izrastke, ki so kvarni našemu narodnemu in socijalnemu življenju.

Da pa bode svojo težavno ulogo točno in dobro vršil, k temu treba duševne in gmotne podpore, treba, da pomaga vsak, kdor je istih načel in nazorov, kakor smo mi.

'Svoji k svojim!' bodi gaslo vsem, ki korakajo našim praporom, vsem onim, ki so si v vsakdanjem življenju oluranili primerno odločnost in dobro čutijo, kam pluje sedanji protivni nam tok. 'Svoji k svojim' bodi gaslo vsem somišljenikom, katerim prija dovtip, šala in satira in kateri čutijo, da je to neizogibna potreba.«⁴³

Politične karikature so bile seveda ubrane na češke razmere. Ker sta bila statusa slovenskega in češkega naroda v monarhiji podobna, sorodno pa je bilo tudi njuno gledanje na tujepolitične dogodke, so slovenski bralci brez težav lahko dojeli smisel vseh karikatur. Karikature se zato seveda ne pojavljajo na prvi strani, saj bi češko zveneči likovni komentarji aktualnih dogodkov le težko nosili težo lista. Motili bi tudi napisi v češčini, ki so ostali na

³⁹ Po: »P. n. gg. naročnikom!«, Brus, 1889/1.

⁴⁰ »K Levstikovi sliki«, Brus, 1889/3.

⁴¹ »Vabilo na naročbo«, Brus, 1890/12.

⁴² »Brus«, Slovanski svet, 1888/23.

⁴³ Po: »Vabilo na naročbo«, Brus, 1889/12.

nekaterih karikaturah. Risarji, ki so se v tretjem letniku Brusa pridružili Kolárju in Krejčfku, so likovno opremo prenesli na področje vséčne realistične ilustracije.

Na karikaturah Františka Kolárja, ki je pokazal veliko nadarjenostjo za skicozen, neposreden risarski pristop, pogosto nastopata stilizirani in tipizirani podobi nemškega kanelerja Otta von Bismarcka in grofa Eduarda Taaffeja, avstrijskega ministrskega predsednika v letih 1868 in 1879–1893. Taaffeja srečamo npr. na Kolárjevi karikaturi »*Slovani smo v Avstriji vendarle prvi*« iz 24. št. iz leta 1889. Vladoški šef Taaffe sedi na težkem kmečkem vozu, v katerega so vpreženi Čeh, Slovak in Moravec. Voz – mišljen je državni voz – je zvrhano poln sena, z njim si je postregel konj, na katerem je napis »Nemec«, ki svobodno teče ob vozu. Motiv državnega voza ali kočije se je razvil iz upodobitev triumfalnih in sramotilnih sprevodov, katerim so v 19. stoletju karikaturisti nadeli satiričen pomen (npr. Grandville).

Karikatura »*Ravnopravnost na avstro-ogerski 'državni progi'*« v 3. št. iz 1889 je državni voz predstavila kot železniško kompozicijo. V vagonu prvega razreda se vozi Madžar, v vagonu drugega razreda Nemec in Žid, v vagonu tretjega razreda Poljak, tovorni vagon zadnjega, četrtega razreda je rezerviran za Čeha.

Na karikaturi »*Skoro, kakor sv. Martin*« v 12. št. iz 1890 je Taaffe predstavljen kot Sv. Martin, ki daruje plašč revežu. »*Tu imaš kos plašča za svojo nagoto!*«, ponuja ministrski predsednik kočček plašča češkemu »obubožancu«, ta mu odgovarja: »*Ali s toliko radodarnostjo ne boš sebe oškodoval?*«

»*Jedenkrat on – jedenkrat ti*« je naslov karikatur v 23. št. iz leta 1890. Na prvi sličici nemški Mihel odnaša požeto klasje, Slovan kaže na požeto njivo. »*Sedaj sta oba dobila za svoj trud: Mihel to, kar je bilo zgoraj, ti pa to, kar je spodaj,*« modruje Taaffe. Slovan se huduje: »*Prekrasno, on klasje, jaz pa strnišče.*« »*Ne skrbi, to že jaz poravnam,*« ga je pomiril Taaffe. Na drugi sličici Taaffe med Nemea in Slovana deli njivo repe: »*Torej sedaj, da si drug drugemu ne bodeta nič očitala, imej ti Mihel narobe. Pri repi imel bodeš ti, kar je spodaj, ti Vaša pa, kar je zgoraj... Kaj ne, kako znam jaz ravnopravno deliti!*«

Taaffe se je opiral na nemške konservativce in slovanske narode, katerih naklonjenost si je zagotavljal z drobnimi popuščanji. Večina Slovencev s Taaffejevo politiko podarjanja »drobtinje« oziroma »drobtinčarstva« ni bila zadovoljna, vendar mu slovenski poslanci niso odrekli podpore, ker so se bali, da bi na oblast znova prišli nemški liberalci.

Na karikaturi »*Najnovejši avto graf princa Koburškega, osrečevalca Bolgarov*« v 1. št. za leto 1889 je karikaturist poskusil samo s pomočjo podpisa (avto graf: svojeročni podpis, avto gram)⁴⁴ oblikovati portret saško-koburškega princa Ferdinanda Koburškega, ki je 1887 zav-

⁴⁴ V 37. št. Jutra (1920–1945) iz leta 1928 srečamo zanimiv članek »Onomatografija«, ki je bralcem predstavljal novo tehniko karikiranja, ki pa bi jo za karikaturno zvrst smeli šteti le pogojno: »...se je – zopet v Ameriki: – rodila nova ideja, ki sicer nikdar ne bo doživela tolikšne popularnosti kot križnikarstvo ali izpraševanje po sistemu 'Do You know?'. Vsaj ne v širokih masah. Aktivno je namreč omejena le na ozke kroge ljudi, ki so zmožni umetniško misliti in se udeleževati na polju slikanja in karikiranja. Tem bolj pa utegne zanimati pasivno. Novo igro so Američani krstili na ime 'nameografija'. Francozi pa so jo nazvali 'onomatografija', kar naj bi po naše reklo 'karikiranje (ali pa portretiranje itd.) oseb, živali in stvari s črkami njihovega imena.'

Ideja sicer po bistvu ni nova (naši čitatelji se utegnejo še spomniti iz števil letnice 1926 izražene karikature Mussolinija, ki smo jo svoječasno priobčili po laških listih [op. Jutro, 1926/77]); novo na njej pa je sistematično in smoterno iskanje vedno novih karikaturističnih tipov in simbolov pojavov iz vsakdanjega življenja in njih izražanje z zadevnimi črkami. Naloga ni baš lahka: zahteva pa mimo potrpežljivosti smisla za karikiranje, dobrega okusa, primerne doze domišljije in – last, not least – esprita. Čim čistejše so črke, tem boljši je onomatogram. Tudi pri tej panogi umetniškega udejstvovanja velja staro pravilo: preprostost je prvi in največji pogoj. Takisto ni vseeno, ali teko črke v istem redu kot v dotični besedi, ki označuje karikaturo, ali pa so brez sistema pomešane, kakor je pač avtorju bolje kazalo.

Danes prinašamo nekoliko dobro pogodjenih onomatogramov, ki smo jih posneli po ameriških in deloma francoskih listih. Naše čitatelje pa naprošamo, naj tudi oni poskušajo sestaviti kaj sličnega iz naših domačih prilik. Objek-

Slovani smo v Avstriji vender-le prvi.

Brus, 1889/24.

ladal Bolgariji. Izstopa velik nos, ki so ga karikaturisti vselej vključili na karikature bolgarskega kneza, od leta 1908 kralja Ferdinanda I. »Šaljivi listi upodabljajo sedanjega kneza bolgarskega z velikim nosom, katere podobe pa doslej še niso dale povoda agentu bolgarske vlade na Dunaji, da bi uložil zaradi tega kako tožbo,« je leta 1892 v zagovoru urednika Pavlihe (1892–1984) Hrabroslava Debevca, ki se je moral zagovarjati pred ljubljanskim potrošnim sodiščem zaradi tožbe vodilnega tedanjega katoliškega politika kanonika Karla Kluna poudaril dr. Ivan Tavčar (1851–1923).⁴⁵

Nekaj številok Brusa je bilo zaplenjenih. V 7. št. leta 1889 objavljena pesmica »Das Lied vom geblendeten Joško« je Brusu nakopala obtožbo državnega pravdnštva zaradi »prekršaja §§ 10. in 11. tiskovnega zakona, ker smo s tem, da smo v slovenskem listu priobčili nemško pesem, nekda prekoračili svoj program,« kot je zapisal Brus. Obravnava je bila 15. maja 1889 pred ljubljanskim »c. kr. mestnem delegovanem sodiščem«. Sodnik je bil pristav, pravnik in pisatelj Anton Levec (1852–1936). Urednik Železnikar je bil oproščen, »glede sozatoženega g. Hribarja, upravitelja 'Narodne Tiskarne' pa državno pravdnštvo niti kazni predlagalo ni«. Državno pravdnštvo se je na obsodbo pritožilo.⁴⁶

tov bodo našli na pretek bodisi v zgodovini ali politiki, bodisi v naši književnosti ali kjerkoli v vsakdanjem življenju. Kar bo dobrega bo naš list z veseljem objavil.«

Smisel za karikiranje, dober okus, primerna mera domišljije in »esprit«, ki jih pisec našteva med pogoji za uspešno izveden onomatogram, so sicer tudi pogoji za uspešnost karikature. Članek so spremljali tudi vzorčni primeri: onomatografske risbice Don Kihota, Charlesa Chaplina in ruske plesalke Ane Pavlove. Kmalu so se oglasili tudi slovenski risarji, ki so poslali nekaj ducatov onomatogramov, ki jih je Jutro enkrat tedensko objavljalo v naslednjih dveh mesecih.

⁴⁵ »Izpred potrošnega sodišča (Kanonik Klun contra 'Pavliha')«, Slovenski narod, 1892/273.

⁴⁶ Po: »Tožba proti 'Brusu'«, Brus, 1889/10.

Skoro, kakor sv. Martin.

Sv. Martin — *Taaffe*: „Tu imaš kos plašča za svojo nagoto!“

Obubožanec: „Ali s toliko radodarnostjo ne boš sebe oškodoval?“

Zaplenjena je bila tudi 20. št. iz 1889. »Povod zaplembi bil je jako obširen dopis iz Poddrage, v katerem se je opisavala zgodovina tamošnjega gibanja, v glavnem pa polemizovalo s 'Slovincem', ki je Poddražane prav nekvalifikovano napadal.« 21. št. je imela zato dve strani priloge.⁴⁷ Sledila je zaplemba 10. št. iz 1890 zaradi članka »Slovenski dijaki v primeri s češkimi«, z dovoljenjem deželne vlade in deželnega pravdnništva pa je lahko izšla prirejena izdaja.⁴⁸ 18. oziroma 19. št. Brusa iz 1890 je državno pravdnništvo zaplenilo zaradi dopisa iz Drage na Kočevskem, »v katerem se je pripovedovalo, kako so se ondukaj nabirali podpisi za nemške propovedi«, in zaradi dopisa »Iz Vipave (Slovenskim zdravnikom)«: »V njem bil je govor o tamošnjih zdravniških razmerah, o spletkah proti dr. Kendi. Prizadeta sta bila zlasti Fekete in Karol Mayer. Nam je prav žal, da izvrstni dopis ni prišel v Vipavsko dolino, kjer bi ga bili izvestno z velikim zanimanjem čitali.

Na našo prošnjo dovolila nam je visoka deželna vlada drugo izdajo 18. številke.

Da gospode čitatelje za to zaplembo nekoliko odškodujemo, dali smo tej številki dve strani priloge.⁴⁹

»'Brus', jedin slovenski humoristični ilustrovani list, ki izhaja v Ljubljani, nastopi sedaj svoj II. tečaj ter se priporoča pristašem 'odločne slovenske stranke', da bi ga podpirali duševno in gmotno,« je konec leta 1889 poudarjal Slovanski svet, ki ga je izdajal in urejal Franc Podgornik. »'Spet brusil bo in se vrtil – Ljudi nerodne bo pestil. – Pestil jih bode in smešil – Ter uro tu in tam navil. – Ker še vedno 'Brusa' treba, – Kakor dnevnega nam hleba.' Takó govoré prijatelji in somišljeniki 'Brusa', zato bo nadalje izhajal.

No, na Slovenskem želijo 'nekaterniki', da bi za 'sušico' poginili ravno taki listi, kateri se niso zavezali na nobeno stran. 'Brus' je pa tak list, ki sme osvetliti mnogo takega, kar bi drugod bilo ne umestno in včasih tudi ne dovoljeno, kakor kažejo skušnje tu in tam. Kolikor bolj bodo rodoljubi podpirali 'Brus' gmotno in duševno, toliko lažje in boljše bo izpolnjeval svojo zadačo. Cena mu je za vse leto 4 gld., za pol leta 2 gld. in za četrto leta 1 gld.«⁵⁰

Sredi leta 1890 je Brus vabil naročnike, naj obnovijo naročnino in si s poštnimi nakaznicami naročijo edini slovenski ilustrirani šaljivi list, ki bo ostal zvest svojemu namenu. »Naloga naša ni baš najprijetneja, zato pa se nadejamo, da nam ostanejo dosedanji naročniki naklonjeni, kakor do sih dob, in da naš list širijo in priporočajo v svojih krogih, mej svojimi prijatelji in znanci. Potem bilo bi nam možno, žrtvovati za list, zlasti pa za podobe še kaj več, nego doslej.«⁵¹

Brusova predrznost ni motila samo državnega pravdnika v Ljubljani. Med katoliškimi duhovniki je Brus ostro napadal zlasti urednike treh katoliških revij oziroma listov, ki so začeli izhajati leta 1888: urednika Rimskega katolika (1888–1896) pisatelja, katoliškega kulturnega filozofa in duhovnega očeta slovenskega političnega katolicizma dr. Antona Mahničča (1850–1920), urednika revije Dom in svet (1888–1944) dr. Frančiška Lampeta (1859–1900) in urednika Domoljuba (1888–1944) Andreja Kalana (1858–1933).

Čeprav so se liberalci ozkosrčnim Mahničevim nazorom o kulturi in politiki ter zahtevi po popolnem »ločevanju duhov« oziroma idejni, svetovnonazorski diferenciaciji, ki jo je nepopustljivo propagiral od srede osemdesetih let (znameniti kritični spisi »Dvanajst večerov« in trije dodatki konec leta 1884 in na začetku 1885 v Slovincu), poskušali odločno zoperstaviti tudi s strokovnimi argumenti, npr. s prispevki v Slovanskem svetu, Slovenskem narodu

⁴⁷ Po: »P. n. gg. naročnikom«, Brus, 1889/21.

⁴⁸ Po: »P. n. gospodom naročnikom«, Brus, 1890/10.

⁴⁹ Po: »Konfiskacija«, Brus, 1890/19.

⁵⁰ »Brus«, Slovanski svet, 1889/23.

⁵¹ »Vabilo na naročbo«, Brus, 1890/12.

idr., so se največkrat raje izogibali načelnemu spopadu in si pomagali s smešenjem in žalitvami »mahničijad« »preroka ob Soči« in njegovih pristašev v svojih časnikih, mdr. tudi v Brusu, in na »zabavljivih« večerih.⁵² Katoliški tabor se je v bran Mahniča in njegovega Rimskega katolika postavil z zaupnicami.

»Od leta 1888, ko je pričel Mahnič z Rimskim Katolikom načelen boj za delitev duhov in je dobil v trnovskem kaplanu Andreju Kalanu, uredniku bojevitega tednika Domoljuba, vnetega pristaša in poljudnega tolmača svojih učenih načel, so pričeli tudi liberalci mobilizirati odpor, čeprav niso mogli postaviti dveh podobnih trdnjav,« piše Marja Boršnik. »Leta 1889 je pričel Ivan Železnikar izdajati ilustrirani humoristični štirinajstdnevnik Brus, ki je skušal s strupenim zasmehom in osebnim zafrkavanjem izpodjedati naval Mahničevih in Kalanovih napadov.«⁵³

»Kar je malin brez vode, / Kar Ljubljana brez meglé, / Kar obutev brez podplata, / Kar je 'Vera' brez Pilata / In klobasa brez črevesa, / Gozd zeleni brez drevesa, / Kar tornister brez vojaka, / Kar so goske brez gosaka, / Brez primankljaja budget / In brez ljubice kadet, / Kar brez trtne uši Reichel, / Brez zobovja gospod Paichel, / Brez šivalnih strojev Jax, / Drsanje brez 'halifax', / Kar so polži brez lupin, / Kar zvoniki so brez lin, / Kar tercijalka je brez bolh, / Kranjski pa brez dlake polh, / Kar konjič je brez kopit, / Ovca cela, volk pa sit, / Kar je kožuh brez kocin, / Mastni žganjci brez tropin, / Opera kar brez tercéta, / Stara baba brez kofeta, / Kar je brez svetnikov prat'ka, / Debeluh pa brez podbradka, / Kar brez papeža je Rim, / Kar je brez kurfva – dim / Kar je dama brez nazadka, *) / To je Mahnič brez dodatka. (* Nazadek je nekaj slovenskih izraz za 'Cul de Paris'. Stavec Podvrbosmuk),« nam npr. sporoča odlomek iz v 1. št. Brusa objavljene pesmice »Dr. Mahnič brez dodatka« (op. cul de Paris: blazina iz različnih materialov, pritrjena v krilu pod križem). V prispevku »Tri bele vrane« (mišljeni so trije članki v Slovenscu) je Brus Mahniča obdolžil celo policijskega ovaduštva zoper narodna društva in narodnega pesnika Antona Aškercu, ki mu za plačilo »doneše izvestno mitro«. ⁵⁴ »Goriški bojevnik« Mahnič je bil priljubljena tarča tudi v Rogaču, ki je v 21. št. iz 1888 objavil življenjepis »Toneta od kala« izpod peresa Vinka Gregoriča (kal: plitvejša kotanja s stoječo vodo, mlaka, Mahnič je psevdonom Tone od Kala uporabil pri satiričnem potopisu »Iz dnevnika Štefana Hodulje«). Gregoričev izdelek je tudi »Slavospev Tonetu od kala« v 23. št. »Hej Tone! Mož si bistra glava, / Evrope širne učenjak! / Vsa ná-te ko se vsiplje slava / Tam od Balkana do Triglava, / Kdo zdaj več tebi je enak?! / Kje se dobi kot ti možak?!« – tako se glasijo prvi verzi Gregoričevega »slavospēva« Mahniču.

Na Mahničevo pisanje v goriškem političnem tedniku Soča (1871–1915), ki ga je urejal v letih 1889 in 1890, da je s šestimi številkami oziroma zvezki prvega letnika Rimskega katolika pobil liberalizem in ga osmežil pred svetom, kar so mu z molkom priznali tudi njegovi liberalni in radikalni nasprotniki (Stritar, Tavčar, Gorazd – to je bil Aškercov psevdonom, Vošnjak, Zvon, Slovenski narod), je Brus odgovoril, da nihče ni obmolknil iz strahu, ampak zato, ker se vsakemu studi, da bi se pečal z njim. Mahnič, ki »maha s svojim 'krvavim stegnom' okolu sebe ter širokousti, kakor kak vaški pretepalec«, naj bi v svoji ošabnosti in prepričanju v nezmotljivost tudi pozabil, da Parlamentär in Slovanski svet zelo temeljito pišeta proti njemu in mu dokazujeta nekakšno herezijo. »Jedna povest Tavčarjeva, jedna pesem Stritarjeva je več vredna, nego vse, kar je Mahnič našušmaril. Zatorej blagovoli dr.

⁵² »Zabavljive« večere omenja Tomaž Miklavčič v: »Kulturne razmere na Slovenskem pred 100 leti«, Postava in hudodelstvo / Kriminaliteta na Slovenskem v 19. stoletju, Ljubljana 1990, str. 77.

⁵³ Marja Boršnik, »Opombe« k Ivan Tavčar, Zbrano delo / Janez Sonce / 4000, Ljubljana 1954, str. 336.

⁵⁴ Po: »Tri bele vrane«, Brus, 1890/11.

Mahnič vzeti na znanje, da molčanje nekaterih listov in oseb ne izvira iz strahu pred njim, ampak iz zaničevanja, katero mora vsak razumnik gojiti proti dr. Mahniču.«⁵⁵

Dom in svet je bil deležen kritične ocene v istoimenskem podlistku. Takole je avtor podlistka »Ciril« razglabljal o potrebnosti Lampetove revije: »Začetkom preteklega leta čutil je g. dr. Lampe v sebi neodstranljivo potrebo, da svojo svetilko postavi na polovnik. Začel je izdajati leposlovni list 'Dom in Svet' in s to 'bliskovno svetilko' razsvetljeval je leto dnij Marijanišče in tudi samega sebe.

Navadni ljudje neso čutili potrebe tacega lista, kdo bi tudi vodo v Savo nosil, kdo bi vodo sekal in oves 'špičil'? V leposlovnem oziru bili smo dobro založeni. Za razumništvo skrbel je 'Ljubljanski Zvon', za mladino vrli 'Vrtec'. Ker se niti 'Kres' ni mogel vzdržati, mislil bi bil vsakdo, da nihče ne bode skušal cepiti itak nedostatnih sil. A varali smo se!

Stara taktika, katerej se imamo zahvaljevati, da je slovenski Herostrat – Dagarin sežgal in uničil Preširnovе umotvore, kolikor jih je dobil v surovo svojo pest, da je Globočnik pesmi Levstikove za toliko let potisnil v temnice, pesniku samemu pa pokvaril vse življenje, da so Levstiku odjedli več nego skromno plačo pri 'Matici Slovenski', i. t. d. – izhaja dan danes v novem pomnoženem izdanji zopet na svetlo. Danes imamo mnogo 'Globočnikov' a nobenega dr. Pogačarja, nobenega Božidarja Raiča več, da o Slomšku niti ne govorimo.

Današnje gaslo je jedino to: Razcepiti in uničiti dosedanja leposlovna podjetja, uniformovati je v duhu zelotov Ljubljanskili. Besedo 'Ljubljanskih' vedoma naglašam, kajti v duhovniških krogih štajerskih, koroških in primorskih je vendar še dandanes nekoliko strpljivejega dula, nego li v nas, na Štajerskem, Koroškem in Primorskem so v tem oziru razmere še boljše.

V Ljubljani pa se je ukoreninila šola Zwergerjeva in jeden njenih izrastkov je baš Lampetov 'Dom in Svet'. Zatrjuje se, da je ta list namenjen srednješolski mladini, katero treba čuvati strupenili leposlovnih proizvodov. 'Dom in Svet' bistri jej um in blaži ukus, bodi jej kažipot v mladostnih letih in nekaka duševna telovadnica! Prelep smoter!«⁵⁶

Brusova zbadanja urednikov katoliških revij, duhovnikov, klerikalcev, vodilnih predstavnikov katoliške stranke in njenih privrženecv niso ostala brez odmeva. Katoliško časopisje se ni odločilo za molk in hladno preziranje, tudi na Brus so začeli deževati žolčni napadi. V enem izmed »Kritičkih pismeh«, objavljenem maja 1890 v Slovencu, je urednik Slovenca kaplan Ignacij Žitnik (1857–1913) ostro napadel »narodov brus« in »vrtilca ob brusnici«, urednika Železnikarja, ki je nedavno propadel na volitvah za ljubljanskega odbornika. Žitnik je omenil misel nekega pisatelja, da je politikovanje nekako v sorodu z opojnimi pijačami, ki spremljajo tistega, ki se jim je privadil, navadno do smrti ali pa pogosto vsaj v cestno blato. »Slovenci smo napreden narod, vsaj kar se tiče izvirne in solidarne politike; nekateri naši politiki 'prvoboritelji' so se že tako privadili politični omotici, da se jih prijemlje že 'delirium tremens', ki ima svoje ugodno pribežališče v salonskem, žal, da, v slovenskem 'revolverjournalu' [op. revolverški tisk, senzacionalističen tisk, časopis, list: časopis, v katerem ima večina člankov senzacionalno, malo vredno, plehko vsebino, v nemščini: »Revolverpresse«, »Revolverblatt«], ki čuje na otožno ime 'Brus'. Taka 'politica tremens' se je pokazala v Slovencih stoprav v zadnji dōbi, odkar je namreč izbrusil nekdo svojo veljavo in zaupanje 'Slovenskemu Narodu' in ima stoječ pod duševnim jerobstvom sorodne svoje prijatelje.« Prav zaradi tega so volivci pri zadnjih volitvah upokojili nekdanjega neodvisnega političnega »šefa« (urcdnika Brusa Železnikarja), »da lažje nastilja z amazanim perilom gnojnico v svojem 'libe-

⁵⁵ Po: »Dr. Mahnič«, Brus, 1889/23.

⁵⁶ »Ciril«, »Dom in svet«, Brus, 1889/4.

rjournalu'.« Meščani tega niso storili brez tehtnih vzrokov. Vedeli so, kje bo njihov bivši kandidat bolj koristen, in ker ravno naše mesto krvavo potrebuje prostor za razne fekalije, so mu dali čas in priložnost za njegove nepristranske zasluge, če bo ostal zvest svoji dosedanji dejavnosti, je kritično razmišljal Žitnik. »V istini, gospod urednik 'Brusa' oskrbuje vestno in natančno, celó na svojo materijalno izgubo kanalizacijo našega mesta, kajti vstvaril je s svojim 'Brusom' ogromen prostor, kamor vozi smrdljive tekočine cele Slovenije. V svoji delavnosti in požrtvovalnosti pa vedno s svojo rovnico vrže na dvorišče, kar mu ravno pride na pot. Tudi živo domišljijo ima ta mož. Ako sliši zvonit kje v deveti deželi, takoj imenuje pogrebce in mrliča, katerih imena so mu sicer neznana. Kar čuje o mestnih barabah, to on vestno podtakne svojemu junaku, katerega si izbere na piko.« Odlični naši rodoljubi, možje luči in napredka, si zato smejo čestitati, da imajo v svoji sredi Herkula, ki jim čisti slovenski hlev in svoje maroge pokriva s perilom, ki ga pomaka v gnojnico. Zadnji čas je, da Slovenci skličemo velik tabor pod milim nebom in požrtvovalnemu »šefu« podarimo koncesijo za prvo in največjo zalogo umetnega slovstvenega gnoja, je predlagal Žitnik.

»Pa ne bodimo krivični! Izjaviti moramo, da so nekateri tudi pobožni in hvaležni, kadar zahteva narodna čast in da vedó ceniti zasluge slavnih svojih mož, ako ne prej, vsaj po smrti, akoravno gmotno in s peresom v 'Brusu' prekidajo gnoj in precejajo gnojnico.

Tako n. pr. smo se potili vsi naprednjaški Slovenci pred nedavnimi leti, da pred vsem svetom osramotimo 'leposlovno glasilo' pokojnega gospoda Trstenjaka [op. duhovnik, leposlovec, mitolog, etimolog, zgodovinar in liberalnokatoliški publicist Davorin Trstenjak (1817–1890), nazadnje župnik v Starem trgu pri Slovenj Gradcu, Trstenjak je leta 1872 dal pobudo za ustanovitev leposlovnega lista Zora (1872–1878) z znanstveno prilogo Vestnik, leta 1881 pa sprožil ustanovitev revije Kres (1881–1886)],⁵⁷ a sedaj mu po salonih in beznicah prepevamo slavo ter kličemo 'hozano'. Njegove zasluge in sorodno mišljenje reklamujemo na kožo 'modernih liberalnih viteзов'!« Kakšen »humbug« (op. prevara, goljufija, slepilo) je bil Trstenjakov večer (op. mišljen je spominski večer, ki ga je priredilo »Pisateljsko društvo«, na njem je pokojnega Trstenjaka proslavljala dr. Danilo Majaron),⁵⁸ kako hinavska je ljubezen in kako gorostasna je domišljija njegovih psevdočastilcev, nas prepričuje pokojni Davorin Trstenjak sam, ki je nedavno zapisal: »Ljubljanska pisačja svojat zasluži ime 'druha', njihovi humoristični listi so samo hanswurstijade'.« Vendar, čemu toliko krika zaradi nekoga, ki uživa mir pred svojimi prejšnjimi in sedanjimi častilci. Največjo zaslugo bi si pridobil tisti, ki bi s plahto zaničevanja zakril slovensko gnojnico, ki vrti ljubljanski brus v največjo sramoto in škodo naši domovini. Kdo nas bo spoštoval, če se sami ne spoštujemo? Vsak narod uživa usodo, kakršne je vreden!, je ob zaključku poudaril Žitnik.⁵⁹

»Kapelan Žitnik je v sobotnem 'Slovenci' spravil se nad 'Brusa' in njegovega urednika in posvetil mu celo vrsto klerikalno-finih pridevkov...« je Žitniku zabrusil Brus, ki ga je motilo, da so iz posvečenih duhovniških ust prihajale neprimerne in nasploh neduhovite besede. »Mi te bujne cvetke klerikalne omike jednostavno konstatujemo, ker odgovora niti vredne neso. Kapelan Žitnik & Co. izgubili so vsled zadnjega poraza svoj kompas, zato si mislijo pomagati s psovkami. A vse to zaman! Jedino, kar so dosegli je to, da zdaj vsakdo vidi, kako slastno piše kapelan Žitnik besede 'gnoj, gnojnica, fekalije, smrdljiva tekočina' itd., isti kapelan

⁵⁷ Iz nekaterih prispevkov v Kresu, npr. iz historičnega romana Antona Kodra »Luteranci«, se je poleg ljubljanskega zvona norčeval tudi Škrat (Po: Ivan Prijatelj, »Ustanovitev 'Ljubljanskega zvona' in celovškega 'Kresa'«, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Šesta knjiga, Ljubljana 1985, str. 185).

⁵⁸ Po: Ivan Prijatelj, »Strankarska diferenciacija v slovenskem javnem življenju med leti 1880 in 1895«, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Peta knjiga, Ljubljana 1966, str. 314.

⁵⁹ Po: Ignacij Žitnik, »Kritiška pisma XXI.«, Slovenec, 1890/101.

Žitnik, ki je 'bei Tage hektiscli, bei der Nacht elektriscli', to je: 'v krčmah skrajno liberalen in fantovsk, v 'Slovincu' pa najnestrpnejši klerikalec.

O 'duševnem jerobstvu' raznih kanonikov in doktorjev sv. pisma utegnemo še spisati daljše poglavje, danes nam prostor ne dopušča samo še par besed glede Trstenjaka. Kapelan Žitnik vedi, da prav dobro poznamo taktiko njegovo. Zdaj pozivlje na pomoč moža, ki ni klerikalec, zdaj odličnega Nemca, ki mu mora pomagati vsklikniti: 'Ein reiner Blödsinn!', zdajpa zopet podtaknjeno pismo. Vsem takim manevrom se mi le smejejo zbok skrajne nerodnosti duševnega njihovega očeta. Glede Davorina Trstenjaka smo si namreč popolnoma na jasnem. On ni bil samo naročnik 'Brusov', ampak tudi naš sotrudnik in ako se gospod kapelan Žitnik potruži k nam, pokazali mu bomo v rokopisu Trstenjakove v 'Brusu' objavljene članke in notice. *Blagovoljni čitatelj po tem sodi sam, kje tiči 'humbug' ali v kapelanu Žitniku, ali pa v nas.*⁶⁰ Brus je objavil tudi osmrtnico za svojim sotrudnikom Davorinom Trstenjakom, »starino slovenskih humoristov, uzornim rodoljubom«.⁶¹

Žitnik se je v »Kritičkih pismih« ponovno dotaknil Davorina Trstenjaka in njegovega sodelovanja z Brusom. Narodni Brus se baha s »Epicharmosom« (Trstenjakov psevdonim), ki pa je v Brusu objavljaval le kratek čas. Ker Trstenjak v tej kratki dobi ni mogel pomagati pogumnemu podjetniku do zaželjenih vencev in materialega uspeha, »kličemo po pravici z Machetom, ki je hajè vskliknil, ko je čul o smrti svoje boljše polovice-soproge: 'Umrla naj bi bila pozneje!'

Da, umrl naj bi bil pozneje 'Epicharmos' v cvetu 'Brusovega' ploda in izbrisal bi se bil brez dvoma in javno pred vsem slovenskim svetom iz kroga njegovih sotrudnikov. Poleg tega je pa v istini zanimivo, kako hvaležen je 'Brus' svojemu sotrudniku za izdatno pomoč in kako se trka na prsi za obilne grehe, katere je zagrešil nekdanj na Trstenjakovem 'Kresu', ker se poslednji ni klanjal ljubljanskemu slovstvenemu monopolu.«

Vzgledna je nadalje uredniška diskretnost Brusa, saj vpričo vsega slovenskega naroda ali vsaj vpričo svojih pičlih naročnikov izdaja urednik svoje slavne in neslavne sotrudnike, mor-da samo zaradi tega, ker ga je strah prevelike odgovornosti za zasluge preobilnega dišečega blaga v listu ali ker ga vodi prislovica: »Amicis non est servanda fides!« »Platon trdi, da se najlozje polnijo sofistini z opisovanjem sofistov samili, a naši slavni možje se oslavljajo po najnovejšem receptu najboljše sami s slavo svojih zaslug.«

Da ne bi urednik Brusa sodil, da mu zavidamo za slavo njegovih sodelavcev, javno izreka-mo, da mu privoščimo iz srca in da mu želimo še več, mnogo več, toda samo takšnih sodela-vcv kot je bil rajnki »Epicharmos«. Obžalujemo le, da se slednjemu ni posrečilo povzdigniti lista na višjo stopnjo, kar je bil brez dvoma njegov namen, je poudaril Žitnik.

»'Brusova' vredniška tajnost nas sili, da prekličemo s pismi dokazano 'Epicharmovo' sodbo o naših humoristih in o 'Brusu' samemu, ker se nam studi po 'Brusovih' častnih načelih uničevati ob nezaraščeni gomili ime moža, ki je v svoji dobrovoljnosti prestopil prag one hiše, ki mu meče za plačilo kamenje na gonilo in odkriva tajnosti, ki so na vsem omikanem svetu svete.

Ko je zrl Kserks raz goro Atos svojo ogromno junaško vojsko, razjokal se je nekda, pomi-sleč, koliko krepkih mož utihne za vselej v bližnjem boju. Jednako sodimo in mislimo mi, ki zremo s krvavečim srcem, kako smeši in uničuje s sumničenjem in zlobnostjo 'Brusova' 'gnoj-nica' – mi razpišemo še jedenpot to opravičeno prisposodbo – najbolj delavne naše može, ker protestujejo proti barbarstvu najnovejše naše literature.

⁶⁰ »'Le style c'est l'homme'«, Brus, 1890/9.

⁶¹ Brus, 1890/4.

'Solitudo et silentium sunt maxima bona et solatium mundi,' trdi neki pisatelj.«

Molk in tiho zaničevanje bi bilo v naši otožni dobi tudi naše geslo, če bi se nam ne smilil narod, ki je ječal po krivem tisoč let v sužnosti teme in ki ječi sedaj v otožni svetlobi naših slavnih revolver-literatov, ki mu izbijajo spoštovanje iz src in glave. Zato se ne bojimo pravičnega in vsiljenega boja vse do svojega zadnjega trenutka, je zaključil Žitnik.⁶²

Duhovni pastir Tomanič iz sv. Jurija ob Taboru je za Slovenski narod in Brus uporabil svetopisemski prispevek. Primerjal naj bi ju s kačo in hudičem. Kot je hudič v podobi kače zapeljal Adama in Evo, tako dandanes liberalni časniki, kakršna sta Slovenski narod in Brus, zapeljujejo mladino.⁶³

Na zatrjevanje »dnevnika farovških kuharic« Slovenca, da naj bi uredništvo Brusa preko svojih agentov satirični list pošiljalo med najnižje sloje ljudstva, konkretno med delavke v ljubljanski tobačni tovarni, je Brus odgovoril, da gre za navadno klevetanje.⁶⁴

Marca 1891 je Brus prejel obvestilo, v katerem se dunajsko akademsko društvo Slovenija zahvaljuje za dosedanje pošiljanje satiričnega lista. Odbor Slovenije (ustanovljena je bila leta 1869, njen namen je bil »zdrževati na Dunaji učeče si slovenske velikošolce, bodriti jih v književnem delovanju, seznanjati jih s slovanskimi na Dunaji živečimi brati ter jih v prijateljskih shodih izobraževati in pripravljati na prihodnje njih zvanje«, poleg rednih članov je Slovenija imela tudi častne in podporne člane)⁶⁵ je sklenil zavrniti Brus, ker se akademsko izobražen človek nikakor ne more strinjati s pisanjem lista, ki na nedostojen način napada »čestito duhovščino, katera je bila prva probuditeljica našega naroda in je deloma še sedaj ob periferiji slovenski jedina narodova zaslonba in nadalje, ker ne izpolnjuje naloge, katero si je sam postavil v svojem programu, ampak koplje še globlji propad mej strankami slovenskimi.« Podobna izjava dunajskih akademikov, a »z jako predrugačeno stilizacijo«, je bila objavljena tudi v Slovencu. Dodati velja, da slovenski visokošolci na Dunaju niso bili nezadovoljni samo s pisanjem Brusa, saj je njihovo akademsko društvo Slovenija vrglo kritični pogled tudi na Rimski katolik.

Brus je ugotavljal, da pri izjavi Slovenije ni bilo »merodavno moralično pohujšanje nadorodne velikošolske mladine, oziroma odbora njenega, ampak vnanji upliv«. Izjava zagotovo ni delo jurista ali slušatelja logike. Uredništvo namreč Brusa Sloveniji ni nikoli ponujalo še manj vsiljevalo, kajti na prošnjo odbora so ga pošiljali brezplačno. »Star slovensk pregovor veli: 'Darovanemu konju se ne gleda na zobe.' 'Brus' sicer ni konj, vendar pa bi bili gospodje 'Slovenije' odborniki že pred dvema letoma in toliko tednov morali znati, s kakšnim slogom se more strinjati 'akademsko izobražen človek'. Laskamo si, in čitatelji naši bodo izvestno potrdili, da je naša prva številka bila isto tako odločna, kakor vse nadaljne. Pisali bomo v istem zmislu tudi v bodoče, ako to tudi ne ugaja nekaterim odbornikom 'Slovenije'. /.../ Trditev, da napadamo, smešimo in črnimo duhovščino je popolnoma neosnovana. Duhovščina, to je ves stan. Tega se mi nikdar niti dotaknili nismo, najmanjše pa duhovniškega stanu ob narodni periferiji. Častivredno duhovščino na Koroškem, Štajerskem, Primorskem in tudi na Kranjskem puščali smo v miru. Kritikovali smo le herostratično delovanje dr. Mahničiča, dr. Flappa, Kalana & Comp. in dveh treh jednacij razposajencev na Štajerskem. Ako se pa rečeni gospodje 'Slovenije' odbornikom v posebni meri na srce prirasli, to ni naša krivda. Čestitati jim na tej družbi pri najboljši volji ne moremo. /.../ Popolnoma nepotrebno

⁶² Po: Ignacij Žitnik, »Kritiška pisma XXIII.«, Slovenec, 1890/112.

⁶³ Po: »Iz sv. Jurija ob Taboru«, Brus, 1890/14.

⁶⁴ Po: »Slavno uredništvo 'Slovenca', Brus, 1889/18.

⁶⁵ »Akademsko društvo 'Slovenija' na Dunaji«, Ljubljanski zvon, 1885, str. 700.

je bilo, spominjati nas, da je duhovščina bila prva probuditeljica naroda in je deloma še ob periferiji jedina zaslonba. To mi jako dobro znamo že več desetletij in smo tudi v nepretrganem občevanju z nekaterimi njenimi odličnimi člani. Gotovo pa je, da nekateri kapelani v Ljubljani in Kranjskem na zaslužujejo lepega pridevka 'probuditelj naroda', marveč da ga hoté spraviti v propast. Ako se 'Slovenije' odbor identifikuje s temi čudnimi poštenjaki, potem pač ne preostaje drugega, nego: 'De gustibus non disputandum.'« Poleg tega naj bi bila formulacija odbora dunajske Slovenije, da se akademsko izobražen človek ne more strinjati s slogom pisanja Brusa, zelo nesrečno izbrana. Med naročniki Brusa so tudi nekdanji, zelo izobraženi visokošolci, ki zavzemajo na Slovenskem in tudi v drugih kronovinah odlična mesta. »Nobeden izmej njih pa nam ni še kaj le približno jednacega pisal, temveč pri naročilih svojih dodajajo običajno zelo osrčevalne in laskave besede. Vsled 'Slovenije' izjave so mnogi mej njimi izrazili nam svoje obžalovanje, več jih je pa reklo, da bi kaj tacega od akademikov slovenskih ne bili pričakovali. /.../ Bi bili jako radovedni, kako bode 'Slovenije' odbor dokazal, da ne izpolnjujemo stavljene si naloge, da smo prekoračili svoj program, in da je naša dolžnost 'stati nad strankami.' Ako je 'Slovenije' preslavni odbor posleden, mora izključiti tudi 'Slovenca' in Kalanovega 'Domoljuba'.« Odbor Slovenije ni dosegel svojega namena, kajti Brusu ni povzročil škode, najbrž pa je škodoval društvu samemu, je za konec poudaril Brus, saj kakor se sliši in bere, izjava odbora Slovenije ni pomnožila njegovega ugleda in simpatij.⁶⁶

Ker Brus mnogokrat omenja revijo Rimski katolik, bi se spodobilo, da se natančneje seznanimo z njim, tako je leta 1890 pisal dr. Anton Mahnič, ki je bil urednik, lastnik in glavni sodelavec Rimskega katolika, sicer pa prefekt v deškem semenišču v Gorici. Bralci Rimskega katolika poznajo Brus samo po piramidalnih lažeh, ki se porajajo iz njega, in po smradu, »kateri zapaha po celi Sloveniji in katerega njegovo kolo prši daleč po častnili osebah in celó po udih (eis tuto prouelytlien) duhovenstva Gospodovega,« je nadaljeval Mahnič, ki se je odločil lotiti Brusa z ognjem in mečem. Ne samo da ima satirični list zaničljivo, nizko ime, ki razkriva njegovo grdobo, tudi samega sebe blati v pesmici na prvi strani l. št., ki bi jo lahko nekdo takole argumentiral: »Brus brusi britve, ôsla brusi nože, ôslica pa nožiče (za rezanje ženskih jezikov; radi tega bi je tebi pošiljali, da bi te nekoliko ogladili brusečega, ker si 'nekoliko' robat in rogat in voglat in kosmat!)« Še Paganini ni zmožen posnemati Brusa, kajti pesmica je »res cvetka raz Parnas, katero so nam modrice presadile v 'dolino teh solz'. Kader pa se bodo prebirale srbske narodne pesni (čez 500 let) na Berolinskem vseučiliščiči, bode v šolski knjigi natisnena na zadnji strani za navržek tudi ta-le pesen. Takrat bode kak suh, kozlobrad germansk pedant zaluteval od učenca, da pesen pravilno preloži in razloži. Toda čuj: 'Nein! die Stelle bietet Schwierigkeiten. Es ist eine Fälschung da. Es soll heissen:

'Kdor pod našo je zastavo,

Ljubi silo, črti pravo,

Se zaganja u resnico,

Krasno iz neba devico,

On ostuden je značaj,

Tacih Bog nam malo daj!'«

Brus se »poganja za resnico« tako, da smeši vse kar je svetega, je bil prepričan Mahnič. Duhovniki bodo torej morali držati jezik za zobmi, če Brus in drugi fabrikanti blagovolijo zavijati strup in smrad v tančico slovenske trobojnice in jo razpošiljati po povzetju navedenim naročnikom! Kajti revčki vse sprejmejo, da je le zahaljeno v »slovenski zavitek«. Niti

⁶⁶ Po: »Akademično društvo 'Slovenija' in 'Brus'«, Brus, 1891/8.

Jurij s pušo pod uredništvom Ivana Dolinarja (op. I. Dolinar (1840–1886), politik in časnikar, organizator društvenega življenja v Trstu, soustanovitelj Edinosti) ni take ustrelil, kakršno so zabrusili pri Brusu. Mahnič je poudaril, da ne more razumeti vseh ironij in smešenja bogoslovnih načel in sv. cerkve, pa še celo sanjalo se mu je o tem, kako se Brus »poganja za resnico«. »*Kaj se mi je sanjalo? Da sem bil v mestu Lj. in hipoma se prikaže čudokrasna deklica bolj meglenega stasa in drči bliskoma po ulicah, nedotikaje se tlaka. Zanj drdra bruslač sè svojim kolesom, katero je porabljal za velociped [op. vozilo z velikim sprednjim in majhnim zadnjim kolesom na nožni pogon]. – Sreča ga znanec. 'Kam tako naglo, gosp. Ž – a r?' Ta pa je drvil le dalje. Res, prizor se ne da dopovedati, ker pripada slikarji. Zato bi bilo dobro, če bi nam 'Brusov' Rafael blagovoljno napackal kako spako. Saj bi ne bilo zastoj. Plačali bi mu, ali pa morda še le celo se zmenili za 'Mahničevo fotografijo', s katero bi postreženi g. 'Brusov' vrednik 'vstregli nekim..... željam.' – – Bruslača sreča drug prijatelj prašaje ga: 'Kam lomastiš?'*

'Se poganjam za resnico

Krasno iz neba devico' – bil je odgovor.

*Kakšna pa je bila 'resnica'? Meni se je zdela vsa v zlatu. Toda 'Brus' je pozneje poročal o njej, da je bila vsa gola in brez 'obligatnega Cul de Paris.' Torej je bila skoraj gotovo oni 'Brusov' ideal: 'dama brez nazadka.'**

Med Mahničevimi očitki so bili tudi, da Brus piše smešnice, ki niso smešne, da pozna nenaravne strasti in da posnema židovske liste z nekaterimi inserati, ki se ne skladajo z estetskim in bogoslovnimi načeli.⁶⁷

»Smešno je res, kako visoko misel ima brusasti 'Brus' o svoji učenosti« je zapisal Mahničev Rimski katolik, ki je leta 1891 postal mesečnik, v rubriki »Raznoterosti«, pogosto posvečeni aktualnim in polemičnim dogodkom, in nadaljeval, da je Brus v »vabilu na naročbo« omenil, da zasluži duševno in gmotno podporo slovenskih razumnikov. Če je torej res, kar učijo estetiki, da smešno obstoji v stikanju skrajnih nasprotij, potem je Brus odkar izhaja s temi besedami uspel objaviti največjo, a tudi edino smešnico. *»'Brus' nam sicer ne nagaja več. Izpisal se je, nima več psokv v svojem slovarji. Vender pa ga mi ne moremo pozabiti. Hoteli smo pa reči, da noben list slovenski ne okužuje toliko slovenskega naroda kakor 'Brus'. Ne vem, zakaj se ga naši konservativni listi tako malo spominjajo. Slovenci, ako nam je mar, da ne dobimo iz našega pobožnega, poštenega ljudstva po kmetih in pri rokodelcih sprijenega proletarijata, kateremu ni nič več sveto, povzdignite glas ter svarite pred tako kugo. Vže v prvi številki 1891 obera po vrsti kapelane, župnike, kanonike, škofa, da je sramota. Vsi glavni članki – dve tretjini lista, so posvečeni – farjem. Verske resnice, prižnico, Božjo besedo, celó spoved in sv. mašo – vse mora osliniti in onesnažiti sè svojim ognusnim nosom!** Ker je edini slovenski šaljivi list, so katoliški Slovenci Brusu prizanašali. Kajti če ni Brusa, potem ne bi imeli več šaljivega lista, kar bi bila sramota. *»To da ni sramota, da se tak vmazanec valja po naših čitavnicah in družinah! Naj tedaj še dalje maže papir in ž njim – duše slovenske in srca slovenska!**«⁶⁸

Liberalni satirični listi so bili med katoliško javnostjo precej osovraženi. Na začetku septembra 1892 je na I. slovenskem katoliškem shodu v Ljubljani npr. poleg odsekov za šolo in narodno organizacijo zboroval tudi odsek za tisk, na katerem so časnike razdelili v tri skupine: tiste, ki vero pospešujejo, tiste, ki veri nasprotujejo in tiste, ki so mlačni glede vere. Referent pripravljalnega odbora odseka za tisk, profesor verouka na državnem moškem in

⁶⁷ Po: »Brus«, Rimski katolik, 1890, str. 343–346.

⁶⁸ Po: »Tudi za razumnike?!« in »Še 'Brus' / Raznoterosti«, Rimski katolik, 1891, str. 45–46.

ženskem učiteljišču v Ljubljani Anton Kržič (1848–1920), je med drugim povedal: »Kristus pa pravi: 'Kdor ni z mano, je zoper mene', in zato je treba po vsi moči časnike prve vrste podpirati, druge vrste zatirati, tretje vrste pa vnemati in če se ne dadó, tudi zavreči. Žal, da je tudi v jeziku, ki ga imenujemo svoj materni jezik, mnogo židovsko-liberalnega okušenega berila in ravno tak gnoj, kakor nekdanji 'Brus' ali temu podoben sedanji list (klici: 'Pavliha!'), je treba odstraniti. Torej delujmo vsi po svojih močeh: spretni pisatelji naj pišejo; imoviti naj tisek gmotno podpirajo; vplivni možje pa pospešujejo.«⁶⁹

Na velik odmev v javnosti so naleteli Brusovi napadi na »kapelana« v Trnovem in od 1890 stolnega vikarja v Ljubljani Andreja Kalana, npr. pamflet v rubriki »Izidorja Muzloviča premišljanja«, naperjen zoper Kalanovo kandidaturo na volitvah za kranjski deželni zbor leta 1889: »Žurnalist kaplan Kalan je tip najnovejšega bojevitega služabnika božjega. Leca mu je gledališki oder, s katerega meče svoj sicer popolnoma nenevarni 'anathema', volitve pa ugodni povod, da pleše v svojeglavosti svoji pred nami. Ne briga se niti za somišljenike, niti za klerikalno stranko, ona je stranka zàse, on se čuti, njemu ni nihče konservativen dovolj, niti gospod Detela, niti gospod kanonik Klun, Kalan je nedosežen, nezmoten, zaradi tega pa tudi kandidat, seveda le na svojo pest, katera pa ne sega daleč, kakor se bode skoro na svojo žalost prepričal.

Jaz mu radi tega nesem prav nič sovražen, celó radujem se postopanja njegovega in mislim si, da on dela vseskozi v našem zmislu, kakor nekak 'liberalen Nikodem'. Dal Bog le še par Kalanov in kmalu bode zapihala druga sapica!

Tudi program njegov je premisleka vreden. Kanonik Klun, poslanec Detela in drugi jednaki gospodje, ki so doslej vestno varovali konservativno disciplino, neso mu dorasli niti do preramnic, torej je bode odstranil vse. Naravno, da bodo dotični gospodje potem naši pristaši. Naša stranka bode se pomnožila in ojačila. Gospoda Kalan in Karlin pa bodeta stranka, kaj stranka! narod zàse. Onadva bodeta delila luč in senco, onadva rezala nam politiški hleb, onadva nam pripomogla do splošne blaginje na tem in onem svetu.

Toda, vse to bode le tedaj, ako veledušni žurnalist kapelan Kalan pri volitvah tudi prodrè. Ako se pa to ne zgodi, potem tresi se vsa Slovenija in sipaj si pepel tri prste na debelo na grešno tème. Potem odložil bode Kalan svoje topo pero in zavladata bode neprodorna tmina po vesoljnem svetu.

Nikogar ne bode, ki bi postavljajl candidate, nikogar, ki bi določeval deželne odbornike, nikogar, ki bi že naprej zagotavljal, koliko ljudij a la Kalan mora biti v deželni zbornici. Politika bode pa sploh 'na psu', kajti politika bodi izključno le Kalanova, ali pa ne bodi.«⁷⁰

Kaplan Andrej Kalan je Brusu posvetil nekaj vrstic v kritiki Slovenskega naroda. Po Kalanovem mnenju je ta osrednji liberalni časnik v zadnjih letih zabredel tako globoko, da dalje skoraj ne more. Pokazal je namreč, kako sovraži vse, kar je katoliškega. Patroni Slovenskega naroda zaničujejo vero svoje matere, ljubše so jim tuje krive vere, papež, škofje in duhovniki pri njih ne naletijo na milost. Slovenski narod laže, obrekuje in tolče na vse strani, kakor da je podivjal, prepir je njegovo veselje. Katoliški shodi so mu brez pomena, verska šola nesreča za slovensko ljudstvo. »Česar pa 'Narod' ne zmore, temu pomore 'Gnjus' list, ki dela največjo sramoto Slovincem; ta list je 'Narodov' kanal, kar v 'Narod' ne gre zaradi prevelike umazanosti, spravijo pa v 'Brusa' vse po receptu mladočeških kričačev, katerega je udomačil med nami zastopnik banke 'Slavije' g. Ivan Hribar.« Pošteni ljudje in časniki so dolgo časa molčali, nato so prijateljsko opominjali, toda vse je bilo bob ob steno. Slovenski narod je iz tedna v teden postajal predrznejši, zato ni čudno, da so škofje naročili vernikom,

⁶⁹ Po: »Posvetovanje v odsekih«, Slovinc. 1892/201.

⁷⁰ »Izidorja Muzloviča premišljanja«, Brus, 1889/11.

naj ga ne bero in ne naročajo. O g. Železnikarju, ki je nekak glavni urednik Slovenskega naroda, je Andrej Kalan dodal, da je njegov list tudi »gnjus« Brus – kakšno drevo, takšen je tudi sad.⁷¹

V 11. št. Brusa iz leta 1889 so bralci lahko prebrali strupen namig, da naj bi Kalan na veliko noč namenoma par ur odlašal z obiskom pri hudem bolniku in zato naj bi zamudil s podelitvijo zakramentov za umirajoče.⁷² Čeprav je bila insinuacija zapisana v satiričnem listu, je šlo za ostro obtožbo. Kalan je zahteval, naj Brus objavi popravek. Brus pa je za-trjeval, da lahko tudi pred ljubljanskim porotnim sodiščem dokaže, da njegova trditev o Kalanu drži.⁷³

»Trnovski kapelan ostal je na laži in v tej zadregi ne ve si pomagati drugače, nego da besede zavije in grize in trdi, da so njegove besede vzete 'v prenesenem pomenu'.

'Preneseni pomen' je kapelanu Trnovskemu zelo priljubljen. V naravnem pomenu bi kot kapelan, kadar ga pokliče bolnik, moral prinesiti svetstva za umirajoče. V 'prenesenem pomenu' pa je par ur odlašal in bolnik moral je brez poslednjega tolažila v večnost.

V naravnem pomenu besed pričakovali smo tožbe njegove, a nesrečni 'preneseni pomen' vzel mu je ves pogum.

V naravnem pomenu imel bi Trnovski kapelan širiti krščansko ljubezen, v 'prenesenem pomenu' pa seje strast in dela zgago.»⁷⁴

Popravek je bil v Brusu vseeno objavljen,⁷⁵ vendar ga je spremljal komentar: *»Slavnemu uredništvu lista 'Brus'.*

⁷¹ Po: »Slovinci in 'Slov. Narod'«, Domoljub, 1889/21.

⁷² »A-hacelj: *Te dni čital sem 'Domoljuba' ter videl, da je žurnalist Kalan jako natančen človek. Vse vrste je naštel, ki jih je 'Narod' pisal o katoliškem shodu.*

B-hacelj: *To je tudi res storil, a v svojo nesrečo. 'Narod' mu jo je dobro zasolil. Dokazal mu je laž in povedal mu, da niti seštovati ne zna.*

C-hacelj: *Jaz pa pravim, Kalan vzemi metlo in pometaj pred svojimi durmi. Kaj se mu treba brigati, koliko je 'Narod' pisal o katoliškem shodu? Začne naj pri sebi! Potem bode spoznal, kako veliko bruno ima v svojem očesu. O veliki noči n. pr. je bilo, ko so ga k umirajočemu človeku poklicali na Rimsko cesto št. 5. Žurnalist kaplan Kalan odlašal je par ur, smrt pa ne, ubogi zemljan moral je brez svetstev za umirajoče 'sine lux, ine crux' v večnost. 'Hic Rhodus, hic salta!'» (Brus, 1889/11).*

⁷³ Žurnalist kapelan Kalan

poslal nam je zaradi dogodka na Rimski cesti št. 5. popravek, katerega bomo natisnili v prihodnji številki, da se odkrižamo nepotrebnih potov.

To pa je tudi vse. Preklicali ne hodemo niti pičice, ker je vse res, kar smo pisali, kakor bomo, kadar bo treba pred sodiščem dokazali.

Da nam je kapelan Kalan sploh popravek poslal, to je pač skrajna predrznost. K temu treba specifično Kalanovega čela. Kako bi sicer lagal, 'da ni odlašal par ur, tudi par minut ne', ko vendar lahko s pričami dokažemo, da so poslali ob 4. uri zjutraj ponj, a Kalan prišel je šele ob 9. uri. Toliko za danes, da ljudje Kalana malo spoznajo.

V prihodnjič kaj več. Uredništvo 'Brusovo'» (Brus, 1889/12).

⁷⁴ »V prenesenem pomenu«, Brus, 1890/10.

⁷⁵ Po avstrijskem tiskovnem zakonu z dne 17. decembra 1862 je periodična publikacija morala na zahtevo oblasti ali udeleženega zasebnika objaviti vsak popravek objavljenih dejstev v prvi ali drugi številki, ki je izšla po prejemu zahtevka, in sicer na istem mestu in s podobnimi črkami kot je bil objavljen prvi, popravljen članek. Uradni popravki so morali biti objavljeni brezplačno, popravki zasebnikov pa so bili brezplačni le v primeru, če niso v dvakratni meri presegali prvotnega članka. Če je bil popravek daljši, je moral popravljalec plačati listu običajno pristojbino za inserat enake oblike, ki bi bil objavljen na istem mestu. Če se je odgovorni urednik neutemeljeno branil objaviti popravek, je storil s tem prestop in je bil kaznovan. Dokler ni objavil popravka, je bilo izhajanje časnika ustavljeno. Med neutemeljenimi načini obrambe odgovornega urednika je tudi trditev, da je vsebina popravka neresnična. Popravek ni zastaral (Po: Vladimir Knaflič, »Postanek in vsebina tiskovnega prava do 1914 / Avstrija«, Traktat o tisku, I. del, Zgodovinska in primerjalna studija o pričetkih, razvoju in zaprekah tiska in o vsebini in pomenu tiskovnega prava in tiskovne svobode, Ljubljana 1936, str. 80–83).

Prosim, da v svojem listu objavite v času in na kraju, po zakonu določenem, sledeči stvarni popravek:

'Brus' piše v svoji zadnji številki: 'O veliki noči n. pr. je bilo, ko so ga k umirajočemu človeku poklicali na Rimsko cesto št. 5. Žurnalista kapelan Kalan odlašal je par ur, smrt pa ne; ubogi zemljan moral je brez svetstev za umirajoče, sine lux sine crux v večnost.'

Temu nasproti stvarno popravim:

Ni res, da bi bil podpisani odlašal par ur, ampak tudi par minut ne; rečeno je bilo cerkveniku, naj pridem po prvein opraviilu, in takoj nemudoma po prvi sv. maši sem bil že na potu.

*Ni res, da je moral ubogi zemljan brez svetstev za umirajoče v večnost, ker je bil, kakor spričuje pokojnikova žena, teden dni poprej z vseini sv. zakramenti za umirajoče previden. *)*

Ljubljana dne 19. junija 1889. And. Kalan.

**) Kapelan Kalan pripada, kakor se iz predstoječih vrstic vidi, oni mnogobrojni vrsti skrajno naivnih ljudi, ki mislijo, da so si s slabo skrpanim popravkom olajšali slabo vest. 'Si fecisti, nega!' tega načela drži se tudi kapelan Kalan, drži se ga z isto predrznostjo, kakor svoje kandidature na Gorenjskem. Za tako postopanje je izraz 'predrznost' veliko prerahel, a pravega izraza za to uprav Kalansko smelost nismo našli v nobenem slovarji. Najboljši izraz bi morda bil 'Kalanomalija'. Kapelan Kalan se je v 'Slovenci' širokoustil, da nas bode tožil, ako svoje novice ne prekličemo. Konstatujemo: da nismo ničesar preklicali in tudi ne bomo, konstatujemo pa tudi, da nas kapelan Kalan ni tožil. Iz tega naši p. n. činitelji lahko sklepajo, da je kapelan Kalan blizu na isti stopnji, kakor vodja 'Povše', katerega so svoje dni v Gorici sploh le vodja 'Plausché' imenovali. Uredništvo 'Brusovo'.⁷⁶*

Poravnava pred porotnim sodiščem med Brusom (Železnikarjem) in mahničevskim kaplanom Kalanom se je končala z Brusovim preklicem namiga o Kalanovem neizpolnjevanju duhovniških dolžnosti, ki je bil objavljen v 18 št.: »Ker smo imeli priliko osvedočiti se, da smo bili napačno informovani, trdeč v svojem listu, 'da g. Andrej Kalan zanemarja svoje duhovske dolžnosti in da niti ne utegne umirajočim dati cerkvenega tolažila v večnost', preklicujemo, odzivajoč se dotični poravnavi, navedene žaljive povsem neosnovane trditve.

V Ljubljani, dne 30. avgusta 1890.

Uredništvo 'Brusa'

Sledil je »Dostavek«: »Poravnava, vsled katere so se ustavile hkrati štiri tiskovne pravde, bode vsakomur ugajala, izimši morda par oseb, ki bi tem povodom pasle svojo radovednost in se naslajale s pikantnimi podrobnostmi. Kar se našega slučaja tiče, izpovemo resnici na čast, da so naših prič izustila bila za gosp. Kalana. Ineli smo v ozadju še dve priči, a ko je gosp. Kalan ponudil poravnavo, vsprejeli smo jo, ker je narodni stvari na korist in je bolje, da se stvar mirnim potom reši, nego da bi v porotnih obravnavah znašali gradivo, s katerim bi se mastili 'Deutsche Wacht'; 'Tagespost' in grižasti 'Wochenblatt'. Gosp. Kalan je povodom te poravnave družbi sv. Cirila in Metoda poklonil 100 gld., in stvar je bila na tu način najbolje rešena.«⁷⁷

⁷⁶ Brus, 1889/13.

⁷⁷ »Preklic«, Brus, 1890/18.

Tudi Kalan je septembra 1890 moral v Domoljubu objaviti preklic žaljivega osebnega, v volilni mrzlici zapisa-nega napada na Ivana Hribarja in dr. Ivana Tavčarja, ki ga je maja istega leta objavil v članku »Po volitvah« (Domoljub, 1890/17). Leta 1891 je Tavčar vložil tožbo zaradi razžaljenja časti zoper odgovornega urednika Slovenca Igancija Žitnika in Ivana Boršnika. Razlog tožbe sta bila dva prispevka v Slovincu. Deželno nadsodišče v Gradcu je Tavčarjevo tožbo odbilo (Po: »Kdo je nesramen?«, Slovenec, 1891/27).

Andrej Kalan⁷⁸ se je v času Brusovega izhajanja neuspešno poskušal podati v politično areno. Na deželnozborskih volitvah leta 1889 je kandidiral v kranjskem volilnem okraju brez privoljenja centralnega volilnega odbora, njegov protikandidat je bil klerikalni poslanec Oton Detela.⁷⁹ Zaradi kupovanja glasov naj bi bil celo obsojen na 14 dni zapor. Zaključek propadle Kalanove kandidature je komentiral »*Saljiv rebus*« v 24. št. iz leta 1890. Rebus sta sestavljali dve ilustraciji: velik ključ in pod njim postava, oblečena v dolg plašč in pokrita s cilindrom, ki je obrnjena proč od gledalcev. Rešitev rebusa se je glasila: »*Andrej (Kalan) pod ključem.*« – torej v zaporu.

Domači risar M. Tušek je za 9. št. iz 1890 narisal karikaturno slikanico »*Kalanova kandidatura*« oziroma »*Zaloigra v štirih podobah*«. Zaloigra prikazuje »*kepelana Kalana*«, ki se po ozki brvi poskuša približati klobasi z napisom »Mandat«. Njegova prizadevanja so neuspešna, saj na koncu štrbunkne v vodo. Na zadnji sličici po vodi plava samo še Kalanov cilindar. Tuškova karikatura je predstavljala izjemo, saj Brus ni objavljala karikatur domačih risarjev.

Andrej Kalan je v vlogi gospoda Andreja nastopal tudi v Tavčarjevi utopični povesti 4000, ki je leta 1891 v nadaljevanjih izhajala v Ljubljanskem zvonu.⁸⁰ V njej Tavčar (»dr. Nevesekdo«) karikira oblast, ki si jo je katolicizem lastil v posvetnem življenju. Tavčarjevo »*času primerno povest iz prihodnjih dób*«, ki jo je »*po vzorih dr. Ničmaha napisal Nevésekdo*«, je spodbudil ponatis Mahničeve satirične utopije oziroma polemične satire »*Indija Komandija*« v Rimskem katoliku (prvič je bila objavljena v Slovincu 1884), v kateri je Mahnič (»dr. Ničmah«) smešil ideje svobode, enakosti in bratstva. Istočasno s ponatisom Indije Komandije je Mahnič v Rimskem katoliku začel objavljati novo polemično satiro zoper liberalizem in socializem z naslovom »*Iz dnevnika Štefana Hodulje*«.

Brus je leta 1890 moral objaviti tudi popravek glede dopisa iz Središča ob Dravi. Popravek je na podlagi sklicevanja na 19. člen tiskovnega zakona iz leta 1862 zahteval tamkajšnji župan Jurij Zadravec. Kako ostri so bili Brusovi dopisi, nam priča popravek župana Zdravca. Zadravec je poudaril, da ni postal župan zaradi častihlepja, kot je zapisal Brus, temveč je to breme prevzel, ker ga je v to silil ves občinski odbor; ni res, da bi po izvolitvi obrnil svoj plašč, saj je ostal enako skrben za blagor občine, ni pa postal hujskač zoper duhovščino, kakor so od njega zahtevali nekateri odborniki; ni res, da bi bil ponosen na svoje dostojanstvo, saj je županstvo prvič odklonil in ga sprejel šele po prošnji odbornikov; ni res, da je morala obveljati njegova beseda in ne sklepi odbora, vse sklepe odbora je izvršil, mdr. tudi tistega, zaradi katerega je dobil nezaupnico, namreč da je terjal od nemškega viteškega reda dokaz lastninske pravice do središke kapele; ni res, da bi mu gospod župnik Venedig obljubil, da bo občina kupila njegov hram za potrebe šole; ni res, da bi mu župnik pomagal do stričeve

⁷⁸ Na Kalanovo pobudo je začel izhajati poljudni list Domoljub, ki ga je 11 let tudi sam urejal. Od 1891 do 1899 je bil urednik Slovence. Bil je duševni vodja Katoliškega političnega društva. Od leta 1892 je tesno sodeloval z dr. Janezom Evangelistom Krekom, s katerim sta organizirala katoliško politično gibanje z močno socialno noto. Leta 1895 je bil v kmečkih občinah volilnega okraja Kranj-Tržič izvoljen v kranjski deželni zbor. Po letu 1900 ni več kandidiral, ker je postal ravnatelj Marjanišča. Leta 1903 je postal predsednik Katoliškega tiskovnega društva. Leta 1917 je podprl Krekovo strujo v SLS v boju proti Šušteršiču. Ko je Šušteršič razglasil razdružitve SLS, je postal začasni predsednik stranke. Leta 1918 je bil imenovan za poverjenika za poljedelstvo v Narodni vladi Slovencev, Hrvatov in Srbov, isti resor je vodil tudi v Deželni vladi za Slovenijo do pomladi 1920. V prvem desetletju Jugoslavije ni več posegal v politiko, vendar je poleg Frana Saleškega Finžgarja in Izidorja Cankarja veljal za moralno avtoriteto v katoliških političnih in kulturnih krogih (Po: Janko Prunk, »Kalan, Andrej«, Enciklopedija Slovenije, Ljubljana 1990, str. 371).

⁷⁹ Po: Dušan Kermavner, »Odmiranje liberalno-klerikalnega zavezništva«, Slovenska politika v letih 1879 do 1895. Političnogodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848–1895, Ljubljana 1966, str. 467.

⁸⁰ Po: France Koblar, »Gospod prelat«, Moj obračun, Ljubljana 1976, str. 225.

Saljiv rebus.

Rešitev: Andrej (Kalan) pod ključem.

dediščine, saj ni dedič po svojem stricu; ni res, da sebi in trgu v sramoto spodkopava vse, za kar se Središčani potegujejo, res pa je, da je primoran izvrševati sklepe odbora, čeprav so v sramoto trgu, v njegovo ne, ker zanje na glasuje; ni res, da vsak pogovor občinskega zastopstva takoj naznani župniku, poleg tega pa so seje javne; ni res, da je ovaduh častivrednih duhovnikov...⁸¹

Na zahtevo vrhniških kaplanov Petra Bohinjca (op. pisatelj in duhovnik P. Bohinjec (1864–1919)) in Mateja Sitarja je Brus moral objaviti popravek »telegrama« iz Vrhnike, ki je bil objavljen v 24. št. Brusa iz 1890. Sodeč po izmišljenem telegramu naj bi kaplana trdila, da ima Brus več sto goldinarjev podpore. Kaplana sta se sklicevala na tiskovni zakon iz leta 1862 in uspela. Popravek je bil objavljen skupaj z »Dostavkom uredništva«: »Tiskovnega zakona 19. § je preveč elastičen, da bi se sploh mogli proti njemu po konci postavljati, ker se dokaz resnice sploh ne dopušča. To je bil menda tudi povod gg. Bohinjcu in Sitarju, da sta se poslužila starega, a še vedno žalostnega gesla: 'Si fecisti nega!' Mi smo kratek ta popravek tiskali, a konstatujemo, da smo vsak dan pripravljeni, dokazati s pričami, da se je to res govorilo, kar smo mi pisali. S tem smo mi dovolj opravičeni, kako pa sta gg. Bohinjec in Sitar to je drugo uprašanje.«⁸²

Urednik Brusa Ivan Železnikar se je leta 1891 znova znašel pred sodiščem. Tokrat naj bi zakrivil prestopke razžaljenja časti, pa tudi »goljufijo, nenravno življenje i. t. d.« Brus je namreč v 16. št. iz 1890 objavil dopis »Iz Košanske doline«, v katerem je nek anonimni dopisnik o posestniku, gostilničarju in oderuhu Jožefu Želku, po domače Mršniku, iz Male Pristave na Notranjskem, zapisal, da si je prilastil cerkven kip in ga samovoljno postavil na lastno hišo, iz enega soda točil sedem vin, da ga imajo dekile rade, on pa njih, da daje koruzo na upanje in pri tem marsikaj pripiše sebi v korist.⁸³

⁸¹ Po: »Popravek«, Brus, 1890/11.

⁸² »Slavnemu uredništvu 'Brusovemu'«, Brus, 1890/1.

⁸³ »Gospod urednik! uprašam vas, ali za naš kraj nimate patenta, ker Vas ni nič k nam? Pridite, pridite tudi v našo dolino, hodemo Vas prav veseli. V nas je veliko topega in skrhanega, torej dela za 'Brus' dovolj. Ker pa treha 'Brus' vrtiti, hodem pa jaz pomagat in dobil še kakšnega pomočnika.

Morda Vam naš kraj ni dobro znan. Nič zato, jaz že pomagam in Vam naznamim, kje se snideva. Doli 'k vodi' pojdeva, ondu namakava brus z vodo, grlo pa z vinom. Gostilno v hrkinski Ribnici lahko najdeva, saj se že od daleč vidi. Na strehi stojé sami svetniki, kakor pri kakšni cerkveni fasadi, pod streho, v hiši so pa nesvetnice.

Vino hodeva pila kaj izvršno, kajti nekđaj imel ga je gospodar – čujte in strmite! – v jednom sodu sedem vrst, če je bilo treba, tudi šampanjca. Še pokojni Juri strmel je nad tem. Mistim, da ga ima tudi sedaj, ker je sedaj holj bogat in se šteje za prvega bogatina za grofom Hohenwartom, ki ima v naši sosesčini graščino.

Gospod urednik! ušesa si hodeva tudi morala nategniti, ker g. Mršnik veliko pripoveduje, a malo pove. Ker sem nedavno potoval po onem kraji mimo gostilne njegove, ustavil me je, kakor je njegova navada, s sladkimi besedami, naj plačam pol litra 'močkaca', ali kakor je že rekel. Ne dam si dvakrat reči, usedem se k mizi pod kostanj, on mi prinese vina, potem pa začne razlagati vsakovrstne stvari. Prvo je bilo to, da hode kmalu volitev za županski prestol. On da bi prav pridno županil, ko bi ga izvolili. Spodobilo bi se tudi, da bi ga izvolili. Koliko ljudij ohrani s tem, da jim daje koruzo 'na upanje'. Čeravno jim včasih kaj pripiše (tega seveda ni rekel), bi ga vendar morali voliti.

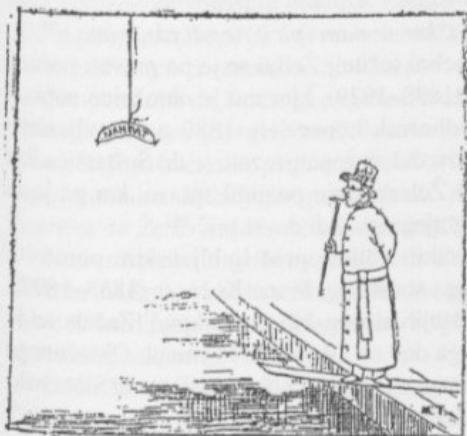
Dalje mi je pravil, da je dober človek, da ga imajo dekile rade, on pa dekile tudi, potem se je hudoval na sosednje mlinarje, ki ga premalo časte, omenil pa tudi svojega strahu, ko je preteklo zimo dobil pretilno pismo, da hode ubit. Naposled sem še izvedel, kako so prišli svetniki na njegovo streho. Sv. Jožefa dobil je od gosp. župnika z zvijačo. Obetal je, da hode zgrudil kapelico. 'Sedaj ko svetnika imam, ga pa jaz denem, kamor hočem,' pristavil je, smehljaje se.

'Sv. Kurenta s harmoniko prinesli so mu neki občani za koruzo. Mislili so ga sežgati in s pepelom zdraviti druge svetnike. Druga dva svetnika naredil mu je mizar. Jednega krstili so za sv. Mihaela, dasiravno mu ni prav nič podobno, ker ima rog, kakor popotni cunjarji. Zadnji svetnik pa še nemá imena. Pridite g. urednik, da ga krstiva. Če hoste Vi kumovali, pogodila hodeva gotovo pravo ime. Pri tej priliki dobili boste polna ušesa, a tudi kaj za svojo torbo. Zdrastvujte!' (»Iz Košanske doline«, Brus, 1890/16).

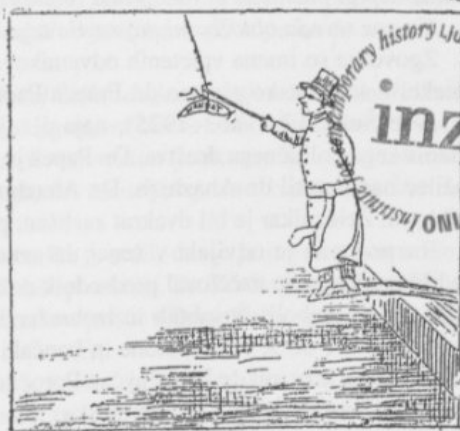
Kalanova kandidatura.

Zaloigra v štirih podobah.

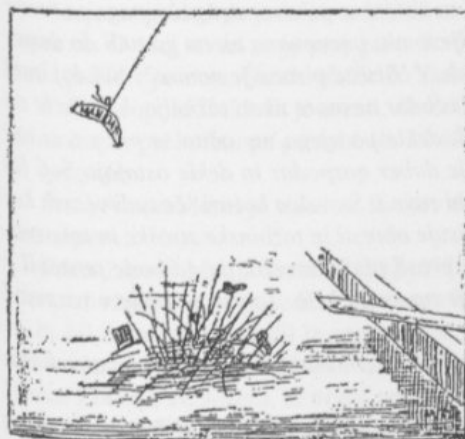
1.

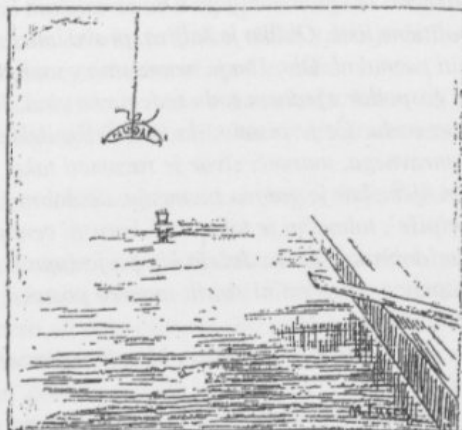
2.

3.

4.

Želko je v pismo od Železnikarja »odurno zahteval«, naj mu pove ime osebe, ki je poslala dopis. »Ker sploh ni naša navada ovajati dopisnike in ker je bilo Želkovo pismo skrajno surovo, mu niti odgovorili nismo,« je zapisal Brus.⁸⁴

Ker se je Želko zbal, da bo zaradi Brusovega pisanja propadel na bližnjih volitvah za župana, se je – odločilno je bilo predvsem prigovarjanje košanskega kaplana – odločil za tožbo. Vaški bogataš Želko je torej pripadal katoliškemu in ne liberalnemu taboru, čeprav so podeželski magnati, gostilničarji, trgovci in oderuhi poleg učiteljstva najpogosteje predstavljali edino liberalno oporo na podeželju.

Želko je, kot je bralcem sporočil Brus, »dvignil tožbo« proti uredniku Brusa. »Nam izraz 'dviga obtožbo' silno ugaja, ker je uprav plastičen. Vidimo g. dr. Papeža, oziroma dr. Šušteršiča

⁸⁴ »'Brus' pred porotniki«, Brus, 1891/5.

v vsej svoji dolgosti pred seboj 'dvigujočega obtožbo' in vihteč jo na vse strani s primerno brezusmiljenostjo.

V slovenski terminologiji bode izraz 'dviga obtožbo' gotovo posajen na častno mesto, ker je tako lep in plastičen in obtoženca že naprej prošinja s strahom in trepetom.

Na nas seveda obtožba ni napravila tega utisa, ker se nam sploh ne zdi osnovana.⁸⁵

Zgovorna so imena vpletenih odvetnikov. Zasebni tožitelj Želko se je po pravno pomoč zatekel v advokatsko pisarno dr. Franca Papeža (1838–1929), kjer mu je obtožnico napisal dr. Ivan Šušteršič (1863–1925), najagilnejši odbornik konec leta 1889 ustanovljenega Katoliškega političnega društva. Dr. Papež je odpovedal zastopanje, zato je dr. Šušteršiča kot tožilec nadomestil dr. Ahazhizh. Dr. Ahazhizh je Železnikarju ponudil spravo, kar pa je ta odklonil. Železnikar je bil dvakrat zaslišan, poleg njega pa tudi devet prič.⁸⁶

Razprava se je odvijala v senci državnoborskih volitev pred ljubljanskim porotnim sodiščem, ki mu je načeloval predsednik deželnega sodišča g. Franc Kočevar (1833–1897), eden izmed najbolj sposobnih in izobraženih tedanjih slovenskih pravnikov.⁸⁷ Začela se je 5. marca 1891 ob 9. uri dopoldne in končala istega dne ob 14. uri in 45 minut. Obtoženega Železnikarja je branil dr. Ivan Tavčar. Poročilo o razpravi, ki sta ga objavila Brus in Slovenski narod, se bere podobno kot humoreska.

»Zatoženi urednik Železnikar pravi, da je dobil dopis od verodostojnega dopisnika ter ga vsprejel, ker ni bilo v njem nič posebnega,« je v zagovoru poudarjal Tavčar. »Dopis je tak, kakeršni se sploh nahajajo v humorističnih listih, za katere se piše vse drugače, nego za resne politične liste. Oblika je šaljiva, pravo ime tožiteljevo niti imenovano ni, on ga tudi do danes niti poznal ni. Obtožba je neumestna v vseh točkah. V 'Brusu' pisano je namreč: Nekdaj imel je gospodar v jednom sodu sedem vrst vina. To se vendar ne more tikati tožitelja, ki je še le tri leta ondu. Če je pisano, da ima Želko dekle rad, dekle pa njega, ne očita se mu s tem nič nenravnega, marveč, stvar je razumeti tako, da je dober gospodar in dekle ostajajo 5–6 let pri njem, kar je gotovo znamenje, da dobro z njimi ravna. Stavek o koruzi 'če tudi včasih kaj pripíše', tolmačiti je tako, da h koruzni ceni pripisuje obresti in tožbinske stroške in takozvano 'dobroto'. Za sv. Jožefa kip pa je župnika res prosil pod pretvezo, da ga bode postavil v kapelico. Tega pa ni storil, marveč postavil ga je na svojo hišo. To vse se bode v razpravi dokazalo.

Predsednik potem jako obširno razpravlja z zatožencem vsaki inkrimovani odstavek dopisa.

Kot prva priča nastopi Jožef Želko, po domače Mršnik, iz Brkinske Ribnice, ki se kot tožitelj tudi zapriseže brez ugovora. Tožitelj, ki ne napravi posebno ugodnega utisa, izpove, da je posestnik, da ima dve krčmi in je podžupan. Na njegovi hiši so štirje svetniki, sv. Jožef, Mati Božja itd. in vsak je moral znati, da je v dopisu 'Brusa' označena hiša in gostilnica njegova, kajti take hiše, kot je njegova ni do Dunaja. (Veselost.) On je res prvi za grofom Hohenwartom [op. grof Karl Sigmund Hohenwart (1824–1899), politik, poslanec v državnem zboru, 1871 ministrski predsednik, nato do 1896 vodja parlamentarne desnice, ki je povezovala konservativce in slovanske skupine, t. i. Hohenwartov poslanski klub] glede davka, katerega plačuje 500 gld. 'Brusov' dopis mu je baje povzročil neizmerno škodo, in tako žalostno je zanj, da mu ne kaže družega, nego vse prodati in oditi. Hči 16letna in sin se

⁸⁵ »Tiskovna pravda proti 'Brusu', Brus, 1891/3.

⁸⁶ Po: Brus, 1890/23.

⁸⁷ Po: Janko Polec, »Kočevar pl. Kondenheim Franc«, Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1925–1932, str. 488.

jokata. Želko skuša pri tem jokati, pa se le kremži, ne da bi iztisnil kako solzo. Potem pripoveduje o svojih vinih, obrne besedo na dekle, in naposled na sv. Jožefa kip in skuša napraviti utis, da mu je 'Brusov' dopis neizmerno škodoval, da se nikamor ne upa prikazati, da ga je neki konjederec vprašal: 'Kaj pa 'Brus'?' Koliko žen pa imate, ali dve?' Drugi pa zopet: 'Kako pa gre kaj kupčija s formentinom?' Naposled so prišli gospod kapelan in so rekli, da mora tožiti, sicer sramote ne bo konec.

Na vprašanje dr. Tavčarja odgovori tožitelj Jožef Želko, da je po svojem očetu dobil 'svoh' premoženje, a sedaj za grofom Hohenwartom plačuje največ davka v občini, na kar dr. Tavčar opazi, da je jako čudno, pridobiti si toliko bogastva mej revnim ljudstvom, katero si še koruze kupiti ne more. Nadaljnjo vprašanje dr. Tavčarja, ali tožitelj kaj vina kupuje pri Šternu v Zagrebu, to Želko nekako neodločno zanika.*

Nato so prebrali pričevanje učitelja Strehovca, ki je trdil, da se je o vsem, kar se je o Želkotu (Mršniku) pisalo v Brusu, že zdavnaj govorilo po občini. Dr. Tavčar je vprašal tožitelja, zakaj ni tožil prej, ampak šele potem, ko je vsa zadeva prišla v Brus. Želko je trdil, da nikoli ni slišal za takšne govorice.

Priča Matija Ambrožič, posestnik in mlinar v Sušici, je Brusov dopis razumel, kot da Želko kupuje vino pri raznih vinogradnikih, potem pa zlije vsa vina v en sod in tako jih res pride več kot sedem skupaj. Dopis ne počasti Mršnika, a tudi boli ga prav nič. Pri koruzi si v dogovorih s kupci kaj pripíše. Glede dekel je Matija Ambrožič izjavil, da je to kočljivo vprašanje, naposled pa je le povedal, da nekateri mislijo, da se Želko peča z njimi, drugi pa zopet ne. O vsej stvari se je prej govorilo bolj malo, šele ko je Želko vložil tožbo je zadeva zares prišla v javnost. Škode pa Želko zaradi Brusovega dopisa ni imel in nima nobene.

Priča Leopold Dekleva je menil, da Želko več vrst vina zmeša v enem sodu, kakor jih je ravno kupil, pri koruzi pa pridobi 10, 12 ali 30 krajcarjev za mernik, kar on smatra za izrek, da »pripíše«.

Priča Anton Morel je slišal za Brusov dopis pri Deklevi in zdelo se mu je, da je Želkotu »na zuper«.

Priča župnik Matija Torkar (1832–1902) iz Košane na Notranjskem, ki je bil sicer tudi znan nabožni pisec, je povedal, da se je ob branju dopisa v Brusu smejal. Glede vina je menil, da bi bil krčmar, ki bi točil iz enega soda sedmero ali celo osmero vin, pravi umetnik. Vso zadevo je razburkal Mršnik sam, kajti dokler ni vložil tožbe, se ni nihče brigal ne zanj ne za Brusa. Podoba sv. Jožefa, ki ni nič vredna, je dal Želkotu zastonj, saj se mu je zdelo primerneje, če pride v kakšno kapelico, kot pa da leži na pokopališču. Bilo je govora o kapelici, ki se bo gradila in vanjo postavil kip. Želko je postavil kip na svojo hišo. Mogoče je, da je mislil na kakšno »Nische« v hišnem zidu.

Z zaslišanjem košanskega župnika je bil dokazni postopek končan. Člani porotnega sodišča so odšli sestavljat vprašanja, namenjena porotnikom. Vprašanja, ki jih je predsednik sodnega zbora pri kazenskem postopku pred porotnim sodiščem zastavil porotnikom, so morala vselej biti oblikovana tako, da so porotniki nanje lahko odgovarjali z »da« ali »ne«. Glavno vprašanje ali glavna vprašanja so vselej zadevala obtoženčevo krivdo glede dejanja, katerega je bil obtožen. Če so porotniki na neko izmed vprašanj odgovorili pritrdilno, so lahko sledila dodatna vprašanja, sicer so se lahko postavljala eventualna vprašanja.⁸⁸ V primeru Želkotove tožbe je sodišče od porotnega zbora želelo, da se o Železnikarjevi krivdi izreče z odgovori na štiri (glavna) vprašanja in eno dodatno vprašanje, ki pa v časnikih niso bila navedena. Po

⁸⁸ Po: Jelka Melik, »Kazenski postopek pred porotnim sodiščem«, Kazensko sodstvo na Slovenskem s posebnim ozirom na arhivsko gradivo Deželnega sodišča v Ljubljani, Ljubljana 1994, str. 60.

postavitvi vprašanj so sledili nastopi zastopnika tožitelja dr. Ahazhizha, obtožena Železnikarja in njegovega zagovornika dr. Tavčarja.

»Zastopnik tožiteljev dr. Ahazhizh v obširnem govoru skuša dokazati obtoženca krivdo in posebno naglaša velikansko materijalno škodo, ki se je tožitelju po 'Brusovem' dopisu godila. (Želko zopet skuša jokati, kar vzbuja veselost.) Zastopnik tožiteljev pravi da, noben list ne sme imeti patenta, da bi tako pisaril in ko bi se ne napravil eksempl, potem bi več ne veljale Prešernove besede: 'Ena se tebi je želja spolnila – V zemlji domači, da truplo leži', ampak ljudje bi kar bežali iz dežele, da bi ne bili pokopani v zemlji, kjer se kaj tacega piče. Naposled nasvetuje porotnikom, da potrde vsa štiri vprašanja.

Urednik Železnikar pravi, da je obžalovati, da se spravljajo tako malenkostni dopisi pred porotnike. Ako bi ti obveljalo kot načelo, morali bi porotniki sedeti celo leto, samo da bi sodili o tacih tiskovnih tožbah. Naj se primerjajo le nemški in drugi slovanski humoristični listi, kako gradivo prinašajo, a nikomur ne pride na um, tožiti jih. Tudi Želko sam ni mislil tožiti in le kapelanu gre zasluga, da se je zadeva obesila ne veliki zvon. Sicer bi v Košanski fari o njej se ne bili niti razgovarjali tako, kakor morebiti sedaj in vsa stvar ostala bi bila šala. Škode tožnik po 'Brusovem' dopisu ni trpel nobene, kar so izrecno potrdile priče. Na kako slabih nogah je vsa zatožba, kaže najbolj to, da se prvi po tožniku naprošeni odvetnik ni niti upal zastopati jo pred porotnim sodiščem. Vino Želko kupuje res od raznih kmetov, torej ga ima gotovo raznih vrst v jednem sodu. Sploh pa se Želkotu ne predbacuje, da ima on sedem vrst vina v jednem sodu, ampak le prejšnjemu gostilničarju kar jasno pove beseda nekdanj, katera gotov ne meri na Mršnika, ki je na tem posestvu komaj tri leta.

Da res pripisuje pri koruzi pri 30 litrih tudi po 30 kr., to so priče potrdile in zatorej se mu z besedo ni očitala sleparija.

Potem zagovarja vse ostale inkriminovane točke in sklepa z upanjem, da ga bodo porotniki nekrivim proglasili. *

Zagovornik dr. Tavčar je v obsežnem govoru želel dokazati, da se je pri zadevi z omenjenim dopisom prišlo do umetnega pretiravanja. Zastopnik tožitelja je klical na pomoč celo pesnika Prešerna, tožitelj pa je skušal pred sodiščem točiti solze. To so čudna sredstva, ki naj bi podkrepila neutemeljeno obtožbo. Porotniki kot praktični možje naj presodijo, kaj velewa zakon v takem primeru in ali se je res zagrešilo razžaljenje časti. »To pa se ni storilo. Toženec ni bil imenovan v tem dopisu s svojim pravim imenom in v poštev je jemati, da je bil dopis v šaljivem listu. Tacega ni tako v poštev jemati, kakor resen političen list. Da bi bil dopis v 'Slovenskem Narodu' ali v 'Slovenci', potem bi bila stvar vsa drugačna. Ker je bil v 'Brusu', pa je pravilno, kar je rekel g. župnik Torker, da se je bilo zgolj smejati o njem. Kaj pišejo in kako slikajo nemški šaljivi listi Bismarcka in kralja Milana [op. srbski kralj Milan I. Obrenović, 1889 se je odpovedal prestolu v korist sina Aleksandra], a doslej še ni bilo slišati, da bi se bil nemški ali srbski poslanik na Dunaji o tem pritožil in vender sta Bismarck in Milan vsa druga moža, nego Želko,« je poudarjal Tavčar. Priče so povedale, da je stvar brez pomena, in gospod župnik je označil vso zadevo s tem, da se je smejal med branjem Brusovega dopisa. Zagovornik je nato prešel na posamezna dejstva. Če dopis omenja, da Želko toči iz enega sode sedmero vin, je bila to le burka, šala, kakor bi Nемец rekel »ein schlechter Witz«, saj nihče ne bo verjel, da iz istega sode toči dolenski cviček in visoko častiti šampanjee. Kakor je povedal župnik, bi moral biti tak oštr res pravi umetnik. Vsa tendenea dopisa se suče samo okrog kandidature tožitelja za županski stol. Zato se pripoveduje, kako Želko dobro prodaja koruzo s pripisovanjem, na hišo pa si je postavil celo vrsto svetnikov. Pri koruzi si je Želko pridobil veliko premoženja in za kupčijo s koruzo skriva lepo cvetoče oderušstvo, ki se prakticira ravno med največjimi siromaki. Z izrekom, da ljubi dekile in one njega, ga je hotel dopisnik le satirično usekati. Kip sv. Jožefa ni dobil na zvijačen način, kar ni sleparsko.

vendar pod pogojem, ki ga je pozabil izpolniti. Dr. Tavčar je upal, da bodo porotniki branili svobodo tiska, saj ima ta itak z oblastmi mnogo bojev, da ne bodo prihajale tako malenkostne tožbe pred oblastni »forum«. Kot je povedal učitelj, se je vse, kar pravi Brusov dopis o Želku, govorilo že prej. Šele ko je Želka opomnil kaplan, je vložil tožbo in to je »signatura« vse pravde. Če bodo porotniki danes osvobodili zatožbe Brusovega urednika, ne bo podlegel tožitelj gospod Želko ampak gospod košanski kaplan.⁸⁹

Porotniki so z 9 proti 3 glasovi oziroma z 10 proti 2 glasovoma zanikali vsa štiri vprašanja, Železnikar je bil oproščen, Želko pa je moral plačati vse sodne stroške, ki ne bodo neznatni, kot je privoščljivo pisal Brus.

Leta 1891 je Brus prenehal izhajati, za kar je bila kriva bolezen Ivana Železnikarja,⁹⁰ ki je naslednje leto umrl. Brusovo usmeritev je poskusil nadaljevati satirični list Pavliha (1892–1894).

Z u s a m m e n f a s s u n g

Škrat, Rogač und Brus – drei liberale satirische Blätter

Damir Globočnik

Die satirischen Blätter Škrat (1883–1885), Rogač (1886–1888) und Brus (1889–1891) waren Ergebnis von Bestrebungen des slowenischen liberalen Lagers, in den achtziger Jahren des 19. Jahrhunderts ein eigenes satirisches Blatt zu gründen. Die Redakteure aller drei satirischen Blätter betrieben eine unterschiedliche Redaktionspolitik, blieben allerdings unter liberaler Schirmherrschaft. Alle drei Blätter wurden in der liberalen Druckerei Narodna tiskarna in Ljubljana gedruckt.

Mit Hilfe von Beiträgen und einiger Karikaturen in Škrat, Rogač und Brus kann man ohne eingehende Untersuchungen historischer, kulturgeschichtlicher und politischer Umstände den damaligen politischen und weltanschaulichen Auseinandersetzungen in Krain folgen. Die satirischen Blätter spiegeln auch die Entwicklung des slowenischen Journalismus wider, der Ende des 19. Jahrhunderts die deutsche Presse eingeholt und überfliegelt hat.

In der Redaktion des Škrat hatten die liberalen »Radikalen« das Sagen. Demzufolge griff das Blatt außer Deutschtümmler, das katholische Lager und die Bewegung der kleinen Gewerbertreibenden von Ljubljana und auch liberale Konformisten an. Die Karikaturen waren das Werk der bekannten tschechischen Karikaturisten Karel Krejčík (1857–1901) František Karel (1829–1895), die beim Blat Humoristické listy (1858–1914) mitwirkten.

Redakteur des Rogac war der Drucker, Maler und Humorist Srečko Magolič (1869–1943), der selbst einige kulturhistorisch interessante Karikaturen beisteuerte.

Redakteur des Brus war der Journalist Ivan Železnikar (1839–1892), der Reihe nach dritter slowenischer Berufsjournalist, der auch Redakteur des den Slovenski narod war. Auch der Brus veröffentlichte vor allem tschechische Karikaturen. Von den katholischen Geistlichen griff das Blatt vor allem die Redakteure der drei katholischen Zeitschriften scharf an, die ab 1888 erschienen: den Redakteur des Rimski katolik (1888–1896), den Schriftsteller, katholischen Kulturphilosophen und den geistigen Vater des slowenischen politischen Katholizismus Dr. Anton Mahnič (1850–1920), ferner den Redakteur der Zeitschrift Dom in svet (1888–1944) Dr. Frančišek Lampe (1859–1900) und den Redakteur

⁸⁹ Po: »Brus' pred porotniki«, Brus, 1891/5, ali »Brus' pred Ljubljanskimi porotniki«, Slovenski narod, 1891/53.

⁹⁰ Po: »P. n. gospodom naročnikom«, Brus, 1891/17, »V opravičenje«, Brus, 1891/18, in »P. n. gospodom naročnikom«, Brus, 1891/19, 20 in 21.

des Domoljub (1888–1944) Andrej Kalan (1858–1933). Die Angriffe des Brus blieben nicht ohne Echo. Über die politische Unangemessenheit und Unanständigkeit des Brus schrieben Anton Mahnič im Rimski katolik, Andrej Kalan im Domoljub, Ignacij Žitnik (1857–1933) im Slovenec. Der Wiener Akademikerverein Slovenija kündigte das Abonnement von Brus.

Einige Nummern des Brus wurden beschlagnahmt, der Brus mußte eine Reihe von Richtigstellungen veröffentlichen, etwa anlässlich des Angriffs auf Andrej Kalan. Im Jahre 1891 mußte sich der Redakteur Železnikar wegen eines seiner Beiträge vor dem Schöffengericht verteidigen. Železnikar wurde freigesprochen, erkrankte bald schwer und deswegen stellte der Brus sein Erscheinen auf.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo »Kronika«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

V seriji »Knjižnica Kronike« so izšle naslednje publikacije:

Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani

Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani

Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani

Sergij Vilfan - Josip Čermivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani

Peter Vodopivec, LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani

je to odseljevanje nadaljevalo. Nekateri so odšli legalno, drugi so pobegnili. Med najbolj množičnimi je bilo odseljevanje iz mesta Pulj pozimi 1946/47, potem ko je postalo jasno, da bo mesto z mirovno pogodbo pripadlo Jugoslaviji.⁵

Po podpisu mirovne pogodbe z Italijo 10. februarja 1947⁶ (njena določila so bila uveljavljena 15. septembra isto leto) se je izseljevanje Italijanov iz Hrvaški priključenih območij nadaljevalo. Člen 19 mirovne pogodbe je tistim, katerih pogovorni jezik je bil italijanski, namreč dovoljeval opcijo za ohranitev italijanskega državljanstva, ki pa je obenem pomenila tudi odselitev v Italijo. Jugoslovanska vlada je leta 1952 v pogajanjih za razrešitev problema Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) tako navajala, da je bilo po popisu leta 1910 na območju, ki je bilo leta 1947 priključeno Jugoslaviji, 114.076 Italijanov, po popisu leta 1948 67.856, leta 1951 pa le še okrog 40.000. Število Italijanov se je zelo zmanjšano zaradi, tako jugoslovanska vlada, prostovoljne izselitve 114.000 Italijanov (samo v letu 1948 več kot 30.000). To izseljevanje naj bi potrjevalo, da tamkajšnji Italijani niso bili »avtohtoni etnični element, ki bi bil vezan na ta kraj«, ampak priseljenci. Po istem viru naj bi bilo leta 1951 v mejah Italije okrog 80.000 Slovencev, medtem ko so realnejše ocene verjetno okrog 60.000.⁷

Po množični izselitvi so v hrvaškem delu Istre in na otokih ostale posamezne lise italijanskega prebivalstva in sicer v občinah Poreč, Rovinj, Pulj, Labin, Buzet, Pazin, Opatija, Reka, Cres-Lošinj in Krk, po letu 1954 pa tudi Buje. V šolskem letu 1950/1951 je bilo v Jugoslaviji (Hrvaški) 37 italijanskih osnovnih šol s 3.366 učenci in 95 učitelji, 16 srednje-višjih šolskih ustanov s 2.157 študenti in 136 učitelji. Vseh prebivalcev istrsko-kvarnerskih hrvaških občin je bilo leta 1971 443.752, med njimi 17.520 Italijanov (3,9%), leta 1981 pa 503.936, med njimi 11.847 Italijanov (2,35%). A ob tem je po nekaterih ocenah italijanski jezik govorilo kar 70.000 tamkajšnjih prebivalcev.⁸

Za razliko od območja hrvaške Istre, Reke, Zadra in otokov je bilo leta 1947 Sloveniji priključeno območje etnično homogeno. Velika večina tistih, ki so s tega območja na osnovi 19. člena mirovne pogodbe optirali za Italijo (skupaj je bilo vloženih 22.359 opcij, priznanih pa 21.332),⁹ so bili namreč Italijani, ki so se sem priselili v času italijanske oblasti in so se pred koncem vojne že tudi odselili. Opcijo je namreč moral vložiti vsak, ki je imel 10. junija 1940 stalno bivališče na Jugoslaviji priključenem območju, pa je hotel ostati italijanski državljan. Med letoma 1945 in 1954 na območju LR Slovenije italijanske manjšine ni bilo.

Mirovna pogodba je obenem določila, da se za Trst z zaledjem ter za del Istre (Koper in Buje z okolico) ustanovi samostojna državna enota Svobodno tržaško ozemlje. Njegov mednarodnopравни položaj in notranjo ureditev sta določala Stalni statut in Instrument za začasni režim.¹⁰ V skladu z njima so bili Slovenci, Hrvati in Italijani na območju STO trije enakopra-

⁵ Celotno problematiko t. i. eksodusu glej: C. Colummi, L. Ferrari, G. Nassisi, G. Trani: *Storia di un esodo. Trst 1980; Esodi. Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*. A cura di Marina Cattaruzza. Marco Dogo, Raoul Pupo. Quaderni di Clio 3, Napoli 2000.

⁶ Pariška mirovna pogodba. Integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo, podpisane v Parizu 10. 2. 1947. MZZ RS, Ljubljana 1997 (dalje: Pariška mirovna pogodba).

⁷ Arhiv Republike Slovenije (dalje AS), fond (dalje f.) 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/8. Memorandum 1952. Po nekaterih ocenah se je z območij, ki so bila priključena Jugoslaviji, v celoti izselilo med 200.000 in 250.000 Italijanov. Glede števila Slovencev so upoštevani popisi leta 1910 in 1921 (za Beneško Slovenijo) ter interni popis PNOO iz let 1945/1946.

⁸ Statistični godišnjak SFRJ za leto 1983. Loredana Bogliun-Debeljuh: *Etnična identiteta kot tip socialne identitete. Primer Italijanov v Jugoslaviji*. Doktorska disertacija, Ljubljana 1991, str. 132–134, 137 (dalje Bogulin-Debeljuh. Etnična identiteta).

⁹ Arhiv Ministrstva za notranje zadeve RS, seznam opcij.

¹⁰ Ustanovitev STO in njegove meje sta določala 21. in 22. člen Mirovne pogodbe z Italijo, Pariška mirovna pogodba, str. 13–15. Prilogi VI in VII Mirovne pogodbe z Italijo, prav tam, str. 63–75.

vni narodi. Za vzpostavitev nove države je bilo ključno imenovanje guvernerja, ki je bilo v pristojnosti Varnostnega sveta OZN. Ker se prizadete strani niso mogle sporazumeti o njegovem imenovanju, je uprava ostajala v rokah dveh zavezniških vojaških uprav, razmejitev pa je tekla po dotedanji razmejitveni (Morganovi) črti na območju, ki je bilo del STO. Cona B STO je tako ostajala pod upravo VUJE.

V coni B STO je VUJA del pristojnosti prenesla na civilni Istrski okrožni ljudski odbor (IOLO). Cona je bila razdeljena na dva okraja, koprski in bujski, meja je potekala po kasnejši meji med Slovenijo in Hrvaško. Potem ko je postalo jasno, da do ustanovitve STO ne bo prišlo, sta obe republiki prevzeli neposredni nadzor nad okrajnimi organi v coni,¹¹ leta 1952 pa je dotedanji skupni IOLO ukinjen. V obeh okrajih so se tako sicer marsikdaj identični ukrepi tudi različno izvajali. Slovenske oblasti so tako vse od leta 1945 oz. 1947 upravljale z območjem koprskega okraja, kjer je po ocenah Carla Schiffrerja iz leta 1946 živel 28.300 Slovencev in 29.000 Italijanov.¹²

Delovanje civilne uprave naj bi v coni B STO temeljilo na dveh načelih: spoštovanju mednarodnih dogovorov in ohranitvi pridobitev NOB. Že pred mirovno pogodbo je bila tam vzpostavljena uprava z narodnoosvobodilnimi (nato ljudskimi) odbori in sodstvo z ljudskimi sodišči. Vsi trije jeziki so bili enakopravni, upravno in sodno poslovanje je bilo v jezikih strank. Italijanske šole so delovale neokrnjeno, a s programom, ki je bil prilagojen programom šol drugje v Jugoslaviji. Čeprav sta formalno obstajali še independentistična in socialistična stranka, je dejansko vse politično življenje usmerjala KP STO in Slovansko-italijanska antifašistična unija kot različica ljudske fronte. Formalno je bila sicer zagotovljena svoboda tiska, ki pa je moral biti v skladu z novo usmeritvijo pripadnosti jugoslovanski državi in ljudski oblasti.

Zasedbene oblasti so že pred uveljavitvijo mirovne pogodbe ocenjevale, da je razpoloženje med italijanskim prebivalstvom slabo in da je večina še vedno videla v Jugoslovanih okupatorja. Ohranjali so se stari predsodki proti manjvrednim Slovanom, ki so bili sedaj »gospodarji«. Italijani so se počutili ogrožene tudi zato, ker se je vedno več Slovencev priseljevalo v dotlej skoraj izključno italijanska mesta. Dosti je bilo tudi ukrepov, npr. uvajanje dvojezičnosti, ki so prizadeli Italijane zaradi njihovega neznanja slovenščine.

Spremenila se je tudi politika jugoslovanskih oblasti, ki so do mirovne pogodbe iz različnih vzrokov skušale zadržati italijansko prebivalstvo. Zlasti po objavi resolucije Informbiroja junija 1948, ko se je od njih odvrnil tudi velik del italijanskega delavstva, in potem, ko je postalo jasno, da STO ne bo ustanovljeno, je bilo odseljevanje Italijanov dobrodošlo, saj je olajševalo proces priključitve.

Spomenica o soglasju, ki so jo 5. do oktobra 1954 podpisale ZDA, Velika Britanija, Jugoslavija in Italija, formalno sicer ni odpravljala STO, temveč je le določala, da bo v coni A anglo-ameriško upravo zamenjala italijanska, medtem ko je v coni B ostala jugoslovanska. Dejansko pa je bilo STO z njo razdeljeno med Italijo in Jugoslavijo, kot dokončna pa je bila priključitev potrjena z osimskimi sporazumi novembra 1975. Med pomembnejšimi določili

¹¹ AS, I, f. CK ZKS. Zapisnik seje CK KPS 20. 9. 1949. Isto, 26. 1. 1950.

¹² Schiffrer, La Venezia Giulia, str. 122. Avstrijski popis leta 1910 je tam naštel 24.669 Slovencev in 31.706 Italijanov, italijanski leta 1921 21.759 Slovencev in 35.167 Italijanov, jugoslovanski popis oktobra 1945 pa 32.160 Slovencev in 22.769 Italijanov. V Bujskem okraju naj bi po istih virih bilo leta 1910 2.073 Hrvatov in 20.099 Italijanov, leta 1921 483 Hrvatov in 22.755 Italijanov, leta 1945 8.646 Hrvatov, 8.341 Italijanov in 7.230 neopredeljenih. Schiffrer ocenjuje, da je bilo v bujskem okraju med 19.000 in 22.000 Italijanov ter okrog 4.000 t.i. ibridov, medtem ko Hrvatov naj ne bi bilo.

Spomenice o soglasju je priloga Posebni statut, ki obravnava zaščito slovenske oziroma italijanske manjšine, ki je prvi dokument te vrste v odnosih med Jugoslavijo in Italijo.¹³

Pod jugoslovansko upravo je prešel tudi del cone A,¹⁴ ki je nato skupaj z okrajem Koper sodil v pristojnost LR Slovenije, medtem ko je okraj Buje prešel v pristojnost LR Hrvaške. Z zakonom, ki ga je zvezna skupščina sprejela 25. oktobra 1954, so tam z nekaterimi omejitvami uveljavili jugoslovansko zakonodajo, 26. oktobra pa je jugoslovansko vojaško upravo nadomestila civilna.¹⁵ V veljavo je stopil tudi Posebni statut. LRS je v Koprskem okraju svojo zakonodajo uveljavila z zakonom, sprejetim 30. oktobra 1954, na osnovi katerega so v veljavi ostali tudi vsi predpisi ljudskih odborov, ki niso bili v nasprotju z zvezno ali republiško zakonodajo.¹⁶

V Koprskem okraju cone B so Slovenci večinoma živeli v zaledju, medtem ko so bila mesta skoraj povsem italijanska.¹⁷ Italijani (pa tudi nekateri Slovenci) so se odseljevali vse od konca vojne, a zlasti zaradi pričakovanja, da bo STO zaživel, vse do tržaške krize oktobra 1953 ne tako množično kot tisti z območij, ki jih je septembra 1947 priključila Hrvaška.¹⁸ Obenem so se na to območje priseljevali Italijani iz leta 1947 priključenega dela Istre, pa tudi iz Italije in cone A, zlasti tisti, ki so jih italijanske in zavezniške oblasti pregnala zaradi njihovega sodelovanja z jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem in nato jugoslovanskimi oblastmi. Med 5. oktobrom 1953 in letom 1957, ko so se prebivalci odseljevali po določbah Spomenice o soglasju, pa je odšlo 16.062 oseb. V povojnem obdobju se je tako iz okraja Koper odselilo 25.062 oseb, med njimi skoraj vsa inteligenca in vsi duhovniki. Koliko je bilo med njimi Slovencev, ni znano, saj je nacionalna pripadnosti navedena le na vlogah po oktobru 1953. V t.i. svobodni imovini izseljenih, pa tudi ljudi iz Trsta, je bilo 4.300 zgradb in 2.650 ha zemljišč.¹⁹

Na odločitev avtohtonih istrskih Italijanov,²⁰ da se izselijo v Italijo, so nedvomno vplivali ukrepi jugoslovanskih oblasti, ki so bili marsikdaj razredni, jih je pa italijansko prebivalstvo zlasti zaradi svoje socialne sestave sprejemalo kot nacionalne. Vsaj v prvih letih je bila uradna politika Jugoslavije slovansko-italijansko bratstvo, ki so ga oblasti razumele kot privrženost

¹³ Spomenica o soglasju (zanjo se največkrat uporablja izraz Londonski memorandum) in Posebni statut kot njena priloga sta objavljeni v Janko Jeri: Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Ljubljana 1961, str. 359–370 (dalje Jeri, Tržaško vprašanje).

¹⁴ Pas pri Miljah, skupaj 11,5 km² z okrog 3.000 prebivalci, v veliki večini Slovenci. Ti so se zlasti zaradi gospodarske navezanosti na Trst skoraj v celoti (2.748 oseb) izselili v Italijo.

¹⁵ UL FLRJ, 10/5, 27. 10. 1954. Zakon o veljavi ustave, zakonov in drugih zveznih pravnih predpisov na ozemlju, na katero se je z mednarodnim sporazumom razširila civilna uprava FLRJ. ZIS je 29. 12. 1954 izdal odredbo o izvajanju zakonov in drugih pravnih predpisov FLRJ, med njimi tudi zakona o nacionalizaciji zasehnih gospodarskih podjetij, iz katerega pa je bila izvzeta nacionalizacija nepremičnin tujih državljanov. UL SFRJ, 45/1954, 30. 12. 1954.

¹⁶ UL LRS, 10/43, 4. 11. 1954.

¹⁷ Po statističnem pregledu prebivalstva Istrskega okrožja STO februarja 1948 je bilo v Koprskem okraju 45.305 prebivalcev, med njimi 23.993 Italijanov. AS, I, f. 1529, Boris Kraigher, šk. 9.

¹⁸ Do leta 1951 je iz okraja Koper odšlo 5.591 oseb (3.565 ilegalno in 2.026 legalno). Do oktobra 1953 je odšlo še 3.417 oseb. AS, III, A 130, letna poročila MNZ. Poročilo VUJE za leto 1951, 15. januar 1952, priloženo letnemu poročilu MNZ za leto 1951. Pokrajinski arhiv Koper (dalje PAK), kartoteka odseljenih, vloge za izselitev.

¹⁹ PAK, kartoteka odseljenih, vloge za izselitev. Maruša Zagradnik: Terjatve in dolgovi na zahodni meji. V: Delo, 7. oktober 1995. Ivo Murko, Viktor Damjan, Črtomir Kolenc, Dušan Omahen: Italijanska manjšina okraju Koper. Elaborat. IS LS LRS, nedatiran (dalje: Elaborat).

²⁰ Avtohtonost posamezne etnične, nacionalne in kulturno-jezikovne skupnosti je sinonim za dolgotrajen in ukoreninjen obstoj specifičnega kulturno-civilizacijskega sistema v prostoru in času, kjer so opazni elementi nenehne reprodukcije njihovih bistvenih etnično-tvornih prvin – teritorialnosti in kulturno-antropološke podobe. Franco Juri: Italijani v Jugoslaviji (ob izginjanju ene izmed manjšin). V: Teorija in praksa, I. 16, 1989, št. 6/7, str. 823 (dalje: Juri, Italijani v Jugoslaviji).

novi ideologiji in tudi novi Jugoslaviji. Svojo vlogo so odigrali tudi predsodki do »manjvrednih slovanskih barbarov«, ki so sedaj prišli kot zmagovalci in kot oblast, pritiski lokalnih aktivistov, ki so marsikdaj italijanstvo enačili s fašizmom, gospodarska navezanost na Trst.

V popisu, ki so ga izvedli 28. februarja 1957, je na območju (razširjenega) Koprškega okraja le še 3.311 oseb (3,26% prebivalstva) navedlo italijansko narodnost.²¹ Po podatkih popisa leta 1961 je bilo v treh slovenskih obalnih občinah 2.537 Italijanov.²² Po podatkih upravnih organov je bilo konec leta 1967 tam 2.216 občanov italijanske narodnosti ali 13% manj kot leta 1961. Kar 42,9% oseb je bilo starejših od 50 let. Nižjo-šolsko izobrazbo je imelo 72,2% ljudi, srednjo 7, višjo 1 in visoko 0,9%. Po popisu leta 1971 je bilo v SRS 2.547 Italijanov ali 13,8% Italijanov v SFRJ, leta 1981 pa 2.187 (oseb z italijanskim materinim jezikom je bilo 2.288) ali 14,5% Italijanov v SFRJ. V vsej Jugoslaviji so v popisu leta 1961 našli 25.615 Italijanov, leta 1971 21.791, leta 1981 16.110.²³

Položaj Italijanov v slovenski Istri (enako pa velja za njen hrvaški del) se je tako povsem spremenil. Iz številnega, gospodarsko in socialno močnejšega ter vladajočega naroda so od leta 1945, v času jugoslovanske vojaške uprave, postajali, po množičnih izselitvah pa postali maloštevilna narodnostna manjšina, zaznamovana z izredno neugodno demografsko, socialno in gospodarsko strukturo. Italijani so se težko vživeli v dejstvo, da so od tedaj po številu predstavljali le manjšino in ne več »ekonomsko in številčno prevladujoč faktor«. Ker so ostali skoraj brez učiteljev, so mladino vzgajali slovenski in hrvaški učitelji z znanjem italijanščine. Kot politični aktivisti so med manjšino delovali priseljeni bivši partizani iz hrvaške Istre in nekateri politični pregnanci iz notranjosti Italije, ki jih domačini niso imeli za svoje prave predstavnike. Obenem so jugoslovanske oblasti od njih zahtevale popolno lojalnost komunistični oblasti, ker pa se niso izselili, so v očeh italijanskih oblasti postali »rdeči« izdajalci domovine, za katere se le-te dolga leta niso zanimale. O strukturi manjšine pove veliko tudi podatek, da je leta 1957 k verouku hodilo le 20,8% (57) učencev italijanskih in 49% učencev slovenskih šol.²⁴

Vse to je še povečevalo občutek nemoči in zaprtost pred večinskim okoljem. Pretežni del manjšine je bil sicer vključen v politični mehanizem, a je obenem pasivno spremljal družbeno in politično dogajanje v državi. Tako je bilo leta 1957 v občini Koper med 1.987 člani ZK le 27 Italijanov, v Izoli med 640 24, v Piranu med 800 31. Med 12.400 člani SZDL v občini Koper je bilo 272 Italijanov, v Izoli med 4.056 člani 484, v Piranu med 4.884 člani 580. Okrajno sodišče Koper je to leto imelo med 70 porotniki le 1 Italijana, okrožno sodišče v Kopru 3, okrožno gospodarsko sodišče pa 1 občasnega sodnika. V okrajnem ljudskem odboru so bili med 121 odborniki 4 Italijani, v 14 svetih s 126 člani je bilo 5 Italijanov, med 105 odborniki vseh treh občinskih ljudskih odborov 16 Italijanov. Manjšina ni imela kvalificiranih ljudi za delo v upravnih službah, še tisti redki pa so slabo obvladali slovenščino. Na vodilnih mestih v gospodarstvu je bilo 13 pripadnikov manjšine, med 1.382 člani delavskih

²¹ V Kopru 1.171, v Izoli 585 in v Piranu 1.148 (7,7% prebivalstva). Največ, 18,6 % prebivalstva, jih je bilo v Portorožu. Elaborat, str. 1, 2.

²² V Kopru 872, Izoli 467, Piranu 1.208.

²³ Leta 1981 je občina Izola je imela 12.153 prebivalcev, med katerimi je bilo 8.987 Slovencev, 358 Italijanov, 1.788 Hrvatov, 564 Srbov, 164 Muslimanov. Občina Koper je imela 41.843 prebivalcev, med njimi 31.949 Slovencev, 727 Italijanov, 4.450 Hrvatov, 1.788 Srbov, 554 Muslimanov. Občina Piran je imela 15.235 prebivalcev, med njimi 10.417 Slovencev, 876 Italijanov, 2.024 Hrvatov, 509 Srbov, 122 Muslimanov. AS, f. 537, RKSZDL, šk. 1182. Narodnostna sestava prebivalstva SFRJ leta 1948, 1953, 1961, 1971 in 1981. Šk. 1142. Kulturna dejavnost italijanske in madžarske narodnosti v SRS, 1969.

²⁴ Sicer je leta 1957 nedeljske maše z italijansko pridigo v Kopru obiskovalo le 30 ljudi, v Izoli 300 in v Piranu 150, pretežno starejših. Elaborat, str. 42.

svetov pa 53. Med 2.324 člani sedmih kmetijskih zadrug je bilo 291 kmetovalcev italijanske narodnosti. V slovenski ustavi iz leta 1947 in ustavnem zakonu iz leta 1953 ni bilo posebnega določila, ki bi zagotavljal zastopanost manjšine v organih oblasti in družbenega upravljanja, zato je bila njihova zastopanost le naključna. Tako je bil Gino Gobbo poslanec Republiškega odbora LS LRS.²⁵

Leta 1957 so ocenjevali, da je v odnosih med Slovenci in Italijani, ki naj bi temeljili na strpnosti, občasno prihajalo do šovinizma. Medtem ko so do zaključka izseljevanja prevladovali šovinistični izpadi z italijanske strani, so bili po njem pogosti izpadi nacionalne nestrpnosti Slovencev, zlasti iz vrst novo priseljenih prebivalcev, pa tudi nestrpnost znotraj italijanske manjšine med domačini in povojnimi priseljenci. Sodniki za prekrške so zato izdali več sodb.²⁶

Po množičnem odseljevanju je bila v večini krajev avtohtone italijanske naselitve njena fizična navzočnost tako okrnjena, da so z leti izginili tudi značilni elementi etnične teritorialnosti. Za razliko od časa pred drugo svetovno vojno, ko je italijansko prebivalstvo večinoma živelo v obalnih mestih in njihovi urbanizirani okolici, se je po letu 1956 relativno strnjena skupnost z etničnimi značilnostmi ohranjala v bolj perifernih ruralnih predelih. Tako se je sredi osemdesetih let prava etnična skupnost, ki je relativno še razpolagala s svojim tradicionalnim bivalnim gospodarskim prostorom, ohranila le še v naselju Galižana pri Pulju, edinem istrskem naselju z večinskim italijanskim prebivalstvom (60%), v bolj skromni obliki pa tudi v naseljih Šišan, Vodnjan, Rovinj, Bale, Cres in v Bujščini.²⁷

Ustava FLRJ iz januarja 1946 je v 13. členu opredelila, da uživajo narodnostne manjšine pravice do varstva pri kulturnem razvoju in svobodno rabo lastnega jezika. Te pravice je v 12. členu zagotovila tudi ustava LRS, sprejeta 16. januarja 1947, ki je v 20. členu tudi določala, da so državljani LRS ne glede na narodnost, raso ali veroizpoved enakopravni pred zakonom, in prepovedovala širjenje narodnega, rasnega in verskega sovraštva.²⁸

Ti členi so bili osnova za izvajanje politike LRS do madžarske manjšine, od leta 1954 pa tudi ustavni okvir, v katerega se je vključil Posebni statut, ki je bil osnova za zaščito italijanske manjšine. Zagotavljal ji je enakopravnost, pravico do lastnega tiska, prosvetnih, kulturnih in drugih organizacij in do javnih sredstev zanje, pravico do pouka v materinem jeziku, do njegove uporabe na sodiščih in v upravi, do gospodarskega razvoja. Prepovedoval je obujanje narodnostnega in rasnega sovraštva. Določal je tudi uvedbo dvojezičnih topografskih in drugih javnih oznak tam, kjer je bila najmanj ena četrtnina prebivalstva pripadnikov manjšine.²⁹ Novembra 1954 so v Kopru odprli italijanski konzulat, ki se je prva leta angažiral zlasti v vprašanih, povezanih z izseljevanjem, in nadziral izvajanje določil Spomenice.

Slovenske oblasti so prva leta po uveljavitvi Posebnega statuta kršile nekatera njegova določila, največ glede uporabe jezika, pisne dvojezičnosti, zlasti zaradi priseljenega osebja, ki ni znalo italijansko, in javnih oznak. Septembra 1955 je bila v vsej FLRJ uvedena nova upravna razdelitev občin. Ukinjeni sta bili tudi občini Sečovlje in Portorož, ki sta imeli razmeroma visok odstotek italijanskega prebivalstva (Portorož 18,6%, Sečovlje 14,2%).³⁰

²⁵ Juri, Italijani v Jugoslaviji, str. 824–826. Elaborat, str. 12–17, 70–73.

²⁶ Elaborat, str. 66–68.

²⁷ Juri, Italijani v Jugoslaviji, str. 824.

²⁸ Osnove za položaj narodnih manjšin v povojni Sloveniji so bile dane na 1. zasedanju SNOS februarja 1944 z deklaracijo, ki je odobrila odloke 2. zasedanja Avnoja, torej tudi točko 4, ki je opredeljevala načelo o enakopravnosti narodnih manjšin in jim zagotavljala vse narodnostne pravice, in z deklaracijo o pravicah in dolžnostih slovenskega ljudstva, v kateri se le-to med drugim zavezuje, da se bo zavzemalo za enakopravnost ljudi ne glede na narodnost.

²⁹ Jeri, Tržaško vprašanje, str. 363–368.

³⁰ Elaborat, str. 76.

S Spomenico o soglasju so bile v Koprskem okraju zaščitene naslednje šole: otroški vrtec v Kopru ter italijanski oddelki v Izoli, Piranu in Sečovljah, osnovne šole v Kopru, Semedeli, Sečovljah, Ankaranu, Sv. Luciji, Izoli, Strunjanu in Pradah, osemletne šole v Kopru, Izoli in Sečovljah, italijanski oddelek v obrtni šoli v Kopru, klasična gimnazija v Kopru, realna gimnazija v Piranu in trgovska dveletna šola v Izoli.³¹ V teh šolah so bili učni načrti prilagojeni načrtom slovenskih šol, za italijanski jezik, zgodovino in zgodovino umetnosti pa učnemu načrtu šol za italijansko manjšino na Hrvaškem. Oblasti so smatrale za potrebno, da se otroci vzgajajo v duhu jugoslovanskega patriotizma, zato je bilo nujno, da so se seznanjali tudi z zgodovino jugoslovanskih narodov, obenem pa naj bi imeli možnost seznaniti se s preteklostjo lastnega naroda.

V italijanskih vrtcih je bilo v šolskem letu 1954/55 še 113 otrok, leta 1955/56 le še 20, nato so prenehali delovati, ker ni bilo vpisov. Na italijanskih šolah je bilo v šolskem letu 1954/55 še 868 učencev, leta 1955/56 le še 269, leta 1956/57 272, zato so oblasti nekatere šole ali oddelke opustile. Tako so bili v 6 osnovnih šolah ob polletju 1956/57 103 otroci z 8 učitelji. Upadanje vpisa v italijanske šole je bilo nedvomno posledica izseljevanja, saj se je od 5. oktobra 1953 do začetka leta 1956 izselilo 186 dijakov in 4.800 otrok, deloma pa tudi dejstva, da so ponekod oblasti prva leta po podpisu Spomenice skušale vplivati na starše, da bi otroke vpisali na slovensko šolo. Take je v Piranu referent za šolstvo v šolskem letu 1955/56 izdal nekaj pismenih odločb, s katerimi je prešolal italijanske otroke na slovenske šole. Tajništvo občinskega ljudskega odbora je zahtevalo, da referent te odločbe prekličje, posredoval je tudi italijanski konzul v Kopu, nakar so bili otroci večinoma poslani nazaj na italijanske šole. Italijanske šole so lahko obiskovali tudi otroci italijanskih državljanov, česar pa italijanske oblasti na Tržaškem niso dovolile slovenskim.

V šolah so bile leta 1957 dvojezične le nekatere tiskovine (spričevala itd.), večina šolskih zgradb je imela le slovenske napise. Šole so sicer imele ustrezno število učiteljev s predpisano izobrazbo, a večinoma Slovence, ki so se šolali v Italiji. Položaj učiteljev pa se je sčasoma izboljševal in so Italijani vsaj v osnovnih šolah že sredi šestdesetih let skoraj povsem nadomestili Slovence. V slovenskih šolah se je v šolskem letu 1956/57 italijanščina poučevala samo na Pomorski srednji šoli v Piranu in nekaterih paralelkah Ekonomske srednje šole v Kopru. Ustanovljen je bil tudi posebni inšpektorat za italijanske šole.

Ker je bilo število učencev majhno, je bilo vzdrževanje italijanskih šol zelo drago. Za 3,4% italijanskega prebivalstva so v novem razširjenem Koprskem okraju tako porabili 8,9% celotnih okrajnih in občinskih sredstev za šolstvo, v občinah Koper, Izola in Piran, kjer je bilo 7,6% prebivalstva pripadnikov manjšine, pa 12,3%.³²

Leta 1962 je skupščina LRS sprejela Zakon o dvojezičnih šolah in šolah z učnim jezikom narodnostnih manjšin. Določila o šolah z učnim jezikom narodnih manjšin so se nanašala na šolstvo italijanske manjšine, medtem ko so se na območju, kjer živi madžarska manjšina, uveljavile dvojezične šole.³³ Ta zakon je leta 1965 dopolnil Zakon o vzgojno-izobraževalnih organizacijah z italijanskim oziroma madžarskim jezikom in o dvojezičnih izobraževalnih organizacijah v SRS, ki je pomenil usklajevanje prejšnjega zakona z novo ustavo.³⁴ Leta 1972 ga je zamenjal nov zakon, ki je bil sicer sprejet pred ustavo 1974, a je bil že zasnovan »v njenem duhu«. Poleg splošnih vzgojno-izobraževalnih smotrov je navajal še dodatne, prek

³¹ Jeri, Tržaško vprašanje, str. 369–370.

³² Elaborat, str. 18–45.

³³ UL LRS, 19/13, 19. 4. 1962.

³⁴ UL SRS, 22/7, 25. 2. 1965. Damijana Zelnik: Slovenska politična načela do italijanske in madžarske narodne manjšine po letu 1945. Diplomaska naloga. Ljubljana 1993, str. 58–59 (dalje Zelnik, Slovenska politična načela).

katerih so zagotavljali uresničevanje posebnih pravic narodnosti do spoznavanja lastne kulture ter kulture matičnega naroda, do svobodne uporabe in enakopravnosti jezika. Obenem je določal, da vzgojno-izobraževalne organizacije, ki jih je določil, lahko prenehajo delovati le z zakonom in na novo določil mrežo italijanskih šol.³⁵ Leta 1980 so bili v Sloveniji sprejeti novi sistemski zakoni s področja vzgoje in izobraževanja, ki so uvajali t.i. usmerjeno izobraževanje. Kot del enotnega procesa so enakovredno obravnavali tudi vzgojo in izobraževanje za pripadnike italijanske in madžarske narodnosti, posebnosti pa so prepuščali posebnemu zakonu, ki je bil sprejet leta 1982.³⁶

V začetku šestdesetih let se je vpis na italijanske šole sicer nekoliko povečal, nato pa je v sedemdesetih letih ponovno začel upadati. Tako je bilo v osnovnih šolah v šolskem letu 1959/60 v 32 oddelkih 306 učencev, v letu 1969/70 459, v letu 1972/73 400, v letu 1973/74 380, v letu 1974/75 335, v letu 1975/76 278. To leto je srednje šole obiskovalo 174 dijakov, leta 1976/77 pa 159.³⁷ Leta 1968 je pedagoški svetovalec ugotavljal, da je znanje italijanskega jezika pri učencih pomanjkljivo, saj so živeli v jezikovno mešanem okolju, kjer je prevladovala slovenščina, ali pa so v pogovoru uporabljali beneški dialekt. Primanjkovalo je ustreznih knjig, le redki so bili naročeni na časopise, mnogi učitelji niso bili dorasli svojim nalogam.³⁸

Za položaj narodnih manjšin v FLRJ so prelomnico pomenili sklepi Izvršnega komiteja CK ZKJ o problematiki narodnih manjšin, sprejeti 2. marca 1959, saj so se na njihovi osnovi do tedaj načelne opredelitve začele konkretizirati tudi v manjšinski zakonodaji. V sklepih so poudarjali enak odnos do vseh narodnih manjšin, enakopravnost z večinskim narodom ter njihovo posebno mesto v zblževanju in povezovanju med sosedi. Izpostavili so spodbujanje gospodarskega razvoja nerazvitih območij, razvoj kadrov, potrebnih za izvajanje dvojezičnosti in podporo kulturno-prosvetnim organizacijam. Obenem pa so od manjšin zahtevali vsestransko lojalnost in popolno podporo jugoslovanski zunanji politiki.³⁹

Ustava SFRJ iz leta 1963 je v 43. členu narodnostim⁴⁰ zagotavljala posebne pravice. Položaj narodnosti je obravnavalo tudi več členov nove ustave SRS. Tako je 74. člen zagotavljal pravico, da vsakdo svobodno izraža pripadnost k svojemu narodu ali narodnosti, goji svojo kulturo in uporablja svoj jezik, 76. člen je vsaki narodnosti zagotavljal svobodno uporabo njenega jezika in druge pravice, 77. člen pa je italijanski in madžarski narodnosti na območjih, kjer živita, med drugim zagotavljal v javnem in družbenem življenju enakopravnost njunega jezika s slovenskim, in zahteval, da se z zakoni in statuti občin določi način uresničevanja njunih pravic. SRS se je obvezala, da bo skrbela za razvoj šolstva, tiska, radia in kulturno-prosvetnega dela obeh narodnosti in za to zagotavljala potrebno pomoč.⁴¹ Osnovne pravice so statuti občin Koper, Izola, Piran, Lendava in Murska Sobota še izčrpejše opredelili in razširili. Pravice so bile določene tudi z zakoni za področje šolstva in sodstva.

³⁵ UL SRS, št. 31/1972, 24. 7. 1972. To so bile osnovne šole Izola, Koper z osnovnimi šolami Ankarani, Bertoki in Semeđela, Piran z Lucijo in Strunjanom ter podružnična šola Sečovlje, poklicna šola za oblačilno in kovinarsko stroko v Izoli, ekonomska šola v Izoli ter gimnaziji v Kopru in Piranu. AS, f. 537, RKSZDL, št. 1083. Poročilo o stanju vzgoje in izobraževanja za pripadnike italijanske in madžarske narodnosti v SRS, 19. 11. 1980.

³⁶ UL SRS, 12/1982. Zakon o uresničevanju posebnih pravic pripadnikov italijanske in madžarske narodnosti na področju vzgoje in izobraževanja.

³⁷ AS, f. 537, RKSZDL, št. 1073. Nekaj podatkov o narodnostnih skupnostih v Sloveniji.

³⁸ AS, f. 537, RKSZDL, št. 1142. Poročilo pedagoškega svetovalca Ermanna Visintina za šolsko leto 1967/68, 30. 7. 1968.

³⁹ Zelnik, Slovenska politična načela, str. 51–53.

⁴⁰ Izraz narodnost, ki je nadomestil izraz narodna manjšina, naj bi pomenil poln izraz njihove enakosti z ostalimi jugoslovanskimi narodi.

⁴¹ AS, f. 537, RKSZDL, št. 1142. Kulturna dejavnost italijanske in madžarske narodnosti v SRS, 1969. Ustava SRS, UL SRS, 10/1963, 9. 4. 1963.

Jugoslovanske oblasti so v začetku sedemdesetih let v pripravah na sporazum z Italijo skušale odpraviti nekatere probleme, ki bi jih v pogajanjih lahko izkoristila italijanska stran, med njimi tudi uskladitev položaja pripadnikov manjšine v obeh republikah, do česar pa ni prišlo. Republikbi bi morali uskladiti tudi stališče do italijanske imovine v nekdanji coni B STO in se odločiti za metodologijo njenega evidentiranja.

Komisija Izvršnega sveta SRS za zunanjepolitična vprašanja je 14. aprila 1971 obravnavala vprašanja glede uresničevanja Spomenice o soglasju. Glede republiških in zveznih predpisov je bilo ugotovljeno, da so bili na območju, na katero se je razširila civilna uprava SFRJ, z zveznimi in republiški predpisi razširjene vse določbe zvezne in republiških ustav ter vsi ostali predpisi z omejitvami, ki jih je vsebovala uredba o izvajanju zakonov in drugih zveznih predpisov. Vse omejitve in prehodne določbe so bile po mnenju pravnega sveta z leti že konzumirane in tako postale brezpredmetne (predpisi o socialnem zavarovanju, o nerešenih sodnih in upravnih postopkih itd.). Edini predpis, ki še ni bil uveljavljen, je bilo določilo čl. 7a zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij. Glede državljanstva je bilo mnenje pravnega sveta, da ni potrebna nobena zakonodajna intervencija, saj je določba 22/1 člena zakona o jugoslovanskem državljanstvu,⁴² po kateri je veljal za jugoslovanskega državljan, kdor je po dotodanjih predpisih imel jugoslovansko državljanstvo, povsem zadostovala. Tako je bilo vprašanje popolne prilagoditve zveznih predpisov na ozemlju, na katerega se nanaša spomenica, le vprašanje izvajanja čl. 7a, za katerega je pravni svet menil, da bi ga morali uveljaviti z enostransko zakonsko intervencijo. To naj bi tudi olajšalo položaj Jugoslavije na pogajanjih, saj je Italija priznavala odškodnino za zemljišča na območju bivše cone B in treh naselij v coni A STO le tistim italijanskim državljanom, katerih zemljišča na tem območju so bila prizadeta z jugoslovanskimi restriktivnimi ukrepi, ali pa, ko je bilo bivšim lastnikom onemogočeno izvrševati lastninsko pravico glede nepremičnin, ki so jih zapustili.⁴³

Ustava SFRJ, sprejeta leta 1974, je v 1. členu opredeljevala SFRJ kot »demokratično, socialistično samoupravno skupnost delavcev in občanov, enakopravnih narodov in narodnosti«. Varstvo narodnosti je določalo tudi več drugih členov.⁴⁴ Tudi nova ustava SRS je že v 1. členu opredelila SRS kot socialistično samoupravno demokratična skupnost delovnih ljudi in občanov slovenskega naroda ter italijanske in madžarske narodnosti. Pripadniki narodnosti so tako postali integralni del republiške skupnosti.⁴⁵ Pravice obeh narodnosti so določale tudi določbe več kot 60-tih zakonov in drugih predpisov, sprejetih v Sloveniji, ki so nasploh urejali različna vprašanja, statuti in poslovniki o delu skupščin občin ter njihovi odloki, samoupravni akti, pa tudi stališča, ki so jih po posebnih postopkih sprejele občinske in republiška skupščina. Januarja 1977 so bila ustanovljena že vsa telesa, ki jih je predvidevala ustava in ki so skrbela za uresničevanje pravic narodnosti. Isto leto je Skupščina SRS sprejela posebna stališča, priporočila in sklepe, ki so postala osnova za nadaljnje obravnavanje varstva italijanske in madžarske narodnosti.⁴⁶

Na osnovi 370. člena ustave iz leta 1974 je bila ustanovljena Komisija za narodnosti Skupščine SRS, v kateri so bili enakovredno zastopani tudi predstavniki narodnosti (od 12 članov so bili 4 Italijani in 4 Madžari). Pri Izvršnem svetu SRS je deloval Urad za narodno-

⁴² UL SFRJ, 35/64

⁴³ AS, f. 537, RKSZDL; šk. 1077. Teze za razgovore s predstavniki SRH, nedatirano, 1971.

⁴⁴ Členi 170, 171, 214, 243, 245-247, 248, 269 in 271. UL SFRJ, 30/9, 21. 2. 1974.

⁴⁵ UL SRS, 31/6, 28. 2. 1974. Pravice obeh narodnosti so določali še 2. 157. 190. 212. 213. 214. 317. in 370. člen ter zlasti člena 250 in 251.

⁴⁶ UL SRS, 34/11, 1977. Stališča, priporočila in sklepi o uresničevanju posebnih pravic italijanske in madžarske narodnosti in njunih pripadnikov v SRS.

sti, ki je opravljal strokovna dela, ki so se nanašala na narodnostni značaj, položaj, pravice in razvojne možnosti obeh narodnosti, na stike med italijansko in madžarsko narodnostjo in njunima matičnima narodoma in na uresničevanje sprejete narodnostne politike.

V začetku sedemdesetih let osnovana Obalna skupnost je v 4. poglavju svojega statuta opredeljevala položaj pripadnikov italijanske narodnosti, med drugim tudi njihovo ustrezno zastopanost v obalnem skupščinskem sistemu in v obalnem svetu.⁴⁷ V skladu z 250. in 251. členom ustave so v občinah, kjer sta živeli narodnosti, kot 4. zbor občinskih skupščin delovale Samoupravne interesne skupnosti za prosveto in kulturo italijanske (madžarske) narodnosti, ki so se uveljavile kot njun kvalificiran predstavnik. Njihova naloga je bila oblikovanje predlogov, ugotavljanje potreb in organiziranosti, pa tudi stiki z matičnim narodom ter njegovimi institucijami. Leta 1976 so pripadniki italijanske narodnosti imeli v Piranu tri, v Izoli dva, v Kopru enega občinskega odbornika in enega republiškega poslanca prosvetno-kulturnega zbora.⁴⁸

Določba, ki je zagotavljala ustrezno zastopanost pripadnikov narodnosti v republiški in občinskih skupščinah, je bila leta 1989 sprejeta v 6. točki 36. amandmaja.⁴⁹ Ustava Republike Slovenije, sprejeta 23. decembra 1991, v 64. členu priznava italijanski in madžarski narodni skupnosti avtohtonost in s tem njunim pripadnikom ne glede na njihovo število zagotavlja vse pravice, ki jih določajo mednarodne konvencije o varstvu manjšin, tudi obvezno dvojezično šolstvo oziroma vzgojo in izobraževanje v svojem jeziku, ustanavljanje samoupravnih narodnostnih skupnosti ter predstavništvo v organih lokalne samouprave in v državnem zboru.⁵⁰

Položaj maloštevilne italijanske narodnostne skupnosti je oteževalo dejstvo, da je bila razdeljena med dve republiki in da je imela tri različne sisteme zaščite – enega v Sloveniji (na Koprskem), in v Bujščini, kjer jo je ščitil Posebni statut, drugega v občinah SRH, ki so bile proglašene kot dvojezične, medtem ko so bili izven teh občin njeni pripadniki brez manjšinske zaščite (Pulj, Poreč itd.). Predstavniki manjšine so problem neenotne zaščite prvič izpostavili na sprejemu pri predsedniku Josipu Brozu Titu 12. januarja 1965, torej že po sklepih Izvršnega komiteja CK KPJ iz leta 1959.

Na normativni ravni, večinoma pa tudi v praksi, je bila italijanska manjšina bolj zaščiten v SRS. V 77. členu ustave SRS iz leta 1963 je bilo za območje, kjer sta živeli italijanska in madžarska manjšina, jasno določeno, da je tam njun jezik enakopraven s slovenščino, medtem ko ustava SRH pa tega določila ni imela. Ustava SRS je tudi točno določila skrb republike za razvoj šolstva, tiska, radia in kulturno-prosvetne dejavnosti in vire sredstev zanje. V Sloveniji so bile vse tri obalne občine ne glede na število prebivalstva italijanske narodnosti pravno proglašene za dvojezične, čemur je bilo prilagojeno celotno upravno in politično življenje, medtem ko so bile v hrvaškem delu Istre za dvojezične proglašene le nekatere od občin, kjer so živeli pripadniki italijanske narodnosti. Razlika je bila tudi v šolski zakonodaji, saj je bila na Koprskem v skladu z usmeritvami ustave SRS iz leta 1974 italijanščina kot obvezni učni predmet uvedena v vseh slovenskih osnovnih šolah, na Hrvaškem pa le v nekaterih krajih (Rovinj, Vodnjan), kjer je bilo obenem čutiti precejšen odpor hrvaškega prebivalstva. Hrvaški šolski zakon je zagotavljal le formalno enakopravnost med italijanskimi in hrvaškimi šolami ter zahteval določeno število učencev, da se je takšna šola odprla. V SRH so

⁴⁷ AS, f. RKSZDL, šk. 1117. Osnutek statuta Obalne skupnosti.

⁴⁸ AS, f. RKSZDL, šk. 1073. Nekaj podatkov o narodnostnih skupnostih v Sloveniji. Šk. 1067. INV. Vprašalnik o položaju narodnosti v alpsko-jadranskem prostoru, februar 1986.

⁴⁹ UL SRS, 46/32, 2. 10. 1989.

⁵⁰ UL RS, 33/9, 28. 12. 1991.

osrednjo organizacijo italijanske narodnosti Unijo Italijanov za Istro in Reko obravnavali le kot kulturno-prosvetno organizacijo, medtem ko je v SRS postajala kvalificirani predstavnik manjšine. Obe republiki sta poleg šol financirali tudi italijanski tisk, ki je izhajal večinoma na Reki, delovanje Drame na Reki, Unijo Italijanov in 17 kulturno-prosvetnih krožkov, vzdrževanje in adaptacijo sedežev posameznih društev in domov.⁵¹

Franco Juri tako ocenjuje, da se je šele v šestdesetih letih začejalo obdobje »popuščenja napetosti« in ponovnega vzpostavljanja nekaterih narodnostnih normativov. Ta proces je potekal v Sloveniji hitreje tudi zaradi novega odnosa do narodnostne politike, ki sta ga narekovala slovenski pragmatizem do lastnih ogroženih manjšin v zamejstvu in Kardeljevi decentralizacijski pogledi na nacionalno vprašanje. V nasprotju s slovenskim prizadevanjem po čim večji enakopravnosti avtohtonih narodnosti ne glede na njihovo število in strnjenoost, je hrvaška regionalna politika že leta 1972 predlagala ustrezen »ključ« za reševanje nacionalnega vprašanja v Istri: preštevanje pripadnikov manjšine in določanje narodnostnih pravic le na podlagi števila in strnjenoosti narodnostno opredeljenega italijanskega prebivalstva. Po sprejetju zvezne in republiških ustav leta 1974 pa so se razlike med republikama pri obravnavanju italijanske narodnostne skupnosti še povečale.⁵²

Osrednja organizacija italijanske narodnostne skupnosti v Jugoslaviji je bila leta 1944 ustanovljena Unija Italijanov za Istro in Reko (Unione degli italiani dell'Istria e di Fiume),⁵³ ki je bila kolektivni član Ljudske fronte oz. Socialistične zveze delovnega ljudstva. V prvem statutu je bila opredeljena kot organizacija politično-kulturnega značaja, ki naj bi utrdila »bratstvo med Italijani, Slovenci in Hrvati ter drugimi narodi v Jugoslaviji« ter med pripadniki italijanske manjšine »razvila ljubezen do socialistične Jugoslavije«. Njeni člani so bili kulturno-prosvetni krožki, ustanovljeni v posameznih občinah, ki so imeli nalogo razširjati »prosveto in umetnost med vsemi delovnimi množicami italijanske narodnosti«, širiti »napredno nacionalno umetnost in kulturo in v ta namen ustanovljati posamezne odseke«. V njenem okrilju je na Reki delovala založba EDIT (Editrice italiana), ki je izdajala italijansko časopisje ter knjige, tudi učbenike.⁵⁴

V Kopru je deloval Italijanski kulturno-prosvetni krožek Antonio Gramsci, naloga katerega je bila razširjati prosveto in umetnost med »vsemi delovnimi množicami italijanske narodnosti, prebivajočimi v Kopru in okolici«. Širil naj bi napredno nacionalno umetnost in kulturo in v ta namen ustanovljal posamezne oddelke ter razvijal duh bratstva in enotnosti med narodi istrskega okrožja.⁵⁵ Kulturno-prosvetno krožka v Piranu in Izoli sta naziv spremenila v delavsko kulturno-prosvetni krožek. V vseh treh je bilo leta 1957 okrog 640 članov. Imeli so nad 6000 knjig, med njimi 1600 politične vsebine in 1200 strokovne. Italijanske literature sicer ni primanjkovalo, saj so mestne knjižnice imele knjižni fond iz časa Italije, iz katerega pa so izločili knjige »škodljive vsebine«. Prejemali so tudi »napredno« italijansko časopisje. Unijo in krožke so financirale občine, nato tudi obe republiki in od srede šestdesetih let tudi Italija. Pomembno je bilo delovanje radia Koper, ki je pričel z oddajanjem leta 1949 in je imel v začetku šestdesetih let tedensko 40 ur italijanskega programa. Leta 1970 je v italijanščini predvajal dve tretjini celodnevne programa, RTV Ljubljana pa je imela 14-dnevni polurni program z naslovom *La costiera*.

⁵¹ AS, f. 537, RKSZDL, šk. 1142. Nekateri aspekti tretiranja italijanske narodne manjšine v Jugoslaviji, 23. 11. 1967, šk. 1117. Italijanska etnična skupina v Sloveniji, nedatirano.

⁵² Juri, *Italijani v Jugoslaviji*, str. 826.

⁵³ Ob ustanovitvi je bila del ZAVNOH-a. Prvo zasedanje je imela junija 1945 v Pulju.

⁵⁴ Elaborat, str. 30-44.

⁵⁵ Statut italijanskega kulturno-prosvetnega krožka v Kopru. Elaborat, priloge, str. 38-44.

Pred množičnim odseljevanjem so imeli v kulturno-prosvetnih krožkih vpliv italijanski »iredentisti«, zlasti izobraženci in duhovniki, ki niso delovali v »interesu zbližanja med italijansko manjšino in domačim prebivalstvom«. Po izselitvi je pa »v glavnem odpadel element, ki je netil iredentistično in šovinistično razpoloženje manjšine«. Med izseljevanjem so se krožki povsem pasivizirali, po letu 1956 pa so se ukvarjali s kulturno-prosvetnim in tudi političnim ter ideološkim delom s ciljem, da bi se pripadniki manjšine »politično razvijali v skladu z ostalim prebivalstvom«. Politično delo manjšine bi sicer morala prevzeti Komisija za italijansko manjšino pri SZDL, ki pa se še ni uveljavila. V vodstvih krožkov so bili večinoma člani Zveze komunistov in bivši partizani, ki so se po osvoboditvi preselili iz Trsta, Tržiča in notranjosti Italije, zato so jih domačini imeli za priseljence in jih večinoma niso priznavali za svoje predstavnike.⁵⁶

Unija Italijanov je na 14. skupščini 23. maja 1971 v Poreču spremenila organizacijsko strukturo. Odtlej je bila opredeljena kot samoupravno združenje italijanske narodnostne skupnosti. Njena naloga je bila skrb za posebne potrebe italijanske narodnosti na vseh področjih družbenega življenja. Po občinah so dotedanje krožke nadomestile italijanske skupnosti, ki so razširile dejavnost, saj so bili vanje vključeni tudi klub proizvajalcev in samoupravljavcev, mladinski klub, klub upokoјencev, aktiv borcev NOB itd. Kot reprezentativna organizacija je koordinirala delo 91 posameznih italijanskih skupnosti, zlasti šole in kulturne dejavnosti.

Skupščina Unije leta 1971 je pomenila prelomnico, saj se je osrednja organizacija italijanske narodnostne skupnosti skušala otresti dotedanje podrejenosti zlasti hrvaški partiji. V ospredje je postavila zahtevo po avtonomiji, enakem obravnavanju italijanske narodnosti v obeh republikah, proglasitvi dvojezičnih območij, dvojezičnosti, prilagoditvi mreže šolskih in kulturnih institucij, dopolnitvi koncepta narodnostne kulture, sodelovanju z matico, gospodarska podpora njene aktivnosti in tudi netendencioznem zgodovinopisju.⁵⁷

Pri preobrazbi Unije je ključno vlogo odigral njen tedanji predsednik Antonio Borme, eden redkih Italijanov – intelektualcev, ki se ni odločil za izselitev. Sobivanje večine in manjšine je razumel v okviru popolne dvojezičnosti, multikulturalizma, politične, kulturne in gospodarske samostojnosti narodnostne skupnosti, njenem kvalificiranem političnem predstavnštvu in v preseganju »nacionalne države«. Zavzemal se je za zbližanje med tistimi, ki so »odšli« in tistimi, ki so »ostali« in za nov, svobodnejši odnos med narodnostno skupnostjo in matično državo.⁵⁸

Zlasti za hrvaške oblasti so bila sumljive nekatere težnje v Uniji kot so bile samostojna politična linija, preraščanje v politično stranko, zahteva po dialogu doma zlasti z organi federacije in s tujino. Borme je bil leta 1974 odstranjen, saj je za jugoslovanske oblasti v pripravah na osimske sporazume njegovo prizadevanje za manjšino, ki bi bila sposobna uveljaviti lastno subjektivnost in zahtevati svoje pravice, postalo moteče. Na čelo gibanja se je vrnil šele v času velikih sprememb leta 1988.⁵⁹

Unija se je tako vrnila v »objem« oblasti. Še sredi osemdesetih let so njeni predstavniki poudarili, da delo opravljajo v popolnem skladu z jugoslovansko notranjo in zunanjo politiko. Hkrati pa si je takrat Unija, čeprav ni imela političnih pristojnosti, začela prizadevati za

⁵⁶ Elaborat, str. 30–44.

⁵⁷ Antonio Borme: Nuovi contributi sulla comunità italiana in Istria e a Fiume (1967–1990). A cura di Ezio Giuricin. Trieste-Rovigno 1995, str. XIII (dalje Borme, Nuovi contributi). Programska izhodišča 14. skupščine Unije so objavljena prav tam, str. 23–37.

⁵⁸ Borme, Nuovi contributi, str. XIII.

⁵⁹ Borme, str. XIII, XIV. AS, f. 537, RKSZDL, šk. 1077. Zabeleška sestanka o ustavnem reguliranju položaja narodnostnih manjšin, 17. 10. 1973.

oveljavitev socialne vloge in položaja italijanske narodnostne skupnosti. Postopoma je tudi vzpostavila stike z italijanskimi levimi strankami, pa tudi s Slovensko kulturno gospodarsko zvezo.⁶⁰

Prve stike z matico je italijanska narodnostna skupnost vzpostavila sredi šestdesetih let. Leta 1965 se je pričelo sodelovanje z Ljudsko univerzo v Trstu, ki je za to dobila pooblastilo italijanske vlade. Potekalo je po programu, na osnovanje katerega je imela Unija Italijanov šele v osemdesetih letih odločilni vpliv. Ena od tradicionalnih oblik sodelovanja je bil natečaj Istria Nobilissima, prvič razpisan leta 1967, na katerem je vsako leto sodelovalo okrog 200 udeležencev s področja kulture, umetnosti, raziskovalnega dela itd. Sredi sedemdesetih let so že ugotavljali, da so stiki z matičnim narodom zelo živahni, po sklenitvi Osimskih sporazumov pa so se še razširili. Najbolj razširjene oblike so bili seminarji za izpopolnjevanje prosvetnega kadra in strokovni izleti za pedagoške delavce in dijake, gostovanja pevskih zborov, redna gostovanja stalnega gledališča, izmenjava učbenikov in knjig ter šolskih pripomočkov.⁶¹

Ni pa še prišlo do uradnih stikov z italijansko vlado, predstavnik katere je še leta 1982 kratkemu jugoslovanskemu veleposlaniku v Rimu Marku Kosinu zagotavljal, da je Italija po Osimu italijansko manjšino v Jugoslaviji odpisala, saj so zanje Jugoslovani, Italija pa naj bi imela z njimi stike le preko tržaške Ljudske univerze in Unije Italijanov.⁶² Obenem pa so jugoslovanske oblasti ugotavljale, da se je Italija pričela zanimati za manjšino in njen neenotno urejen položaj postavljati kot argument za to, da ni sprejela zaščitnega zakona za Slovence v Italiji. Leta 1984 je delegacijo italijanske narodnostne skupnosti sprejel predsednik Republike Italije Sandro Pertini, do leta 1989 pa se je Unija Italijanov za Istro in Reko v Italiji uveljavila kot legitimni partner v razgovorih z državnimi organi in političnimi strankami.

Med letoma 1971 in 1981 je število Italijanov v Sloveniji padlo za 27,1% (s 3.001 na 2.187, na Obali z 2.568 na 1.901), na hrvaškem pa celo za 33,1%. Hkrati je bila italijanska narodnost najbolj stara med vsemi v Jugoslaviji in je bila leta 1971 njena povprečna starost kar 43,6 let. Vzroke za takšen številčni osip je najti v ozemeljski razpršenosti, procesih urbanizacije, poenotenju sredstev javnega obveščanja, gospodarskem razvoju, ki je presegal slovensko povprečje, zaradi katerega se je manjšinsko prebivalstvo preseljevalo izven okvirov avtohtone poselitve, tja pa so se zlasti po letu 1971 ob Slovencih naseljevali delavci iz drugih jugoslovanskih republik, ki so si večinoma poiskali poceni stanovanja v starih mestnih četrtih. V popisih prebivalstva je tako poraslo število tistih, ki so se opredeljevali kot Jugoslovani, medtem ko so ostali nazadovali. Vse pogosteje je prihajalo tudi do nacionalističnih izbruhov prišlekov iz drugih republik, ki so se tam srečali s tujim jezikom in navadami in niso imeli odnosa do italijanske narodnosti, še manj pa privzgojeno kulturo sožitja.

K padeu števila tistih, ki so se opredeljevali kot pripadniki italijanske narodnostne skupnosti, je svoje prispevala tudi metodologija, uporabljena v popisu prebivalstva leta 1981, saj je bilo v treh obalnih občinah število oseb z italijanskim materinim jezikom (2.013) višje od onih, ki so se opredelili kot pripadniki italijanske narodnosti (1901). Veliko je bilo mešanih zakonov, »mešanec« pa se praviloma odloča za prevladujočo večino, kljub temu, da so v veliki večini mešanih družin govorili pretežno italijansko. Svoje so prispevale tudi normativne razlike med republikama, ki so se z ustavo leta 1974 še povečale, saj je v njej Slovenijo opredelila ustanavljanje SIS za prosveto in kulturo, medtem ko je na Hrvaškem Unija ostala

⁶⁰ AS, f. 537, RKSZDL, šk. 1105. Skupnost Italijanov Kopra, Izole, Pirana, 22. 5. 1972. Šk. 1094. Informacija o nekaterih aktualnih vprašanjih Unije Italijanov v SRS in SRH, 11. in 12. 5. 1984.

⁶¹ AS, f. 537, RKSZDL, šk. 1064. Informacija o Uniji Italijanov za Istro, Reko in njenem sodelovanju z matičnim narodom, 4. 9. 1989.

⁶² AS, f. 537, RKSZDL, šk. 1097. Ambasada SFRJ v Rimu. Slovenska manjšina – italijanske pripombe, 8. 12. 1982.

edini uradni predstavnik manjšine. Na asimilacijo je vplivalo tudi nedosledno uveljavljanje dvojezičnosti, ki bi se morala vgraditi v vse pore življenja, od predšolske vzgoje do vsakdanjih stikov med ljudmi.⁶³

Problemska konferenca SZDL Koper, ki je 17. marca 1980 razpravljala o vprašanih italijanske narodnosti, je kot največje pomanjkljivosti opredelila nepopolno uresničevanje ali neuresničevanje dvojezičnosti na narodnostno mešanem območju, nedosledno izvajanje statutarnih določil in skupščinskih sklepov, nezadovoljiv kulturni pretok med večino in manjšino, neuspehe pri uvedbi take šole, ki bi omogočila občanom obvladanje dvojezičnosti ne glede na vrsto šole, in premajhno izvajanje načel enakosti na področju toponomastike pri imenovanju ulic, krajev, ki ne upoštevajo skupne zgodovinske zapuščine. Sredi osemdesetih let je bil zunanji videz dvojezičnosti v treh obalnih občinah zagotovljen, tudi z enakopravnim videzom obeh napisov, uporabljali so se izvorni priimki. Precej odstopanja pa je bilo med normativno opredeljenostjo in dejansko rabo jezika.⁶⁴

Po sprejemu obeh ustav leta 1974 in ustanovitvi teles, ki so skrbela za zaščito narodnosti, je bila na normativni ravni italijanska (pa tudi madžarska) manjšina v Sloveniji nedvomno med najbolj zaščitenimi v Evropi. Kljub temu ji je grozila asimilacija in se je utapljala v večinskem narodu. Franco Juri je leta 1989 zapisal, da stojimo pred zgodovinskim paradoksom izginjanja in asimilacije ene izmed formalno-pravno najbolj varovanih narodnostnih manjšin v Jugoslaviji.⁶⁵

Italijansko narodnost, ki je živela ob najbolj odprti jugoslovanski meji, z razvitimi vsakodnevni stiki obmejnega prebivalstva, s številnimi oblikami sodelovanja z matičnim narodom, je vse bolj ogrožala večnacionalnost obalnega območja. Kot maloštevilna skupnost je še bolj kot ostali občutila gospodarsko in družbeno krizo, ki je v osemdesetih letih zajela Jugoslavijo. Objektivno se je njen položaj slabšal, kar je še povečevalo občutek ogroženosti, saj je okolje, tudi zaradi lastnih težav, kazalo vse manj razumevanja za varstvo ustavno opredeljenih posebnih pravic.

Zaščita, zasnovana v skladu z jugoslovansko in slovensko zakonodajo, je imela negativne učinke tudi zato, ker je narodnostno skupnost obravnavala kot enklavo, obdano z varnostnim pasom. Takšna skupnost pa se je sposobna obnavljati le v primeru, če so zagotovljeni nekateri pogoji, zlasti nataliteta, zadostno število pripadnikov in njihova koncentracija na območju, kjer živi. Teh pogojev italijanska narodnostna skupnost ni dosegala. Za razvoj je bila pomembna tudi lastna gospodarska dejavnost, ki bi ji dvignila tudi samozavest, bila vir sofinanciranja in obenem pomemben stabilizator narodnostnih čustev.⁶⁶

Od začetku osemdesetih let so poskušali povrniti zaupanje italijanskih staršev, saj so bili ti zaradi napak in težav, s katerimi so se srečevali v preteklosti, skeptični glede novih šolskih programov in uvedenih sprememb. Pot k povečanju vpisa v šole z italijanskim učnim jezikom

⁶³ AS, f. 537, RKSZDL, šk. 1182. Informacija z razgovora o popisu prebivalstva 1981, ki je bil 4. 10. 1982 pri obalni konferenci SZDL v Kopru. Šk. 1101. Ohalna konferenca SZDL Koper, Komisija za narodnostna vprašanja. Stališča o položaju šole z italijanskim učnim jezikom, 5. 6. 1979. Juri, Italijani v Jugoslaviji, str. 826.

⁶⁴ AS, f. 537, RKSZDL, šk. 1115. Sklepna stališča problemske konference SZDL Koper o vprašanih italijanske narodnosti, 3. 7. 1980. Vsebinska zasnova za usmeritev in stališča problemske konference SZDL o aktualnih vprašanih italijanske narodnosti na Ohali, 17. 3. 1980. Nekateri vidiki položaja italijanske narodnosti in uresničevanja njihovih posebnih pravic v občini Izola, maj 1980. Šk. 1067. INV. Vprašalnik o položaju narodnosti v alpsko-jadranskem prostoru, februar 1986.

⁶⁵ Juri, Italijani v Jugoslaviji, str. 823.

⁶⁶ AS, f. 537, RKSZDL, šk. 1064. Redno zasedanje Unije Italijanov za Istro in Reko, 9. 5. 1988. Šk. 1101. Obalna konferenca SZDL Koper, Komisija za narodnostna vprašanja. Stališča o položaju šole z italijanskim učnim jezikom, 5. 6. 1979. Šk. 1083. Poročilo o stanju vzgoje in izobraževanja za pripadnike italijanske in madžarske narodnosti v SRS, 19. 11. 1980.

so videli v uvedbi take vrste izobraževanja, ki bi mladim zagotavljalo obvladanje dvojezičnosti ne glede na vrsto šole, ki jo obiskujejo.⁶⁷ Da bi to dosegli, so v programe vrtcev vnesli elemente drugega jezika in vzgojo za sožitje, v osnovnih šolah pa so organizirali skupne dejavnosti. Ko so septembra 1983 pričeli pouk v skladu z novim zakonom za področje šolstva narodnosti, so ugotavljali, da se je vpis v italijanske šole ustalil, velike probleme pa so imeli z uvedbo usmerjenega izobraževanja zaradi majhnega števila dijakov imele srednje šole.⁶⁸ Leta 1983 je bil podpisan tudi sporazum o priznavanju diplom med SFRJ in Republiko Italijo za ključne pedagoške smeri. Obenem se je v šolskem letu 1984/85 z osnovami italijanščine kot jezika okolja seznanjalo v pripravi na šolo 1.093 slovenskih otrok, italijanščine kot jezika okolja pa se je učilo 7.160 učencev osnovnih in 3.454 učencev srednjih šol s slovenskim učnim jezikom.

V šolskem letu 1983/84 je bilo v italijanskih vrtcih v treh slovenskih obalnih občinah 211 otrok (leta 1977 le 107), v osnovnih šolah 270, v letu 1984/85 pa v vrtcih 218 otrok, v osnovnih šolah pa 303. Porast vpisov so pripisovali večji skrbi za organizirano vzgojno-varstveno dejavnost, boljši organiziranosti mreže šol z italijanskim učnim jezikom in večji učinkovitosti vzgojno-izobraževalnega dela. Srednje šole je na petih različnih usmeritvah obiskovalo 145 dijakov. Na pedagoški fakulteti v Pulju so potekala predavanja in izpiti v italijanščini. Po posebnem programu, ki je obsegal italijanski jezik in metodiko pouka jezika, pa so lahko študirali na koprski enoti pedagoške akademije iz Ljubljane bodoči učitelji razrednega pouka na šolah z italijanskim učnim jezikom.

V šolskem letu 1979/1980 je bilo v obeh republikah v italijanskih vrtcih 430 otrok, v osnovnih šolah 1.062 učencev, v srednjih 615, skupaj torej 2.107. Do šolskega leta 1988/1989 se je njihovo število precej povečalo, saj je bilo to leto v vrtcih z italijanskim učnim jezikom 767 otrok, v štirinajstih osnovnih šolah 2.106 otrok, v sedmih srednjih šolah 943 dijakov, skupaj torej 3.816. Še naprej sta v Kopru delovala tudi oddelka pedagoške akademije.⁶⁹ Kot ocenjuje Loredana Debeljuh, rast števila vpisanih ni bil posledica številčne rasti italijanske narodnostne skupnosti, pač pa zlasti vpisovanja neitalijanskih otrok s heterogenim etno-lingvističnim poreklom. Ob tem se moramo zavedati, da so pripadniki italijanske narodnostne skupnosti med letoma 1950 in 1981 sklenili 72% mešanih zakonov.⁷⁰

Raziskava, izvedena v šolskem letu 1981/1982 je pokazala, da se je 50,5% otrok, ki so obiskovali italijanske šole, opredelilo za italijansko narodnost, 38,6% za hrvaško ali slovensko, 10,2% je bilo neopredeljenih. Italijanščino je kot materin jezik navedlo 62% učencev, slovenščino ali hrvaščino 13,6, oba pa 24,4%. Takšna opredelitev kaže na to, da je bila takrat v italijanskih šolah zelo prisotna interkulturalna dimenzija, ki pa je obenem prispevala k tihi asimilaciji italijanske komponente.⁷¹

⁶⁷ AS, f. 537, RKSZDL, šk. 1115. Sklepna stališča problemske konference SZDL Koper o vprašanjih italijanske narodnosti, 3. 7. 1980. Vsebinska zasnova za usmeritev in stališča problemske konference SZDL o aktualnih vprašanjih italijanske narodnosti na Obali, 17. 3. 1980. Nekateri vidiki položaja italijanske narodnosti in uresničevanja njihovih posebnih pravic v občini Izola, maj 1980.

⁶⁸ AS, f. 537, RKSZDL, šk. 1115. Zavod za šolstvo. Informacija o vzgoji in izobraževanju za pripadnike italijanske narodnosti in o vzgoji za sožitje, 2. 7. 1982.

⁶⁹ V Kopru so imeli 5. 9. 1988 v vrtcih 3 oddelke, v osnovni šoli 8, v srednji 4, v Bertokih sta bila v vrtcu 2 oddelka, v osnovni šoli 2, v Hrvatinih 1 oddelček vrtca in 1 osnovne šole, v Semedeli 3 oddelki vrtca in 2 osnovne šole, v Izoli 4 oddelki vrtca, 8 osnovne šole in 10 srednje, v Piranu 3 oddelki vrtca, 8 osnovne šole in 4 srednje, v Luciji 3 oddelki vrtca in 4 osnovne šole, v Strunjanu po 1 oddelček vrtca in osnovne šole, v Sečovljah 2 oddelka vrtca in 3 osnovne šole. V obeh republikah je bilo skupaj v vrtcih 46 oddelkov, v osnovnih šolah 139, v srednjih šolah 73 in na univerzi 4. Bogulin-Debeljuh, Etnična identiteta, str. 138, 139.

⁷⁰ Bogulin-Debeljuh, Etnična identiteta, str. 139, 156.

⁷¹ Bogulin-Debeljuh, Etnična identiteta, str. 144, 145.

Leta 1986 so Italijani v Jugoslaviji izdajali dnevnik *La voce del popolo*, revijo za družbeno in kulturna vprašanja *Panorama*, otroško revijo *Il Pionire*, trimesečnik *La Battana*, revijo za prosvetne delavce *Scuola nostra*, obalna samoupravna interesna skupnost pa je občasno izdajala publikacijo *L'informatore*. Občasno so izhajale tudi literarne publikacije *Lasa pur Dir*, *La Colomba* in *Voci della Medusa*. Radio Koper je dnevno oddajal 14 ur programa v italijanščini, TV Koper pa 7 ur. Vsa komunikacijska sredstva so bila vključena v odgovarjajoče institucije večinskega naroda in jih je delno subvencionirala država.⁷²

Raziskovalno delo je ob Inštitutu za narodnostna vprašanja iz Ljubljane opravljal Center za zgodovinske raziskave iz Rovinja, ki ga je Unija Italijanov ustanovila leta 1968. V njegovem okviru je delovalo pet oddelkov in sicer 1. splošna zgodovina regije, 2. etnografija, 3. romanska dialektologija, 4. zgodovina delavskega gibanja, 5. zgodovina narodnoosvobodilnega gibanja v regiji. Od leta 1985 je delovala posebna sekcija v Kopru. Inštitut ima zelo pomembno knjižnico in arhivsko gradivo o zgodovini Istre, podedovano po nekaterih samostanskih in drugih knjižnicah z istrskega območja. Svoje raziskave objavlja v rednih zbirkah: *Atti* (od 1969), *Quaderni* (od 1979), *Etnia* (od 1989), *Mongrafie* (od 1981), *Documenti* (od 1979), *Ricerche sociali*.⁷³

V slovenskih obalnih občinah so delovala štiri italijanska kulturna društva za odrasle in eno za šolsko mladino. Sodelovala so v kulturnem dogajanju obalnih občin, pa tudi z zamejstvom. Ena najpomembnejših manifestacij so bila Koprška srečanja – *Incontri Capodistriani*, ki so postajala mednarodno srečanje narodov in narodnosti. Druga pomembna prireditel je srečanje pisateljev ob meji. Med njegovimi pobudniki je bil pisatelj Fulvio Tomizza, doma iz Materade, avtor več del, ki govorijo o povojnem dogajanju v Istri in izseljevanju njenih prebivalcev.⁷⁴

Potem ko je bila italijanska narodnost prva leta po Spomenici o soglasju skoraj brez izobrazencev, se je položaj z leti položaj pričel spreminjati, k čemur je pripomogel tudi vse večji interes italijanske vlade. Sredi osemdesetih let so se med italijansko narodnostno skupnostjo pojavile zahteve po restrukturiranju Unije in osvoboditvi od ideološke podrejenosti. Tako je leta 1987 skupina koprskih Italijanov na javnost in institucije nasloвила »apel«, s katerim je opozarjala na agonijo italijanske narodnosti, zahtevala priznanje odrezani manjšini na Cresu, Lošnji in še v nekaterih delih hrvaške Istre ter se odločno postavila po robu poskusom sprejemanja zveznega zakona o uporabi jezikov in nacionalnih simbolov narodnostnih skupnosti (pobudo zanj je dala SR Srbija), kjer bi se pravno uveljavilo načelo številčnosti in strnjnosti. Hkrati je apel vseboval izrecno zahtevo po politični demokratizaciji in omogočanju pluralističnega delovanja tudi v okviru narodnostne skupnosti. Kot piše Franco Juri, je prvič v povojni zgodovini del italijanske narodnostne skupnosti neposredno pozval njene pripadnike k dostojanstvenemu uporu proti logiki vdanosti, monolitizmu in politični podrejenosti. Sledile so javne tribune, polemike, »rehabilitacije« nekaterih odrinjenih akterjev narodnostnega političnega življenja (tudi Bormeja), marca 1988 pa ustanovitev neodvisnega manjšinskega gibanja – Skupine 88. Ta skupina je tudi zahtevala svoj del v vodstvu Unije, ki so ji med drugim odrekli pravico, da predstavlja vse Italijane v Jugoslaviji, in ustrezno vlogo v družbenopolitičnem življenju na Obali. Njeni člani so bili aktivni v okviru obalne ZSMS in so se povezovali z nekaterimi političnimi strankami Furlanije-Juljske krajine (zeleni, radikali).

Po konferenci Unije konec decembra 1988 se je skupina razdelila na skupino Istria, ki naj bi imela večnacionalni značaj, in na Skupino 88, ki naj bi imela le italijansko članstvo in bila del Unije, katera je konec osemdesetih let razširila stike z matičnim narodom, predvsem s

⁷² Bogulin-Debeljuh, *Etnična identiteta*, str. 149.

⁷³ Bogulin-Debeljuh, *Etnična identiteta*, str. 161.

⁷⁴ AS, f. 537, RKSZDL, šk. 1065. Poročilo o uresničevanju pravic pripadnikov italijanske in madžarske narodnosti v SRS v obdobju 1981–1985. Šk. 1067. INV. Vprašalnik o položaju narodnosti v alpsko-jadranskem prostoru. februar 1986. Šk. 1064. Informacija o centru za zgodovinske raziskave Rovinj, 22. 4. 1989.

strankami ustavnega loka v Trstu in z vsemi tremi klubi istrskih beguncev. Skupina 88 je imela za cilj delovati na celotnem istrsko-kvarnerskem prostoru in si je prizadevala spodbujati Italijane, da bi postali aktivni politični subjekt v kontekstu družbe, v kateri so živeli.

Slovenska in manjšinska demokratizacija sta potekali vzporedno in v prepletanju prizadevanj po spoštovanju avtonomije in suverenosti nacionalnih subjektov, pravne države in človekovih pravic. Vprašanje političnega pluralizma, svobode tiska, jezikovnih pravic, odprtosti meje in svobodnih stikov z matico, približevanje Evropi in vprašanje gospodarskih temeljev v luči prodiranja tržne ekonomije so tako postala jedro vse pogostejših in živahnih razprav v okviru narodnostne skupnosti.⁷⁵

Kot je zapisala Loredana Debeljuh, je Istra plurikulturalna in plurijezična regija, kjer je zgodovinsko sožitje različnih etničnih realnosti pripeljalo do oblikovanja avtohtonega istrskega prebivalstva, ki je glede na etnično in jezikovno pripadnost večnarodnostno in večjezično. Govori različne jezike in dialekte, združuje pa ga zavest o pripadnosti skupnemu ozemlju s skupno zgodovinsko usodo. Istrani so preživljali skupne sociokulturne in politične izkušnje, skupaj so preživljali zgodovinske dogodke tega območja, ki je bilo priča političnim napetostim in katerih posledice so vedno plačala prav istrska ljudstva.⁷⁶ Dvajseto stoletje je z italijanskim fašizmom, drugo svetovno vojno in povojnim dogajanjem, zlasti z množičnim odhodom italijanskega življa, v Istro usodno zarezalo. Pot k ponovnemu sožitju je lahko le, kot je v smernicah za skupščino Unije Italijanov leta 1971 zapisal Antonio Borme, »v razvijanju pravičnih odnosov med ljudmi, v razumevanju, ki zadovoljuje zahteve vsakega posameznika, tako da bo vsakdo imel občutek, da resnično živi v svoji hiši.«⁷⁷

Summary

Italian Ethnic Community in Slovenia between 1954 and 1990

Nevenka Troha

In the former Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia) the Italian minority lived solely in Dalmatia and on certain islands. These Italians belonged mostly to the higher classes, and, unlike Slovene and Croatian minorities in Italy that had absolutely no rights, were well-protected according to the standards of the time. Some of them nevertheless moved away, and Italian diplomatic sources reported that they numbered 6.226 people in 1938.

After World War II Italians living in Istria and the islands, which was the area incorporated into the B Zone of the Julian region, were first under the Yugoslav military administration. In agreement with the Peace Treaty between Slovenia and Italy the Federative People's Republic of Yugoslavia (People's Republic of Croatia) annexed extensive areas with an ethnically mixed population: parts of Istria, the islands, Rijeka and Zadar. Italians living in these areas massively opted for Italian citizenship and moved to Italy. According to Yugoslav government sources 114.000 of them had moved away by 1952. The area that was annexed to the People's Republic of Slovenia in 1947, however, was ethnically homogenous. Most of the people previously living in this area had namely been Italians who had moved there during the Italian occupation, opted for Italy (21.332 option applications had been granted) afterwards and moved away before the end of WWII. The area populated with autochthonous Italians (called the District of Koper at the time), which according to the 1946 estimate of Carlo Schiffrer was populated by 28.300 Slovenes and 29.000 Italians, was annexed to Slovenia in October 1954 in accordance with the 1954 Memorandum Agreement. After that, as many as 25.062 Italians emigrated from there between 1945 and 1957.

⁷⁵ Juri, Italijani v Jugoslaviji, str. 827. Bogulin-Debeljuh, Etnična identiteta, str. 136, 152, 153. AS, f. 537, RKSZDL, št. 1064. Ugotovitve, stališča in predlogi OK SZDL Koper o uresničevanju pravic pripadnikov italijanske narodnosti v občini Koper, 27. 10. 1988.

⁷⁶ Bogulin-Debeljuh, Etnična identiteta, str. 203.

⁷⁷ Borme, Nuovi contributi, str. XIII.

In the 1957 (February 28) census as few as 3.311 (3,26 % of the population) people living in the (extended) District of Koper stated that they were of Italian nationality. According to the 1961 census the three Slovene littoral municipalities numbered 2.537 Italians; in 1971 there were 2.547 Italians living in the Socialist Republic of Slovenia (or 13,8 % in the Socialist Federative Republic of Yugoslavia), and in 1981 2.187 (2.288 people whose native tongue was Italian), or 14,5 % in the Socialist Federative Republic of Yugoslavia. The position of Italians living in Slovene Istria had therefore drastically changed (the same goes for the Croatian part of Istria). Since 1945, during the time of the Yugoslav military administration, this formerly numerous, economically and socially predominant nation suffered mass emigration and turned into a small national minority with a very unfavorable demographic, social and economic structure. The Yugoslav government demanded of them total loyalty to the communist principles. Since these Italians had chosen not to move back to Italy the Italian government viewed them as the so-called »red« traitors of their homeland, and for many years they had been completely ignored. This situation further enhanced the feelings of helplessness and of isolation from the Slovene majority. The minority established first contacts with Italy only in the middle of the 1960's.

The Special Statute, a supplement to the Memorandum Agreement, represents the basis for the protection of the Italian minority in Slovenia. During the first few years Slovene authorities often breached some of its provisions, especially those referring to the use of the Italian language, bilinguality in written sources, and bilingual public signs. A turning point for national minorities in the Federative People's Republic of Yugoslavia came with the resolutions of the Yugoslav Communist Party Central Committee on national minority rights, which were adopted on March 2, 1959. Previously only principal ideas thus started to materialize in the legislation on minorities. This was aptly reflected in the 1963 and 1974 constitutions of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia, as well as in the constitutions of the Socialist Republic of Slovenia that were adopted in the same years. Rights of both nations were also defined by the provisions of more than sixty Republic bills and other regulations. Especially important were the bills on education. The regulation that ensured an adequate representation of nationalities in the Republic and municipal assemblies was adopted in 1989 by Article 6 of the 36th Amendment of the Constitution of the Republic of Slovenia. Article 64 of the Constitution of the Republic of Slovenia, adopted on December 23, 1991 acknowledges the autochthonous status of the Italian and Hungarian minorities, which means that regardless of their numbers these minorities enjoy all the rights stipulated in international conventions on minority protection, including the right to have their representatives in the state assembly.

The situation of the sparse Italian minority was hindered by the fact that it was divided between two republics and had three different systems of protection – in Slovenia (in the Koper area), in the Buje area, where it was protected by the Special Statute, and in the municipalities of the Socialist Republic of Croatia that had been proclaimed bilingual; outside of these municipalities, for instance in Pulj or Poreč, the community had no minority protection. On the normative level, and for the most part in practice as well, the Italian minority enjoyed better protection in the Socialist Republic of Slovenia.

The central organization of the Italian national minority in Yugoslavia was named *Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume* (Union of Italians from Istria and Rijeka), a collective member of the People's Front, or the Socialist Workers' Union. Its activities took place in different cultural and educational societies, which were replaced by Italian communities in 1971. The 1971 Union of Italians Assembly represented a turning point in that the central organization of the Italian national community tried to abolish its subordinated status, especially in regard to the Croatian Communist Party. Minority's demands focused on claims for autonomy, equal treatment of the minority in both republics, proclamation of bilingual areas, bilingual status, adapting the network of educational and cultural institutions to the current situation, revision of the concept of national culture, cooperation with the Italian state, and economic support of minority activities. The key figure in changing the Union was Antonio Borme, its president at the time. In 1974 he was removed, returning to lead the movement only in the time of great changes in 1988. In the mid-1980's the Italian minority voiced demands for a complete restructuring of the Union and for the abolishment of ideological subordination. An independent minority movement was established in March 1988. Named *Skupina 88* (The 88 Group), it tried to stimulate members of the Italian minority to become active political subjects within the majority society.

After both constitutions had been adopted in 1974 and the bodies for minority protection had been established, the Italian (as well as the Hungarian) minority became among the best normatively protected minorities in Europe. Still, it was on the verge of extinction, threatened to become assimilated within the majority nation. Treated as an enclave, the community could have regenerated itself only if it had met certain conditions; especially important were the natality, an adequate number of its members, and the degree of their concentration in the area where they lived. These were the conditions that the Italian minority could not meet.

Danijela Trškan

Metodična struktura sodobnih srednješolskih učbenikov za zgodovino

Učbenik je temeljna šolska knjiga, v kateri so znanstvene in strokovne vsebine predelane po določenih programskih, pedagoških, psiholoških in didaktično-metodičnih načelih. Učbenik mora biti usklajen z učnim načrtom, prilagojen za določeno starost učencev ter didaktično-metodično in vizualno ustrezno oblikovan.¹

Vloga sodobnega učbenika v šolskem izobraževanju se je spremenila. Učbenik ne predstavlja edini vir znanja, ki ga je potrebno uporabljati in reproducirati, ker poenostavlja znanstveno vsebino in uvaja učence v svet znanosti in stroke, ampak postaja tudi knjiga, ki omogoča produktivno delo, učenje in izobraževanje ter tako omogoča spoznavanje, razmišljanje, opazovanje, sklepanje in samostojno delo. Učbenik je torej postal knjiga, ki uči učiti se.²

Nekateri učbeniki imajo tudi dodatno didaktično gradivo, kot npr. delovne zvezke, atlase in zbirke virov. S takšnim gradivom se pri sposobnejših učencih lahko preseže učbeniška zahtevnost, pri šibkejših učencih pa dopolnjuje učbeniška razlaga.

Vrste učbenikov

Učbeniki so lahko klasični, poldelovni ali delovni. *Klasični učbenik* vsebuje besedilo, slikovno ali pisno gradivo pa je le ilustracija ali poglobitev besedila v učbeniku. Klasični učbenik vsebuje sistematični pregled učnih tem, zato nakazuje tudi norme za preverjanje znanja za receptivno preverjanje znanja in za samopreverjanje znanja učencev. Zato je namenjen predvsem domačemu delu.³

*Poldelovni učbenik*⁴ vsebuje besedilo, slikovno gradivo in naloge. Vprašanja na koncu ali med besedilom poglavja so namenjena utrjevanju in ponavljanju učbeniške vsebine, motiva-

¹ Malič, J. (1992). Vloga učbenika pri pouku. V: Učbeniki danes in jutri. Prispevki s srečanja avtorjev učbenikov 11. septembra 1991, Ljubljana: DZS, str. 34. Podobno navaja tudi: Strokovnik. (1997). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, str. 13.

² Malič, J. (1992). Vloga učbenika pri pouku. V: Učbeniki danes in jutri. Prispevki s srečanja avtorjev učbenikov 11. septembra 1991, Ljubljana: DZS, str. 34-35. »Kljub velikemu prodoru sodobne učne tehnologije je učbenik še vedno temeljni pripomoček pri učno-vzgojnem delu v šoli. Z njegovo pomočjo dobijo učenci potrebno znanje. hkrati pa jim pomaga razvijati umske sposobnosti, še posebej kritično, dialektično in ustvarjalno mišljenje, brez katerega ni mogoče dojeti bistva stvari in pojavov.« Poljak, V. (1983). Didaktično oblikovanje učbenikov in priložnikov. Ljubljana: DZS, str. 3.

³ Janez Ferbar razvršča učbenike v pojmovno orientirane učbenike, ki razčlenjajo, urejajo in povezujejo znanje stroke oz. znanstveno vsebino; v procesno orientirane učbenike, ki posvečajo pozornost dejavnostim, ki so značilne za določeno znanost ter tako poudarjajo predvsem procese za pridobivanje novega znanja ter v učbenike, ki v ospredje postavljajo vsebine, ki so zanimive za določeno starostno slopnjo učencev ali tudi družbe. Ferbar, J. (1992). Učbeniki za uk in pouk. V: Učbeniki danes in jutri. Prispevki s srečanja avtorjev učbenikov 11. septembra 1991. Ljubljana: DZS, str. 41.

⁴ Zaenkrat je bil edini poldelovni učbenik za srednjo šolo, gimnazijski učbenik Grobelnik, I. (1992). Zgodovina 3. Ljubljana: DZS. O tem učbeniku je pisal Trojar, Š. (1994). Vloga delovnega učbenika zgodovine v učnem procesu. V: Zgodovina v šoli. Letnik III. Št. 1, str. 45-46.

ciji učencev za branje in za dodatno razmišljanje o vsebini, nekatera vprašanja pa so namenjena tudi analizi slikovnega gradiva. Takšen učbenik vsebuje tudi napotke za delo npr. z atlasom, delovnim zvezkom ali drugo dopolnilno literaturo.

Delovni učbenik spodbuja produktivni učni slog in samostojno delo učencev, saj vključuje učbeniško besedilo, pisne in slikovne zgodovinske vire ter številne naloge. Delovni učbenik vsebuje tako veliko slikovnega in pisnega gradiva, ki je namenjeno za uporabo in analizo oz. je vključeno pri nalogah. Delovni učbenik⁵ omogoča aktivno poučevanje in učenje. Lahko se uporablja pri obravnavanju učne snovi, pri preverjalnem in ponavljalnem razgovoru, pri urjenju in ponavljanju učne snovi ter tudi pri samopreverjanju znanja.

Nekatere naloge v učbeniku pa tudi spodbujajo k dodatnem delu in uporabo dodatnih učil (npr. videa, strokovne literature, CD-ROM-ov, interneta). Učbenik vsebuje veliko nalog, ki se nanašajo na različne zgodovinske vire, kjer lahko učenci pojasnjujejo, poglobljajo, širijo in konkretizirajo zgodovinsko besedilo v učbeniku ali pa spodbujajo razvijanje predmetnih sposobnosti, kot npr. analizo, interpretacijo in vrednotenje pisnih in vizualnih virov (zemljevidov, statističnih podatkov, grafov, plakatov, karikatur itd.). Vprašanja v delovnih učbenikih se lahko nanašajo na dejstva in podatke, na razumevanje dogodkov, na poglobljanje ali širjenje znanja. Naloge so lahko objektivne naloge pojasnjevanja in interpretiranja, naloge s kratkim odgovorom ter krajše in daljše esejske naloge.

Delovni učbeniki nakazujejo precej bolj razčlenjeno metodično stran pouka. Takšni učbeniki nudijo za isti učni načrt različne metodične kombinacije in variante, zato se medsebojno razlikujejo. Pri izboru se učitelji odločajo glede na metodično zasnovo ali pa glede na različne didaktične poudarke ob istih temah. Delovni učbenik naj bi učence naučil, kako se uči predmet zgodovina, kako se razumno bere besedilo v učbeniku, kako se loči bistvo od nebistva, kako se bistvene elemente podčrtuje ali kako se te elemente v obliki preglednih stavkov prepisuje v zvezek, kako se bere in opisuje slikovni material, kako se slikovno gradivo uporablja in kako se lahko pisno ali ustno, samostojno ali skupinsko preuči učbeniško gradivo. Takšni učbeniki omogočajo, da učenci z njihovo pomočjo pridobijo znanje in delovne sposobnosti.⁶

Značilnost slovenskih učbenikov za zgodovino 20. stoletja je, da so predvsem klasični učbeniki, kjer je poudarjena vsebina; slikovno gradivo pa je ilustracija ali poglobitev učbeniške vsebine. Učbeniki vsebujejo le motivacijska in zaključna ponovitvena vprašanja učbeniške vsebine. Ponekod so delovni elementi do neke mere prisotni, vendar pa premalo dodelani oz. ne omogočajo produktivnega pouka.⁷

Francoski učbeniki za zgodovino 20. stoletja so različni, saj je v Franciji veliko založb, ki izdajajo učbenike. Tako so nekateri učbeniki klasični (dopolnjuje jih delovni zvezek), drugi pa poldelovni učbeniki, saj vsebujejo različne naloge, ki spodbujajo samostojno in produktivno delo učencev. Angleških učbenikov za zgodovino 20. stoletja je zelo veliko, vendar pa prevladujejo poldelovni učbeniki.

⁵ O delovnih učbenikih tudi: Weber, T. (1993). Zgodovinski učbeniki, njegova didaktična zasnova, tipi učbenikov in delo z njimi. V: Zgodovina v šoli. Letnik II. Št. 3, str. 25-26.

⁶ Več o tem v: Dvoržak, N., Gršič, D., Orlič, A. (1989). Metodični priručnik za nastavnika uz učbenik povijesti čovjek u svom vremenu za VIII. razred osnovne škole. Zagreb: Šolska knjiga, str. 10; Poljak, V. (1983). Didaktično oblikovanje učbenikov in priručnikov. Ljubljana: DZS, str. 19-20.

⁷ Izjema pa so že nekateri učbeniki, npr. učbeniki za tehniške šole, ki vsebujejo naloge, ki se nanašajo na slikovno in pisno gradivo. Npr. Berzelak, S. (1999). Zgodovina 2 za tehniške in druge strokovne šole. Ljubljana: Modrijan.

Didaktično-metodična zasnova sodobnih zgodovinskih učbenikov

Pri didaktičnem oblikovanju učbenika je potrebno upoštevati predpisani učni načrt in predmetnik. Zunanjo strukturo učbenika predstavljajo format, vezava, obseg učbenika, vrsta papirja, prelom, pisava, jezik in stil ter likovna oprema.⁸

Glavni elementi notranje strukture sodobnega učbenika pa so besedilo, slikovno gradivo, pisni viri, slovar pojmov in naloge.⁹

Osnova notranje strukture učbenika je *besedilo*, ki predstavlja znanje določenega predmeta. Na osnovi tega avtor strukturira in sistematizira vsebino v poglavja oz. široke teme, te pa na teme, ki vsebujejo podteme oz. didaktične poudarke. Avtor izbere tudi naslove za poglavja in teme ter vključi tudi podnaslove za didaktične poudarke. Tako didaktično dodelani učbeniki že nakazujejo obseg in globino učne vsebine za posamezno učno uro.

Učbenik pri zgodovini je sekundarni vir, saj avtor predstavi podatke oz. dejstva, ugotovitve in primere, ki jih je povzel in prilagodil stopnji učencev iz različnih drugih sekundarnih virov ali zgodovinske literature.¹⁰

Sodobni zgodovinski učbenik naj bi bil objektivni pri ponujanju različnih mnenj in vidikov obravnavanih problemov; vseboval naj bi dovolj osnovnih informacij in primerov za razumevanje glavnih problemov obdobja; dovolj primerov, da bi se učenci lahko posvetili določeni temi bolj splošno ali pa poglobljeno; veliko virov, ki bi bili primerni starosti in sposobnostim učencem in bi omogočili razvijanje raziskovalnih sposobnosti; dovolj podatkov iz virov, da bi učenci lahko vrednotili vire in tudi različne aktivnosti za samostojno delo učencev.¹¹

⁸ O tem več v: Malić, J. (1992). Vloga učbenika pri pouku. V: Učbeniki danes in jutri. Prispevki s srečanja avtorjev učbenikov 11. septembra 1991. Ljubljana: DZS, str. 36.

⁹ O tem tudi: Vrbotić, M. (1983). Kako učiti istoriju. Metodički priručnik. Beograd. Zavod za udžbenike in nastavna sredstva, str. 159; Malić, J. (1992). Vloga učbenika pri pouku. V: Učbeniki danes in jutri. Prispevki s srečanja avtorjev učbenikov 11. septembra 1991, Ljubljana: DZS, str. 35-36 in Moniot, H. (1993). Didactique de l'histoire. Paris: Nathan, str. 205-206.

¹⁰ Poljak, V. (1983). Didaktično oblikovanje učbenikov in priročnikov. Ljubljana: DZS, str. 25. »Učbenik naj bi bil napisan tako, da omogoča učencu učenje z razumevanjem. To pa je možno le, če je po uporabi izrazov, skladnji in celotni strukturi usklajen z razvojno stopnjo mišljenja učencev, ki jim je namenjen. /.../ Vživeti se mora v položaj učenca: ali učencu omogoča njegov miselni razvoj razumevanja besediša; na kakšen način predstaviti snov, da bo učencu čimbolj jasna in nazorna (uporaba besedila, slik, skic, grafikonov), na kakšen način vzbuditi radovednost pri učencu, da ga bo snov pritegnila ...« Puklek, M. (1996). Učenje pojmov in učbeniki na prehodu s konkretno-logične na formalnolgično stopnjo mišljenja. V: Sodobna pedagogika. Letnik 47. Št. 5-6, str. 297-298.

¹¹ Povzeto po: History teaching and the promotion of democratic values and tolerance. (1996). A handbook for teachers. Strasbourg: Council for Cultural Co-operation, str. 49-50.

Nevenska Cigler meni, da učitelji družboslovnih predmetov uporabljajo bolj slikovno in grafično gradivo učbenika, besedila redkeje. Zato je potrebno, da učitelji uporabljajo pri pouku tudi učbeniško besedilo. Cigler, N. (1997). Kakšen je dober učbenik, kako napraviti, izbrati in uporabljati učbenike. Seminar Sveta Evrope v Uppsali. V: Vzgoja in izobraževanje. Letnik XVIII. Št. 3, str. 36.

»Glede na metodo branja in dela s tekstom je nenavadno pomembno, da tekst učbenika učence neposredno navaja na uporabljanje določenih aktivnosti – miselnih, izraznih, senzoričnih, praktičnih. S takim navajanjem bodo učenci učbenik brali, vendar bodo delali tudi s tekstom, in ko si to sposobnost pridobijo ob branju učbenika in ob delu z učbenikom, se bodo hkrati usposobili tudi za delo z vsemi drugimi teksti.« Poljak, V. (1974). Didaktika. Ljubljana: DZS, str. 118.

»Ne znajo smiselno brati učbenika in samostojno delati s shemami, tematskimi kartami, dokumenti in drugimi učili. Takšni učenci si med daljšim učnim procesom ne pridobijo dobrih učnih navad in sposobnosti sistematičnega razmišljanja.« Trojar, Š. (1997). Tekoče utrjevanje in dolgoročno preverjanje znanja pri pouku zgodovine. V: Zgodovina v šoli. Letnik VI. Št. 4, str. 43.

Posebno mesto ima v učbeniku *slikovno gradivo*, saj je brez njega učbenik informativno manj učinkovit, enoličen in kompozicijsko siromašen.¹² Med najpogostejše ilustrativno gradivo spadajo fotografije, umetniške slike, plakati, karikature, skice, grafi, statistične tabele, pa tudi zemljevidi. Slikovno gradivo ilustrira oz. prikazuje določene situacije, dogodke, osebnosti ali poenostavlja in konkretizira določene podatke in težje dele besedila. Ilustracije v učbeniku morajo biti didaktično in metodično usklajene z vsebino učbenika in starostno stopnjo učenca. Ilustracije in besedilo v učbeniku se medsebojno dopolnjujejo, zato mora biti tudi jezik ilustracij in besedil dostopen učencem ter mora razširjati vizualno predstavo učencev o določenem zgodovinskem dogajanju.¹³ Posebno vizualno predstavitev pa predstavljajo besedne sheme oz. grafične predstavitve podatkov ter tudi časovne preglednice pri zgodovinskih učbenikih, ki konkretizirajo in poenostavljajo učno snov.

Poleg vizualnih virov pa učbenik vsebuje tudi *pisne vire* oz. odlomke iz primarnih virov (npr. pričevanja, govori, uradni dokumenti, pogodbe ipd.) in odlomke iz sekundarnih zgodovinskih pisnih virov (literarnih del, znanstvenih monografij). Pisni viri so lahko daljši ali krajši odlomki in so v tesni povezavi z učbeniškim besedilom, saj učbeniško vsebino razširjajo ali poglobljajo. Didaktično-metodična vloga pisnih virov je precejšnja, saj omogočajo konkretno predstavo zgodovinskega dogajanja in so lahko tudi osnova za samostojno delo. Z branjem, opazovanjem, analiziranjem in vrednotenjem teh virov se učenci učijo dela pravih zgodovinarjev oz. raziskovalcev.

Za pridobitev znanja pa se morajo učenci naučiti tudi *pojme*, izraze oz. zgodovinsko terminologijo, zato sodobni učbeniki posvečajo več pozornosti tudi razlagi določenih pojmov, ki olajšujejo učencem branje in razumevanje učbeniškega besedila. Pojmi so lahko predstavljeni na koncu učne teme ali na koncu učbenika v obliki slovarčka pojmov.

Poleg vsebine pa so pomembne tudi *naloge*. Sodobni učbeniki vsebujejo naloge že na začetku besedila (poglavja in tem), da uvajajo učence v branje vsebine učbenika. Med besedilom so ponavadi naloge postavljene na slikovno gradivo ali na pisne vire. Naloge so najpogostejše naloge, ki zahtevajo krajši odgovor oz. krajše esejске naloge ter objektivne naloge s kratkimi odgovori ali naloge pojasnjevanja in interpretiranja.

Pri nalogah učenci vadijo različne dejavnosti kot so senzorične dejavnosti (opazovanje slikovnega gradiva) ali miselne dejavnosti (analiziranje, izločanje, primerjanje, razlikovanje, konkretiziranje, sistematiziranje, povzemanje, razširjanje, dokazovanje, sklepanje, opredeljevanje itd.).¹⁴

Kriteriji za učinkovite naloge so razumljivost, primernost oz. ustreznost učencem na določenem nivoju; veljavnost (prikazujejo realnost tistega, kar izražajo); izvršljivost (učenci jih rešujejo glede na sposobnosti in glede dostopnih virov); določenost (so jasno in natančno izražene) in združljivost (so usklajene z drugimi nalogami).¹⁵

Naloge in vprašanja v učbeniku poskušajo odvrniti učenca od pasivnega branja, mehničnega osvajanja in verbalne reprodukcije formalno naučene učne snovi. Učbenik mora učence navajati, da aktivno pristopijo, mislijo, odkrivajo glavne podatke, analizirajo, povezujejo, sintetizirajo, podajajo logične zaključke, ocenjujejo itd. Avtorji ponavadi uporabljajo naslednje glagole: poglejte, opišite, analizirajte, ponovite, utrdite, razporedite, povežite, pojasnite, razmislite, ocenite, navedite primere, dokažite, preverite, poiščite ipd.

¹² O tem tudi: Poljak, V. (1983). Didaktično oblikovanje učbenikov in priročnikov. Ljubljana: DZS, str. 61.

¹³ Poljak, V. (1983). Didaktično oblikovanje učbenikov in priročnikov. Ljubljana: DZS, str. 61.

¹⁴ Ibid., str. 28.

¹⁵ Kriteriji so povzeti po: Marsh, C. J. (1993). Key concepts for understanding curriculum. London: The Falmer Press, str. 90.

Naloge, ki so na koncu poglavja in tem pa omogočajo srednje in dolgoročno ponavljanje učnih vsebin za zapomnitev in trajnost znanja. Ponavljanje je lahko reproduktivno in produktivno. Reprodutivno ponavljanje je dobesedno reproduciranje učne vsebine. Avtorji v učbeniku pomagajo učencem pri ponavljanju tako, da nakažejo v besedilu obdelane učne vsebine in razmerje med poglavji ali temami učbenika s posebnim tiskom (npr. poševno, podčrtano, z drugo barvo ipd.) ali s posebnimi opozorili (kot npr. Pomembno! Pomni! Ne pozabi!) S takšnim zapisom avtorji učencem omogočajo, da ločijo bistvo od nebistva oz. da bistveno ponovijo. Nekateri avtorji pa dodajo tudi povzetek teme ali časovno preglednico pomembnih dogodkov. Pri produktivnem ponavljanju pa gre za ponavljanje vsebine ali primerjavo poglavij in tem z novega vidika, tako da lahko učenci vsebino poglobijo, razširijo ali kako drugače spremenijo.¹⁶

Naloge lahko navajajo na branje in preučevanje dodatne literature. Naloge se lahko nanašajo tudi na vsebino izven učbenika, npr. na atlas ali dodatno strokovno literaturo.¹⁷

Takšna notranja struktura je še posebej pri podelovnih in delovnih učbenikih, kjer je značilno, da so naloge v uvodu, med besedilom ter na koncu poglavja in tem.

Pri izbiri učbenikov so pomembni tudi naslednji elementi: aktualnost vsebine, glavni pojmi, privlačnost tiska, prilagojenost učencem z različnimi sposobnostmi, možnosti za razvoj kreativnosti; prilagojenost določeni stopnji učencem, prilagojenost težavnosti jezika, cena učbenika; možnost svobodne izbire vsebin in uvajanja nove učne strategije ter vključenost predlogov za domače naloge.¹⁸

Glavna vprašanja, ki se postavljajo pri evalvaciji učbenikov, so naslednja:

- ali sta podoba in izdelava učbenika ustrezni za uporabo pri pouku (format, način vezave, vrsta papirja, velikost in tipologija črk, ilustrativno gradivo);
- ali so v učbeniku primerni in zadostni napotki za uporabo;
- ali je obseg učbenika ustrezen;
- ali je vsebina učbenika povezana s cilji učnega načrta;
- ali so elementi ustrezni (kot npr. razporeditev učne snovi, uvajanje v učno temo, doslednost podajanja, preglednost, primernost navedenih definicij temeljnih pojmov, razumljivost, obseg in izbor ilustrativnega gradiva, izbor vaj in nalog);

¹⁶ Več o ponavljanju: Poljak, V. (1983). Didaktično oblikovanje učbenikov in priročnikov. Ljubljana: DZS, str. 30.

¹⁷ Več o nalogah pri zgodovinskih učbenikih: Vrbeć, M. (1983). Kako učiti historiju. Metodiki priručnik. Beograd. Zavod za udžbenike in nastavna sredstva, str. 176-77 in Poljak, V. (1983). Didaktično oblikovanje učbenikov in priročnikov. Ljubljana: DZS, str. 29. »Zato bi lahko rekli, da je učbenik šele izhodišče, iz katerega učenec samostojno napreduje v ustvarjalnem delu, to pa pomeni, da si razširja in pogloblja znanje zunaj okvira učbenika.« Poljak, V. (1983). Didaktično oblikovanje učbenikov in priročnikov. Ljubljana: DZS, str. 40.

¹⁸ Povzeto po: Marsh, C. J. (1993). Key concepts for understanding curriculum. London: The Falmer Press, str. 54-55. Pri analizi učbenikov se upoštevajo naslednji elementi: avtorji, cena, izdaja, datum izdaje, založba, prodajni postopki, količina, posebne zahteve, izobrazba učiteljev, estetska vrednost, sestavine, potrošnost, trdnost, mediji, kvaliteta, sigurnost, pristop, učni cilji, usmerjenost histvenih vprašanj, multikulturalnost, obseg in zaporednost, omejitev časa, sredstva za ocenjevanje, razumljivost, sposobnost motiviranja, predpogoji, berljivost, vloga učenca, vloga učitelja. Prav tam, str. 56. Dober učbenik hi moral biti »privlačen na videz, kar je posebno pomembno za naslovnico. Pisan je v jeziku, ki je učencem hližu. Sporočila so jasna, kajti besedilo, ki ga učenci ne razumejo, se naslovnico. Pisan je v jeziku, ki je učencem hližu. Sporočila so jasna, kajti besedilo, ki ga učenci ne razumejo, se učijo na pamet. Zaželena je obarvanost s humorjem. Nazornost besedila dopolnjujejo slike in ponazoritve. Vsebinski učbenik mora vsebovati razlago temeljnih dejstev, pojmov, definicij in strukturo mišljenja. Slikovne in grafične ponazoritve morajo imeti napise, ki pojasnjujejo in usmerjajo učenca k bistvu. Učbenik naj bi spodbujal vedoželjnost (usmerjanje v iskanje dodatnih informacij v drugih virih) in kreativnost, omogočal individualizacijo, kooperacijo med učenci, pomagal razvijati jezikovno kulturo in vrednote, kot so kritičnost, demokratično mišljenje, enakost spolov, strpnost in sožitje.« Cigler, N. (1997). Kakšen je dober učbenik, kako napraviti, izhrati in uporabljati učbenike. Seminar Sveta Evrope v Uppsali. V: Vzgoja in izobraževanje: Letnik XVIII. Št. 3, str. 35.

- ali učbenik spodbuja učenca k raziskovanju, razvijanju sposobnosti in spretnosti, iskanju in reševanju problemov ter komuniciranju;
- ali vsebuje diferenciacijo pouka, navaja na skupinsko delo in iskanje različnih poti do ciljnih znanj in sposobnosti.¹⁹

Pri zgodovinskem učbeniku pa se pri evalvaciji pojavljajo tudi dodatna vprašanja:

- ali učbenik vključuje različne vire, ki omogočajo učencem razvijati sposobnosti za preučevanje virov;
- ali selekcija virov predstavlja različne poglede in mnenja;
- ali vprašanja omogočajo možnost za pravo preučevanje in diskusijo.²⁰

Joke van der Leeuw-Roord predlaga naslednje kriterije, ki bi se lahko upoštevali pri sodobnem zgodovinskem učbeniku:

1. »Izziv: Učbenik ne daje končnih odgovorov, ampak odpira poti za nadaljnja vprašanja in osebno raziskovanje. Spodbuja kritično mišljenje in razvija osebno mnenje oz. oceno.
2. Aktivnost in kreativnost: Zgodovinski učbenik spodbuja samostojno učenje. Učenci bi morali biti sposobni uporabiti besedilo in se učiti brez pomoči učitelja. Učbenik mora spodbujati spiralni razvoj spretnosti in vedenja, prispevati k osebni razvoju učencev in vsebovati različne naloge in vaje.
3. Akademsko in pedagoško posodobljen: Učbenik mora vsebovati rezultate natančnega znanja sodobne znanosti. Napisan mora biti brez nacionalne pristranskosti ali prednosti.
4. Večperspektivnost: Učbenik mora vključevati več interpretacij zgodovine in vsebovati vire, ki vsebujejo različna mnenja. Mora biti proti pristranskosti in stereotipom. Vključevati mora naslednje elemente: človekove pravice, večkulturnost in enakopravnost ter vsebovati ravnotežje med lokalno, regionalno, nacionalno, evropsko in svetovno zgodovino.
5. Starostna skupina in sposobnosti: Učbenik se mora osredotočiti na starostno skupino učencev. Upoštevati mora nivo bralca, ponuditi diferenciacijo pri nalogah in vajah ter tudi pomoč pri ocenjevanju in moderaciji.
6. Jezik: Učbenik mora upoštevati jezikovne sposobnosti določene starostne skupine, mora pa tudi razvijati pojmovne in jezikovne spretnosti.
7. Usklajenost z učnim načrtom: Učbenik mora biti usklajen z učnim načrtom, vendar pa mora dopustiti tudi čas za dodatne dejavnosti.
8. Atraktivnost: Učbenik mora biti atraktiven. Ilustracije morajo imeti namen in ne smejo biti za dekoracijo.
9. Dodatni materiali: Učbenik mora vsebovati napotke za druge vire, kot so npr. multimedija in informacijska tehnologija.

¹⁹ Kriteriji so vzeti iz: Strokovnik. (1997). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, str. 13.

Kriteriji za evalvacijo učbenikov so različni. Na primer delitev na šolske kriterije: ali je vsebina povezana s cilji, ali je veljavna in zanesljiva, ali je logično organizirana, psihološko ustrezna, prilagojena principom učenja in razvojni stopnji učencev, interesu in osebni motivaciji; ali gre za točnost in ustreznost jezika, ustrezne in primerne ilustracije, ali je zaporedje nalog ustrezno, ali učenci dobijo hitro povratno informacijo in ustrezno vajo; ali zagotavlja razvoj razumevanja in kritičnega mišljenja ter na drugi strani delitev na praktične kriterije kot so cena, atraktivnost, format, uporaba barv, kakovost papirja in platnic. Lewy, A. (1977). Handbook of curriculum evaluation. International institute for educational planning. New York: Longman Inc., str. 76. Glavna vprašanja, ki se nanašajo na učbenik so naslednja: »ali naj bo učbenik edini ali temeljni vir znanja za učence; ali naj učbenik usmerja učence, kako se učiti, ne le, kaj se učiti; ali naj učbenik usmerja učitelje, kako poučevati, in ali naj vsebuje več snovi, kot jo učitelj v razpoložljivem času z učenci lahko predela.« Cigler, N. (1997). Kakšen je dober učbenik, kako napraviti, izbrati in uporabljati učbenike. Seminar Sveta Evrope v Uppsali. V: Vzgoja in izobraževanje: Letnik XVIII. Št. 3, str. 34.

²⁰ Kriteriji so vzeti iz: History teaching and the promotion of democratic values and tolerance. (1996). A handbook for teachers. Strasbourg: Council for Cultural Co-operation, str. 37-38.

10. Korelacija: Učbenik mora ponuditi učiteljem in učencem predloge za interdisciplinarne teme in projekte v učnem načrtu.«²¹

Učbenik je na eni strani namenjen učencem za dopolnjevanje in poglobljanje ter domače učenje, na drugi strani pa ga uporabljajo tudi učitelji, saj jim pomaga izdelati letni individualni učni načrt ter načrtovati učne oblike, metode in sredstva. Učbenik ima pomembno vlogo pri načrtovanju dnevnih aktivnosti v razredu, saj učitelj uporablja učbenik za načrtovanje vsebinskih poudarkov in tudi dejavnosti.

Primerjava metodične zasnove sodobnih srednješolskih učbenikov za zgodovino 20. stoletja

Slovenski srednješolski učbeniki

Za primerjavo metodične zasnove slovenskih učbenikov za zgodovino 20. stoletja sta vključena naslednja učbenika: *Repe, B. (1995). Naša doba. Oris zgodovine 20. stoletja, učbenik za 4. razred gimnazije. Ljubljana: DZS in Repe, B. (1998). Sodobna zgodovina, Zgodovina za 4. letnik gimnazij. Ljubljana: Modrijan.*

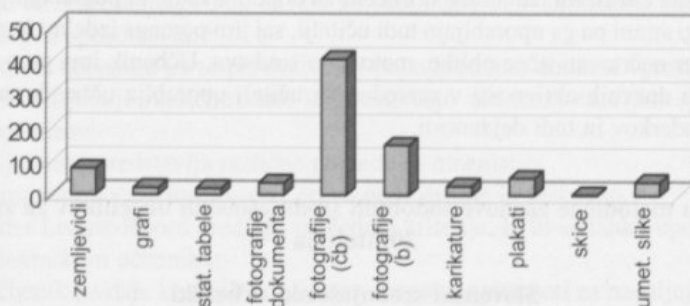
Slovenska učbenika sta klasična učbenika in vsebujeta časovno preglednico dogodkov na začetku vsakega poglavja, učbenik iz leta 1995 pa vsebuje še umetniško sliko in citat. Vsaka tema ima na koncu naloge za ponovitev učbeniške vsebine (učbenik iz leta 1995 ne vsebuje nalog pri vsaki temi), učbenik iz leta 1998 pa ima pri skoraj polovici tem tudi razložene pojme.

Učbenik iz leta 1995 vsebuje bogato in različno *slikovno gradivo*, ki je vzeto iz različne literature (seznam literature je na koncu učbenika), za slovensko zgodovino pa tudi iz slovenskih arhivov in muzejev. Vsaka tema vsebuje slikovno gradivo (fotografije, zemljevide, umetniške slike, plakate, statistične tabele, skice itd.) in je predvsem ilustracija in poglobitev učbeniške vsebine. V učbeniku iz leta 1998 pa je slikovno gradivo drugačno kot v učbeniku iz leta 1995 in je zbrano iz različnih arhivov in muzejev. Najštevilčnejše so fotografije, zemljevidi, potem pa umetniške slike, fotokopije dokumentov, karikature itd. Ob slikovnem gradivu so podane še dodatne informacije.

Učbenik iz leta 1995 vključuje *odlomke iz primarnih dokumentov* (pričevanja, referati, govori) in *sekundarnih virov* (strokovna literatura in literarna dela), vendar jih je malo. Posebno vrednost imajo tudi fotografije oz. fotokopije, ki prikazujejo naslovne strani originalnih dokumentov (pogodbe, časopisne strani ipd.) v francoskem, nemškem, italijanskem ali slovenskem jeziku, vendar pa zaradi premajhne velikosti niso vsa berljiva. Vsi odlomki še dodatno konkretizirajo in ilustrirajo učbeniško vsebino. Učbenik iz leta 1998 pa ne vsebuje odlomkov iz zgodovinskih virov, manj je vključenih tudi fotokopij originalnih strani iz časopisov, uradnih listov in drugih dokumentov. Posebnost novejšega učbenika pa so grafične predstavitve podatkov oz. besedne sheme v preglednicah ali v barvnih kvadratih ter časovne preglednice, ki poenostavljajo učbeniško vsebino.

²¹ <http://www.glasnet.ru/~euroclio> (History textbooks all over Europe. Van der Leeuw-Roord, J. (1996). What makes a good textbook?, str. 10, Internet: julij 1999) Avtorica Joke van der Leeuw-Roord ugotovlja, da učbeniki, ki so zelo cenjeni, niso uporabljeni v razredu ali obratno. Meni, da je pisati kriterije za dober učbenik zelo nevarno. Tudi če učbenik ustreza vsem kriterijem, je lahko zelo slab ali obratno. Zato pa meni, da je dober učbenik mešanica objektivnih kriterijev in osebnih izkušenj. Avtorji učbenikov iščejo idealno ravnotežje med zgodovinskimi viri, ki jih vključujejo in temeljnim besedilom. Tudi naloge, ki jih avtorji dodajo, so zelo pomembne za upoštevanje načela individualizacije in diferenciacije. Seveda pa je velika težava, kako postaviti dobra vprašanja. Nekateri skušajo upoštevati Bloomovo taksonomijo, vendar pa še vedno prevladujejo spominska vprašanja oz. vprašanja obnavljanja snovi. Drugi pa poskušajo postaviti vprašanja na različnih nivojih mišljenja.

Spodnji graf prikazuje vrste slikovnega gradiva pri dveh predstavljenih slovenskih učbenikih:

Npr. učbenik iz leta 1995 vsebuje pri 18 temah (skupaj 30 tem) *ponovitvena vprašanja* na koncu tem. Nanašajo se na učbeniško vsebino, ne pa na slikovno gradivo. Vsa vprašanja so krajša vprašanja s prostimi odgovori oz. krajše esejske naloge. Učbenik ne nakazuje aktivnega dela učencev, ampak omogoča, da učitelji sami izberejo metode in oblike dela ter različne dejavnosti. Pri učbeniku iz leta 1998 pa se ponovitvene naloge, ki so na koncu vsake teme, nanašajo na vsebino učbenika in so krajše naloge s prostimi odgovori oz. krajše esejske naloge ter preverjajo znanje in razumevanje učbeniške vsebine ter tudi samostojno razmišljanje, vendar pa le delno usmerjajo učence k samostojnemu delu.²²

V Sloveniji so delovni zvezki z različnimi nalogami sestavni del učbenika, zato so učbeniki še vedno bolj klasični kot podelovni. Delovni zvezki tako dopolnjujejo slovenske učbenike in omogočajo številne možnosti za samostojno in diferencirano delo učencev v srednji šoli, saj vključujejo na eni strani naloge objektivnega tipa, na drugi strani pa tudi krajše naloge prostih odgovorov in naloge, ki se nanašajo na zgodovinske vire.²³

Da bi bila metodična zasnova slovenskih učbenikov boljša, bi morali vsebovati več nalog, ki bi se nanašale na pisne ali slikovne vire, več nalog na dodatno literaturo in tudi primere maturitetnih nalog.

Francoski srednješolski učbeniki

Številne francoske založbe kot so npr. Bordas, Hatier, ABC Bréal, Hachette, Magnard, Nathan izdajajo učbenike za zgodovino, zato morajo šole oz. učitelji izbrati ustreznega učbenika. V nadaljevanju sta predstavljena dva podelovna učbenika za zgodovino 20. stoletja: *Histoire Term. (1995). Collection J. Marseille. Nathan* in *Histoire Terminale. (1998). Collection J. Marseille. Nathan*.

Po zunanji strukturi sta podobna slovenskim učbenikom, še posebej glede formata in barvnega slikovnega gradiva. V uvodnem delu obeh učbenikov je uvod avtorja o namenu

²² Vsebinski poudarki oz. vsebinski cilji učbenika podajajo tudi kriterije za preverjanje učnih dosežkov. »Učna tema dobi torej preko ciljev svojo učno usmerjenost in smiselnost. Pri kratkoročnem načrtovanju pouka se opiramo tudi na zasnovo učbenika in njegova izhodišča. Iz njegovih preverjalnih vprašanj dobimo osnovo za naše preverjanje znanja v razredu.« Pa tudi na maturi. Trojar, Š. (1997). Tekoče utrjevanje in dolgoročno preverjanje znanja pri pouku zgodovine. V: Zgodovina v šoli. Letnik VI. Št. 4, str. 47.

²³ V Veliki Britaniji posebnih delovnih zvezkov, ki bi dopolnjevali učbenike, ni. V Franciji pa izdajajo delovne zvezke z različnimi nalogami založbe, ki izdajajo učbenike, ki ne vsebujejo posebnih nalog za učence.

učbenika, kazalo vsebine in tudi odlomki iz učnega načrta. Seznam revij in izdajateljev dodatnega gradiva, ki so dovolili izdajo slikovnega in pisnega gradiva, je lahko na začetku ali pa na koncu učbenika. Na koncu učbenikov je tudi biografija pomembnih zgodovinskih osebnosti, indeks ključnih besed, pojmov ter kratic.²⁴

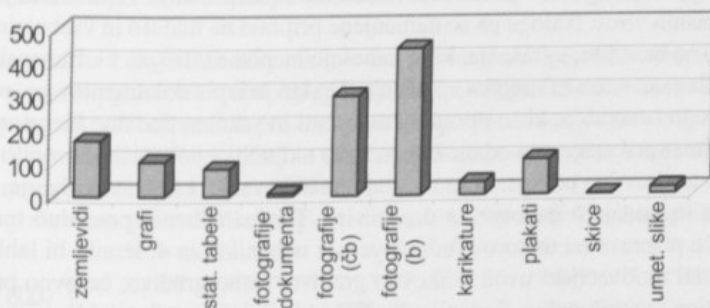
Glavni namen francoskih učbenikov je dati učiteljem in učencem delovni pripomoček, uporaben v razredu in za samostojno delo; predstaviti na jasn način glavne probleme, ki se jih morajo učenci naučiti za maturo; zajeti učni program s strukturiranim prikazom; predstaviti besedilo tako, da se lahko učenci z lahkoto znajdejo, učitelju pa morajo prepustiti svobodno didaktično-metodično izbiro.

Oba učbenika v uvodu na kratko predstavljata zasnovu učbenika, tako da je uporaba enostavna. Jezik in stil pisanja sta enostavna ter prilagojena učencem srednjih šol.

Metodična struktura v francoskih učbenikih je zelo natančno oblikovana. Oba učbenika imata v uvodu v vsako poglavje uvodno besedilo (učbenik iz leta 1995 vsebuje krajši odlomek iz literarnega dela), seznam tem v poglavju in motivacijsko fotografijo.

Francoska učbenika vsebujeta bogato *slikovno in pisno gradivo*. Prevladujejo barvne fotografije, črno-bele fotografije, zemljevidi, grafi in plakati. Učbenika vsebujeta tudi karikature, umetniške slike, statistične tabele. Posebnost so časovni trakovi, ki predstavljajo glavne dogodke pri posameznih temah (učbenik iz leta 1998).

Spodnji graf prikazuje vrste slikovnega gradiva pri francoskih učbenikih:²⁵

Posebnost učbenikov založbe Nathan pa so tudi zemljevidi, ki so na prvi notranji in zadnji notranji stranici. Na prvi notranji stranici učbenika je zemljevid Evrope ali sveta za leto, kjer se začne učbeniška vsebina in na zadnji notranji stranici učbenika ravno tako zemljevid sveta ali Evrope za leto, kjer se konča učbeniška vsebina.

Učbeniki vsebujejo različne naloge za utrjevanje in ponavljanje, ki omogočajo diferenciacijo in navajajo učence na samostojno delo. Npr. učbenik iz leta 1998 vsebuje več vprašanj, ki se nanašajo na pisne vire, učbenik iz leta 1995 pa več nalog, ki se nanašajo na učbeniško vsebino. Učbenik iz leta 1998 vsebuje manj krajših nalog s prostimi odgovori in manj predlogov za esejске naloge. Oba učbenika vsebujeta naloge v uvodu in v zaključku vsake teme. V uvodu vsebujeta eno vprašanje, ki se navezuje na celotno temo, v zaključku pa izpitne tipe nalog.

²⁴ Učbenik iz leta 1995 ima 350 strani. Format 21x27 cm. Učbenik iz leta 1998 ima 357 strani. Format 21x27 cm.

²⁵ Slikovno gradivo je prikazano za tri francoske učbenike: Histoire terminale. (1992). Collection A. Gautier. Rosny Cedex: ABC éditions Bréal; Histoire Term. (1995). Collection J. Marseille. Nathan in Histoire Terminale. (1998). Collection J. Marseille. Nathan.

Metodična kvaliteta francoskih učbenikov je precejšnja, saj različne naloge in predlagani sezname dodatne literature v učbenikih omogočajo diferenciacijo, skupinsko in samostojno delo učencev ter omogočajo različne aktivne metode dela (npr. metodo dela s slikovnim gradivom, metodo pisanja esejev, metodo dela s pisnimi viri itd.).

Posebnost francoskih učbenikov je tudi, da imajo na koncu učbenika še dodatne naloge, ki so namenjene pripravi za maturo. Učbenik iz leta 1998 vsebuje tudi splošne informacije o maturi iz uradnega dokumenta iz leta 1996 (navodila o pisanju esejske naloge, o pisanju sestavka, kjer se proučujejo različni viri, o pisanju komentarja na en zgodovinski vir in informacije o ustnem delu mature).

Konkretni primer didaktično-metodične strukture teme pa je predstavljen v nadaljevanju za temo hladna vojna iz učbenika iz leta 1995. Tema Hladna vojna 1945-62 je predstavljena na 14 straneh.

Uvodni del vključuje dva barvna plakata (plakat proti ZDA in plakat proti SZ); uvodno besedilo; načrt teme s štirimi podtemami; seznam pojmov (hladna vojna, zavezitev, Ždanova doktrina, Ljudska demokracija, Miroljubna koeksistenca, masivne represalije, stopnjevani protiudarec), ključno vprašanje: Kakšne so bile odgovornosti ZDA in SZ pri začetkih in razvoju hladne vojne? in časovno preglednico dogodkov 1947-1959. Osrednji del vsebuje štiri obširne didaktične poudarke oz. probleme, ki so še naprej razčlenjeni (Izvori hladne vojne; Krize hladne vojne 1948-53; Obdobje popuščanja; Ravnotežje terorja). Zaključni del sestavljajo dosje in naloge. Dosje vsebuje temo Nemško vprašanje 1945-62 in je sestavljen iz primarnih pisnih virov. Naloge pa so namenjene pripravi na maturo in vsebujejo vprašanja, ki se nanašajo na besedilo; vprašanja, ki se nanašajo na pisne vire (oz. t.i. francoski komentar virov) in predlagane teme za esejska vprašanja. Dodan je izpis dokumentov oz. pisnih virov, oseb, datumov in besedišča, ki so uporabljeni v temi in seznam dodatne literature in filmov.

Tudi ta primer prikazuje eno od možnosti, kako vključiti v učbeniško besedilo slikovno in pisno gradivo ter številne naloge, ki spodbujajo, raziskovanje, kritično mišljenje, omogočajo diferenciacijo in podajajo napotke za druge vire. Takšen učbenik posredno tudi nakazuje način pouka in priprave na maturo. Tudi slovenski učbeniki (za 4. letnik) bi lahko pri vsaki temi vključevali motivacijski uvod (slikovno gradivo, pisno gradivo, časovno preglednico), na koncu pa tipe izpitnih nalog. Sedanji učbeniki vključujejo uvodni del le pri poglavjih. Na koncu učbenika bi bili lahko razloženi pojmi, kratice in kratke biografije pomembnih osebnosti, seznam dodatne literature ter npr. dodatne naloge za pripravo na maturo.

Angleški srednješolski učbeniki

Angleške založbe izdajajo številne učbenike oz. različne učbenike za določeno starost učencev pri predmetu zgodovina. Pomembne založbe so Heinemann Educational, Nelson, Collins Educational, Longman, Cambridge University Press, Stanley Thornes, Oxford University Press. Šole izberejo učbenike, ki so napisani za določene učne načrte. Izbira učbenikov je prepuščena šolam oz. učiteljem.

Učbenikov za zgodovino 20. stoletja je izredno veliko za starost od 14. do 16. let in od 16. do 18. let. V nadaljevanju je predstavljen učbenik, ki ga uporabljajo učenci za pripravo na izpit GCSE (14. do 16. let): *Harrison, S. M. (1993). World Conflict in the Twentieth Century. Nelson.*

Predstavljena sta tudi dva učbenika, ki ju učenci pogosto uporabljajo za pripravo na izpit GCE (16. do 18. let): *Traynor, J. (1991). Europe 1890-1990, Challenging History. Nelson* in *Lowe, N. (1997). Mastering Modern World History. Hampshire and London: Macmillan.*

Prvi učbenik iz leta 1991 vključuje le evropsko zgodovino od leta 1890 do 1990, drugi učbenik iz leta 1997 pa svetovno zgodovino 20. stoletja.

Učbenika iz leta 1993 in 1997 sta podelovna, učbenik iz leta 1991 pa je delovni učbenik. Zunanja struktura učbenikov je podobna zlasti zaradi formata (učbenika iz leta 1993 in 1991) in pri vseh tudi zaradi črno-belega slikovnega gradiva.

Učbeniki v uvodnem delu vsebujejo uvodno besedo založbe, uvodno besedo avtorja, kazalo in tudi seznam vključenih zemljevidov (1993, 1997). V zaključnem delu učbeniki vsebujejo seznam ključnih besed in seznam založb, ki so dovolile objavo slikovnega in pisnega gradiva. Ne vsebujejo pa razloženih pojmov. Učbenik iz leta 1997 pa vsebuje tudi seznam dodatne literature za vsako poglavje v učbeniku.²⁶

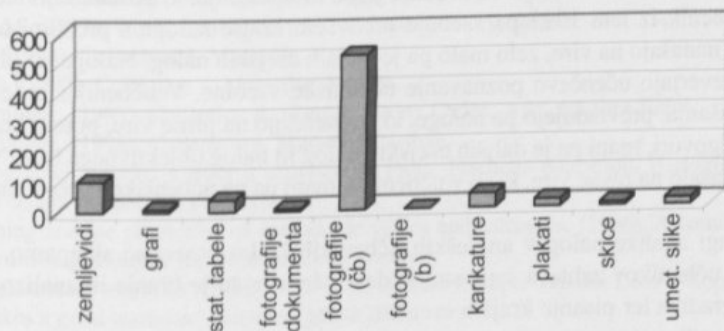
Angleški učbeniki so metodično dodelani. Vsako poglavje ima določeno metodično strukturo, ki je sestavljena iz uvodnega slikovnega in pisnega gradiva, temeljnega besedila in nalog.

Npr. *vsako poglavje* v učbeniku iz leta 1991 ima v uvodu sliko in uvodno besedilo ter se zaključí s ponovitvenimi vprašanji, med katerimi prevladujejo krajše naloge s prostimi odgovori in tudi objektivne naloge.

Npr. *vsaka tema* v učbeniku iz leta 1997 vsebuje splošni uvod v temo in didaktične poudarke, ki so zastavljeni problemsko oz. pogosto v obliki vprašanj. Glavni izrazi in pojmi so razloženi v besedilu in tudi pomembnejši stavki ter ključne besede so podčrtani. Na koncu teme so različne naloge, ki se nanašajo na učbeniško vsebino ali na različne pisne in slikovne vire.

Slikovno gradivo v angleških učbenikih je črno-belo. Značilnost slikovnega gradiva je, da predstavlja vizualno predstavitev obdobja, pojasnjuje in podpira besedilo ter razvija pri učencih spretnost opazovanja. V učbenikih prevladujejo fotografije, manj pa je zemljevidov, karikatur in statističnih tabel. Slikovno gradivo je manj zastopano kot pri francoskih in slovenskih učbenikih, razen pri učbeniku iz leta 1991.²⁷

Spodnji graf prikazuje vrste slikovnega gradiva pri vseh predstavljenih angleških učbenikih:

Slikovno gradivo predstavlja glavne osebnosti, prizore iz srečanj pomembnih zgodovinskih osebnosti in prizore iz različnih dogodkov (1991, 1993, 1997). Slikovno gradivo in pisni odlomki so primerni ter so usklajeni z učbeniško vsebino. Posebnost v učbeniku iz leta 1997

²⁶ Učbenik iz leta 1991 ima 365 strani. Format 19x24,5 cm. Učbenik iz leta 1993 ima 365 strani. Format 18,5x24,5 cm. Učbenik iz leta 1997 ima 522 strani. Format 15,5x23,5 cm.

²⁷ Npr. od 15 naključno izbranih angleških učbenikov za srednješolsko stopnjo (16. do 18. let), noben učbenik ne vsebuje barvnega slikovnega gradiva. Za nižjo stopnjo (pod 14 letom starosti) pa učbeniki vsebujejo barvno slikovno gradivo.

so fotografije, ki prikazujejo tudi krute prizore (ulične poboje, žrtve vojn, sestradano prebivalstvo, pobite ljudi ipd.). Fotografije prikazujejo žrtve vojn in pobite ljudi, zlasti v obdobju od leta 1945 do 1991. Učbenik iz leta 1991 ne vsebuje takšnih fotografij, medtem ko vsebuje učbenik iz leta 1993 tudi nekaj prizorov žrtev vojn po letu 1945. Takšnih fotografij pa francoski in slovenski učbeniki ne vsebujejo.

Značilnost vseh angleških učbenikov je tudi, da vsebujejo *pisno gradivo* oz. veliko odlomkov iz pisnih virov, ki niso vključeni za ilustracijo učbeniške vsebine, ampak predstavljajo poglobitev učbeniške vsebine (učbenik iz leta 1991 in 1993) ali pa so vključeni v naloge (učbenik iz leta 1997).

Npr. učbenik iz leta 1993 vsebuje odlomke iz pisnih virov, ki navajajo učence na podrobni študij virov. Učenci imajo možnost upoštevati ne samo probleme, s katerimi se ukvarja zgodovinar, ampak tudi tiste s katerimi se soočajo osebe v preteklosti. Pisni viri so odlomki pričevanj ali poročil o dogodkih ali odlomki iz strokovne literature, ki vsebujejo interpretacije zgodovinarjev. Različne vrste virov (statistični, grafični, pisni) omogočajo vživljanje v preteklost. Posebno značilnost imajo teme z naslovom *Uporaba virov*, ki vsebujejo samo odlomke iz pisnih virov, naloge pa so postavljene direktno na te vire.

Slikovno in pisno gradivo sta usklajena z učbeniško vsebino ter povečujeta kvaliteto učbeniškega besedila in razumevanje pri učencih. Vsebina v pisnih odlomkih izpostavlja posebne dogodke, osebe in probleme obdobja ter omogoča, da učenci najdejo lastno pot skozi kompleksnost zgodovinskih problemov, preizkusijo lastno mnenje in širijo lastno zanimanje. Vprašanja na pisno gradivo in tudi deloma na slikovno gradivo pa spodbujajo ponovitve in utrjevanje učbeniške vsebine ter tudi zavedanje različnih interpretacij in pogledov o zgodovinskih dogodkih.²⁸ Tako naloge preverjajo poleg znanja in razumevanja, tudi analizo, sintezo in vrednotenje ter omogočajo diferenciacijo in samostojno delo učencev.

Naloge so v angleških učbenikih zelo pogoste in so namenjene utrjevanju in ponavljanju. Vključene so v učbeniško besedilo ali pa so na koncu tem ali poglavij.

Tako so npr. vprašanja pri učbeniku iz leta 1997 na koncu tem. Prevladujejo vprašanja s krajšimi odgovori, ki se nanašajo na vsebino teme in vprašanja, ki se nanašajo na zgodovinske vire. Učbenik iz leta 1993 pa vsebuje predvsem krajše naloge s prostimi odgovori in naloge, ki se nanašajo na vire, zelo malo pa je daljših esejskih nalog. Naloge, ki jih vsebujejo vse teme, preverjajo učenčevo poznavanje učbeniške vsebine. V učbeniku iz leta 1991 so različna vprašanja, prevladujejo pa naloge, ki se nanašajo na pisne vire, potem krajše naloge s prostimi odgovori, manj pa je daljših esejskih nalog in nalog objektivnega tipa. Naloge se v glavnem nanašajo na pisne vire, ki so v učbeniku, manj pa na učbeniško vsebino in na slikovno gradivo.

Na podlagi analize nalog v angleških učbenikih lahko posredno sklepamo, da pouk z uporabo teh učbenikov zahteva samostojno delo učencev, to je branje in analizo pisnega in slikovnega gradiva ter pisanje krajših esejskih nalog.

Zaključek

Na podlagi didaktične analize predstavljenih učbenikov za zgodovino 20. stoletja, ugotovimo, da je značilna kronološka razporeditev širokih tem. Široke teme so razporejene v različna obdobja, v obdobje pred prvo svetovno vojno, v prvo svetovno vojno, v obdobje med obema vojnama, v drugo sveto-

²⁸ Povzelo po: Traynor, J. (1991). *Europe 1890–1990, Challenging History*. Nelson, str. vii.

vno vojno in v obdobje po letu 1945. Od leta 1901 do leta 1945 prevladujejo zgodovinski pregledi držav Italije, Nemčije, Španije, Japonske, Velike Britanije, Francije in ZDA. Vsebinska po letu 1945 pa je različno tematsko razčlenjena. Prevladujejo teme kot so npr. hladna vojna, vzhodni blok, zahodni blok, neuvrščenost, tretji svet in dekolonizacija. Med neevropskimi državami pa so v ospredju Koreja, Vietnam, Kitajska in Kuba.

Vsi učbeniki vsebujejo predvsem vojaško-politično zgodovino in družbeno-gospodarsko, redko pa znanost in tehnologijo, kulturo, delavsko gibanje, okolje, zgodovino vsakdanjega življenja ter pregled dogodkov v neevropskih državah. Največ gospodarskih, socialnih in kulturnih tem imajo slovenski in francoski učbeniki.

Zaključimo lahko, da imajo sodobni srednješolski učbeniki za zgodovino v Franciji in Veliki Britaniji pomembno metodično vlogo pri učnem procesu, saj vsebujejo številne aktivnosti za učence in tudi izpitne naloge. Ravno tako pa imajo tudi didaktično vlogo, saj predstavljajo osnovo za vsebinsko pripravo na zunanje srednješolske izpite (tudi v Sloveniji).

Slovenski pisni učbenikov bi lahko npr. uporabili francoske učbenike (založbe Nathan) za primer didaktično in metodično izpopolnjenega učbenika glede na evalvacijske kriterije, ki se uporabljajo za učbenike. Slovenski učbeniki bi lahko postali integrirani učbeniki, ki bi vključevali poleg osnovnega besedila tudi zgodovinske vire in različne aktivne naloge. Takšni učbeniki bi posredno omogočali kvaliteten pouk in tudi boljšo pripravo na maturo iz predmeta zgodovine v Republiki Sloveniji.

Literatura

- Cigler, N. (1997). Kakšen je dober učbenik, kako napraviti, izbrati in uporabljati učbenike. Seminar Sveta Evrope v Uppsali. V: Vzgoja in izobraževanje: Letnik XVIII. Št. 3, str. 34–36.
- Clary, M., Genin, C. (1991). Enseigner l'histoire à l'école? Paris: Hachette.
- Debeljak, D. (1996). Lažje na maturi. V: Didakta. Letnik VI. Št. 30–31, str. 30–33.
- Dvoržak, N., Gršič, D., Orlič, A. (1989). Metodični priručnik za nastavnika uz udžbenik povijesti čovjek u svom vremenu za VIII. razred osnovne škole. Zagreb: Šolska knjiga.
- Ferbar, J. (1992). Učbeniki za uk in pouk. V: Učbeniki danes in jutri. Prispevki s srečanja avtorjev učbenikov 11. septembra 1991. Ljubljana: DZS, str. 41–44.
- Harrison, S. M. (1993). World Conflict in the Twentieth Century. Nelson.
- Histoire 1re. (1994). Collection J. Marseille. Nathan.
- Histoire Term. (1995). Collection J. Marseille. Nathan.
- Histoire Terminale. (1992). Collection A. Gautier. Rosny Cedex: ABC éditions Bréal.
- Histoire Terminale. (1998). Collection J. Marseille. Nathan.
- Histoire-Géographie. (2000). Cahier d'activités 2e. Paris: Hachette éducation. Histoire-Géographie. (2000). Travaux dirigés 2de. Paris: Hatier.
- History teaching and the promotion of democratic values and tolerance. (1996). A handbook for teachers. Strasbourg: Council for Cultural Co-operation.
- <http://www.glasnet.ru/~euroclio> (History textbooks all over Europe. Van der Leeuw-Roord, J. (1996). What makes a good textbook?. Internet: julij 1999).
- Lowe, N. (1989). Mastering Modern World History. Hampshire and London: Macmillan.
- Malič, J. (1992). Vloga učbenika pri pouku. V: Učbeniki danes in jutri. Prispevki s srečanja avtorjev učbenikov 11. septembra 1991, Ljubljana: DZS, str. 33–40.
- Marsh, C. J. (1993). Key concepts for understanding curriculum. London: The Falmer Press.
- Meeting of experts on educational research on the learning and teaching of history. (1995). Secretariat Report. Strasbourg: Council for Cultural Co-operation.
- Moniot, H. (1993). Didactique de l'histoire. Paris: Nathan.
- Poljak, V. (1974). Didaktika. Ljubljana: DZS.
- Poljak, V. (1983). Didaktično oblikovanje učbenikov in priročnikov. Ljubljana: DZS.
- Puklek, M. (1996). Učenje pojmov in učbeniki na prehodu s konkretno-logične na formalnogično stopnjo mišljenja. V: Sodobna pedagogika. Letnik 47. Št. 5–6, str. 291–305.

- Repe, B. (1995). Naša doba. Oris zgodovine 20. stoletja, učbenik za 4. razred gimnazije. Ljubljana: DZS.
- Repe, B. (1998). Sodobna zgodovina, Zgodovina za 4. letnik gimnazij. Ljubljana: Modrijan.
- Strokovnik. (1997). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Traynor, J. (1991). Europe 1890–1990, Challenging History. Nelson.
- Trojcar, Š. (1994). Vloga delovnega učbenika zgodovine v učnem procesu. V: Zgodovina v šoli. Letnik III. Št. 1, str. 43–48.
- Trojcar, Š. (1997). Tekoče utrjevanje in dolgoročno preverjanje znanja pri pouku zgodovine. V: Zgodovina v šoli. Letnik VI. Št. 4, str. 42–49.
- Vrbetić, M. (1983). Kako učiti istoriju. Metodički priručnik. Beograd. Zavod za udžbenike in nastavna sredstva.
- Weber, T. (1993). Zgodovinski učbeniki, njegova didaktična zasnova, tipi učbenikov in delo z njimi. V: Zgodovina v šoli. Letnik II. Št. 3, str. 20–35.

Summary

Methodic Structure of Modern High-School History Textbooks

Danijela Trškan

Beside text, a modern textbook on history also includes a rich variety of pictorial material, written sources, notions, temporal tables and different exercises that enable students to work actively and independently.

Contemporary 20th century history textbooks include numerous B&W and color photographs, posters, caricatures, maps, graphs, statistical tables, etc., with additional information on historic events and personages. Pictorial material in textbooks usually serves to motivate the pupil, or to illustrate and provide additional information on a given subject, whereas in workbooks it is contained in different assignments.

A special feature of French and British textbooks on history are paragraphs taken from written sources that bring different interpretations of the same events, therefore providing concretization and further information on a subject. These written sources can either be primary (such as witness accounts, memoirs, speeches, reports, etc.) or secondary (interpretations from technical literature) and serve for a better understanding of historic events and, most often, provide the basis for assignments that require analysis, comparison, synthesis and evaluation of these sources.

Slovene textbooks, on the other hand, contain an abundance of rich pictorial material (in color) but fewer written sources that could provide additional information. Even though numerous assignments in the textbooks could refer to the rich pictorial material or additional written segments, this task has been transferred to workbooks. Slovene textbooks could therefore contain more assignments dedicated to repeating a given theme, or to the work method utilizing historic sources.

Slovene textbooks on history primarily contain shorter assignments with open-type answers, or short compositions related to a given subject. Aside from short thematic compositions, French and British textbooks, on the other hand, have mostly assignments that refer to written sources or passages from documents, and occasionally to pictorial sources and essay questions.

So far, assignments in Slovene textbooks verify mostly lower cognitive elements, or knowledge and comprehension of the textbook contents; if they contained other types of assignments (such as alternative exercises, source verification, thematic compositions), however, they could serve to verify higher cognitive processes as well. Textbooks could thus become the basis for individual or group work. And if they also contained a list of additional bibliography, films and website addresses in connection to textbook themes they could help students to become accustomed to additional independent work.

ZAPISI

Danijela Trškan

Prednosti individualnih konzultacij – drugačen način dela s študenti (Prispevek k visokošolski didaktiki)

Individualne konzultacije predstavljajo drugačen način dela s študenti, saj pridejo pri takšnem načinu v ospredje individualne značilnosti, potrebe in zahteve študentov. V prispevku so prikazane glavne prednosti takšnih konzultacij in tudi specifični primeri, ki zadevajo študente oz. absolvente zgodovine.

Splošne značilnosti

Določeni visokošolski predmeti (med njimi tudi specialne didaktike predmetov) zahtevajo drugačen način dela s študenti. Pridobljeno znanje, razumevanje in sposobnosti morajo študentje znati uporabiti na konkretni vaji, nalogi ali pri praktičnem nastopu.

Visokošolski učitelj je ponavadi lahko pri praktičnih nalogah usmerjevalec, spodbujevalec ali svetovalec ter moderator in se lahko vključi v praktične aktivnosti, ki so predvidene za študente na tri načine. Prvi način je, da kot mentor organizira in vodi praktične naloge. Pri tem načinu prepušča celotno delo študentom. Študentje so prepuščeni lastni iniciativnosti in motiviranosti. Pri drugem načinu mentor ni samo organizator in voditelj praktičnih aktivnosti, ampak se tudi vključi v delo ali s svetovanjem ali pa s spodbujanjem študentov. Takšen način zahteva od visokošolskega učitelja tudi več pozornosti in časa, ki ga mora nameniti vsem študentom. Tretji način pa je, da se mentor tudi aktivno vključi v delo, študente spremlja, spodbuja, predlaga boljše rešitve oz. svetuje glede na študentove potrebe in zahteve ter mu tudi konkretno z lastnimi izkušnjami oz. lastno aktivno vlogo prikaže boljše načine ter skrbi, da se študentje zavejo, da se je potrebno za vsako dobro opravljeno praktično nalogo tudi dobro pripraviti. Tretji način tudi zahteva od mentorja boljše poznavanje individualnih značilnosti študentov, prilagajanje njihovim potrebam in spodbujanje še posebej v primerih, ko študentje še niso dovolj motivirani za aktivno delo ali pa imajo določene pomisleke ali celo negativne izkušnje.

Ker individualne konzultacije potekajo v sproščnem ozračju, kjer je prisotno spodbujanje, pozitivno in optimistično mišljenje, izredno vplivajo tudi na osebnostno rast študentov. Študentje postanejo bolj samozavestni, zaupajo v svoje delo in kažejo tudi večje zadovoljstvo, kar je tudi eden od pomembnejših dejavnikov za uspeh pri praktičnih nalogah.

Prednosti individualnih konzultacij

Najpoglavitejša prednost konzultacij je, da visokošolski učitelj doseže pri študentih boljši uspeh, boljši izdelek ali praktični nastop. Še posebej zgoraj omenjeni tretji način dela s študenti omogoča hitrejšo, kvalitetnejšo in temeljitejšo metodo uporabe znanja v praksi oz. pri praktičnih nalogah.

Cilj vsakega visokošolskega učitelja bi moral biti, da študentje dosežejo čim boljši uspeh in da jim na poti k uspehu tudi delno pomaga. Zaradi upoštevanja diferenciacije in individualizacije tudi pri študentih, je ta pomoč, ki jo nudi učitelj, različna. Ravno individualne konzultacije omogočajo visokoškolskemu učitelju, da ugotovi katere so še pomanjkljivosti v znanju študentov, kje imajo študent-

je težave pri aplikaciji znanja na praktičnem primeru in kateri so objektivni dejavniki, ki lahko zavirajo študente pri praktičnem preizkusu. Čeprav je čas individualnih konzultacij omejen predvsem zaradi velikega števila študentov in tudi obremenjenosti visokošolskega učitelja, pa se konzultacija za vsaj nekatere študente lahko podaljša, skrajša ali pa večkrat ponovi.

Potrebno pa je dodati, da brez samoiniciativnosti študentov in volje do dela, učitelj tudi s takšnim načinom, ne more doseči uspeh pri študentih. V tem primeru, mora učitelj vso pozornost usmeriti motivaciji in spodbujanju študentov ter odkrivanju glavnih razlogov za nemotiviranost študentov.

Visokošolski učitelji se morajo zavedati, da tudi študentje veliko pričakujejo od konzultacij. Zaradi različnih interesov in potreb študentov, je glavna naloga učitelja, da ugotovi, kakšne so njihove potrebe oz. omogoči, da tudi študentje izrazijo svoje zahteve. Če učitelj ugotovi, na kakšen način lahko pomaga študentom ali če doseže, da mu študentje nakažejo glavne potrebe in zadrege, potem so individualne konzultacije dosegle svoj namen. Na ta način lahko tudi individualne konzultacije predstavljajo veliko prednost za študente, ki imajo praktične naloge, saj vplivajo tudi na večjo samozavest, zaupanje v lastne sposobnosti in navdušenje za delo.

Specifični primeri iz predmeta Didaktika zgodovine

Namen individualnih konzultacij pri Didaktiki zgodovine je preveriti uporabnost znanja za praktične nastope v razredu. Glede na potrebe študentov trajajo od 15 do 45 minut. Glavni namen je tudi, da visokošolski učitelj poskuša odpraviti nekatere manjše ali tudi večje pomanjkljivosti, da svetuje uporabo drugih, boljših ali ustrežnejših metod, oblik ali tehnik, da spodbudi in motivira vsakega študenta za boljšo izvedbo učnega nastopa in praktično pokaže možnosti za izdelavo učil. Vse individualne konzultacije so namenjene tudi navajanju študentov na sistematično predpripravo na praktične nastope, saj omogočajo, da študentje spoznajo bistvo predprav, ki so nujno potrebne za uspešen praktičen nastop.

V študijskem letu 1999/2000 in v študijskem letu 2000/2001 so potekale individualne konzultacije za študente oz. absolvente pedagoške smeri zgodovine v okviru predmeta metodika pouka zgodovine. Namenjene so bile predvsem predpravi na praktični učni nastop v osnovni šoli in v srednji šoli. Vsak študent je torej imel dve konzultaciji (30-45 minut). Približno 5% študentov pa je imelo le 15 minut ali pa več kot 45 minut. Konzultacija je vsebovala naslednje elemente: študentsko predstavitev predprave, predloge in nasvete učitelja za izboljšanje predprave; učiteljeve nasvete za izvedbo oblik in metod v razredu, skupno pripravo učil ter vprašanja in pripombe študentov.

Splošne ugotovitve so naslednje:

- večina študentov se zelo dobro pripravi na konzultacije oz. v pisni obliki predvidevajo vse didaktične in metodične elemente, ki se zahtevajo za praktični učni nastop;
- nekateri študentje (do 10%) se na te konzultacije ne pripravijo oz. se pripravijo le v ustni obliki;
- za popolnoma neizkušene študente je potrebna še ena konzultacija;
- nekateri študentje (ok. 10%) se na te konzultacije odlično pripravijo in tudi izvedejo brezhibno praktične nastope v razredu; konzultacija je za njih le potrditev njihove predprave;
- individualne konzultacije bistveno prispevajo k boljšemu učnemu nastopu, še posebej izvedbi različnih učnih metod in tehnik ter organizaciji pouka.

Iz anketnih odgovorov lahko ugotovimo:

- da 95% študentov meni, da so individualne konzultacije potrebne (odgovori 91 študentov);
- da 60% študentov meni, da so konzultacije zelo koristne, 36% koristne in 4% študentov, da so le delno koristne (odgovori 92 študentov);
- da 73% študentov meni, da je krajši didaktični priročnik, ki je bil pripravljen za predprave v veliko pomoč pri praktičnih vajah, 15% le v delno pomoč, 1% pa da ni v pomoč (odgovori 78 študentov).

Čeprav se študentje večinoma uspešno pripravijo na konzultacije oz. izdelajo predprave na praktični nastop, pa so specifične ugotovitve naslednje:

- študentje se zelo dobro didaktično-vsebinsko pripravijo na učni nastop;
- študentje potrebujejo več nasvetov in predlogov za metodično sestavo učnega nastopa in še posebej

- več primerov in nasvetov za izvedbo določenih metod in oblik (zlasti skupinskega dela, metode dela z besedili in slikovnim gradivom, metodo razgovora, metodo grafičnih izdelkov);
- študente je potrebno navajati na sistematičnost, organiziranost in načrtovanje učnih priprav in izvedbo nastopov;
 - študente je potrebno navajati na didaktično redukcijo učne snovi, poglobitev ali razširitev učne snovi; v osnovni šoli predvsem na poenostavitve z zanimivimi besednimi demonstracijami, v srednji šoli pa s konkretnimi poglobljenimi primeri s pomočjo besedil;
 - študente je potrebno navajati na ustrezen in učinkovit način komuniciranja z učenci v razredu;
 - študente je potrebno navajati na samostojno izdelavo učil ter nakazati možnosti za različne načine izdelave kvalitetnih učil;
 - študente je potrebno usmeriti k zavedanju, da sta njihov uspeh in zadovoljstvo odvisna od njihove predpriprave.

Visokošolski učitelj mora tudi načrtovati vsebinsko sestavo konzultacij. Glavni vsebinski elementi, ki jih je potrebno upoštevati in obdelati pri konzultacijah za predmet Didaktika zgodovine (za učni nastop v razredu), so predstavljeni v spodnji preglednici.

Glavni elementi pri predpripravi učne ure

1. Uvodni del

Ponavljjanje zadnje učne snovi

Ponavljjanje večjega obsega učne snovi

Razgovor o splošnih, aktualnih in življenjskih vprašanjih

Razgovor ob besedni ali slikovni demonstraciji (video posnetku)

Didaktične igre (uganke, asociacije, križanke ...)

Motiviranje za novo učno snov (ugotavljanje naslova ali vsebine nove učne snovi)

2. Glavni del

Redukcija učne vsebine

Razdelitev učne vsebine na vsebinske poudarke s podnaslovi

Izbor učil za vsebinske poudarke

Izbor oblik in metod za vsebinske poudarke

Način izvedbe metod: aktivnost učitelja ali učencev

Izdelava in uporaba tabelskega zapisa

3. Zaključni del

Izbor načina ponovitve učne snovi

Sestava nalog za ponavljane (vključenost vseh učencev)

Sestava nalog za preverjanje (en učenec)

Ker je število študentov precejšnje, mora učitelj ostati dovolj pozoren na vsakega študenta, saj se lahko zgodi, da zaradi ponavljajočega dela, spregleda drobne zahteve in želje nekaterih študentov.

Individualne konzultacije pa sprožijo tudi spontane pripombe, opombe, pohvale in nasvete študentov, ki jih lahko visokošolski učitelj koristno uporabi pri načrtovanju nadaljnjega dela s študenti. Tudi visokošolski učitelj lahko nekatere napake, ki se pojavijo pri komunikaciji in delu s študenti, poskuša odpraviti.

Zadovoljstvo visokošolskega učitelja in študentov je tudi glavni cilj individualnih konzultacij pri praktičnih vajah iz Didaktike zgodovine. Motivacija za delo, ki jo študentje pokažejo v predpripravah odločilno vpliva tudi na način izvedbe učnega nastopa. Pozitivna usmerjenost, veselje in vživetost v vlogo učitelja so pomembni elementi za nastop, ki zadovoljijo tako učence kot študente.

Predlogi za izboljšanje individualnih konzultacij¹

- Za študente z več izkušnjami pri poučevanju je potrebna večja prilagoditev ter posebna spodbuda za izboljšanje didaktično-metodične priprave in izvedbe nastopa.
- Za študente z nobenimi izkušnjami je potrebna večja postopnost ter sistematičnost pri napredku in izpolnjevanju učnih nastopov.
- Pri posebnih študentih (npr. slabovidnih) je potrebno prilagoditi izvedbo učnih oblik in metod.
- Kljub omejenemu času za konzultacije je potrebno več časa nameniti splošni ponovitvi ter idejam za različne didaktično-metodične izvedbe učnih nastopov in ne samo konkretnemu nastopu.
- Kljub omejenemu času je potrebno več pozornosti nameniti predznanju študentov in njihovim željam ter potrebam.
- Izpostaviti je potrebno pomen in smisel individualnih konzultacij, da študentje spoznajo, da predpriprave pomenijo tudi uspešen praktičen nastop.
- Uporabiti je potrebno posebne metode in tehnike za večanje samozavesti in pozitivne usmerjenosti pri študentih.

Sklep

Načrtovane individualne konzultacije predstavljajo enega od načinov dela s študenti, s katerimi se lahko doseže večja učinkovitost in zadovoljstvo pri delu. Visokošolski učitelj tako lahko doseže smiselnost lastnega dela, saj študente pripravlja na nadaljnje delo, delo bodočih učiteljev ali raziskovalcev.

Visokošolski učitelj pa bi moral biti tudi akcijski raziskovalec, saj bi mu akcijsko raziskovanje pomagalo bolje načrtovati, izvajati in ovrednotiti visokošolsko delo s študenti.

¹ Na 10. poletni šoli v Radovljici (11. – 14. 6. 2001) pa so se oblikovali še naslednji predlogi: postaviti je potrebno jasna navodila za predpriprave; vključiti je potrebno študente pri oblikovanju metod in ocenjevanju praktičnega dela; spodbujati in razvijati je potrebno pri študentih samostojno delo, odgovornost za naloge in razmišljanje o lastnem delu; podati je potrebno kvalitetno in konstruktivno povratno informacijo o delu študentov ter navaditi študente na samoocenjevanje ter uvesti medsebojno ocenjevanje.

PROBLEMI IN DISKUSIJA

Kritika knjige Jerce Vodušek Starič »Slovenski špijoni in SOE, 1938-1942«

Špijonaža je zbiranje in izdajanje državnih, predvsem vojaških skrivnosti tuji državi. (Slovar tujk, 1976)

Knjigo, ki opisuje obveščevalno delovanje nekdanje Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS) na Slovenskem, bodo sicer poleg bralcev, ocenili zlasti zgodovinarji, mi pa se hočemo osredotočiti na tri njene glavne napake, in sicer na zgrešen osnovni koncept, pomanjkljivo metodologijo in napačno ocenjevanje Dr. Vinka Vrhunca (VV).

Prva velika napaka knjige je nepravilen konceptualen pristop. Avtorica namreč želi že v naslovu in v celotnem tekstu dokazati, da je bil slovenski del JNS pretežno špijonska in ne politična organizacija, ki je deloval v korist tuje, britanske obveščevalne službe SOE. S tem, ko daje prednost obveščevalnemu delovanju pred političnim, spregleda, da so bili slovenski naprednjaki zbrani v JNS liberalci, sokoli, nacionalisti, antiklerikalci, antifašisti in prozapadno orientirani politiki, ki so služili svoji domovini in ne tujim interesom.

Avtorice ni motilo, da ima pojem špijon negativno konotacijo v vseh časih in državah, ter da nikjer ni priznana kot častno dejanje, tudi pri tistih, za katere dela. Zato se ji zatika pri opredeljevanju in razlagi, kaj je to špijon oziroma vohun in kakšna je razlika med njima in političnimi sodelavci, zavezniki, pomočniki ali prijatelji.

Lep primer kako oprezno bi morala avtorica ravnati z izrazom špijon, je vzpostavljanje tajne radijske zveze med liberalci v okupirani Ljubljani in jugoslovansko vlado v Londonu. Ta se nikakor ne more smatrati za špijonažo v korist tuje države, temveč za vzpostavljanje zveze med domačimi ljudmi z namenom obveščanja o stanju doma, kar je bilo za londonsko begunsko vlado kot za zaveznike zelo pomembno v boju proti okupatorju (336).

Avtorica pri tem naredi tudi to napako, da neutemeljeno trdi, da je »anglofilstvo bilo eden od glavnih grehov že med vojno« (17). To seveda ni res, saj so bili Angleži naši zavezniki in slovenski partizani so prvo pomoč v orožju, zdravilih in oblekah dobili prav od njih ter so ob sicer skromni podpori njihovega letalstva proti koncu vojne izvajali skupne vojaške operacije proti nemško-domobranskim postojankam in železniški progi Zidani most – Trst. Res pa je, da smo bili že v NOB previdni do delovanja vseh zavezniških vojaških misij, kar se je kot upravičeno pokazalo po vojni zlasti pri Angležih, ki so nasprotovali priključitvi Trsta in Gorice Jugoslaviji in želeli izvesti delitev Jugoslavije pol na pol.

Ker hoče skozi vso knjigo dokazati, da je ta skupina naprednjakov špijonirala le za SOE, na drobno opisuje njeno delovanje in jo v času od 1938 do 1942 tesno veže na angleške obveščevalne službe. Podcenjuje in prezre, da je njihovo glavno delovanje bil boj proti fašizmu in nacizmu ter njihovimi kolaboranti za ohranitev svobode in neodvisnosti jugoslovanskih narodov. To so delali skupaj z zavezniki in ne za njih, temveč zase. Ker avtorici ne uspe dokazati, kdo je res bil klasični špijon, kdo pa le sodelavec te ali one službe, oziroma samo zaveznik, ugotavlja, da »arhivi razkrivajo, da so se te podtalne vojne udeležili tako profesionalni obveščevalci kot popolni amaterji, vendar ne kot agenti obveščevalnih služb« (5). Če je avtorica vse to ugotovila, zakaj jih torej blati kot špijone in da so vsi delali kot tuji agenti, s čimer vse te ljudi spremeni iz narodnjakov v prodane duše.

Avtorica pa za špijone ni proglasila samo vodstvo slovenske JNS, temveč tudi njihov podmladek, poznan kot »disidenti JNS«, ki se je zbiral v organizaciji Naša volja in IMKA, za katero izrecno trdi, da je bila »eno izmed legalnih oporišč angleške špijonaže« (143). Dalje trdi, da so študentje liberalnega tabora v tistih letih delovali »neposredno pod britansko organizacijo, usmerjal in finančno podpiral jih je britanski konzul in da je ta imela tudi vilo na morju, na severnem Jadranu, ki jo je (IMKI) poklonil

nek jugoslovanski politik« (144). Po pripovedovanju mojih prijateljev, zlasti Borisa Zidariča po vojni, pa je njihovo delovanje bilo popolnoma drugačno, kot to navaja avtorica. Njihova glavna naloga je bila aktivno protifašistično in protinacistično delovati, organizirati narodno-obrambne zборе skupaj s Sokoli, ne pa se ukvarjati s špijonažo v korist Angležev. Tako so delovali do italijanske okupacije Ljubljane, potem pa so bili nekateri zaprti, drugi pa so odšli v partizane.

Avtorica nadalje zagreši še eno napako, ko namreč ne loči pred in med vojnega delovanja naprednjakov od povojnega obdobja. Eno je špijonaža v času vojne, drugo pa je špijonaža v suvereni državi, ki je v vseh časih in državah označena »kot narodno izdajstvo in spodkopavanje državne ureditve« (18). Zato je seveda bilo preganjanje špijonov po vojni, v neodvisni SFRJ povsem legalno dejanje. Vendar avtorica ne moti, da take ljudi naziva »naši junaki«.

Zato bi avtorica morala pojem špijon obravnavati skrajno previdno, občutljivo in premišljeno ter se zavedati, da je v normalnih časih to delovanje nečastno. Tako pa je z lepljenjem tega pojma prizadela »čast, svobodoljubje in patriotizem takratnega slovenskega (liberalnega) meščanstva« (III), ki se je v najtežjih časih druge svetovne vojne hrabro borilo proti nacifašizmu in njegovim kolaboracionistom, se v veliki meri udeleževalo NOB in skupaj z zavezniki izborilo zmago in svobodo.

Druga velika napaka knjige je njena pomankljiva metodologija in da se slabo poslužuje znanstvenega aparata. V tekstu kar mrgoli številnih netočnosti, ki delajo knjigo strokovno nedodelano in nekorrektno in tako resno znižujejo njeno verodostojnost.

Med pomankljivostmi so najpomembnejše:

- Nenavajanje najvažnejše bibliografije, na primer pri opisu usode družine Vrhunec knjige Marka Vrhunec Srečna mlada generacija, 1989, ki je edini vir teksta, ki ga je avtorica objavila (363);
- pomankljivo navajanje virov za najvažnejše trditve oz. dokaze o identiteti špijonov skozi ves tekst;
- netočna uporaba osebnih imen, celo pri Vinku Vrhuncu (12) ali npr. pri Viktorju Elznerju kjer je pravilno Aleksander (332);
- napačno navajanje krajev in dogodkov, na primer, da je VV 1941 odšel k 42. polku v Bjelovar, bil pa je v Višnji gori (243);
- površno in netočno imensko stvarno kazalo (425), kjer ni na primer VV naveden kar na štirih mestih 228, 233, 239, in 241;
- samovoljno popraviljanje zapisnikov (III);
- neprepričljiva in netočna interpretacija dogodkov, na primer o zaščiti Vrhunčevih s strani Gambare (365);
- profesionalno nedopustna uporaba izrazov kot »nekateri priče celo trdijo« (135), »pravijo« (157), »viri kažejo« (417) itd kot sredstvo dokazovanja.

Torej vrsta napak, površnosti in insinuaij, ki močno znižujejo verodostojnost celotnega teksta in ga pustijo nedorečenega.

Vse te netočnosti in pomankljivosti pa avtorica ni zagrešila le iz malomarnosti, temveč predvsem zato, ker je pač vso knjigo podredila svojemu edinemu cilju, to je dokazati, da so njeni »junaki« res bili špijoni. Ker pa tega ne more dokazati kar počez in za vse, ostane bralec brez pravih odgovorov, kje in na kakšen način so ti ljudje bili špijoni in tako ostanejo samo insinuaije in sklepanja avtorice.

Tretje. Napačno prikazovanje in ocenjevanje slovenskih naprednjakov pa se najbolj vidi na primeru dr. Vinka Vrhunec (VV). Tudi zanj kot za vse ostale avtorica želi na vsak način dokazati, da je bil špijon, zato ga v knjigi najdemo na 50 straneh. Svoje »dokazovanje« podkrepljuje s tremi navedbami. Prva je vzeta iz »analize Udbe«, ki pravi, da so »najvidnejši predstavniki (angleškega) obveščevalnega delovanja, ki so se navezali na inž. Mačkovška, bili VV, bivši ravnatelj TPD v Ljubljani ...« (5). Druga pravi, da »nekateri priče celo trdijo, da je bil VV povezan s francoskim Deuxieme Bureaujem« (135). Tretja trdi, da »britanski viri kažejo, da je bil VV ena od njihovih glavnih zvez v Ljubljani« (417). Za vse tri navedbe avtorica ne navaja virov.

Poleg trditve, da je bil VV angleški ali francoski špijon, ga je avtorica brez vsakega dokaza proglasila tudi za ovaduha Udbe z imenom »Doktor«. Po njenem je to postal zato, da Udbe ne bi »pri vrbovanju prehiteli Francozi in ga pridobili zase« (417). Tudi za to trditev avtorica ne navaja nobenega vira. Sam VV je po izpustitvi iz ljuhljanskega zavora pripovedoval, da se je nekaj mesecev srečeval s svojimi zasliševalci, vendar ne zato, da bi ovajal svoje prijatelje, temveč zato, da bi jih prepričal, da je postal lojalen državljan.

Gornje potrjuje, da Udba ni imela dokazov za svoje trditve oz. sume, kakor tudi ne avtorica, ki sama pravi, da »Udba kljub temu nikoli ni odkrila resnične vloge, ki jo je VV (?) imel v britanski obveščevalni službi« (417). Torej vztrajanje pri insinuaciji.

Če bi svoje raziskave bolj strokovno in vestno opravila, bi avtorica našla številne dokaze da VV ni bil špijon. Prvi tak dokaz je fotokopija depeše Georgea Rendela, diplomata British Legation to Yugoslavia iz Londona, dne 19. januarja 1942, ki po odhodu VV iz Švice domov pravi: »Kakor sem izvedel iz drugih virov, je mogoče, da Vrhunec ni bil dejansko tako primerna in zaželena oseba, kakor je sprva kazalo. Glede tega se je pravzaprav vse izteklo kar najbolje (op.: ker se je medtem že vrnil v Ljubljano). Kakorkoli že – in jaz ne mislim, da bi se lahko končno razpletlo na drug način – je jasno, da ne moremo storiti ničesar več«. Med 22 depešami Foreign Office tistega časa je navedena depeša št.17 najboljši dokaz, da Angleži leta 1942 VV niso smatrali kot svojega človeka, sicer ga ne bi pustili oditi Italijanom v roke in bi ga vsaj zadržali in zaščitili v Švici (glej 22 depeš iz arhivov PRO).

Drugi dokaz je izjava VV Udbi decembra 1949, v kateri zatrjuje, da »je za delovanje angleške obveščevalne službe izvedel šele leta 1941«, vendar da »ni bil z nobenim Angležem v osebnih niti v kakršnih koli stikih niti ni katerega koli Angleža poznal« (417).

Ta izjava se ujema s srečanjem VV s Stephenom Clissoldom maja 1946 v Ljubljani, ko je o tem obvestil Vladimirja Svetino – Iva, takratnega pomočnika načelnika Udbe za Slovenijo, da »bi mu oblast ne delala težav«. Takrat mu je Svetina rekel, da so družabni stiki sami po sebi dovoljeni, da pa naj pazi, da ga ne »bi vpletli v svoje mreže, s tem, da jim ne bi dal kake nepremišljene izjave in da bi bilo bolje, da stike prekine, toda ne na osoren način, da bi nas mogli opravljati kot nekulturne ljudi« (403).

Tretji dokaz je izpustitev VV iz zapore leta 1950. Ker je po osvoboditvi nekaj let zagovarjal prihod Angležev v Jugoslavijo na osnovi dogovarjanja Churchill – Stalin o delitvi interesnih sfer v Jugoslaviji pol na pol, je bil devet mesecev zaprt in temeljito preiskan ali je ali ni angleški ali francoski špijon. Udba je ugotovila, da VV nikoli ni bil špijon nobene tuje obveščevalne službe ter je bil zato, brez obtožbe in sodbe, izpuščen iz zapore. Bil je prevelik rodoljub, da bi se kljub prozapadnim simpatijam podal v tako nečastno delovanje ter je do smrti ostal lojalen državljani SFRJ.

Četrti dokaz je proces VV leta 1942 v Rimu pred posebnim fašističnem sodiščem, ko je bil najprej obsojen na smrt, nato pa mu je bila čez teden dni kazen spremenjena na trideset let zapore in zaplembo vsega premoženja. Ni dvoma, da so ob procesu Italijani podrobno raziskali vse delovanje VV, pa dokazov, da bi bil tudi angleški agent, niso našli ter je bil zato obsojen le kot slovenski nacionalist – iredentist.

Peti dokaz lahko najdemo v navedbi avtorice, da »so leta 1941 v nemško mrežo padli skoraj vsi sodelavci angleške obveščevalne službe pri nas«, pa VV med njimi ni bilo (7).

Šesti, osebni dokaz, lahko dajo njegovi domači in prijatelji, ki so ga poznali le kot sposobnega in uspešnega ekonomista in javnega delavca, saj je bil poleg ravnatelja TPD tudi predsednik rezervnih oficirjev, predsednik Društva za ceste in drugih organizacij. Kot tak je bil izredno zaposlen in angažiran, da mu je celo za družino ostalo malo časa, ter je zato izključeno, da bi se lahko profesionalno ukvarjal tudi s špijonažo, in to celo dvojno. Navsezadnje je vse to ugotovila tudi Udba.

Svoje dokaze lahko sklenemo tudi z ugotovitvijo, da VV ni bil profesionalni agent neke tuje službe, da pa ni tik pred in med vojno okleval, da – kakor takrat vsi zavedni domoljubi – ne bi po potrebi sodeloval tudi z angleškimi obveščevalnimi službami, ki so bile zavezniške, kakor je to delala tudi Osvobodilna fronta, kateri je pripadal.

Iz te kritike je razvidno, da knjigo JVS ocenjujemo negativno in da je v mnogih pogledih strokovno nekorrektna in neverodostojna, do oseb, kakršna je bil VV pa tudi žaljiva.

Avtorica je brez dvoma opravila obsežno, koristno in naporno delo o delovanju slovenskih liberalcev pred drugo svetovno vojno. Žal pa je v mnogočem zgrešila bistvo svojega raziskovanja ter sama svoje delo razvrednotila, s tem ko je tako zapleteno in občutljivo snov zreducirala na špijonažo.

Posebej avtorici zamerimo, da je:

- vse slovenske naprednjake in njihov podmladek proglasila za špijone;
- pretirano predpostavila njihovo tudi obveščevalno delo, pred političnim;
- ni dosledno in strokovno ločevala delo profesionalnih špijonov od tistih, ki so kot amaterji bili samo sodelovci, pomočniki, aktivisti in podobno;
- ni dovolj upoštevala različnih pogojev pred in med vojnega delovanja od povojnih razmer;

- minimizirala antifašistično delovanje in udeležbo naprednjakov v NOB;
- samo odklonilno in negativno prikazovala vlogo slovenskih komunistov v tistih časih;
- skozi celoten tekst neprestano insinuirala, da je bilo delovanje takratnih slovenskih liberalcev špijonaža v tujo korist (135,157,243,402) itd.

Iz teh razlogov mislimo, da bo zgodovinska stroka morala to delo kritično oceniti in vložiti dodatne napore, ne le da popravi njene napake, temveč da predvsem dopolni in objektivizira sliko o tistih časih in ljudeh.

Marko Vrhunec

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

je med drugim izdala:

27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994 : zbornik. – Ljubljana, 1994. – 1.000 SIT

Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes : 1. zasedanje slovensko-avstrijske zgodovinske komisije, Bled 1993. – Ljubljana 1995. – 1.500 SIT

Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov. – Ljubljana 1996. – 1.000 SIT

Življenje in delo Josipa Žontarja : ob stoletnici rojstva. – Ljubljana, Kranj 1996. – 500 SIT

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov z 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Bled 1996. – Ljubljana 1996. – 1.500 SIT

Slovenija 1848–1998: iskanje iastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor 1998. Ljubljana 1998. – 2.000 SIT

Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov z 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Izola 1998. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Temejne prelomnice preteklih tisočletij : zbornik referatov s 30. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Rogla 2000. – Ljubljana 2001. – 2000 SIT

Za zainteresirani lahko kupijo knjige na sedežu ZZDS v Ljubljani, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200). Člani ZZDS imajo 25 odstotni popust, študentje pa 50 odstotni popust.

KONGRESI, SIMPOZIJ, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

»Vloga mitov pri poučevanju slovenske zgodovine« – prvo zborovanje učiteljev zgodovine

Laško, 22. in 23. marec 2002

V Društvu učiteljev zgodovine Slovenije smo se na podlagi svojih opažanj in izkušenj iz tujine odločili organizirati zborovanje, ki bi ob kvalitetnih strokovnih predavanjih ter razpravah povežalo učitelje osnovnih in srednjih šol. Naše prvo zborovanje smo namenili – po našem mnenju – aktualni temi, in sicer vplivu mitov na poučevanje slovenske zgodovine. Kajti, kdo se pri pouku ne srečuje s Karantanijo, Celjskimi grofi, Erazmom Predjamskim, Ilirskimi provincami in drugimi miti v slovenski zgodovini? Prispevki predavateljev, ki jih je Društvo povabilo k sodelovanju gotovo niso dali vseh odgovorov, verjamemo pa, da so bili zanimivo dopolnilo k znanstveni obravnavi konkretnih problemov – mitov v slovenski zgodovini.

Dr. Peter Vodopivec je v svojem prispevku »O mitih v slovenski zgodovini« najprej razložil, odkod izvira beseda mit ter kaj naj bi bil njen pomen. Pomembno vedenje, ko govorimo o mitih, je tudi razumevanje vloge mitov v zgodovinskem spominu določenega naroda ter v procesu utrjevanja narodne identitete. Kajti kot meni dr. Vodopivec, je temeljna značilnost zgodovinskega mita in mitologije, da »prikazuje preteklost ne takšno kot se je zares zgodila, temveč takšno kot si jo želimo«. Referat je prikazal tudi nastanek in ozadje treh (kot se zdi posebej trdovratnih) mitskih zgodb: o slovenskem prispevku k ameriški deklaraciji o neodvisnosti, o Slovencem naklonjenih Francozih v času Ilirskih provinc ter o moči komunističnega in ljudskofrontnega gibanja pred drugo svetovno vojno.

Mag. Aleksander Žižek je v svojem prispevku »Dobri grof za nas skrbijo, nas trpeti ne pustijo« opisal mit o Celjskih grofi. Rod Žovneških je bil v začetku tipičen predstavnik nižjega plemstva, ki si je z vojaško službo mogočnejšim sodobnikom tlakoval pot navzgor. Ob različnih uslugah svojim gospodarjem so dobivali plačilo v posestvih in služnostih (dajatvah). Povezali so se tudi z rodbinami enake družbene stopnje in prevzemali raznovrstne službe. S porokami in dedovanji so krepili svoj položaj in se vzpenjali po lestvici srednjeveškega plemstva. S pokneženjem je v 15. stol. rod Celjskih dosegel svoj vrhunec. Vendar pa njihovim motivom (hlastanje po vplivu, posestih in vojaški moči) po mnenju mag. Žižka ne moremo pripisovati »plemenitega zavzemanja za dobrobit vladanih ali celo ubadanja s povezovanjem narodov«.

Dr. Igor Grdina je z »Mitom o karantanski slovenski državi« predstavil karantanski mit, ki se pojavlja tako v zgodovinoписju kot v besedni, glasbeni in likovni umetnosti. Karantanija je imela vidno mesto v slovenski historiografiji od Antona Tomaža Linharta dalje, vendar vse do nastopa Boga Grafenauerja, meni dr. Grdina, ni bila povzdignjena v pravi nacionalni mit. Ko je dr. Grafenauer 1952 objavil delo Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev je »zgodovinsko razpravo o otroški dobi slovenske zgodovine premaknil tudi v območje narodotvornega mita«. Karantanski mit je v slovenski literaturi navzoč od prve polovice 19. stoletja naprej, saj je že France Prešeren v svoji pesnitvi Krst pri Savici omenil krvave boje, ki so se na Koroškem in Kranjskem vneli ob pokristjanjevanju.

Dr. Egon Pelikan je v svojem prispevku »Pravi Slovenec je katoličan« predstavil mit o katoliškem narodu. Po njegovem mnenju bi bila v 19. stoletju teza, da »je Slovenec lahko samo katoličan« – glede na čas in prostor – pravzaprav na deklarativni ravni sprejemljiva, kajti v 19. stoletju in vse do druge svetovne vojne je bila velika večina Slovencev krščenih in praktičnih katoličanov. V svojem predavanju je dr. Pelikan prikazal, kako je bila omenjena teza in iz nje izhajajoča strategija »etničnega ekskluzivizma na

verski podlagi« uporabljana pri oblikovanju odnosa vodilnih ideologov političnega katolicizma do slovenskega nacionalnega vprašanja. Etični in etnični ekskluzivizem sta, kakor vrsta drugih ekskluzivizmov znotraj ideologije političnega katolicizma, bila na podoben način uporabljana v tistem času tudi v večini evropskih katoliških držav.

Mag. Matevž Grenko je v svojem prispevku »*Mit o tradicionalnem socialno-političnem katolicizmu prve polovice 20. stoletja na Slovenskem*« prikazal, da tradicionalna predstava o katolicizmu kot »sinonim za politični konfesionalizem in cerkveni klerikalizem« ni enotna in da, je »tradicionalni katolicizem relativno samostojna, pluralna in teoretsko zanimiva misel, ki še zdaleč ni bila podrejena diktatu Cerkve v prvi polovici dvajsetega stoletja«. Predavatelj mit o tradicionalnem katolicizmu razume le kot mit v knjižnem pomenu, v celoti gledano pa je po njegovem mnenju katolicizem pozitivna, a doslej pri nas v tem smislu pomanjkljivo predstavljena misel.

Dr. Dragan Potočnik je v svojem prispevku »*Maribor – nemško mesto ali kulturno dogajanje v Mariboru od srede 19. stoletja do 1941*« orisal najprej družbeno gospodarske razmere v zgodovini Maribora, predvsem razmerje in napetosti med slovenskim in nemškim prebivalstvom v mestu. Delež slovenskega prebivalstva je kljub slovenski okolici padal. Upadanje števila Slovencev je bilo po mnenju dr. Potočnika povezano s povečanim nemškim priseljevanjem, saj je z nastajanjem nemških tovarn prihajalo v mesto več nemških uradnikov, trgovcev in obrtnikov. Kljub prevladujočemu nemškemu prebivalstvu v Mariboru, pa je predstavitev kulturnega dogajanja med Slovenci v Mariboru do leta 1941 dokazala, da je bilo slovensko kulturno delovanje zelo živahno, saj so obstajale raznovrstne dejavnosti kot na primer gledališka, čitalniška (kasneje knjižničarska), kinematografska, glasbena.

Mag. Stane Berzelak je s svojim prispevkom »*O mitih pri pouku zgodovine*« prešel od predavanj k neposredni šolski praksi. Po njegovem mnenju mite med ljudmi sprožajo različni dejavniki, zelo pogosto sta to ideologija in politika. Verjetno smo ravno učitelji zgodovine povsod po svetu (hote ali nehote) najbolj izpostavljeni večstranim pritiskom. Kot meni mag. Berzelak, so v nas namreč »nenehno usmerjene oči učencev in dijakov, iskaleev različnih resnic, na drugi strani pa ušesa in usta države, ki bi rada preko nas vzgajala poslušne državljane«. Zato je po njegovem mnenju zelo pomembno, da nam uspeva obdržati učne načrte in programe, ki so odprti in daleč od politike. Da bi odgovoril na vprašanje, koliko je mitov in mitiziranja v šoli, je mag. Berzelak opravil analizo učbenikov zgodovine v srednji šoli, ki je pokazala, da »razlike nastajajo pri mitih s poudarjeno ideološko vsebino, pri ostalih pa so manjše«. *Maja Vičič Krabonja* je s svojim prispevkom dopolnila razpravo o mitih pri pouku zgodovine. Predstavila je analizo »Slovinci v zgodnjem srednjem veku« v kateri je pregledala učni načrt in učbenike za strokovne gimnazije glede na uporabnost določenih posplošitev in prirojevanje pri temi zgodnji srednji vek. Po njenem mnenju v zgodnjem srednjem veku nastopita v učbenikih v zvezi z narodno zgodovino predvsem dva problema, to je velikost naseljenega prostora in raba imena Slovenci/Slovani. *Maja Vičič Krabonja* zaključuje, da obstajata v učbenikih in učnem načrtu terminološka zmeda in nedoslednost glede uporabe besede Slovenci/Slovani v zgodnjem srednjem veku.

Del programa je bil namenjen predstavitev učiteljev, ki so prikazali svoj, pogosto inovativen način dela pri pouku. Med udeleženci so bili predstavljeni primeri »dobre prakse« zelo dobro sprejeti, kar dokazuje, da so tovrstni načini predstavitve zelo učinkoviti. Delavnice so bile tematsko razdeljene na štiri sklope.

V prvi delavnici »*Projektno delo učiteljev zgodovine*« so učiteljice Biljana Frece, Marica Čerič in Zlata Kastelic predstavile izkušnje in rezultate pri projektnem delu. Biljana Frece je najprej predstavila značilnosti projektne dela pri pouku zgodovine in možnosti, ki jih pouk zgodovine ponuja za tovrstno delo. V današnjem svetu, ko je učitelj vse bolj usmerjevalec samostojnega učenčevega dela, dijaki pa aktivno sodelujejo in so odgovorni za svoje rezultate dela, je ena izmed možnosti za večjo uporabnost znanja prav projektno delo. Izkušnja Biljane Frece je, da je pouk zgodovine s projektnim delom postal zanimiv, privlačen, sodoben in aktualen. Z avdiovizualnim gradivom je predstavila svoj projekt Utrip Laškega v srednjem veku, ki je nastajal vse šolsko leto 2000/01 in so ga učenci staršem in širši javnosti v Laškem predstavili junija 2001. Marica Čerič je z avdiovizualnim gradivom predstavila projektno delo interesnih dejavnosti na njihovi šoli. Tema je bil zgodovinska, in sicer S čarovnicami do znanja. Pod vodstvom štirih mentorice je sodelovalo 24 učencev, ki so z interdisciplinarnim pristopom spoznavali vsebine o zgodovini čarovništva ter ob tem povezovali znanja, ki so jih pridobili pri različnih predmetnih področjih. Zlata Kastelic je v svoji predstavitvi Uganka nas preganja, dokler jo ne rešimo

predstavila svoje delo Krvavivc, v katerem je zbrala ljudske pripovedke, ki jih sedaj uporablja pri urah zgodovine. Delo je rezultat projektnega pouka.

V delavnici »Kreativen pristop k poučevanju zgodovine« so učiteljice Helena Pačnik, Helena Verdev, Branka Černezel in Elissa Tawitian predstavile sodobne metode in oblike pouka zgodovine. Na pomembnost sodobnega pouka zgodovine nas opozarjajo tudi trendi pouka zgodovine v Evropi. Helena Pačnik na podlagi svojih izkušenj ugotavlja, da bi moral biti pri pouku zgodovine večji poudarek na družbenih temah iz vsakdanjega življenja, gospodarstva, umetnosti kot pa na političnih dogodkih. Večji poudarek bi morali dati tudi krajevni zgodovini, saj je učencem s svojimi materialnimi, pisnimi in ustnimi viri blizu. Slednje velja še posebno za zgodovino 20. stoletja, saj to obdobje učenci močno doživljajo tudi čustveno, bodisi s preteklostjo svoje družine, kraja, kot s filmi, glasbo idr. Helena Verdev je predstavila primer učne ure dela z računalnikom, in sicer delo z zgoščenko Zgodovina antične Grčije, saj je pouk zgodovine v računalniški učilnici z uporabo zgoščenke postal redna oblika dela pri njenih urah zgodovine. Po številnih uspešno izvedenih urah tovrstnega dela ugotavlja, da je ta oblika dela pri učencih zelo priljubljena. Branka Černezel pa je predstavila svojo inovativno idejo za spodbujanje branja in zanimanja za zgodovino med učenci – Zgodovinsko bralno značko. Značka je zaradi izjemnega zanimanja učencev in zaradi pozitivnih rezultatov postala tradicija in jo na šoli izvaja že pet let. Predstavila je tudi primer učne ure Slovenci 1848 – 1867, ki je običajno učencem 7. razreda težko razumljiva, zato je udeležencem zborovanja predstavila pristop, s katerim je to za slovensko zgodovino pomembno temo učencem razumljivo razložila in predstavila. Elissa Tawitian je predstavila eno izmed metod sodelovalnega dela, sestavljanjo ali Jigsaw metodo. Metoda, ki poteka ob skupinskem delu, omogoča učencem izkušnjo učiti se drug od drugega, tako, da se razvijejo socialne veščine in sposobnosti timskega dela, kar naj bi bil tudi eden izmed ciljev sodobnega pouka.

V delavnici »Računalnik v pomoč pri pouku zgodovine« so svoje izkušnje in primere učnih ur predstavili Anka Zuljan, Iztok Petrič in dr. Bojan Balkovec. Vse več je učiteljev, ki pri svojem delu – bodisi pri pripravi na pouk ali pri pouku samem – uporabljajo računalnik. Anka Zuljan je predstavila svoj izdelek, zgoščenko S sliko v zgodovino, ki vsebuje predvsem slikovno gradivo od prazgodovine do najnovejše dobe in ga lahko učitelj uporablja s pomočjo računalnika pri pouku. Slikovno gradivo je izbrano iz učbenikov in drugih učnih sredstev, nekaj zemljevidov pa je delo avtorice in njenih sodelavcev. Iztok Petrič je predstavil uporabo interneta pri pouku zgodovine, in sicer je demonstriral, kako določeno spletno stran lahko uporabimo kot motivacijo v uvodu določene zgodovinske ure. V svojem prispevku Virtualna učna ura je predstavil spletno stran prazgodovinske jame v Franciji. Dr. Balkovec je predstavil uporabo kartografskega in slikovnega gradiva pri delu z računalnikom. Poudaril je prednosti tovrstnih gradiv v elektronski obliki, na primer večja prilagodljivost, saj ga lahko prilagodimo svojim potrebam ali možnost ponazoritve z animacijo. Oviri, ki mnoge učitelje odvrčata od uporabe slikovnega gradiva v elektronski obliki sta po mnenju dr. Balkovca predvsem tehnična in časovna zahtevnost, saj je potrebno obvladati določene programe in tehnike izdelave ter imeti na voljo dovolj časa. Vsi udeleženci delavnice so se strinjali z nujnostjo uvedbe računalnika pri pouku zgodovine, ob tem pa so opozorili na bojazen, da bi učenci takšno obliko pouka vzeli le kot zabavo. Žal pa slovenska realnost večini učiteljev še ne omogoča uporabe računalnika pri pouku zgodovine, saj imajo računalnik v razredu le redki.

V delavnici »Predstavitev mednarodnega delovanja Društva učiteljev zgodovine Slovenije« so učitelji Andreja Valič Zupan, Srečko Zgaga in mag. Jelka Razpotnik predstavili EUROCLIO, evropsko zvezo učiteljev zgodovine, in možnosti udeležbe na mednarodnih seminarjih, ki se v okviru Sveta Evrope in programov Evropske unije ponujajo učiteljem zgodovine. Mednarodna dejavnost slovenskih učiteljev zgodovine se je po ustanovitvi DUZS okrepila in poglobila. Poteka predvsem v okviru EUROCLIA, pa tudi v okviru projektov, kot so Stability Pact, Southeast European Joint History Project in mnogi drugi. Andreja Valič Zupan je predstavila EUROCLIO, ki deluje kot nevladna organizacija s sedežem v Hagu na Nizozemskem ter združuje okoli 60.000 učiteljev zgodovine iz vseh evropskih držav. Aktivnosti EUROCLIA so živahne in obsegajo organizacijo mednarodnih konferenc, seminarjev za učitelje in študijskih obiskov, organizacijo in izvedbo bilateralnih in multilateralnih projektov (npr. razvoj učbenikov, uvajanje novih metod poučevanja), svetovanje vladam, mednarodnim in državnim organizacijam. Že deseto letno konferenco EUROCLIA, ki je potekala v marcu 2002 v Pragi je predstavila mag. Jelka Razpotnik. Tema konference, ki se je udeležilo okoli 140 učiteljev, je bila Poučevanje o narodnih in

jezikovnih manjšinah v Evropi. Konferenca je bila zelo uspešna, najbolj je udeležence navdušilo uvodno predavanje dr. Marka Mazowerja. Srečko Zgaga pa je predstavil svoje vtise in izkušnje, ki jih je pridobil na seminarju Sveta Evrope »Nove poti v poučevanju zgodovine«, ki ga je februarja v Yorku organiziral British Council. Po njegovem mnenju je seminar udeležencem omogočil vpogled v poučevanje zgodovine v Veliki Britaniji ter dal tudi mnogo idej za nadaljnje delo.

Ob koncu lahko zaključim, da je bilo prvo zborovanje učiteljev zgodovine zelo uspešno, tako za organizatorje, saj se ga je udeležilo veliko število učiteljev kot tudi za udeležence, saj so bili z vsebino in predstavitvami zelo zadovoljni. Zborovanje je potrdilo predvidevanje organizatorjev, da so tovrstne prireditve za učitelje potrebne in pomembne in je torej z njimi potrebno nadaljevati.

Jelka Razpotnik

Letni sestanek Organizacije ameriških zgodovinarjev

Washingtonu D.C., 11. – 14. april 2002

Letošnji sestanek Organizacije ameriških zgodovinarjev je potekal od 11. do 14. aprila v Washingtonu D.C. pod naslovom *Prekrivajoče se diaspore: srečanja in spremenbe (Overlapping Diasporas: Encounters and Conversions)*. Organizacija ameriških zgodovinarjev (Organization of American Historians) predstavlja ob American Historical Association eno od osrednjih združenj zgodovinarjev ZDA. Usmerjena je v proučevanje zgodovine ZDA in tudi njeno glasilo *Journal of American History* objavlja le prispevke o ameriški zgodovini (od nastanka ZDA do današnjih dni). V začetku devetdesetih let 20. stoletja je organizacija pričela tudi s tako imenovanim mednarodnim programom, potem, ko je njene člane oziroma njeno vodstvo zanimalo, kaj o ameriški zgodovini vedo in pišejo zgodovinarji izven ZDA. Revija *Journal of American History* je takrat dobila tudi svoj mednarodni uredniški odbor, v katerega sem bil imenovan tudi sam. Program internacionalizacije je bil leta 1992 predstavljen na posebnem simpoziju v Torinu.

Letošnjega sestanka se je udeležilo 741 referentov oziroma predsedujočih in komentatorjev. Na okrog 150 panelih in okroglih mizah je bilo predstavljenih preko 350 referatov. Pri tem je potrebno omeniti, da je nekatere panele organizirala tudi pridružena organizacija *Immigration and Ethnic Emigration Society*. Eden takih je bil panel z naslovom *Zgodovina ameriškega severozahoda: sanje o mestih, ruralne migracije in ustanovitve ameriške regije, 1850–1930*, kateremu je predsedoval James Madison z univerze Indiana. V okviru panela so bile obravnavane zelo raznolike vsebine. Tako je Jeffrey A. Brune iz washingtonske univerze predstavil radikalee na srednjem zahodu, migrante srednjega razreda in čikaško literarno renesanso, Eric Morser (univerza Wisconsin-Madison) ekonomsko agencijo v LaCrossu (Wisconsin) in železnice kot izraz moči države Wisconsin. Podobe Chicaga in ameriškega srednjega zahoda v popularni kulturi od devetdesetih let 19. stoletja do drugega desetletja 20. stoletja pa je orisala Sarah S. Marcus z univerze Wisconsin-Marathon County.

Poseben panel se je ukvarjal s problematiko rase in družine v Ameriki v času druge svetovne vojne in po njej, s posebnim ozirom na nezakonske otroke, imigracijo in eerkev. Judy Tzu-Chun Wu z Ohio State University je predstavila problem nezakonskih otrok pri Kitajcih v času druge svetovne vojne, Martha Gardner (univerza DePaul) je predstavila vprašanje izvajanja imigracijske zakonodaje v času vojne, Gina Marie Pitti (univerza Stanford) pa vprašanje katoliške eerkve in mehiško-ameriške družine po drugi svetovni vojni.

Udeleženci letnega srečanja so se ukvarjali tudi s problemi gluhtonemih migrantov. V okviru panela z naslovom *Občutek spremenbe: gluhtonost in diaspora*, ki mu je predsedovala Elisabeth Gitter z John Jay Collegea pri City University of New York, je Rebecca Edwards iz Ronehester Institute of Technology predstavila referat z naslovom *Od Pariza do Hartforda: postanek diaspore gluhtonemih*, neodvisna raziskovalka Hannah Joyner pa je spregovorila o južnjaških interesih ter preobrazbi skupnosti gluhtonemih.

O lokalizaciji diaspor na primeru lokalnega in globalnega v arabskem Detroitu so razpravljali pod vodstvom Andrewa Shryocka z michiganske univerze, ki je tudi sam predstavil referat o zgodovinskih spremembah in značilnostih diaspor ter etničnih identitetah in kulturnih razlikah v arabskem Detroitu. Poleg Shryocka so spregovorili še: Mike Daher z Henry Ford Community Collegea, ki je predstavil dvojnosti v diaspori, Sally Hower z michiganske univerze, ki je predstavila arabsko identiteto med delavstvom Dearborna v južnem Detroitu, in Nabeel Abraham z Henry Ford Community Collegea, ki je nastopil z zanimivim referatom o razširjanju političnih vprašanj palestinske diaspore v desetletju 1968–1978.

Irske dekle ter razlaga etničnosti v ZDA in Kanadi v 19. stoletju je bil naslov panela, kateremu je predsedovala Karen Manners Smith (univerza Emporia State). V okviru panela je Connie A. Kirk (univerza Mansfield) predstavila referat z naslovom *Margareth Maher, Emily Dickinson in poln kovček irske poezije*. »Ali je lahko to ženska?« pa se je spraševala samostojna raziskovalka Jane Manners pri svojem proučevanju morilk irskega porekla v Torontu v 19. stoletju. Odnose med črnimi služabnicami in irskimi deklami pa je proučila April Schultz (univerza Illinois Wesleyan).

Zanimiv je bil tudi panel, ki se je ukvarjal z vplivom rase na ameriške zunanje zadeve v 20. stoletju. V okviru panela, kateremu je predsedoval Michael L. Krenn z Appalachian State University, so referenti proučevali vlogo *National Association of Colored People* v boju za italijanske kolonije, 1948–1950 (Carol Anderson z kolumbijske univerze), odnos do organizacije *National American Association of Colored People* do sveta v 20. stoletju (Jonathan Rosenberg z Hunter Collegea) ter vprašanja ameriške diplomacije jazza (Stephen G. Alter, Gordon College).

Precejšnje pozornosti je bil deležen tudi panel o migracijah in kulturnih križpotjih na atlantski obali ZDA pod vodstvom Ire Berlin z univerze Maryland, kjer je Karen Ordahl Kupperman (univerza New York) orisala ustanavljanje Jamestowna, John C. Miller (univerza Virginija) afriške dimenzije zgodnje ameriške kulture, Christopher L. Brown (univerza Rutgers) protisuženjska gibanja, Randy J. Sparks (univerza Tulane) pa revolucijo na Haitiju.

Udeleženci letnega sestanka so z zanimanjem prisluhli tudi temam v okviru panela o socialni teoriji in historiografiji v povojni Ameriki, s posebnim ozirom na geografski pristop. Na panelu, ki ga je vodil Thomas Haskell (univerza Rice), je John Summers (univerza Rochester) spregovoril o sociologiji znanosti, David S. Brown (Elizabethtown College) o novih razlagah ameriške zgodovine etničnosti, progresivni historiografiji in Richardu Hofstadterju, Kevin Mattson (univerza Ohio) pa o ameriškem liberalizmu in Christopherju Laschu.

Panel, na katerem sem tudi sam aktivno sodeloval, je potekal pod naslovom *Imigrantske etnične vezi in ameriško delavsko gibanje v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju*. Panelu je predsedoval Benson Tong z univerze Wichita. V referatu z naslovom *Slovene Miners in Leadville and the Colorado Labor Movement* (Slovenski rudarji v Leadvillu in delavsko gibanje v Koloradu) sem najprej predstavil slovensko izseljensko skupnost v Leadvillu, nato pa slovenske rudarje kot del te skupnosti. Pri pripravi referata sem uporabil originalne arhivske vire, med katerimi moram na prvem mestu omeniti uradni popis prebivalstva iz leta 1910. V nadaljevanju referata sem predstavil delavsko gibanje v Leadvillu in udeležbo slovenskih rudarjev v stavkovnem gibanju v obravnavanem obdobju. Razen mojega referata sta v okviru panela svoja referata predstavila še Bruce Nelson (Dartmouth College) in Mary H. Blewett (univerza Massachusetts-Lowell). Medtem, ko je Nelson govoril o irskih Američanih, irskem nacionalizmu in delavskem gibanju v letih 1919 do 1921, je Blewettova orisala kulturo yorkshirskih emigrantov v 20. st. na Rode Islandu. Referate je komentiral urednik *Labor History Journala*, Joseph Doyle. Ob tem moram posebej poudariti, da sva v kasnejši razpravi z Nelsonom ugotovila podobnosti irskega in slovenskega nacionalizma med delavci v ZDA. Panela se je udeležilo okrog 40 poslušalcev, ki so v že omenjeni razpravi z zanimanjem prisluhli primerjavi med slovenskim in irskim nacionalizmom v ZDA.

Precejšnje zanimanje je vladalo tudi za panel, ki mu je predsedovala Donna Gabbacia z univerze Severna Karolina, katerega so se v obliki okrogle mize udeležili Wayne Lee (univerza Louisville), Michael Palmer (univerza Južna Carolina), Carol Reardon (Pennsylvania State University) in Michael Sherry (Northwestern University). Panel je poudaril potrebo po nadaljnjih raziskavah zgodovine ameriške emigracije, še zlasti pa po pristopu k tem raziskavam, ki bi presegel enoetnična raziskovanja migracij.

Zanimiv je bil tudi panel o migracijah in razmerah prilagajanja v preteklosti in sedanjosti, ki mu je predsedoval David C. Mauk, v ZDA rojeni profesor ameriške zgodovine, ki danes dela na univerzi v

Trondheimu na Norveškem. Prvi referent je bil Eliot Barkan, ki je predstavil knjigo *Making It in America*, v kateri je 430 biografij uspešnežev iz ameriške politike, kulture ali gospodarstvu, ki so bodisi priseljenci, bodisi otroci ali vnuki priseljenec. V tej knjigi je avtor teh vrstic prispeval 11 od omenjenih 430 biografij. Barkan je ugotovil, da so priseljenci pomembno prispevali k razvoju ZDA na vseh področjih življenja. V nadaljevanju panela je Walter D. Kamphofner (Texas A&M University) predstavil statistiko uporabe angleškega jezika med etničnimi Američani do leta 1940, Barbara M. Posadas (univerza Northern Illinois) in Roland L. Guyotte (univerza Minnesota, Morris) pa posebnosti sodobne filipinske migracije v ZDA.

Poleg že omenjenih panelov, ki so se ukvarjali pretežno z etničnimi vprašanji v ZDA, je potrebno omeniti tudi panel o vprašanih politike varstva okolja; še posebej prispevek Paula Milazza (univerza Ohio State), ki je predstavil kongresnika slovenskega porekla Johna Blatnika, oziroma njegovo delo in zaslug pri razvoju politike kontrole onesnaževanja voda v letih 1955–1956.

Omembe vreden je še panel, na katerem so se referenti ukvarjali z vprašanji raziskovanja v Kongresni knjižnici (in to tako dejanskega, kakor tudi o možnosti, ki jih tovrstnemu raziskovanju danes ponuja internet). Nič manj pomemben ni bili panel, ki se je ukvarjal z vprašanji uporabe posameznih vrst statističnih podatkov v zgodovinarjevem raziskovanju. V okviru tega panela, ki mu je predsedoval Michael R. Carleson iz Ameriškega vsedržavnega arhiva, so razglabljali zlasti o vprašanih, kako lahko danes uporablja zgodovinar baze podatkov, ki so na razpolago na svetovnem spletu. Poleg tega pa so razpravljali tudi o uporabi baz podatkov, ki se nanašajo na kmetijstvo, okolje, mednarodno politiko, demografske podatke, ekonomske podatke, podatke o izobraževanju, zdravstvu, vojski in transportu.

Zanimivi so bili še paneli o vlogi arhivarjev v ustvarjanju zgodovinskih arhivskih materialov, o ponovnem ugotavljanju izidov ameriških predsedniških volitev, o arhivskih materialih v Vsedržavnem arhivu ZDA za študij ameriške imigracijske politike in panel o spreminjanju meja volilnih okrajev v ameriški politični zgodovini v obdobju 1962–2000.

Letni sestanek Organizacije ameriških zgodovinarjev je odkril mnoga še neznana vprašanja ter opozoril na številne probleme na vseh področjih vsakodnevnega življenja, ki izvirajo iz preteklosti in se odpirajo še danes. Tako lahko poročilo sklenemo z ugotovitvijo, da je bil ta letni sestanek strokovno koristen in potreben.

Matjaž Klemenčič

32. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci – Mogersdorf,

Koprivnica, 2.–5. julij 2002

Koprivnica, mesto v hrvaški Podravini, je bila prizorišče letošnjega simpozija Modinci, ki se kot je znano, vsako leto vrši v eni od petih dežel oz. držav panonskega prostora. Prireditelja simpozija sta bila Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Zagrebu in mesto Koprivnica. Tematika letošnjega simpozija je bila Cerkev, država in družba v panonskem prostoru v 20. stoletju, ki je nadaljevanje že dve leti zapored obravnavane problematike. Skupno je sodelovalo 16 referentov iz Hrvaške, Avstrije (Avstrija je zastopana z deželama Štajersko in Gradiščansko), Slovenije in Madžarske. Svečana otvoritev simpozija je bila 2. julija ob 17. uri v dvorani »Podravke« v Koprivnici. Simpozij so pozdravili župan Koprivnice Zvonimir Mršić, predstavnik »Podravke«, predstavnik Ministrstva za znanost Republike Hrvaške in zastopniki nekaterih sodelujočih delegacij. Nato sta bila še istega dne na programu dva referata države gostiteljice simpozija.

Dragutin Feletar, sicer predsednik mestnega sveta Koprivnice in profesor geografije na zagrebški univerzi, je predstavil Koprivnico skozi zgodovino. Kraj se je razvil na križišču prometnih poti in je leta 1356 postal svobodno kraljevsko mesto. V 16. in 17. stoletju je nekaj kilometrov jugovzhodno od tod potekala meja z Osmanskim cesarstvom. Tedaj je dobila Koprivnica tudi močno obzidje in bila vključena v Vojno krajino, kjer je ostala do leta 1765, ko jo je cesarica Marija Terezija izvzela izpod oblasti Vojne

krajine. V letih od 1527 do 1918 je bila pod Habsburžani. Danes je znana predvsem po industrijskem obratu Podravka, kjer je zaposlenih 8000 ljudi.

Drugi referat je bil izpod peresa *Mirka Mataušića* iz Zagreba in je orisal recepcijo II. vatikanskega koncila na Hrvaškem (primer »Glasa koncila«). Avtor, profesor na Teološki fakulteti v Zagrebu, je med drugim opozoril, da je bilo v času starega režima na Hrvaškem ukinjenih več cerkvenih časopisov, Teološka fakulteta je bila izključena z Univerze, bili pa so še drugi pritiski na cerkev. Dotaknil se je tudi vloge medijev, vloge kardinala Kuharića itd. Avtor je poudaril, da je drugi vatikanski koncil prinesel nekaj novosti, zlasti uvedbo narodnega jezika v bogoslužje. Cerkev se je reformirala in sprejela do drugih religij strpnjše stališča.

V teku simpozija sta nastopila še dva hrvaška referenta, ker ima država organizatorica pravico do enega referata več kot druge udeleženske. *Zlatko Matijević* iz Zagreba je v referatu Nastanek Hrvaške ljudske stranke in njeno delovanje v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS (1919–1929) pokazal, da ideja take stranke na Hrvaškem ni imela uspeha, ker je bil proti zlasti Stjepan Radić, vodja HRSS, najmočnejše stranke na Hrvaškem. Že krški škof Anton Mahnič naj bi dal pobudo za ustanovitev katoliške stranke na Hrvaškem, ki je kasneje res nastala, vendar ni imela v parlamentu Kraljevine SHS nobenega poslanca in se s Slovensko ljudsko stranko ne more primerjati. *Ivo Goldstein* iz Zagreba je namesto napovedanega referata Holokavst v Zagrebu od 1941 do 1945 predstavil referat z naslovom Katoliška cerkev na Hrvaškem in Judje v času med obema vojnoma. Opozoril je, da je bilo po letu 1918 na Hrvaškem čutiti precej antisemitizma, da je za judovske študente za sprejem na univerzo veljal numerus clausus, v tisku je bilo veliko antisemitske propagande in pisalo se je, da v Sovjetski zvezi vladajo Judje. Tudi med predstavniki hrvaške cerkve (nadškof Štepinac ni bil izjema) je bilo čutiti antisemitsko ideologijo. Na Hrvaškem je bilo precej mešanih zakonov in v krščanstvo spreobrnjenih Judov.

Prvi referent z avstrijske Štajerske je bil *Maximilian Liebmann* iz Gradca, sicer strokovnjak za cerkveno zgodovino, predvsem za zgodovino reformacije pa tudi za obdobje nacionalsocializma. Nastopil je z referatom Politični katolicizem v Avstriji. Najprej je spregovoril o kulturnem boju v času monarhije, kot reakciji na konkordat iz leta 1855, omenjal majske zakone iz leta 1868 itd. Predmet razprav med državo in cerkvijo je bilo predvsem zakonsko pravo, konfesionalno šolsvo, verouk v šolah. Avtor omenja prelata dr. Ignaza Seipla, vodjo Krščansko-socialne stranke in kanclerja kot sinonim za politični katolicizem. S katoliško stanovsko državo v letih 1933/34–1938 naj bi politični katolicizem dosegel svoj cilj. 1933 podpisani konkordat je izpolnil želje katoliške cerkve. Anšlus 1938 je prinesel novo stanje, saj je Hitler 22. maja 1938 konkordat ukinit. Po letu 1945 pa je obveljalo načelo »svobodna cerkev v svobodni državi«, kar je bilo formulirano 1952 s t. i. manifestom iz Mariazella.

Oskar Veselsky, župnik iz Leobna, je v referatu Štajerske cerkev v nacionalsocialistični državi opozoril na položaj katoliške cerkve v Avstriji po anšlusu 1938, ko konkordat ni bil priznan, kar je katoliško cerkev postavilo v neugoden položaj; nekaj duhovnikov je celo bilo zaprtih, nekateri so se umaknili iz države, nekaj jih je bilo poslanih v koncentracijska taborišča. Štajerska je bila menda edina pokrajina, kjer je bil verouk odstranjen iz šol. Evangeličanska cerkev je bila v boljšem položaju. Ideološki nasprotniki nacionalsocialističnega režima iz vrst cerkve so bili nadzorovani, posegi na cerkveno področje s strani režima so bili pogosti. Avtor je opisal tudi razmere na slovenskem Štajerskem, odkoder so bili slovenski duhovniki pregnani in kjer je zato nastalo veliko pomanjkanje duhovščine. Oblasti so iskale nadomestilo v sosednjih škofijah. Položaj pa zaradi problemov etnične narave ni bil enostaven. Situacija so reševali z začasnimi duhovniki, ki so na slovenske župnije prihajali ob koncu tedna (nedeljski duhovniki) in to vse do velike noči leta 1945. Ob tem je Veselsky opozoril, da so bila taka potovanja (največkrat s kolesom) zaradi vojnih razmer težavna. Ker je bilo tudi teh duhovnikov premalo, naj bi celo nekaj duhovnikov izpustili iz koncentracijskih taborišč in jih poslali na južno Štajersko.

Svoj referat je predstavil še en predstavnik iz Gradca in sicer zgodovinar, germanist in novinar *Fritz Csoklich*. Govoril je o Katoliški akciji na Štajerskem oziroma o boju za katoliško obnovo v Avstriji. Poudaril je, da je bilo še pred anšlusom močno prizadevanje za obnovo katoliške cerkve, kjer so igrala pomembno vlogo razna gibanja (biblicistično, liturgijsko, laično, Katoliška akcija). Po anšlusu pa so bile vse katoliške organizacije in društva čez noč ukinjene, ostale so le župnije kot edine oblike cerkvenega življenja. Nekateri voditelji omenjenih gibanj so bili poslani v koncentracijska taborišča. Po letu 1945 je cerkev menila, da naslonitev na politične stranke ni dobra in je 1952 v manifestu iz Mariazella poudarila neodvisno cerkev. Danes sledi avstrijska cerkev smernicam II. vatikanskega koncila in idejam nekdanjega kardinala Königa. Pomembno vlogo ima na Štajerskem tudi Katoliška akcija.

Z dežele Gradišćanske se je kot prvi predstavil mladi zgodovinar in pravnik *Christoph Konrath*, ki deluje kot asistent na Dunaju. Nastopil je z referatom *Opozicija – protestanti v Avstriji 1918–1938*. Tematiko je obdelal predvsem na primeru kraja Oberschützen na Gradišćanskem. Kraj je namreč veljal za pomemben center protestantizma. Tu sta bila v letih 1924 do 1940 evangeličanska gimnazija in sedež superintendenta. Ko je v tridesetih letih 20. stoletja v Nemčiji postajal Hitler vedno močnejši, je tudi tukaj nastala močna organizacija nemškonacionalnih dijaških društev. Inflacija po prvi svetovni vojni in težka gospodarska situacija v letih 1920 do 1930 sta poglobljali nasprotja med katoliki in protestanti. Avtor je menil, da so se verjetno tudi zato, ker so bili evangeličani v Avstriji v manjšini, nagibali k nemškosocialnemu taboru.

Referent *Leonhard Prickler* iz *Železna/Eisenstadta* na Gradišćanskem je spregovoril o vplivu verskih skupnosti na izobraževanje na Gradišćanskem od 1921 do danes. Ugotovil je, da je bila organizacija izobraževanja tukaj drugačna kot v drugih zveznih deželah, saj je kar 83% vseh šol bilo vođenih s strani verskih skupnosti. Konfesionalno šolstvo je bilo ukinjeno v času nacionalsocialistične vladavine. Po letu 1945 ni prišlo do ponovne konfesionalizacije šolstva. Šele v zvezi s konkordatom in ustanovitvijo škofije v Eisenstadtu, je prišlo do sprememb. Leta 1957 nastane najprej katoliško učiteljišče v Eisenstadtu, 1958 pa še evangeličansko učiteljišče v kraju Oberschützen, medtem ko državnega učiteljišča tedaj na Gradišćanskem ni bilo. 1962 je šolski zakon za izobraževanja učiteljev uvedel pedagoške akademije. Sprva je spet nastala na Gradišćanskem katoliška pedagoška akademija, vendar si je dežela prizadevala, da bi nastala državna ustanova te vrste, ki je bila nato 1966. leta res ustanovljena. V upravnem odboru gradišćanske pedagoške akademije so predstavniki države, dežele in obeh cerkva.

Nikolaus Bencsis iz *Železna/Eisenstadta* je govoril o gospodarski vlogi gradišćansko-hrvaških duhovnikov v 20. stoletju. Kot je znano, so Hrvatje predvsem katoliki. Referent je opozoril, da so Hrvatje živeli pretežno na podeželju in niso imeli svojega meščanstva. Med hrvaško inteligenco so zato odigrali pomembno vlogo zlasti župniki, izmed katerih so nekateri delovali tudi v smislu jezikovne reforme. Po ugotovitvah avtorja je med drugo svetovno vojno bilo precej Hrvatov za Hitlerja. V novejšem času se mladi duhovniki ukvarjajo predvsem s pastoralno dejavnostjo, čeprav še vedno tudi z nekaterimi drugimi zadevami.

Tudi trije madžarski referati so se ukvarjali s položajem cerkve v monarhiji, v obdobju med vojnama in po drugi svetovni vojni. Najprej je zgodovinar *Daniel Szabo* iz Budimpešte predstavil referat Katoliške organizacije na Madžarskem v času monarhije. Obravnaval je drugo polovico 19. stoletja do prve svetovne vojne. Avtor omenja zlasti vpliv enciklike *Rerum novarum* (1891) papeža Leona XIII. na razvoj katoliškega gibanja oz. na krščansko-socialno gibanje. Na Madžarskem je tedaj nastalo veliko katoliških organizacij, večinoma v mestih, v vsaki župniji pa je bilo katoliško društvo.

Naslednji raziskovalec zgodovine katoliške cerkve na Madžarskem, *Jeno Gergely* iz Budimpešte, je prebral referat *Cerkev in družba na Madžarskem od 1919 do 1945*. Predvsem se je osredotočil na obdobje Hortyjeve vladavine, ko lahko govorimo o političnem katolicizmu. Omenil je nekatere politične osebnosti katoliške cerkve tega časa na Madžarskem in razne »civilne organizacije«. To so bile npr. religiozna društva in gibanja, mladinske organizacije, karitativne organizacije, krščanske politične stranke, kulturne in znanstvene organizacije. Dotaknil se je tudi judovskega vprašanja, protijudovskih zakonov in deportacij Judov.

Predstavniki nove generacije madžarskih zgodovinarjev *Csaba Fazekasz* iz kraja Miskolc, je nastopil z referatom *Zgodovinski oris odnosov med državo in cerkvijo na Madžarskem v letih 1945 do 2002*. Prikazal je obdobje komunističnega pritiska na cerkev na Madžarskem, ki je po letu 1947/48 izgubila vse privilegije, ki jih je imela pred vojno. Prizadela jo je agrarna reforma in sekularizacija šolstva (1948). V letih 1948–56 je režim preganjal t.i. klerikalno reakcijo, zapiral škofe in duhovnike, verski pouk je bil onemogočen. Po drugi strani je režim želel pridobiti lojalnost duhovščine. Katoliška cerkev se je znašla v defenzivi, medtem ko je ortodoksna cerkev sodelovala z režimom. Po Stalinovi smrti je pritisk nekoliko popustil, 1956 so člani cerkve izpuščeni iz zaporov, še istega leta pride do t.i. madžarske revolucije in ruskega vojaškega posega. Režim Janoša Kadarja je zahteval lojalnost cerkvenih krogov, obenem je nadzoroval versko življenje, skušal je tudi cerkev notranje razdeliti. Ljudje so se vedno bolj podrejali dnevni politiki. Devetdeseta leta so prinesla spremembe, obnovljene so bile nekatere verske organizacije, vendar je v zadnjem desetletju tudi veliko razprav o ločitvi cerkve od države, verouku v šolah ipd., pri čemer vse politične stranke nimajo enakega stališča.

Slovenija se je prav tako predstavila s tremi referenti. Najprej je *France Dolinar* govoril o novih razmerjih v katoliški cerkvi po letu 1918 pri nas. Na kratko se je dotaknil razmer ob koncu prve svetovne vojne, spregovoril o nastanku Države SHS 29. oktobra 1918 in zedinjenju v Kraljevino SHS 1. decembra 1918. Od tedanjih škofov je omenjal zlasti mariborskega Ivana Napotnika in ljubljanskega Antona Bonaventuro Jegliča. V Zagrebu je bila 27. do 29. novembra 1918 škofovska konferenca na kateri so sprejeli več resolucij in podprli zedinjenje. Resolucije so med drugim zagotavljale tudi versko svobodo. V letih 1918 do 1920 se je mlada država precej ukvarjala z vprašanjem meja. Izguba Koroške in Primorske je kar za eno tretjino zmanjšala število Slovencev v novi državi. Prizadevanja za ustanovitev slovenske cerkvene province se niso uresničila. Tudi pravni položaj katoliške cerkve po mnenju referenta ni bil zadovoljivo rešen. Bila je vrsta problemov v šolstvu (vprašanje financiranja verskih oziroma privatnih šol npr. gimnazije v Šentvidu, šol pri uršulinkah itd., vprašanje verouka v šolah, vzdrževanje duhovščine, strah pred agrarno reformo). Medtem ko je država z nekaterimi drugimi verskimi skupnostmi (npr. z evangeličani, muslimani, Judi) razmerja kmalu zakonsko uredila, sta država in katoliška cerkev kar precej časa pripravljali konkordat, ki je bil nato v parlamentu sprejet leta 1935, v letih 1935–1937 pa ni bil predložen senatu in tako ni bil ratificiran.

Naš drugi referent je bil *Ervin Dolenc*, ki je v prispevku *Kulturni boj v Sloveniji* govoril najprej na splošno o kulturnem boju in ga primerjal s tistim v Nemčiji. Poudaril je, da pri nas kulturni boj ne pomeni le boja med liberalizmom in katoliško cerkvijo in boja za ločitev cerkve od države, ampak boj za kulturo nasploh, oz. vprašanje vodilne vloge v kulturi. Posegel je najprej v politiko sedemdesetih let 19. stoletja (prva ločitev duhov). Pozna devetdeseta leta 19. stoletja je po avtorjevem mnenju še posebej zaznamoval katoliški filozof Aleš Ušeničnik, ki se je zavzemal za vodilno vlogo katoliških principov v kulturnem življenju Slovencev. Po nastanku Kraljevine SHS se je kulturni boj spet pojavil, zlasti ob sprejemanju vidovdanske ustave, ko je SLS nadaljevala neodvisno politiko, liberalci pa sodelujejo z vlado. Dvajseta leta 20. stoletja so bila v znamenju boja med liberalci in klerikalci. Pomembno vlogo so odigrale nepolitične organizacije, še posebej liberalni Sokol in katoliški Orel. V tridesetih letih, ko je že čutili močan vpliv fašizma in nacizma v Evropi, se je okrepilo krščansosocialno gibanje (Kocbek). Med drugo svetovno vojno sta po mnenju referenta grozili zlasti dve nevarnosti: fašistična in komunistična. Po letu 1945 je zavladal komunistični režim in edina opozicija je bila katoliška cerkev. Ko je leta 1990 uvedena parlamentarna demokracija, je prinesla precej sprememb, poleg demokracije tudi tržno ekonomijo. V zvezi z nekaterimi vprašanji glede položaja cerkve v Sloveniji tudi danes mnenja niso enotna.

Tretji predstavnik iz Slovenije, *Aleš Gabrič*, je v svojem referatu *Katoliški intelektualci v Sloveniji od 1945 do 1966* prikazal položaj katoliških intelektualcev v času trde vladavine komunizma. Ob tem je poudaril, da je cerkev bila postavljena v poseben položaj, saj je vrsta njenih časopisov in revij prenehala izhajati, verouk je bil 1952 v šolah ukinjen, Teološka fakulteta je bila izključena z Univerze. Ker so bili leta 1952 pretrgani diplomatski odnosi med Jugoslavijo in Svetim sedežem, se je tudi položaj cerkve poslabšal. Edina katoliška založniška hiša je bila Mohorjeva družba s sedežem v Celju, a tudi ta ni bila popolnoma neodvisna. Od 1945 je veljala tudi prepoved uporabe določene literature (fašistične in nacistične, dela katoliških intelektualcev, ki so bili obsojeni zaradi kolaboracije itd.). Kot konkurenta Mohorjevi družbi je režim podprl ustanovitev Prešernove družbe. 1953 je bil sprejet zakon o verskih skupnostih. Odnosi so se nekoliko izboljšali v drugi polovici petdesetih let. Prispevek k zbliznanju je bil narejen z ustanovitvijo Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov, ki je bilo ustanovljeno na pobudo komunističnega režima, vendar so bili slovenski škofje proti, čeprav delovanja v njem niso prepovedali. Referent je zaključil z ugotovitvijo, da je leta 1966 podpisani sporazum med Jugoslavijo in Vatikanom pomenil začetek bolj odprtega dialoga med obema stranema, kar se odraža tudi v publikaciji *Krščanstvo in socializem* Janeza Janžekoviča, profesorja na Teološki fakulteti.

Simpozij so spremljale razne kulturne prireditve in družabna srečanja. Že prvi dan je še pred začetkom predavanj bila otvoritev razstave *Hrvaški žetveni običaji* v muzeju mesta Koprivnice v stari mestni hiši. Prvi večer je za udeležence simpozija priredil sprejem župan Koprivnice Zvonimir Mršič. Drugi dan je bila popoldanska ekskurzija po Podravini. Ogledali smo si znamenito galerijo hrvaških naivnih umetnikov v Hlebinah in galerijo Generalić prav tam. Nato smo obiskali srednjeveški Đurđevac in si tudi tukaj ogledali galerijo hrvaških slikarjev. Tretji večer je udeležence simpozija sprejel župan koprivniško-kržiževske županije Josip Friščić. Na tem mestu naj povem, da je organizatorjem uspelo pridobiti kar

nekaj sponzorjev (poleg »Podravke« tudi INA-Naftaplina v Đurđevcu, mestno občino Koprivnica, občino Molve, Turistično društvo Koprivnica itd.). Lokalni faktorji so tako precej prispevali k pestrejšemu programu in olajšali delo simpozija.

Ob zaključku simpozija se je vodja hrvaške delegacije, *Neven Budak*, v imenu organizatorjev zahvalil vsem sodelujočim in lokalnim organizatorjem, zlasti dr. Feletarju.

Nasploh je mogoče reči, da so bili referati dobri in zanimivi in da se je po treh letih zaključilo obravnavanje zelo zanimive tematike o cerkvi, državi in družbi v panonskem prostoru. Upajmo, da bodo referati kmalu objavljeni.

Ker bo naslednje leto simpozij v Sloveniji, je besedo dobil tudi vodja slovenske delegacije *Franc Rozman*, ki že 17. leto uspešno zastopa Slovenijo v mednarodnem organizacijskem odboru Modinci – Mogersdorf. Povedal je, da bo simpozij leta 2003 v Murski Soboti. Predvidoma naj bi bila obravnavana tematika Kultura potovanja od 18. stoletja do srede 19. stoletja (razen romanj, ki so že bila obravnavana).

Olga Janša-Zorn

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

Meščanske storitve se ločijo od podložniških davkov (tlako v ožjem pomenu besede) v tem, da opravljajo meščanske storitve svobodne osebe in je pri njih večji poudarek na interesu skupnosti meščanov. Od davkov se razlikujejo predvsem po svoji nadenarni obliki, zvezo pa imajo z njimi po svoji sličnosti krajevne- mu samopriskpevku in po svoji tendenci pretvarjanja v denarne dajatve. (*Sergij Vilfan, Zgodovina neposrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani, ZČ, 6-7, 1952-1953, str. 422*)

... pred štiriindesetletji?

Razumljivo je, da sta naslov predavanja in osebnost predavatelja privabila ta večer v Ljudski dom mnogo poslušalcev in Slovenec je 18. oktobra poročal »Za II. prosvetni večer Prosvetne zveze, ki se je vršil predsinoči v Ljudskem domu, je vladalo izredno zanimanje.« Statistika Zveze navaja za ta večer okrog 200 oseb. Zanimivo je, da sta imela več poslušalcev je predavanje dr. Josipa Debevca o Danteju (445) in potopisno predavanje dr. Josipa Jeharta o Palestini (384), kjer so vlekli tudi skioptične slike. (*Silvo Kranjec, Komščevno predavanje o postanku Jugoslavije, ZČ, 16, 1962, str. 219*)

... pred tremi desetletji?

Govorimo najprej o celinskem, »starokarantanskem« področju! Prvi izraz, s katerim se na teh ilah imenuje v virih naselja obrtnikov in trgovcev, je mercatum ali mercatus. Ta latinski izraz je imel bodisi zaporedoma bodisi istočasno več različnih pomenov. Od teh se v času nastajanja meščanskih za nas najvažnejših: sejem (dnevni, tedenski, letni itd.) – prostor, na katerem so sejmi, kjer se menjava prodaja in kupuje in kjer veljajo posebne pravice – stalno naselje obrtnikov in trgovcev, v katerem so sejmi, kjer je trg. (*Vasilij Melik, Mesto (civitas) na Slovenskem, ZČ, 26, 1972, št. 3-4, str. 299*)

... pred dvema desetletjema?

Na nadaljnjih shodih, leta 1907 v Celju, 1909 in 1912 v Ljubljani, ki so imeli me d drugim tudi propagandni značaj, so predvsem ocenjevali rezultate preteklega obdobja. in načrtovali nadaljnje delo. Shoda v Celju 1907 in 1909 v Ljubljani sta bila posvečena posebnima vprašanjem, prvi šolskemu, drugi jugoslovanske- mu. Po potrebi so se sestajali na sestankih eksekutive, ki so jo sestavljali predstavniki društev vseh treh univerz, ter na zaupnih sestankih, na katerih so razpravljali o problemih znotraj struje. (*Irena Gantar Godina, Narodno radikalno dijaštvo, ZČ 36, 1982, št. 3, str. 220*)

... pred desetletjem?

Izseljenski promet v Kanao je bil enakomerno razdeljen med Austro-Americanano (4981 oseb ali 51,3%) in CPR (4727 ali 48,7%), vendar izstopajo tudi tu nekatere značilnosti. Večina izseljencev iz Monarhije (3113 ali 79%) je potovala z Austro-Americanano, tujci pa so se pretežno poslužili proge CPR (3888 oseb ali 68,3%). Razmerji med Avstroogrskimi in tujimi izseljenci sta bili torej pri avstrijski družbi 63,9% proti 36,1%, pri kanadski pa 17,9% proti 82,1%. (*Aleksej Kalc, Prekoceanski izseljenci skozi Trst 1903 – 1914, ZČ 46, 1992, št. 4, str. 490*)

OCENE IN POROČILA

Zvonka Zupanič Slavec, **Družinska povezanost grofov Celjskih, Identifikacijska in epigenetska raziskava njihovih lobanj. Family Interlinkage of the Counts of Celje, An Identification and Epigenetic Study on Their Skulls.** Ljubljana : ZRC, ZRC SAZU, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2002. 276 strani.

Delo »Družinska povezanost grofov Celjskih« je zahtevna znanstvena raziskava, predstavljena kot berljivo in tudi širši javnosti nadvse zanimivo znanstveno delo. Ne gre za še eno izmed številnih »zgodb« o znameniti rodbini Celjskih. Predstojnica Inštituta za zgodovino medicine ljubljanske Medicinske fakultete doc. dr. Zvonka Zupanič Slavec se je osredotočila na preučevanje sorodniških vezi med člani družine, ki so pokopani v družinski grobnici, kot pove že naslov. O njih nas temeljito in prepričljivo pouči.

Ko se zamislimo nad nalogo, ki se je lotila raziskovalka, lahko občudujemo ugotovimo: kako ambiciozno! Malo znanstvenikov v našem nacionalnem prostoru si zastavlja tako težko dosegljive znanstvene cilje. Razlog je gotovo v najrazličnejših omejitvah, zlasti finančnih, ki hromijo znanstveno raziskovanje, morda pa tudi v naravnosti izobraževalnega sistema v hitro in učinkovito »produciranje« diplomantov, magistrstov in doktorjev znanosti. Zlasti v družboslovju in humanistiki prepogosto prihaja do izbora teme za znanstvene raziskave, ki je bolj povzetek že znanega kot nov prispevek k razvoju znanosti na določenem področju. Pa drznih hipotez in belih lis zagotovo ne manjka. Zgodovina medicine na Slovenskem je že tak zemljevid, poln belih lis, na katerem pa bi bilo gotovo najti veliko lažjih izzivov, kot je bila identifikacija 600 let starih lobanj članov rodbine Celjskih, zato izražam avtorici priznanje za znanstveno drznost in radovednost, ki ju nič ne ustavi in sta gorivo razvoja, čeprav nam za razumevanje drznih posameznikov včasih zmanjka perspektive ...

Izjemne ideje so najpogosteje izjemno preproste. S celjskimi grofi se Slovenci ponašamo, saj so bili najmočnejša in evropsko pomembna vladarska dinastija s sedežem na našem ozemlju, pa nismo do nedavno vedeli niti tega, ali je 18 najdenih lobanj resnično pripadalo njim, ali ni morebiti bila med njimi tudi katera iz drugih dveh grobnic minoritske cerkve, saj ne vemo, kje so posmrtni ostanki grobnice celjskih oprod, vitezov Soteških, oz. minoritov, in kaj pomenijo skrivnostne številke na njihovih lobanjah. Avtorico je tako navdihnila pomembnost in potrebnost raziskave kljub težavnosti zaradi časovne oddaljenosti, sama pa v uvodu navaja tudi uspešno identifikacijo nasilno umrlih članov družine Romanov kot dodaten razlog, da je bila prepričana v izvedljivost raziskave.

V raziskavi je bilo zastavljenih več vsebinsko raznolikih ciljev, kot je pri interdisciplinarnem delu neogibno: s področja zgodovine preučitev vseh dostopnih virov in rodoslovja o Celjskih, s področja medicine in paleogenetike preveritev hipoteze, da lobanje res pripadajo Celjskim, njihova poglobljena analiza, zlasti njihovih oblikovnih značilnosti in patologije, ter razjasnitev načina številčenja lobanj in vpeljava identifikacijske metode za ugotavljanje sorodnosti. V teku raziskave so se nekatere poti izkazale za slepe ulice, odprle pa so se nepričakovano tudi nove.

Delo »Družinska povezanost grofov Celjskih« je pregledno sestavljeno v skladu z naštetimi cilji. Začne se z rodovnikom Celjskih, ki je reprezentativno najučinkovitejša ponazoritev sorodniških povezav med posamezniki. Sledi kratek povzetek zgodovine rodbine in njihovih obsežnih posesti. Pri pregledovanju zadevnih virov se je avtorica, kot pravi v uvodu, boleče soočila z dejstvom, da se večinoma ukvarjamo s časovno bližjo preteklostjo in smo navajeni razpolagati z relativno bogatimi viri, s prištevanjem stoletij pa se viri redčijo in postajajo vse manj zanesljivi. Tudi v primeru Celjskih se je ohranilo zelo malo virov, zlasti družinskih dokumentov. V vsakem poznejšem obdobju so pomembnost ohranjenih virov presojali v skladu s tedanjimi interesi; šele odkar smo se zavedli dragocenosti vsakega materialnega dialoga s preteklostjo, nam je interes ohraniti prav vse, in je spoštovanje ostankov preteklosti ušlo iz zaprtih historiografskih krogov, da bi se razlilo v splošno vrednoto.

Avtorica raziskavo o Celjskih nadaljuje s popisom identifikacijskih metod, s katerimi se preselimo na področje medicine oziroma epigenetike. Seznanimo se z metodami za določanje spola, starosti, obolevnosti po lobanji, in metodami za določanje sorodnosti med lobanjami, ki se delijo na genetske (identifikacija s pomočjo DNK) in epigenetske (primerjava obnosnih votlin, očesnih odprtín, nosnih votlin in drugih epigenetskih znakov, skupaj čez 30 identifikacijskih točk). Metode so ponazorjene z ilustracijami.

Rezultate raziskave sestavljajo genealoški in biografski podatki za pričakovano pokopane v družinski grobnici Celjskih in več izsledkov v zvezi z njihovimi pokopi, ter identifikacijski rezultati. Slednji so v skladu z opisanimi metodami podrobno podani za vsako izmed 18 lobanj, skupaj z rentgenskimi posnetki oziroma fotografijami. Za vsako lobanjo se prepričamo, na osnovi kakšnih izsledkov je bil določen njen spol, pri čemer se zaradi verodostojnosti po možnosti križajo antroposkopski znaki, antropometrični indeksi in stomatološke metode. Starost lobanje je razvidna iz obliteracije lobanjskih živov, forenzičnih stomatoloških izsledkov in rentgenoloških metod. Podani so tudi zaključki rentgenološkega pregleda obnosnih votlin, paleopatoloških metod in sodnomoedicinske ekspertize. Popis zbranih identifikacijskih rezultatov za vsako lobanjo povzema komentar, ki se zaključí z ugotovitvijo o spolu in približni starosti umrlega. Celoto nam predoči končna preglednica lobanj po spolu in starosti.

S primerjavo zgodovinskih in identifikacijskih rezultatov avtorica dokaže, da je vrstni red pokopov sledil časovnemu zaporedju umiranja članov družine, pri čemer so ločeno pokopavali moške in ženske. Skrivnost številčenja lobanj je torej pojasnjena, ob predpostavki, da so bili v grobnici res pokopani le člani družine Celjskih in da se je s številčenjem zasedovalo nek smisel. Sistem pokopov je še bolj razviden iz skice razmestitve krst v grobnici.

Šele z vsemi zgoraj navedenimi zbranimi izsledki, zlasti s področja epigenetike, in potrjeno hipotezo o načinu številčenja lobanj je avtorica s kompleksno dedukcijo in kombiniranjem dopolnjujočih ali izključujočih se informacij mogla prepričljivo identificirati posamezno lobanjo kot pripadajočo določeni zgodovinski osebnosti oziroma članu družine Celjskih, kot jih poznamo iz zgodovinopisja in legend. Ker epigenetika na osnovi lobanj omogoča ugotavljanje sorodstvenih vezi, sedaj torej vemo, da so v grobnici Celjskih bili pokopani družina Friderika I., torej Friderik, soproga Didmund in sinova Herman I. in Ulrik I. (S primerjanjem toliko izsledkov je bilo mogoče celo potrditi napako pri številčenju oziroma zamenjavo lobanj pri tej družini.) V grobnici so tudi ostanki Hermana I. in soproge Katarine Koromanič ter sina Hansa, nadalje Ulrik I. in soproga Adelajda Wasejska ter sin Viljem, družina Friderika II., Elizabeta Frankopanska in Ulrik II., Herman III. in soproga Elizabeta Abensberška, mladoletni sin Ulrika II. Herman IV., družina Hermana II. (soproga Ana Schaunberška, sinovi Ludvik, Herman III. in Friderik II. ter morda polbrat Herman), nazadnje pa še od bolezní iznakaženi nezakonski sin Friderika II., Hans.

Družinska povezanost grofov Celjskih je nadalje prikazana še s popisom skupnih epigenetskih značilnosti vseh lobanj, ki nedvomno dokazujejo sorodstvene vezi, in rodovnikom pokopanih, potrjuje izsledke raziskave. Avtorica z veliko verjetnostjo in na osnovi domneve dotlej anonimnim, skrivnostno oštevilčenim lobanjam da imena, in mogočna družina, iztrgana neodvmljivemu razkroju in minevanju, oživi pred nami na sijajnih portretih akademskega slikarja Rudija Španzla, ki je s pomočjo umetnostnozgodovinske metode za rekonstrukcijo mehkih obraznih delov zrisal obraze najpomembnejših Celjskih po antropometričnih in oblikovnih značilnostih, ki jih je bilo mogoče razbrati iz lobanj. Obraz (čeprav na papirju) je veliko zgovornejši od besed. Zvonka Zupanič Slavec je v stotinah ur vztrajnega znanstvenega dela odprla nišo v času, segla stoletja nazaj in nam vrnila obraze Celjskih, s katerih sedaj znova beremo njihovo imenitno zgodovino.

A to še ni vse. Rodoslovna raziskava je avtorici odkrila, da ponosni Celjski za sodobnost sploh niso dokončno izgubljeni. Po Barbari Celjski je bilo mogoče izslediti potomce družine, s čemer je nastala izjemna možnost za identifikacijo s pomočjo DNK, podobno kot v primeru Romanovih. Žal je bil dedni material v ohranjenih lobanjah tako poškodovan, da primerjava ni bila izvedljiva. Izjemnost izsledkov epigenetske metode, ki je bila pri nas uporabljena prvič, v svetu nasploh pa šele drugič, vzorčna študija Celjskih na njeni osnovi pa je vzbudila veliko zanimanja tudi v znanstvenih krogih v tujini, ni zato nič manjša.

Ob rezultatih, ki so prinesli odgovore na številna vprašanja, je raziskava odprla tudi nekaj novih vprašanj in se ustavila pred tistimi, na katera še zmeraj ni najti odgovora. Avtorica jih povzema v

razpravi, ki ji, oborožena z dragoceno izkušnjo, doda tudi oceno uporabljenih metod. Bomo kdaj našli 19 lobanjo? Kje so posmrtni ostanki majhnih otrok Celjskih? Zakaj ob lobanjah niso ohranjene spodnječeljustnične kosti, ki bi omogočile lažjo identifikacijo? Kakšen je bil vzrok smrti pri več članih družine? Zakaj je mogočna družina pravzaprav izumrla? Če že konkretnega vzroka smrti pri zadnjih rojenih otrocih ni mogoče določiti, avtorica ugotavlja, da visoka smrtnost otrok v tistem času zaradi najrazličnejših bolezni ni bila edini posredni razlog. Tudi brezobzirno dinastično sklepanje zakonov je opravilo svoje, saj na silo zvezanih zakoncev ni bilo mogoče prisiliti, da bi vneto skrbeli za številno potomstvo. Nekatere človeške značilnosti so pač brezčasne.

Jacques Maritain je v uvodu k delu »Človek in država« zapisal, da »... filozofski jezik ne bi smel biti omejen na akademski muzej abstraktnih formul in logističnih simbolov ali na literarna nebesa uglednih in vzvišenih angelov, ki naj bi se ne izražali kot ljudje.« Zakaj bi filozofi uporabljali jezik angelov, če pa so sami ljudje in pišejo za ljudi? Zvonka Zupanič Slavec s tekočim jezikom, ki se ne zapleta po nepotrebnem v nerazumljivo znanstveno latovščino, pri čemer pa ne izgubi argumentirane prepričljivosti, sledi temu vodilu.

Zvonka Zupanič Slavec z »Družinsko povezanostjo grofov Celjskih« objavlja pomemben interdisciplinarni prispevek k slovenski znanosti nasploh. Raziskava je oživila tudi muzealije v zvezi s Celjskimi, tako da je njen interdisciplinarni domet še širši. Poglobljeno preučevanje rodbine Celjskih kot najpomembnejše vladarske družine na Slovenskem je nedvomno tudi v nacionalnem kulturnem interesu. Za identifikacijo posmrtnih ostankov svojih družinskih članov oziroma pomembnih zgodovinskih osebnosti se zanimajo posamezniki in ustanove, kar kliče po nadaljnjem interdisciplinarnem sodelovanju zgodovinarjev, genealogov in sodnih medicincev.

Cirila Toplak

Medieval Warfare: A History. Ur. Maurice Keen. Oxford: University Press, 1999. 340 strani.

Navkljub velikemu zanimanju za vojaško zgodovino angleško zgodovino pisje zadnja desetletja ni premoglo nobenega lastnega izdelka, ki bi zadovoljivo predstavljal širšo podobo srednjeveškega vojskovanja ob upoštevanju izsledkov novejših raziskav. Vlogo nekakšnega splošnega uvoda v to zanimivo poglavje je precej časa predstavljalo Contaminejevo delo *War in the Middle Ages*, sicer prevod francoskega izvirnika. Tako stanje je trajalo vse do leta 1999, ko je v založbi Oxford University Press in ob uredništvu priznanega medievista M. Keena ter pomoči enajstih sodelavcev izšla knjiga *Medieval Warfare*. Zasnovana je bila kot pregleden, obvladljiv in ne preobsežen priročnik srednjeveške vojaške zgodovine, ki bi koristil tako zgodovinarjem kot širšemu občinstvu zahtevnejših bralcev. Pri tem se osredotoča na Evropo zahodnega kulturnega kroga, časovno pa zajema obdobje od 8. pa do konca 15. stoletja.

Knjiga je shematsko razdeljena na dva osnovna dela. Prvi obravnava šest faz srednjeveškega vojskovanja in je kronološko, torej povsem tradicionalno zasnovan. Začne se s karolinško dobo in prvimi zametki fevdalnega vojaškega sistema, ki je kasneje tako izrazito zaznamoval visoki srednji vek. Poleg bistvenih izboljšav na področju organizacije in logistike, ki so jih uvajali Karel Veliki in njegovi nasledniki, velja izpostaviti vedno večji pomen težke konjenice, ki se s svojimi bliskovitimi vdori in dolgimi ladjami tako korenito pretresli in v marsičem spremenili vojaško ureditev Zahodne Evrope. Vpliv bojevitih severnjakov pa se s tem ni ustavil; z Normani je segel v celotno Sredozemlje in se dotaknil Bizanca.

Sledi velika ekspanzija v 11. in 12. stoletju, čas vsesplošnega napredka, razvoja fevdalizma in krepitve gospodarstva, ki pa sovpada tudi z vedno agresivnejšo politiko vojaške širitve. V tem času se je dokončno utrdil fevdalni vojaški model, kakršen je v precej nespremenjeni obliki obstal v Evropi še naslednji dve stoletji. Na to se navezuje poglavje o križarskih vojnah kot morda najznačilnejša epizoda srednjeveškega ekspanzionizma. Raziskovanje križarskih vojn je posebnega pomena, saj pomeni prvotno preizkušnjo zahodnoevropskega modela v okoliščinah, ki so mu bile sicer povsem tuje.

Nato preidemo k vrhuncu klasičnega fevdalnega vojskovanja v 13. stoletje, ki pa je že prinašalo kal njegovega zatona. Viteštvo, katerega ideali so postopoma pešali, si je ob sicer postopnem, toda nezadržnem razvoju vojaške stroke in tehnologije vse teže ohranjalo prevlado na bojišču. V 14. stoletu je pehota, ki se je vse bolj profesionalizirala, napredovala do te mere, da se je lahko uspešno postavila po robu naskokom težke viteške konjenice. Boleči poraz pri Courtraiju je bil le znamenje nove dobe, ki je napačila v evropskem vojskovanju. Prvi del knjige se zaključí z dobo stoletne vojne, velikim evropskim konfliktom, ki je dokončno razgalil preživelost starega sistema in utrl pot novim, dejansko totalnejšim oblikam vojskovanja.

Drugi del, po obsegu enakovreden prvemu, odlikuje problemski pristop; v šestih prispevkih pisce osvetljujejo nekatera najpomembnejša vprašanja, ki jih zastavlja študij srednjeveške vojaške zgodovine. Prvi se dotika utrd in obleganj, teme, ki v zadnjem času vse bolj pridobiva na teži, po mnenju ameriškega zgodovinarja B. Bachracha in njegovih somišljenikov pa pravzaprav pomeni ključ do razumevanja vojskovanja v srednjem veku.

Nadalje se seznanimo z oklepi, oborožitvijo in bojnimi konji. Če je bil oklep v zgodnjem srednjem veku zelo drag in dosegljiv samo najožji eliti, je postal s krepitvijo gospodarstva dostopnejši. Verižnina, ki je še do 12. stoletja učinkovito ščitila bojavnike, z razširitvijo samostrela in pehotnih orožij na drogu ni več zadostovala, zato so jo od srede 13. stoletja dopolnjevali z dodatnimi ploščami iz usnja ali pločevine, ki so se do začetka 15. stoletja razvile v popoln ploščni oklep. Ker je plemiški težki konjenici grozila vedno večja nevarnost s strani pehote in podpornih enot, so dobili oklepno zaščito tudi konji. S tem se je pojavila potreba po močnejših in večjih, posebej izurjenih jezdnih živalih, zmožnih v naskok ponesti težko oklepljenega jezdeca.

O globokih spremembah v strukturi evropskih armad govori poglavje o najemnikih, poklicnih vojaki, ki so se do poznega srednjega veka uveljavili v vseh vejah oboroženih sil. Proces postopne profesionalizacije je pripeljal do bolj učinkovitega bojevanja, pa tudi do pravih družbenih pretresov, saj je omajal dotodaj nesporni primat plemstva na bojišču in posredno postavil pod vprašaj smisel njegovega privilegirane položaja v družbi.

Zapostavljeno ni niti pomorsko vojskovanje. To je bilo neločljivo povezano z napredkom v ladjedelništvu, ki je bil sicer dokaj počasen. Že od Vikingov dalje so imele ladje v vojaški miselnosti predvsem vlogo hitrega transporta. Gradnja ladij je predstavljala velik finančni zalogaj, zato so bile velike pomorske bitke tvegane in zelo redke.

Širše zanimiva in do nedavnega slabo obdelana tema je odnos civilnega prebivalstva do vojne v srednjem veku. Cerkev si je že zgodaj prizadevala, da bi s strogimi sankcijami omejila nasilje med kristjani, posebej tistimi, ki orožja niso nosili. Srednjeveškega človeka ti poskusi, dolgoročno neuspešni, niso mogli učinkovito zaščititi, kar je zlasti prišlo do izraza v poznem srednjem veku, ki so ga zaznamovale številne vojne in opustošenja celotnih pokrajin.

Končno pridemo do uvedbe smodnika in postopnega nastanka stalne vojske poklicnih vojakov. Strelno orožje, topovi in poklicne armade, poslušne edinole vrhovnemu poveljniku, so vladarje odrešile prejšnje odvisnosti od fevdalnih struktur, omogočile pa so jim tudi velikopotezno strategijo, ki je ponesla Evropo v novi vek.

V dobrih tristo straneh, kolikor jih premore pričujoče delo, bi bilo seveda popolnoma nerealno pričakovati odgovore na vse probleme, ki se odpirajo v vojaški zgodovini srednjega veka. *Medieval Warfare* je pač strmjen pregled, ki poskuša to temo celovito predstaviti, kar so avtorji tudi uspešno dosegli s premišljenim izborom tem in slogom pisanja, ki ni le suho kopičenje trditev, temveč razlage spretno dopolnjuje s primeri in zanimivimi podrobnostmi iz bitk, bojnih pohodov in vsakdanjega življenja. Treba je pohvaliti izbor slikovnega in fotografskega gradiva, ki je dovolj bogato, da ponuja poleg besedila dragocene dodatne informacije, k čemur pripomore tudi kakovostna reprodukcija.

Z našega stališča bi delu lahko očitali, da je vendarle neenakomerno zasnovano, saj je težišče razprav nesporno na Zahodni Evropi. Kljub naporom, da bi v svoje raziskave vključili tudi ostala področja Evrope – če že brez bizantinskega cesarstva, ki je poglavje zase – pač že zaradi svojega dosedanega dela in tradicije anglosaškega zgodovinopisja, iz katerega izhajajo avtorji. Vzhodni in srednji Evropi ali tudi Iberskemu polotoku ne posvečajo toliko pozornosti kot področjem, ki so jim bolj domača. M. Keen na to iskreno opozarja v uvodu, saj se zaveda določenih slabosti angleškega vojaškega zgodovinopisja v tem pogledu. Morda bi prav tukaj koristilo širše mednarodno sodelovanje, kar je zanimiva priložnost tudi za našo stroko.

Ker *Medieval Warfare* ni delo enega avtorja, temveč dvanajstih, je povsem razumljivo, da se različni prispevki v vseh podrobnostih med sabo ne skladajo ali v nekaterih točkah celo zahajajo v odkrito nasprotovanje. Glede na nove tokove v preučevanju srednjeveškega vojskovanja in pomanjkljivosti tradicionalnega vojaškega zgodovinopisja, do katerega se številni vodilni raziskovalci danes distancirajo, to ni nenavadno, je pa občasno nekoliko moteče, nemara še toliko bolj za bralca, ki sicer nima dovolj predznanja, da bi si ustvaril lastno mnenje.

Odsotnost opomb je vsekakor nekaj, kar bo ob prebiranju knjige zbudilo vsakega strokovnjaka. Keenova ekipa zaradi strogih prostorskih omejitev svojih prispevkov ni opremila s tem aparatom. Vendarle je treba vzeti v zakup, da je knjiga zamišljena kot pregleden uvod, kar z obilico opomb na dnu vsake strani verjetno ne bi bila več. Za bralce, ki želijo več, je dodan seznam priporočene literature, ki sicer ni posebno obsežen, a vsebuje najpomembnejše naslove za posamična področja in torej lahko služi kot povsem uporabna iztočnica za nadaljnji študij. Za lažjo orientacijo v času najdemo na koncu še kronološko tabelo pomembnih spopadov in dogodkov.

Upravičeno lahko zapišemo, da si *Medieval Warfare* kot sodoben in kakovosten priročnik zasluži mesto v knjižnici vsakega medievista. Konec koncev je vojskovanje en tistih pojavov, ki so pustili neizbrisen pečat na evropskem plemtvu in vsej srednjeveški družbi – družbi, ki je bila po ugotovitvah uglednih raziskovalcev v svojem bistvu organizirana za vojno.

Tomaz Lazar

Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921. Ur. Peter Ribnikar.

2. del: od 28. feb. 1919 do 5. nov. 1919 (št. 67-133). Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1999. 428 strani.

3. del: od 22. mar. 1920 do 9. jul. 1921 (št. 134-204). Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2002. 482 strani.

Arhivski svetnik Peter Ribnikar, upokojeni sodelavec Arhiva Republike Slovenije, je s komentirano objavo sejnih zapisnikov Deželnih vlad za Slovenijo od 28. februarja 1919 do 9. julija 1921, ko se je po ukinitvi deželnih vlad v pokrajinah bivše Države Slovencev, Hrvatov in Srbov z Vidovdanske ustavo tudi slovenska vladna zadnjič sestala, uspešno sklenil doslej najobsežnejšo edicijo arhivskih virov za zgodovino Slovencev v prvi Jugoslaviji. V prvi knjigi (1998), ki smo jo že predstavili (ZČ 52, 1998, št. 2, 302–305), je objavil 54 sejnih zapisnikov Narodne vlade SHS v Ljubljani in še 12 zapisnikov sej Deželne vlade za Slovenijo do 26. februarja 1919, torej do začetka njenega delovanja v polni sestavi oziroma za prehodno obdobje, ko so pri njenem delu sodelovali še tudi poverjeniki prve slovenske nacionalne vlade, oblikovane 31. oktobra 1918. V prvi knjigi je tudi obsežen uvod, v katerem je avtor predstavil strankarsko sestavo in značilnosti delovanja vseh slovenskih vlad v obdobju Države SHS in v času državnopravnega provizorija do sprejetja prve jugoslovanske ustave, osvetlil njihove pristojnosti oziroma odnose z osrednjimi državnimi oblastmi, oblikovanje številnih novih upravnih uradov in komisij ter ministrskih izpostav v Sloveniji, prikazal pa je tudi usodo in karakteristike sejnih zapisnikov, skratka vse poglobitve zadeve, pomembne za uporabo celotne edicije, s tem namenom pa je tretjo knjigo sklenil s še obsežnejšim registrom treh vrst, z osebnim, geografskim in stvarnim kazalom.

Medtem ko sodijo sejni zapisniki Narodne vlade SHS v Ljubljani med temeljne vire za osvetlitev velike samostojnosti Slovenije v Državi SHS, pa so zapisniki sej Deželnih vlad za Slovenijo dragoceni zlasti za osvetlitev procesa centralizacije, ki je kmalu sledila prvodecembrskemu zedinjenju v Kraljevstvo Srbov, Hrvatov in Slovencev leta 1918. Kljub temu, da so te vlade v primerjavi s prvo poprevarno slovensko vlado ohranile le polovico poverjeništev in da zaradi možnosti pritožb glede njenih sklepov na osrednjo vlado tudi za ohranjene resorje niso bile dokončna instanca, pa so ostale Deželne vlade poglobitno oporišče za udejanjenje usihajočega avtonomizma. Ta se je kazal v obdobjih, ko je bil njihov predsednik funkcionar avtonomistične Slovenske ljudske stranke (SLS) dr. Janko Brejc, liberalni tabor pa je svojo centralistično usmerjenost pokazal tudi pri vodenju Deželnih vlad za Slovenijo, najbolj

drastično od novembra 1919 do februarja 1920, ko se nepopolna vlada voditelja Jugoslovanske demokratske stranke (JDS) dr. Gregorja Žerjava sploh ni sestajala. Ta zastoj v kolegijem delovanju Deželne vlade za Slovenijo, za reševanje vseh pomembnih zadev na plenarnih sejah se je Breje zavzemal tudi zato, da se v posameznih poverjeništvih ne bi razpaslo preveliko strankarstvo, je Peter Ribnikar smotno uporabil za razmejitev objave sejnih zapisnikov v drugem in tretjem delu.

Druga knjiga vsebuje 67 sejnih zapisnikov prve Deželne vlade za Slovenijo od februarja do novembra 1919, za katero je treba poudariti, da je bila prav tako kot predhodnica sestavljena iz predstavnikov vseh treh tedanjih političnih strank, tudi iz Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS), s pomembno razliko, da v njej ni imela večine SLS, iz njenih vrst pa je bil predsednik Breje, medtem ko je bil vladni podpredsednik liberalce Žerjav. Socialnodemokratski poverjenik Albin Prepeluh je v svojih spominih poudaril, da je bila ta vlada »de facto avtonomna, zakaj še neorganizirani povojni Beograd je nam samim prepuščal vse upravne odločitve glede naše ožje domovine...« (Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938, 203). V tretji knjigi je objavljenih 71 sejnih zapisnikov štirih Deželnih vlad od 22. marca 1920 do zadnje seje 9. julija 1921. Njihova strankarska sestava je s časovnim zamikom sledila koalicijskim povezavam v osrednji vladi. Enostrankarski vladi le iz predstavnikov SLS, je sledila od srede leta 1920 koalicijska vlada, v katero sta vstopila tudi dva predstavnika JDS, obe vladi pa je do decembrske ostavke vodil Breje. Za čas njegovega predsedovanja so značilni spori in spopadi z osrednjo vlado oziroma posameznimi ministrstvi zaradi njegovega odločnega zavračanja poseganja Beograda v pristojnosti Deželne vlade za Slovenijo. Zato jo je osrednje glasilo Demokratske stranke Demokratija 6. avgusta 1920 okarakteriziralo celo kot uporniško vlado in se zgražalo nad njenimi protesti proti poseganju ministrstev v njene pristojnosti, po mnenju komentatorja pa bi morali biti njeni člani samo navadni uradniki ministrov. Kompetenčnih razhajanj pa je bilo konec z nastopom zadnjih dveh Deželnih vlad, v katerih je dominiral vpliv liberalnega tabora, čeprav je na prelomu 1920/21 peto vlado vodil nestrankarski dr. Leonid Pitamie, zadnja vlada dr. Viljema Baltiča pa je bila koalicijsko sestavljena iz predstavnikov JDS in novoustanovljene Samostojne kmetijske stranke (SKS), ki sta tedaj sodelovali tudi v osrednji vladi.

Po sejnih zapisnikih lahko sledimo delovanju posameznih vlad pri opravljanju izvršilnih in uredbodajnih nalog s področja notranjih zadev, pravosodja, narodnega gospodarstva oziroma javnih gradenj, kmetijstva, socialne politike ter resorja uka in bogočastja, pri čemer naj poudarimo, da je po prizadevanjih slovenskih avtonomistov med vsemi deželnimi vladami v bivši Državi SHS le slovenska vlada povečala število poverjeništev od štirih na šest. Toda Deželne vlade za Slovenijo so posegale tudi v reševanje nekaterih zadev, za katere formalno glede na dodeljene resorje niso bile pristojne. Tako je prva Deželna vlada do neuspešne aprilske ofenzive na Koroškem leta 1919 kljub oblikovanju Dravske divizijske oblasti 1. februarja posegala tudi na vojaško področje. Veliko pozornost so vlade namenile tudi reševanju problematike slovenskih meja na pariški mirovni konferenci. Razmere na Primorskem in Koroškem, posebej v zvezi z izvedbo plebiseita, so bile večkrat predmet vladnih obravnav. Po zagotovitvi funkcioniranja različnih upravnih uradov in komisij v jugoslovanskem delu Slovenije, so vlade skrbele tudi za organiziranje uprave v coni A na Koroškem in v Prekmurju po jugoslovanski zasedbi poleti 1919. Deželne vlade so si prizadevale reševati aktualne probleme v vseh gospodarskih panogah, skrbele pa so tudi za upravljanje precejšnjega premoženja nekdanjih dežel Kranjske in Štajerske. Zelo aktivne so bile tudi na področju socialne politike. Posredovale so tudi pri reševanju številnih mezdnih in stavkovnih spopadov, med katerimi so večja dobila tudi politične razsežnosti. Najbolj odmevna je bila vloga Deželne vlade pri zadušitvi železničarske in splošne stavke aprila 1920, ki se je tragično končala z delavskimi žrtvami. Med uspehi na področju šolstva naj ob udejanjenju njegove slovenizacije posebej poudarimo ustanovitev slovenske univerze leta 1919. Bogata je bila tudi uredbodajna dejavnost Deželnih vlad, s katero so spreminjale zlasti bivšo deželno zakonodajo in na novo pravno urejale zadeve iz svoje pristojnosti. Breje je kot poseben dosežek poudaril uvedbo ženske volilne pravice v nov občinski volilni red, ki pa jo je regent Aleksander februarja 1921 s svojo uredbo razveljavil še pred prvimi poprevratnimi občinskimi volitvami v Sloveniji. Podoba raznolikosti zadev, s katerimi so se ukvarjale Deželne vlade kot tudi intenzivnost reševanja posameznih vprašanj se vidi iz obsežnega stvarnega kazala, bogata uredbodajna dejavnost pa se posebej kaže v Uradnem listu deželne vlade za Slovenijo, pri čemer naj poudarimo, da so številni zakonski akti Narodne vlade SHS in Deželnih vlad za Slovenijo po sklepu Narodne skupščine ostali v veljavi tudi po Vidovdanski ustavi. Sejni zapisniki pa dajejo tudi

plastično podobo odnosov med slovenskimi političnimi strankami, naraščanje konfliktov med njimi s pozicij avtonomizma in centralizma, pri čemer je avtonomistično usmerjenost dosledno zastopala SLS, medtem ko sta obe stranki liberalnega tabora JDS in SKS odločno zagovarjali državni centralizem. Brejc je v svojih spominskih poudaril, da so ob reševanju kadrovskih vprašanj in upravnih zadev ter pri sprejemanju naredb zastopniki JDS »rušili avtonomnost Deželne vlade, kjerkoli je slo« ter da so sejni zapisniki »o ostrih in obširnih debatah« med zagovorniki avtonomizma in centralizma »neutajljive priče teh ljutih borb« (Dr. Janko Brejc, *Od prevrata do ustave, Slovenci v desetletju 1918-1928*, Ljubljana 1928, 212-213). V ustavnih razpravah je nato tudi JSDS opredelila za centralitično državno ureditev, medtem ko se je v prvi Deželni vladi prav socialnodemokratski poverjenik Prepeluh, kar se vidi tudi iz zapisnikov, najbolj vztrajno prizadeval za oblikovanje oziroma sklic pokrajinskega-deželne zboru za Slovenijo, s katerim naj bi se slovenska avtonomija še utrdila. Krepitev podpore večine Slovencev avtonomizmu je temeljila tudi na uspehih Deželnih vlad pri avtonomnem reševanju svojih pristojnosti v primerjavi z ministrskimi izpostavami v Ljubljani, ki so z manj uspešnim delom tudi diskreditirale centralistični način upravljanja.

Objavo sejnih zapisnikov je Peter Ribnikar opravil tudi v drugem in tretjem delu podobno kot pri zapisnikih sej Narodne vlade SHS v prvi knjigi. V prvi opombi k posameznim sejnim zapisnikom so navedeni tehnični podatki o njih (original ali kopija, obseg, vrsta papirja, morebitni naknadni popravki itn), v nadaljnjih opombah pa je podal kratke biografije pomembnejših oseb, ki se v njih omenjajo. Pri tem je lahko za vidne politike, državnike, vojaški komandni kader, gospodarstvenike, znanstvenike in kulturnike našel podatke v različnih biografskih priločnikih, za številne osebnosti, ki so imele pomembno vlogo npr. v takratnih različnih upravnih službah, pa je moral poiskati podatke v več arhivskih fondih ter personalnih dokumentacijah nekaterih podjetij, ustanov in društev. Ribnikar je ugotovil, da je bilo precej pomembne personalne dokumentacije uničene, kljub prizadevanjem pa ni uspel dobiti iz avstrijskih ustanov podatkov o nekaterih nemških funkcionarjih in uradnikih, ki so bili povezani z delovanjem slovenskih vlad. Pomembnost posameznikov in dostopnost podatkov o njih sta vplivala tudi na obseg biografskih prikazov, ki jih je v opombah nad 1300, mimo tega pa je za manj pomembne osebe podal kratke oznake v osebnem registru. Skupno je v osebnem kazalu navedenih kar 2600 oseb, tolikšno število pa je povezano tudi s slovenizacijo uradniškega aparata, kajti Narodna vlada SHS je imela po prevratu pristojnosti za vsa uradniška imenovanja in je opravila tudi zamenjavo avstrijskih uradnikov s slovenskimi, medtem ko so imele Deželne vlade pravico nastavljanja nižjega uradništva, vodilne upravne uradnike pa je postavljala osrednja vlada. Pri tolikšnem številu osebnih gesel je prišlo tudi do manjših napak, nanje za prvi in drugi del opozarja popravke (kot primer iz tretjega dela pa naj navedemo, da Janko Petaković ni bil tajnik krščansosocialne Jugoslovanske strokovne zveze, temveč komunistične Zveze rudarskih delavcev Jugoslavije), kratke biografske orise pa bi morda zaslužil še kdo (npr. v zapisnikih večkrat omenjena dr. Franc Skaberne, vodja poverjeništvu za uk in bogočastje, in eden pomembnih socialnodemokratskih in komunističnih funkcionarjev Rudolf Golouh, tako kot v opombah omenjeni Ivan Tokan tudi soorganizator železničarske in splošne stavke). Obsežno je tudi geografski kazalo z nad 650 gesli. Kot dopolnilo opombam, je za prikaz dogodkov in zadev, ki so omenjene v vladnih sejnih zapisnikih, Ribnikar dodal obsežen seznam relevantne literature za prvo obdobje življenja Slovencev v jugoslovanski državi od 1918 do 1921. Vanj bi bilo primerno uvrstiti še zbornik razprav Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918 s podnaslovom Narodna vlada, Država SHS in slovenske zamisli o prihodnosti pred letom 1918 in po njem (Slovenska matica – Ljubljana 2000) ter opozoriti, da so spomini dr. Vladimira Ravniharja, *Moja življenska pot*, ki so bili uporabljeni tudi za uvodni oris, izšli v drugi knjigi zbirke oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Historia leta 1997. Pripombe glede možnih dopolnitev opomb oziroma popravkov pa so le marginalnega značaja. Poudariti moramo poglavito ugotovitev, da je Peter Ribnikar z integralno objavo 204 sejnih zapisnikov Narodne vlade SHS v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921, z uvodno študijo, opombami in kazali (ti obsegajo kar sto strani), uspešno izvedel dolgo načrtovani projekt, za katerega je bil pobudnik, ko je pri urejanju arhivskega gradiva poprevratnih vlad spoznal veliko dokumentarno vrednost zlasti zapisnikov njihovih sej. Poskrbel je tudi za objavo fotografij predsednikov in poverjenikov vseh sedmih poprevratnih slovenskih vlad.

Tako je Peter Ribnikar opravil veliko pionirsko delo pri objavi dragocenega arhivskega gradiva za slovensko zgodovino med vojnoma, Arhiv Republike Slovenije pa je z izdajo treh delov oziroma knjig

vladnih sejnih zapisnikov, ki obsegajo nad 1300 strani, opravil pomembno založniško delo. Edicija je lahko spodbuda in usmeritev za bodoče delo pri izdaji arhivske dokumentacije, ki bo ilustrirala kontinuirana in dominantna prizadevanja Slovencev v prvi Jugoslaviji, da bi v čimvečji meri v zakonodajnem, izvršilnem in finančnem pogledu, odločali o svojem nacionalnopolitičnem, gospodarskem, socialnem in kulturnem razvoju in napredku. V obdobju delovanja oblastnih samouprav od začetka leta 1927 do šestojanuarske diktature leta 1929 se je slovenski avtonomizem udeleževal preko ljubljanske in mariborske oblastne skupščine in njenih oblastnih odborov, v tridesetih letih pa so avtonomistična prizadevanja potekala tudi v banskem svetu Dravske banovine, ki je leta 1940 zahteval ustanovitev banovine Slovenije z zakonodajno, izvršilno in finančno avtonomijo. V Arhivu Republike Slovenije so ohranjeni stenografski in uradni zapisniki sej teh predstavniških teles. Glede na omejene možnosti natisa bi za objavo prišli v poštev le krajši uradni zapisniki, medtem ko bi bili obsežni stenografski zapisniki, posamezni obsegajo tudi do 200 strani, koristni za nekatera pojasnila v znanstveno-kritičnem aparatu. Tako kot je pomembna edicija sejnih zapisnikov slovenskih poprevratnih vlad, bi bile dragocene tudi objave pomembnega arhivskega gradiva slovenskih oblastnih skupščin in banskega sveta tako za strokovne kroge pri raziskovalnem delu kot za širšo javnost pri njenem seznanjanju s pomembnim dogajanjem v slovenski zgodovini med vojnoma neposredno prek virov. Edicija sejnih zapisnikov Narodne vlade SHS v Ljubljani in Deželni vlad za Slovenijo je dragocen dokumentarni prispevek k objektivni in celoviti podobi prvega obdobja življenja Slovencev v jugoslovanski državi, pa tudi k osvetlitvi korenin slovenske državnosti.

Miroslav Stiplovšek

Egon Pelikan, Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac. Ljubljana : Nova revija, 2002. 776 strani.

Ob pogledu na mojstrovino slikarja Toneta Kralja *Rapallo*, ki jo je doc. dr. Egon Pelikan izbral za naslovnico svoje najnovejše knjige o tajnem delovanju primorske duhovščine v fašistični Italiji, se zavemo vseh tragičnih razsežnosti zatiranja pravic slovenske in hrvaške manjšine, ujete na drugi strani rapalske meje v obdobju med obema vojnoma. Zatiranja, ki nezadržno beži iz slovenskega narodnega spomina, medtem ko dediči črnih srajc vedno bolj samozavestno prikrajajo zgodovinska dejstva ter vztrajno in agresivno propagirajo svojo »resnico«. Na srečo tako na slovenski kot tudi na italijanski strani še vedno raziskujejo znanstveniki, ki imajo pogum, da se ne pustijo zapeljati nacionalistično obarvanim interpretacijam zgodovine slovensko-italijanskih odnosov, ki jih vsiljuje dnevna politika. Glede na bolečo in tragično preteklost sobivanja dveh sosedskih narodov v srcu Evrope je seveda dobrodošlo vsako delo, ki neobremenjeno in znanstveno korektno obravnava zgodovino slovensko-hrvaških odnosov.

Eno od takšnih del je prav gotovo monografija Egona Pelikana o delovanju krščanskih socialcev v Julijski krajini med obema vojnoma. Avtor, ki raziskuje v okviru Znanstveno-raziskovalnega središča v Kopru, je eden največjih poznavalcev zgodovine slovenskega političnega katolicizma. Nase je opozoril že s svojim magistrskim delom *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem* (Maribor 1997), ki je v strokovni javnosti naletela na velik odmev. Knjiga o delovanju primorske duhovščine pa je za objavo prirejena doktorska disertacija, ki je bila prav tako ocenjena z najvišjimi ocenami.

Poseben čar Pelikanovi knjigi daje dejstvo, da so v njej prvič objavljeni oz. vključeni v raziskave nekateri prvovrstni arhivski viri, ki so bili dolgo skriti očem zgodovinarjev in zanje marsikdo sploh ni vedel. Levji delež korespondence in dokumentov, ki jih najdemo v Pelikanovi knjigi, izhaja iz arhiva dr. Engelberta Besednjaka (1894-1968), krščanskosocialnega prvaka in vodilne slovenske politične osebnosti na italijanski strani rapalske meje. Besednjak je bil nedvomno politik evropskega formata, saj je bil tudi eden voditeljev Kongresa evropskih narodnosti, kjer je deloval skupaj s svojim liberalnim sopoltnikom dr. Josipom Wilfanom. Delovanju obeh primorskih politikov v organizaciji evropskih manjšin

je Pelikan posvetil tudi eno od poglavij, s čimer je manjšinsko problematiko v Julijski krajini postavil v širši evropski okvir.

Po razpadu multinacionalne habsburške monarhije leta 1918, ko so imeli relativno ugodne pogoje za politični in kulturni razvoj (na ustavni ravni so bili vsi narodi v avstrijskem delu države enakopravni), so se primorski Slovenci znašli v državi, ki je začela v imenu širitve domnevno »višje« italijanske kulture brezobzorno teptati temeljne pravice slovenske in hrvaške manjšine. Položaj se je še poslabšal po vzponu Mussolinijevih fašistov; požigi slovenskih kulturnih domov, zaplembe časopisov in knjig, izganjanje slovenščine iz šol in druga protimanjšinska dejanja so postala del vsakdana. Nasilje se je stopnjevalo vzporedno z ducejevimi imperialističnimi ambicijami. Sprva sta Besednjak in Wilfan z nastopi v rimskem parlamentu in intervencijami pri oblastnikih še poskušala omiliti položaj manjšine, od konca dvajsetih let naprej pa tudi posredovanja na »najvišjih mestih« niso prinašala nobenih rezultatov več.

V tem težkem položaju je vodstvo boja za ohranitev slovenske samobitnosti pod fašističnim škornjem prevzela slovenska duhovščina. Sicer so obstajale tudi druge odporniške skupine (liberalci, TIGR itd.), vendar je bila t. i. »Tajna krščanskosocialna organizacija« najbolj učinkovita in najbolj trdoživa. Levji delež zasluga za njeno učinkovitost so nosili duhovniki, ki so se lahko naslonili na močno mrežo v okviru cerkvenih ustanov. V enem od številnih poročil iz arhiva Notranjega ministrstva Kraljevine Italije, ki jih navaja Pelikan, lahko preberemo, da so italijanske oblasti do leta 1928 v Julijski krajini odpustile vse slovenske uradnike iz občinskih uprav, vse slovenske sodnike, ter deloma premestile ali odpustile 600 do 820 slovenskih in hrvaških učiteljev! Tako se je vsa slovenska laična inteligenca skrčila na okoli 50 odvetnikov, 15 zdravnikov in peščico javnih delavcev. Na braniku slovenstva pa je ostalo 272 duhovnikov, ki so bili sploh edini, ki so Slovence učili brati in pisati. Fašiste je pri tem močno jezilo, »da državna oblast duhovnikov ne more premeščati, da so brez družine in so v tem pogledu materialno neodvisni«.

Kljub tragičnosti položaja pa vsaj nekateri slovenski duhovniki niso izgubili smisla za humor. V Pelikanovi knjigi najdemo kar nekaj takšnih primerov, ki jih je avtor opisal na podlagi policijskih poročil v Notranjem ministrstvu Kraljevine Italije. Duhovnik Ivan Bidovec je bil tako npr. obsojen na konfinacijo, saj si je med drugim privoščil tudi to, da je otroke na cerkvenih slovesnostih oblačil v belo, rdečo in modro ter jih razvrščal tako, da so predstavljali jugoslovansko zastavo. Za pusta pa jih je oblačil v fašistične uniforme »Balilla« kot dimnikarje, češ da je ta uniforma za to najbolj primerna itd.

Pri svojem narodnoobrambnem delovanju so imeli slovenski duhovniki sprva močno oporo tudi pri primorskih škofih, še zlasti Andreju Karlinu, Frančišku B. Sedeju in Alojziju Fogarju. Toda po otoplitvi odnosov med Vatikanom in italijansko državo so se omenjeni škofje, ki so se trudili, da bi vsaj pri rabi jezika v cerkvah in pri verouku ohranili rabo slovenščine, znašli pod hudimi pritiski tako italijanskih oblasti kot tudi vaticanske hierarhije. Pelikan na temelju zelo zanimivih virov natančno analizira metode, ki jih je vaticanska hierarhija uporabljala za odstranitev škofov, ki so v očeh italijanskih oblasti še vedno veljali za »avstrijakante«. Iz Besednjakovih pismem je lepo razvidna ponosna drža teh zadnjih branilcev pravic slovenščine v cerkvenem življenju, pri čemer izstopa zlasti osebnost tržaško-koprškega škofa Fogarja, ki je bil sicer Furlan, a se je nesebično potegoval za pravice Slovencev in Hrvatov. Njegova kadrovska politika je močno iritirala italijanske oblastnike. Tako je npr. v župnijo Lindar v občini Pazin nastavil upokojenega hrvaškega duhovnika Filiplića, ki je bil sicer določen, da mora v konfinacijo na Sardinijo. Filiplić je nato na veliko jezo fašistov »upravljaj župnijo, kot bi bili še vedno pod Avstrijo«.

»Prilagoditev« stališč vaticanske politike, ki se je pri vprašanju rabe slovenščine v cerkvenem življenju uklonila pritiskom fašističnih oblasti, je povzročila po eni strani resignacijo v vrstah slovenskih duhovnikov v Julijski krajini, po drugi strani pa je prišlo do radikalizacije njihovih stališč. Če so v prvih letih po priključitvi italijanski državi še zastopali lojalno stališče do kraljevine, pa je po Pelikanovih ugotovitvah v drugi polovici dvajsetih let pri njih že prevladala irendentistična miselnost. To so spoznali tudi njihovi fašistični preganjalci, ki so zaostriili svojo politiko do neposlušnih duhovnikov. Avtor v knjigi na podlagi dokumentov navaja vrsto primerov kazenskih ukrepov proti duhovnikom in laikom iz vrst Tajne krščanskosocialne organizacije, ki postavljajo v zelo slabo luč domnevne »izganjalce barbarov«. V knjigi se zelo jasno vidi, kdo je v resnici ravnal kot barbar. Naj spomnim samo na tragično usodo organista in pevovodje Lojzeta Bratuža, ki so ga fašisti zasovražili, ker je vzgajal mlade slovenske

organiste in s tem ohranjal petje slovenskih pesmi v cerkvah. Kazen za njegovo ljubezen do slovenščine je bila kruta: Bratuž je več tednov umiral v groznih mukah zaradi zastrupitve z odpadnim strojnim oljem, ki ga je moral popiti na zahtevo fašistov!

Kljub mučenju in krutim metodam zasliševanja pa italijanska policija po Pelikanovih ugotovitvah pri razbijanju Tajne krščanskosocialne organizacije ni bila uspešna. Vzroki za to so tičali v neznanju tujih jezikov, slabem poznavanju slovenske miselnosti, površnosti in centraliziranem vodenju policije. Kot navaja avtor, sta bila Besednjak in Wilfan v nekaterih dokumentih italijanskih agentov označena celo kot predstavnika slovaške (!) manjšine.

Pelikan nas v svoji knjigi popelje tudi v zakulisje politike jugoslovanske države do slovenske in hrvaške manjšine v Italiji. Primorski Slovenci so kljub antagonizmu med jugoslovanskimi narodi videli v državi Karadjordjevičev »edino možnost za morebitno priključitev matici«. Italijanska država je seveda igrala ravno na karto narodnostnih nasprotij v večnacionalni jugoslovanski kraljevini, kar ji je znatno olajševalo njeno politiko prodiranja na Balkan. Prav zato je slovenska manjšina v Italiji »poudarjala jugoslovansko enotnost«, ugotavlja Pelikan. Jugoslavija je bila v odnosu do Italije politično in gospodarsko v podrejenem položaju, zato so se njeni diplomati vračali iz Rima vedno znova praznih rok, ko je šlo za zaščito manjšine. Je pa res, da je bila jugoslovanska kraljevina vsaj v finančnih sredstvih dokaj radodarna do manjšine, ki je iz posebnih beograjskih fondov črpala pomembne finančne vire.

Iz Pelikanove knjige je razvidno, da je imel Besednjak zelo pomembno vlogo tudi na beograjskem dvoru. Kralj Aleksander mu je zelo zaupal in zdi se, da je upošteval tudi marsikateri nasvet prvaka primorskih krščanskih socialcev. Pogosto je Besednjak odigral tudi vlogo posrednika med monarhom in voditeljem Slovenske ljudske stranke dr. Antonom Korošcem. O tem pričajo tudi izredno zanimivi dokumenti, ki jih avtor objavlja na koncu knjige. Med njimi najdemo tudi Besednjakova poročila o obiskih pri Korošču na Hvaru, ko je postala aktualna pobuda o ustanovitvi vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice, ki naj bi po prihodu na oblast izvedla demokratizacijo in reorganizacijo jugoslovanske kraljevine. Poleg tega pa najdemo v Pelikanovi knjigi tudi številne zapise, ki opozarjajo na razlike v idejnopolitičnem profilu katoliških politikov na obeh straneh rapalske meje.

Na predstavitvi knjige v Klubu Nove revije je avtor poudaril, da je imel srečo, ker je dobil v uporabo Besednjakov arhiv. Dejal je še, da bi vsak, ki bi imel na razpolago tako bogate vire, napisal lepo zgodbo. Ta izjava priča o avtorjevi skromnosti. Vendar moramo po branju te obsežne, zanimive in poučne knjige reči, da imamo srečo, ker je to bogato arhivsko gradivo prišlo v roke ravno – Egonu Pelikanu.

Andrej Rahten

Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini. Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919-1929. Ljubljana : Založba ZRC, 2002. 168 strani.

»Ne govorite tako budalasto. Sami dobro veste, da so bile Cankarjeve knjige sežgane ne iz narodnostnih, nego iz drugih, moralnih ozirov. /.../« (str. 146). S temi ostrimi besedami in nadvse odrezavo razlago se je na zasedanju Narodne skupščine Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevine SHS) marca 1928 oglašil sam novopečeni notranji minister Anton Korošec. Nesporni vodja slovenske katoliške stranke je sicer le redkokdaj spregovoril v skupščini, tedaj pa je očitno začutil potrebo, da se odzove na vzklik prvaka slovenskih liberalcev Alberta Kramerja: »Vi ste sežigali njegove knjige!« (146). Že opisan utrinek iz beograjskih skupščinskih klopi, vzeti iz časa, ko je Slovenska ljudska stranka (SLS) po dolgih opozicijskih letih ponovno okusila oblast, verjetno vzbudi zanimanje za natančnejši vpogled v delo in besede slovenskih politikov v skupščini prve jugoslovanske države.

Slovensko politično zgodovino pisec sicer premore bogato bero študij o Slovencih v stari Jugoslaviji v času med nastankom države leta 1918 in suspenzom beograjske skupščine januarja 1929, vendar, kakor ugotavlja pisec Andrej Rahten, doslej še ni izšlo delo, ki bi posebej obravnavalo slovenske poslance tiste dobe. Vrzel je tako skušal zapolniti z monografijo o Jugoslovanskem klubu v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS. Pri tem velja poudariti, da je podobno tematiko, vendar v drugem –

habsburškem državnem okviru, obdelal že v svoji knjigi o SLS v dunajskem parlamentu (Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu. Slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897-1914. Celje : Slovensko panevropsko gibanje – Založba Panevropa, 2001).

Študijo prične v predparlamentarnem obdobju Kraljevine SHS, saj v uvodnem poglavju zlasti na podlagi literature oriše čas med oktobrom 1918, ko razpade Avstro-Ogrska, in marcem 1919, ko se v Beogradu zberejo poslanci prvega jugoslovanskega parlamenta – Začasnega narodnega predstavništva. V tem razburkanem prevratnem obdobju posebej izpostavi krhko enotnost slovenskega političnega vodstva, ki se je vse jasneje cepilo na zagovornike avtonomistične in centralistične ureditve nove države. Medtem ko so se liberalci opredelili za centralizem, so se njihovi tradicionalni politični nasprotniki, združeni v Vseslovenski ljudski stranki (najmočnejša slovenska stranka se je na aprilskem shodu zaupnikov leta 1920 spet preimenovala v SLS), postavili na branike avtonomizma.

Z oblikovanjem Začasnega narodnega predstavništva, ki ni nastalo na podlagi volitev, temveč kot posledica dogovora ključnih političnih akterjev nove države, je prva Jugoslavija stopila v svojo zgolj desetletno parlamentarno dobo. Poslanci VLS so skupaj s tremi poslanci kasnejše Hrvaške ljudske stranke (Hrvatska pučka stranka – HPS) ustanovili Jugoslovanski klub, ki se je kot trdna povezava ohranil vse do leta 1929. Po volitvah v Ustavodajno skupščino 28. novembra 1920 so se klubu pridružili še predstavniki stranke Bunjevcev in Šokcev (Bunjevačko-šokačka stranka) iz Vojvodine, a se slednji po letu 1925 niso več prebili v skupščino. Podobna usoda je doletela tudi njihove kolege iz HPS, ki so ostali pred skupščinskim pragom že leta 1923. Klub so okrepiли z enim mandatom le še po volitvah 11. septembra 1927. Slovenska katoliška politična stranka je tako predstavljala osrednjo in najštevilčnejšo stranko Jugoslovanskega kluba. Avtor ugotavlja, da so bile osrednje pozornosti poslancev VLS/SLS v Začasnem narodnem predstavništvu deležni zunanjepolitični problemi, zlasti vprašanje bodočih meja z Italijo in Avstrijo. Njihovo zavzeto stališče lepo ponazarja govor poslanca Antona Sušnika, ki je tako ovrednotil pomen Koroške za Slovence: »Srbi imate Kosovo polje, Slovenci pa imamo Gosposvetsko polje na Koroškem.« (46).

Zunanjepolitični neuspehi jugoslovanske diplomacije so naposled odnesli slovensko Kosovo polje in Primorsko. Na pleča SLS, ki je tedaj bila del vladne koalicije, je bilo tako naloženo neprijetno breme, s katerim je stranka že kmalu odšla na prve volitve v novi državi – volitve v Ustavodajno skupščino novembra 1920. Slovenski volilci so ji kakor nekoč v habsburški monarhiji tudi tokrat namenili večino mandator, vendar je večina leta 1920 pomenila le dobro tretjino vseh mandator, večina na zadnjih avstrijskih volitvah pa več kot 80 % mandator. Zmaga z relativno večino je za SLS pomenila poraz.

V prvih dveh letih po ustanovitvi Kraljevine SHS je VLS/SLS sodelovala v treh od štirih vlad; obeh Protičevih in Vesničevih, ni pa je bilo v Davidovičevi koaliciji demokratov in socialistov. Tovrstna mehka politika sodelovanja z Beogradom, katere glavni zagovornik je bil strankin načelnik Korošec, je posledično rezultirala v njemu vse močnejši znotrajstrankarski opoziciji. Volilni rezultat novembra 1920 je omenjeno strujo, ki jo je posebjala pomembna republikansko usmerjena skupina krščanskih socialcev, le še bolj utrdil. SLS je naposled izstopila iz vladne koalicije in sedaj jo je ».../ čakal težek boj z beograjskim režimom za slovensko avtonomijo.« (59).

Na prvo pomembno bitko v napovedani vojni z beograjskim goljatom ni bilo treba dolgo čakati. Ministrski predsednik Nikola Pašić je Ustavodajni skupščini predložil svoj ustavni načrt, ki je bil zaradi izrazito centralistične in unitaristične narave za SLS povsem nesprejemljiv. Predvideno upravno razdelitev države na 33 oblasti je Korošec pokomentiral z besedami: »Glavni kriterij, po katerem je vladni načrt razdelil državo na oblasti, je številka. .../ Vi ste dali številki to nalogo, da ona ubije zgodovinske poglede na razdelitev zemlje!« (77). Pašičev predlog je bil kljub odporu in nenazadnje obstrukciji glavnine opozicijskih strank (tudi SLS) nazadnje sprejet.

Boj za avtonomijo se je tako vse bolj konkretiziral v boju za revizijo ustave na podlagi sporazuma vseh treh narodov. »Gospodje, mi hočemo jasnosti: Ali ste za sporazum ali ste proti sporazumu. .../« (97), je bil leta 1923 odločen poslanec SLS Fran Kulovec. Politika sporazuma je bila po mnenju SLS tudi temeljni pogoj za potrebno notranjo utrditev države. V vse bolj zaostrenih zunanjepolitičnih razmerah je bila namreč notranje šibka jugoslovanska kraljevina zelo ranljiv akter.

Zunanji politiki Kraljevine SHS in stališču poslancev SLS do slednje nameni avtor posebno poglavje. Uvodoma poudari načelno soglašanje Jugoslovanskega kluba z osnovnimi smernicami jugoslovanske diplomacije, nato pa postreže z znanimi »odkloni« kluba glede vprašanja sodelovanja s Sovjetsko zve-

zo, glede odnosa do Bolgarije in zlasti odnosa do Italije. V zvezi s konkretnim vplivom slovenskih poslancev na zunanjo politiko, ki je bila pretežno v srbskih rokah, pa opozori na zanimivo in povedno prigodo. Januarja 1924 je poslanec SLS Josip Hohnjec opomnil trgovinskega ministra Dragutina Kojića, da bi morali pri pogajanjih o trgovinski pogodbi z Avstrijo sodelovati tudi Slovenci in Hrvati. Minister mu je odgovoril, da je po dosedanjih izkušnjah, »/.../ zelo neprimerno za pogajanja z bivšimi neprijateljskimi državami delegirati njihove nekdanje državljane.« (110). Tako logiko pa je Hohnjec nato smelo pospremil z razlago, da potemtakem tudi Beneš in Masaryk ne bi smela sklepiti pogodb z Avstrijo in bi se morala tozadevno vselej obrniti na »beograjske eksperte«. (111). Če so politiki SLS morali prepustiti zunanje ministrstvo srbskim rokam, pa se niso odrekli aktivnostim v različnih mednarodnih organizacijah. Avtor pri tem spomni na jugoslovanski odsek Panevropske unije in Društvo za pospeševanje ciljev Lige narodov.

SLS je vztrajala v opozicijski drži tudi po volitvah 18. marca 1923 in 8. februarja 1925. To pot je bil strankin volilni uspeh primerljiv s tistim iz avstrijske dobe, saj je leta 1923 prejela 60,5 % glasov in tako osvojila 80,8 % mandatov, dve leti kasneje pa se je lahko pohvalila s 56,3 % prejetih glasov. Trdi čas odkritega političnega boja, v katerem je po Hohnječevem mnenju Slovenija postala »satrapija Žerjavove klike« (124), pa se je proti koncu leta 1926 počasi zaključeval. Stranka se je ponovno začela obračati k pragmatični politiki, ki jo je vodila v prvih letih življenja nove države. Po zblžanju in sporazumu s srbsko radikalno stranko je SLS tako po dolgih sedmih letih ponovno ugledala notranjost vladnega kabineta. Kritiki iz vrst Slovenske kmetijske stranke so ji pri tem očitali, da je izdala svoj avtonomistični program, vendar bi na tem mestu veljalo dodati, da je stranka v zameno za sodelovanje v vladi dosegla pomembno širitev pristojnosti oblastnih samouprav v Ljubljani in Mariboru ter tako vsaj delno izpolnila zahteve iz svojega ustavnega načrta leta 1921 in avtonomistično-federalističnega programa iz leta 1923.

Po vstopu SLS v vlado in potem ko je njen načelnik Anton Korošec postal notranji minister, sta se tako on kot stranka znašla na drugi strani skupščinske fronte. Če je SLS dotlej izkoriščala poslanski parket za napade na vladno koalicijo, je morala slednjo po letu 1927 na istem mestu zagovarjati in braniti pred napadi opozicije. In v tej (velikokrat neprijetni) vlogi je vztrajala vse do razpusta skupščine in uvedbe osebne diktature kralja Aleksandra 6. januarja 1929, ki je temeljito pretresla jugoslovansko politično stvarnost tiste dobe.

Pisec zanimive monografije je bralcu prihranil prepogosto branje posamičnih skupščinskih govorov, ki bi gotovo precej povečali obseg dela. Izbral je le nekatere, ki se odlikujejo po svoji izvornosti in teži, preostali politični kontekst pa je temeljito orisal na podlagi relevantne znanstvene literature. Prikazano delo je tako dober in konsistenten povzetek političnega delovanja stranke v dvajsetih letih, ki opozori na pomemben segment v njenem političnem življenju; na delo strankinih zastopnikov v jugoslovanski skupščini. Lahko ga torej razumemo tudi kot povabilo k poglobljenemu raziskovanju naslovene tematike.

Jure Gašparič

Marjan Dolgan, *Kriza revlje »Dom In svet« leta 1937*. Ljubljana : ZRC, ZRC SAZU, 2001. 472 strani.

Literarni zgodovinar Marjan Dolgan si je zadal težavno nalogo, da z zbornikom dokumentov oriše dogajanje v letu 1937, ko se je zgodila kriza revije Dom in svet (DiS). Težavno predvsem zato, ker ljudi, ki so doživljali tiste čase, skorajda ni več med živimi, da bi od njih dobil kako osebno pričevanje. Zato je knjigo, kakor mi je sam povedal, pripravljaj štiri leta. Tako imamo zdaj pred seboj izredno zanimivo delo, ki z novimi dognanji osvetljuje tisto dobo. Sam bi tej množini gradiva dodal še nekaj pojasnil in podatkov.

Knjiga je razdeljena glede na vsebino v štiri dele. V prvem so pričevanja nekaterih vidnih katoliških avtorjev, ki so pisali o krizi DiS ali o dogodkih v zvezi z njo: France Koblar, Rajko Ložar, Anton Trstenjak, Bogo Grafenauer in Tine Debeljak. Na krizo gledajo po svoji osebni presoji, kakor so jo pač

doživljali. Poznejše poglede nanjo je za moj občutek najbolje izrazil Grafenauer, ki je bil v njej tudi najbolj dejaven.

Drugi del podaja dokumente o začetku krize, ki pričujejo o dosti starejšem razdoru v katoliškem taboru – vlekel se je še iz časov t.i. križarskega gibanja po prvi svetovni vojni in se nadaljeval s polemikami v poznejšem času. Vidni zastopniki tega gibanja, ki se je odlikovalo s svobodnejšimi pogledi na raznih področjih, so zaradi svojih osebnih kvalitiet vendarle zasedali razna ugledna mesta v slovenskem katoliškem taboru, druga, konservativnejša stran, pa jim je ves čas nasprotovala in stiki med skupinama niso bili prijazni.

Tretji del ima naslov Stopnjevanje krize – Polemika o španski državljanski vojni. Notranja nasprotja so se pač še zaostrovala ob dogajanju v zunanjem svetu, kjer sta si sovražno stali nasproti demokratična in totalitarna stran. Ko se je v Španiji julija 1936 začel oborožen upor desnice, so bile simpatije slovenskih katoliških konservativcev seveda na njeni strani. Proti njim je Edvard Kocbek napisal in v DiS priobčil svoje Premišljevanje o Španiji, ki je povzročilo krizo revije in še večji razkol v katoliškem taboru.

Dolganova pričevanja o polemiki ob španski državljanski vojni so skoraj vsa naperjena proti Kocbeku, vzeta iz dveh manj znanih listov, Straža v viharju in Mi mladi borci. To sta bili glasili dveh katoliških mladinskih združb, lista, ki ju javnost navadno ni dobila pred oči. Zato se mi zdi koristno, če tu povem nekaj več o teh dveh listih in o splošnih razmerah, v katerih sta izhajala.

Kdor je v 30. letih 20. stoletja prišel na ljubljansko univerzo in se hotel vpisati v kako katoliško akademsko društvo, je imel na voljo dve društvi, tradicionalno imenovani Danica in Zarja (kakor sta se nekoč imenovali na Dunaju in v Gradcu). Poleg njiju pa sta obstajali še skupini stražarjev z glasilom Straža v viharju in mladci Kristusovi z glasilom Mi mladi borci. (Mladci so imeli organizacije tudi na gimnazijah.) Te dve skupini sta bili obe konservativni, s strogo disciplino in zvestim izpolnjevanjem verskih in drugih dolžnosti. Komur so se te dolžnosti zdele prezahtevne, se tema organizacijama ni pridružil, vpisal pa se je lahko v prvo ali drugo od prej imenovanih (Danica, Zarja, za ženske je obstajalo še maloštevilno društvo Savica, študentk je bilo tedaj pač malo). To so bili bolj ali manj neopredeljeni študentje in so jim zato navadno pravili kar »tretja skupina«. Nekateri so jih sicer imenovali »krščanske socialiste«, a to ime bi bil zaslužil le njih manjši del, ki se je zbiral ob profesorju Andreju Gosarju. Komur je bilo pri mladcih prestrogo ali mu kako drugače ni bilo všeč, se je preselil nazaj v tretjo skupino. Ko sem leta 1936 prišel na univerzo, je bilo v tretji skupini že precej takih »bivših mladcev«, med njimi recimo Bogo Grafenauer. Zaradi raznih homatij, ki jih tu ne utegnem popisovati, smo se potem vsi enako misleči preselili v Zarjo. Ta oris je nekoliko pomanjkljiv, a tu se ne smem preveč muditi z njim.

Dodal pa bi besedo o glasilih. Mladci in stražarji so imeli vsak svoje, mladci res le zelo boren listič na nekaj straneh, a glasilo je vendar bilo, njihov glas se je do neke meje le slišal v javnosti. Tretja skupina pa ni imela ničesar, čeprav se je miselno in po gledanju na splošne razmere strinjala z nekdanjimi križarji. Zelo bi ji bil koristil kak list, čeprav skromen, da bi se skupina lahko oglašala. A stiki mlajšega rodu s podobno mislečimi starejšimi so bili redki, recimo kadar smo potrebovali predavatelje za kake tečaje ali za počitniške taborne. Sicer so bili nekdanji križarji najbrž preveč zaposleni v svojih poklicih, da bi se bili utegnili ukvarjati s podmladkom.

O Kocbekovem Premišljevanju o Španiji moram priznati, da se mi je že dolgo zdelo nekoliko pristansko. Ta vtis se mi je še okrepil, ko sem pri nas videl, kako je uradna, zmagovita stran vso krivdo zvalila na nasprotnika. Podobnost? Kocbek se je pri svojem Premišljevanju opiral na to, kar je o španski državljanski vojni pisala francoska revija Esprit, ta pa je bila, čeprav katoliška, politično naklonjena marksistični strani. Zato je objavljala le pričevanja španskih beguncev, levo usmerjenih katoličanov, ki so pribežali v Francijo pred generalom Francom.

Dolgan kot 38. dokument objavlja »Skupno pismo španskih škofov škofom vsega sveta zaradi vojne v Španiji«. Pismo je izšlo v slovenskem prevodu kot posebna priloga Ljubljanskega škofijskega lista štev. 74 1937. Za to pismo in prevod nisem nikoli slišal, Škofijski list je gotovo brala samo duhovščina. Kdo bi vedel, ali ga je bral Kocbek? Vsekakor je njegovo Premišljevanje izšlo prej kakor slovenski prevod tega pisma. Zdaj ko sem ga prebral, moram reči, da je napisano izredno trezno, z mnogimi podatki in številkami o nasilju levičarske strani v Španiji. Po 65 letih moram priznati, da gre za zelo verodostojen dokument. V primeri z njim je Kocbekovo Premišljevanje vsebovalo le del resni-

ce. Imelo pa je nesorazmerno hude posledice, čeprav si lahko tudi rečemo, da je bil razdor v katoliškem taboru tedaj že dovolj velik, da bi bil prelom prišel tudi brez Premišljevanja.

O tem najlepše priča nadaljnji razvoj dogodkov. Večina starejših sodelavcev Doma in sveta bi bila zelo rada dosegla sporazum z izdajateljem revije, Katoliškim tiskovnim društvom. Kocbek (z nekaj somišljeniki) pa je bil trdno prepričan, da je treba stare vezi pretrgati in začeti na novo. S skupino sodelavcev je leta 1938 začel izdajati novo revijo z naslovom Dejanje (Dolgan jo omenja le na nekaj mestih) in ta je izhajala ob obnovljenem DiS do začetka leta 1941, ko ji je nadaljnje izhajanje onemogočil nemški napad na Jugoslavijo.

Dolganova četrta knjiga obravnava vrhunec krize in podaja polemiko o reviji Dom in svet. Večidel so to doslej neobjavljeni dokumenti iz zapuščine profesorja Franceta Koblarja, predvsem pisma med prijatelji iz križarske skupine. Zanimivo je tudi, kar pišeta o krizi DiS v reviji Sodobnost Drago Šega in Josip Vidmar.

Daljšo, prav zanimivo spremno besedo je knjigi napisal Matija Ogrin z naslovom »Površje in žarišče Doma in sveta leta 1937«. Pohvaliti moram tehnično izdelavo knjige, saj je izšla tako rekoč brez tiskovnih napak. Opazil sem pa dve manjši pomoti v opombah, obe skupaj na str. 91. Opomba št. 66 trdi, da v Akademskem domu na Miklošičevi v Ljubljani študentje niso stanovali, le nekaj mladcev srednješolcev. Trditev je zmotna. V domu, ki je bil sicer prav klavrna stavba, je bilo nekaj podstrešnih sobic, v katerih so stanovali študentje. V eni izmed njih je daljši čas prebival pesnik Jože Udovič. Dom so po zadnji vojni podrli, danes tam stoji hotel Holliday Inn.

V opombi 67 pa je zmotno navedeno, da je Prvi akademski kulturnosocialni teden v Bohinju priredila Zarja v avgustu leta 1939. V resnici je Prvi teden priredilo vseh troje složnih društev Danica, Zarja in Savica v dneh od 10. do 15. avgusta 1937. Drugi teden pa je res priredila Zarja sama v avgustu 1939.

Janez Gradišnik

Jerca Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE 1938–1942*. Ljubljana: Samozaložba, 2002. 446 strani.

Na mariborskem zborovanju slovenskih zgodovinarjev je Jerca Vodušek Starič predstavila svojo knjigo o Slovencih, ki so na predvečer 2. svetovne vojne in med njo sodelovali z britanskimi diplomati oziroma tajnimi službami. Že sam kraj promocije je sugeriral, da gre za tekst, ki je nekaj posebnega. Brez dvoma je vzbudil tudi visoka recepcijska pričakovanja, saj je le redkokateri historik pri nas dobil priložnost, da pred tako eminentnim zborom kolegov »krsti« svoje delo. Bliiskovit odziv v dnevnem tisku – avtorico je v Delu nemudoma močno pohvalila Atenka Puhar – je samo še poudarjal pomen študije, ki se je pojavila med nami.

Jerca Vodušek Starič v uvodu pričakuje od bralca veliko potrpljenja (str. IV). Priznam, da mi sprva ni bilo jasno, čemu naj bi služila takšna izjava, saj gre za obravnavo nadvse vznemirljive teme, o kateri smo doslej vedeli le malo. Potem pa se mi je počasi le začelo svitati, da knjiga v resnici potrebuje dobršno mero recipientove benevolentnosti. Toliko napak – ne samo diskurzivnih »laksnosti« – se le redko najde v delu profesionalnega zgodovinarja. Pojdimo kar po vrsti!

Na str. 8 se npr. govori o Hitlerjevi okupaciji Porenja. Šlo je le za remilitarizacijo dela nemškega ozemlja. Na str. 13 se najde vest o vnovičnem aktiviranju *slovenske* demokratske stranke tik pred 2. svetovno vojno. Po vsej verjetnosti se misli na obnovo dela *Samostojne* demokratske stranke.¹ Na isti strani je v op. 17 kot datum sklenitve italijansko-jugoslovanskega sporazuma naveden 25. marec 1938. Avtorica se je zmotila kar za leto dni: »pakt« Stojadinović-Ciano je bil podpisal v Beogradu že 25. marca 1937.² O tem pa se ne bere na str. 449 »jugoslovanske« izdaje Stojadinovićevih spominov Ni rat

¹ Slovenska demokratska stranka namreč poprej ni obstajala.

² O pogovorih italijanskega zunanjega ministra s Stojadinovićem obstaja obširen zapisnik; glej: M. Muggeridge (izd.), Ciano's Diplomatic Papers, London 1948, 98–105.

ni pakt, kot bi nas rada prepričala Jerca Vodušek Starič, pač pa na str. 417(–418). »Politične sile kompromisa med jugoslovanskimi narodi« na javno sceno niso prvič stopile šele tik pred 2. svetovno vojno, kakor se zatrjuje na str. 21. Vsaj »stodnevna« vlada Ljubomirja M. Davidovića je bila že leta 1924 na poti sporazuma. Na str. 22 se omenja nekakšen »princ Pavel«. V slovenščini govorimo in pišemo o knezu namestniku Pavlu Karadjordjeviću. Na str. 35 (pa tudi v kazalu) naletimo na nekega dr. Janka Seppa. Gre seveda za dr. (Josefa) Seppa Janka, ki je zainteresiranim slovenskim zgodovinarjem dobro znan vsaj iz temeljnega dela Dušana Bibra o nacizmu in Nemcih v Jugoslaviji.³ Na naslednji strani teče beseda o odpadli slovesnosti »v čast /francoskega/ admirala Guepratte«. Prav bi bilo »v čast admirala /E.-P.-A./ Guépratta« (ali kvežjemu Guéprattea). Na str. 52 omenjeni kraj Guštajn je kajpak Guštanj. Skrivnostni uslužbenec finančnega ministrstva Savinšek, ki je obravnavan na str. 55 (iz kazala je izpuhtel!), ni nihče drug kot slovenski pisatelj Slavko (Jakob) Savinšek. O njem je mogoče brati na 208. strani 9. zvezka SBL iz leta 1960. Nekateri »junaki« Jerce Vodušek Starič so torej le »zašli« v slovensko »biografiko«, čeprav avtorica kar povprek zatrjuje nasprotno (str. III). Je pa res, da je treba vedeti, o kom teče beseda. Žal v knjigi o slovenskih špijonih ni zmerom tako. Ker avtorica drugim zgodovinarjem mestoma prav bridko očita nekatere napake, ki izhajajo iz njihovega naslanjanja na nezanesljive vire oziroma knjige (npr. na str. 19), jo je treba opozoriti, da sama ni nič boljša. Vsekakor ne pozna v dovoljšnji meri rezultatov že opravljenega dela in ga zato prav grdo lomi.

A nadaljujmo s kolekcijo »ekstravaganc«, ki se bohotijo v obravnavani knjigi! Na str. 141/142 je Stefani označena za nemško agencijo, malo nižje pa za italijansko (prav je slednje). Takšne nedoslednosti vzbujajo občutek, da imamo v rokah tekst, ki ni dokončan – torej nekak polizdelek. Na str. 192 je napačno identificiran kraj: ne gre za Otočec, pač pa za Otočac, saj Pavelčevići ustaši blizu Novega mesta niso imeli taborišča. Na str. 196 so zelo čudne stvari napisane o politiku in literatu Antonu Novačanu. Jerca Vodušek Starič je npr. dognala, da se je šolal na Dunaju. To ne drži; na univerzo se je Novačan vpisal in jo tudi končal v Pragi. V Celju po 1. svetovni vojni ni izdajal časnika Nova vas, temveč Naša vas (in Republikanec). List je bil usmerjen agraristično, ne pa liberalno. Avtorica na isti strani tudi dokazuje, da nima ravno jasnih predstav o starojugoslovanskem »političnem cirkusu«: tako je KDK razglasila za stranko, čeprav je šlo za koalicijo Radičeve Hrvaške kmečke stranke in Pribičevićeve Samostojne demokratske stranke (zato ime Kmečko-demokratska koalicija). Leta 1941 Novačan ni ostal pri jugoslovanski vladi v Kairu, ampak je živel v okupiranem Beogradu. Šele leta 1942 je prek Bolgarije, Turčije in Sirije pribežal v Palestino. Novačan je še eden od »junakov«, o katerih ne literarna ne zgodovinska veda doslej nista molčali; zato so avtoričine težave z njim naravnost neverjetne. Vse skupaj je še toliko bolj nenavadno zato, ker je dobrih 100 stani dalje (str. 300) pravilno opisana odisejda našega pisatelja. A zastavlja se vprašanje: čemu obravnavati Novačana v knjigi o špijonih, ko pa – kolikor danes vemo – v tej vlogi ni nastopal. (Vsekakor je bil spričo svoje notorne čvekljivosti in nepopolnopravilnega postavljanja popolnoma neprimeren za kakršno koli konspirativno delo!) Tu se mi poraja resen dvom o tem, ali je knjigo Jerce Vodušek Starič napisala samo ena roka. Takšne diskrepance namreč pogosto nastanejo pri skupinskem delu. A to seveda ni edina mogoča razlaga. Morebiti je bila avtorica raztresena. Vendar se v tem primeru zastavlja vprašanje, kaj so delali recenzenti knjige. Glede na dejstvo, da so »Slovenski špijoni« izšli s podporo iz javnih sredstev (Ministrstva za kulturo RS), so vsekakor bili potrebni. Svoje delo so opravili nedopustno slabo. Kolegialnost nikoli ne sme prevladati nad profesionalnostjo.

Pojdimo dalje! Na str. 197 (op. 3) stoji zapisano, da je nemški Reich 6. oktobra /1938/ razdelil in okupiral Češkoslovaško. Avtorica je izpustila preobrazbo Češkoslovaške v Češko-Slovaško in njen razpad marca 1939, ki so ga zrežirali nacisti. Šele tedaj so Nemci zasedli Češko-moravski protektorat in prevzeli pokroviteljstvo nad marionetno Tisovo državo. »Neki Vodnik« s str. 201 (in 205) je najbrž solastnik tiskarne *Slatnar, d. z o. z.* Ludvik Vodnik (njegov »kompanjon« je bil Anton Knez). O tem glej ES, 11. zvezek, Ljubljana 1997, 127 (geslo Slatnar, Anton). Na str. 230 se v op. 48 omenja pronemški politik Pavle Gregorić. Spet grda pomota! Gre za misterioznega in ambicioznega časnikarja Danila

³ Prim. D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, Ljubljana 1966. Janko je priimek, ne ime!

Gregorića. Na str. 233 se omenja Mihailo Konstantinović kot radikal. To je povsem zgrešena oznaka. Konstantinović je bil razvpit kot mason in kot zagovornik stališč (levih) demokratov. V vladi Dragiša Cvetkovića je sedel predvsem kot politično nevtralen pravni ekspert in kot arhitekt sporazuma s Hrvati.⁴ Britanci so ga npr. označevali za desno roko ministrskega predsednika (kakor dokazujejo objavljeni dokumenti iz arhivskih fondov, na podlagi katerih je tudi Jerca Vodušek Starič napisala svojo knjigo⁵), ki pa je res bil radikal. Na str. 245 je mogoče najti kaj neverjeten podatek, da je nekakšna severna (jugoslovanska) fronta »obsegala dva armadna polka, tj. /avtorica uporablja napačno kratico t. j./ sedem divizij in 2 planinski brigadi«. Morda je mišljena 1. armadna skupina, ki je obsegala 2 armadi (4. in 7.); ta vojaška grupacija je imela na voljo približno toliko sil, kot je zapisano v knjigi o slovenskih špijonih. Na str. 249 omenjeno mesto Graz premore slovensko ime Gradec. Na str. 261 se zatrjuje, da je Jugoslavija kapitulirala 17. aprila 1941. Če bi bilo to res, bi kraljevska vlada v izgnanstvu ne imela česa početi. Omenjenega dne je položila orožje vojska – medtem ko je država formalnopravno eksistirala še naprej. O tem, da so Britanci šele decembra 1941 osvojili Tobruk, naj Jerca Vodušek Starič ne razlaga v resni zgodovinarski knjigi. To libijsko mesto jim je padlo v roke že 22. januarja 1941, ob koncu omenjenega leta pa so ga le deblokirali. Na str. 293 se napačno govori o pokristjanjevanju pravoslavcev (avtorica angleški dokument o tem prevaja kalkirano in govori o ortodoksnem prebivalstvu!); gre seveda za prekrščevanje. Prav tako Stepinac ni bil zagrebški škof, temveč nadškof. Samo dve strani naprej Jerca Vodušek Starič prav mučno docira o tem, kako je 21. junija 1942 Rommel »ponovno zasedel Tobruk«. Saj ga vendar nikoli prej še ni osvojil! Na str. 297 se omenja kraj Jedrenje. Slovenci mu po tradiciji pravimo Odrin, turško ime pa je Edirne. Vladko Maček med 2. svetovno vojno ni bil v Krupincu, kakor beremo na str. 329, temveč v Kupincu. Ne vem tudi, kako naj bi »splitska škofija« »zbirala podatke po svojih diecezah« (slovenska tradicija zapoveduje pisanje »diecezah«!) – tj. škofijah –, o čemer se govori na str. 358 in 359?! Na str. 373 je »velikolaški mesar« Ivan Pucelj povsem neupravičeno pridobil doktorat. Na str. 387 presenetljivo izvemo za obstoj nekakšne »češke manjšine« v Sloveniji. Na str. 395 bi se dalo razumeti, da je bil VI. korpus Titove vojske slovenski, kar pa ne drži. In še in še je stvari v knjigi Jerce Vodušek Starič, nad katerimi lahko človek samo zmajuje z glavo! Tudi docela pravopisnih spodrseljavev je več kot preveč. Na tako nizko raven pisanja naš historiografski prostor nikakor ne sme več pristajati.

Pomudimo se še ob treh malce obširnejših problemih. Albert Kramer je v knjigi o slovenskih špijonih vseskozi obravnavan kot zelo pomemben faktor. K njemu naj bi se stekale »vse niti« tajne dejavnosti britanskih agentov v starojugoslovanski »Sloveniji« tik pred 2. svetovno vojno (str. 133). Toda tudi po okupaciji naj bi njegova vloga ostala neokrnjena (prim. str. 327, 328); imel naj bi celo »rezidente« v drugih mestih. Vendar je takšna razlaga zelo vprašljiva spričo Kramerjeve agonije, o kateri pretresljivo piše njegova nečakinja Mira Mihelič v svojih spominih.⁶ Je bil vodilni slovenski liberalce v zadnjih letih pred smrtjo resnično sposoben za obveščevalno delo? Pa še nekaj: kolikšno vlogo je pri Krame-

⁴ Prim. M. Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevniške beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945*, Novi Sad 1998, 628. V knjigi Ferda Čulinovića *Jugoslavija između dva rata* (II. del, Zagreb 1961, 308, 309) je Konstantinović označen kot nestrankarski minister.

⁵ Ž. Avramovski, *Britanci o kraljevini Jugoslaviji. Knjiga treća (1939-1941)*, Beograd 1996, 534. Jerca Vodušek Starič te objave virov nikjer ne navaja. Nadvse zanimivo pa je, da glede dr. Seppa Janka zagrebi popolnoma enako napako, kot se najde v kazalu knjige Živka Avramovskega! Pri primerjanju znanstvenokritičnega aparata slednje in študije o slovenskih špijonih pade v oči tudi različno natančno navajanje fondov iz istih britanskih arhivskih zbirk: navedki naše avtorice so veliko krajši in zato samo orientacijsko uporabni. Oglejmo si samo en primer: na str. 23 pri Jerci Vodušek Starič beremo v op. 3: PRO, FO 371/23876/R.5341; pri Avramovskem pa najdemo še dodatne številke, npr. na str. 160: PRO, FO 371/23876, R 5341/20/92. V obeh primerih gre za isti dokument, in sicer za memorandum dr. Juraja Krmjevića angleškemu Foreign Officeu! Da je tekst te spomence že nekaj let objavljen (in sicer v srbskem prevodu), Jerca Vodušek Starič sploh ne pove (glej. Ž. Avramovski, n. d., 158-160)! Človek, ki bi skušal po arhivih preverjati avtoričine navedke, bi zaradi njenega nepreciznega navajanja imel izjemno veliko dela. Jerca Vodušek Starič je nujno treba opozoriti, naj bo v prihodnje veliko bolj minuciozna pri znanstvenokritičnem aparatu. Glede britanskih arhivov bi bilo zaželeno, če bi se dvignila na raven Živka Avramovskega ali Dušana Bibra. (Tudi Tone Ferenc bi ji lahko bil s svojimi objavami virov za čas 2. svetovne vojne svetel vzor.). Sedaj je žal globoko pod njo.

⁶ M. Mihelič, *Ure mojih dni. Spomini*, Murska Sobotna 1985, 102 in dalje.

rjevih stikih z Angleži imela njegova vpetost v prostozidarske strukture?⁷ Znano je, da so bili masoni večinoma odločno protinacistično usmerjeni.

Drugo večje vprašanje zadeva dejavnost polkovnika Vauhnika po okupaciji Jugoslavije. Jerca Vodušek Starič na podlagi preučitve dokumentov, na katere je naletela v britanskih arhivih, poudarja, da je imel v protiosnem delovanju veliko večjo vlogo kot on Ante Anić. Trdi tudi, da je Vauhnik v svojih memoarih zapisal, kako je skupaj z njim vodil »organizacijo BBZ v Ljubljani oziroma obveščevalno mrežo v Sloveniji in na Hrvaškem« (str. 350). Res se tak vtis lahko dobi iz nekaterih poglavij 2. dela Nevidne fronte, toda ne iz vseh. Najprej Vauhnik čisto jasno pove, da je AA. – pod to kratico nastopa Anić v njegovih pričevanjih – v Ljubljani organiziral svojo mrežo sodelavcev. Očitno je šlo za obnovo povezav med predvojnimi zaupniki britanskih tajnih služb.⁸ Nato Vauhnik še razloži, da je on nosil »ponižno ime« BBZ – tj. Berliner Börsenzeitung.⁹ Naziv je pomenljiv: ni samo reminiscenca na avtorjevi začetnici (v cirilici), temveč tudi namig na način njegovega obveščevalnega dela. Vauhnik je imel svojo mrežo, ki je zbirala najrazličnejše informacije ter jih potem – kot nekakšna borzna agencija – »prodajala« tajnim službam različnih zainteresiranih držav. Drugače je nemogoče logično pojasniti izjemno kompliciran kurirski sistem BBZ, ki je bil v času radijskih aparatov naravnost predpotopen. Seveda pa vse skupaj postane lahko razumljivo ob potrebi vzpostavljanja stikov z najrazličnejšimi (medsedbojno tekmujočimi) agenturami. Ko sem se o tem nekoč pogovarjal z Brankom Agnelettom, ki je bil v Trstu zapleten v delo zahodnih obveščevalnih služb, mi je rekel, da je Vauhnik zelo verjetno »posloval« celo s Sovjetsko zvezo (zato Angleži po vojni niso hoteli imeti z njim nobenega opravka). Zatrdil mi je, da je bil razvpiti starojugoslovanski polkovnik z Britanci povezan preko Anića. Do enakih sklepov – tako glede Sovjetov kot glede zahodnih zaveznikov – so se prikopali tudi Nemci (zlasti skrivnostni Abwehrov sodelavec Fritz, ki je bil usoden za »izpostavo« BBZ v Trstu – zlasti za Jojo Golca).¹⁰ Zdi se, da sta se Anićeva angleška in Vauhnikova »borzna« informacijska mreža nekaj časa »prepletali« in sodelovali,¹¹ nikoli pa nista bili povsem identični. Tako pridemo do pravcatega vohunskega labirinta. Agneletto je prav tako odločno poudaril, da vsaj v Trstu Vauhnikovi ljudje (z Golcem na čelu) leta 1944 niso (več) bili neposredno angažirani kot britanski obveščevalci.¹² To bi pomenilo, da so bili tedaj njihovi stiki z Anićem že pretrgani.

⁷ O Kramerjevem prostozidarstvu prim. Z. D. Nenezic, *Masoni u Jugoslaviji 1764-1999. Pregled istorije slobodnog zidarstva v Jugoslaviji*, 2. knjiga (Prilozi i gradja); Beograd 1999, 178-180. Čudno je, da naša avtorica sploh ni vzela pod drobnogled zvez med angleško obveščevalno službo in masoni. Že do zdaj objavljena literatura je o tej temi povedala kar nekaj zanimivih reči; Z. D. Nenezic npr. navaja (Z. D. Nenezic, n. d., 1. knjiga, 513), da so omenjeni združbi filantropskih skrivnostnežev pripadali tudi Anton Batagelj ter Marjan in Franjo Ujčić (trije od »junakov« Jerce Vodušek Starič!). Jugoslovanski notranji minister Stanoje Mihaldžić (še en mason) naj bi celo pomagal ustanoviti posebno podjetje, ki bi »pokrilo« skupno delo jugoslovanskih in britanskih agentov. Žal je navedeno Nenezičevo delo tako polno napak in približnosti, da je samo orientacijsko uporabno.

⁸ V. Vauhnik, *Nevidna fronta*, Buenos Aires 1965, 273: »Kmalu nato se je javil pri meni tudi AA. /.../ Poiskal si (!) je še nekaj zanesljivih sodelavcev, katerih eksistenca in delovanje v take namene mu je bila znana še iz predvojnega časa; zaradi vojnih dogodkov so se razleteli na vse strani. Posrečilo se mu je nekaj oseb zopet najti in kaj kmalu se je organizacija začela povoljno razvijati. Ni bilo samo važno ustvariti zanesljiv kanal, temveč tudi zanesljivo mesto v inozemstvu, ki bo zaupalo in vedelo, da ima opraviti res s svojimi ljudmi, ne pa z ljudmi iz protišpijonaže. Kot vojni ataše sem imel v tem pogledu mnogo izkušenj in tudi AA. v tem ni bil novinec.« Vauhnik je bil najbrž hote nejasen, saj je marsikateri akter medvojnih dogajanj v času nastajanja in objave njegovih spominov živel v Titovi Jugoslaviji in bi mu lahko s preveč določenimi izjavami škodoval.

⁹ V. Vauhnik, n. d., 275.

¹⁰ Pogovor z dr. Brankom Agnelettom 17. februarja 1998 (Fritz je samo psevdonim). V knjigi Jerce Vodušek Starič se trdi, da je bil Jojo Golec pred 2. svetovno vojno urednik mariborskega Slovenskega gospodarja (str. 180), v Vauhnikovih spominih pa je označen kot urednik v mariborski podružnici Slovenca (V. Vauhnik, n. d., 284). Enciklopedija Slovenije omenja kot urednika Slovenskega gospodarja pred 2. svetovno vojno – od leta 1925 dalje – duhovnika Januša Golca (ES 12, Ljubljana 1998, 33).

¹¹ V sklepu svojih spominov Vauhnik imenuje Anića za svojega glavnega sodelavca (prim. V. Vauhnik, n. d., 420).

¹² Pogovor z dr. B. Agnelettom 17. februarja 1998. Jerca Vodušek Starič se nagiba k mnenju, da je bil Jojo Golec še tik pred aretacijo v stiku z Anićem (str. 373, 374), vendar je njeno izražanje zelo previdno (»naj bi bil takrat še vedno povezan z Anićem«).

Treba pa je opozoriti še na nekaj: mreža BBZ nikakor ni bila omejena samo na Slovenijo in Hrvaško, kakor zatrjuje avtorica študije o naših špijonih, temveč je segala vse do Berlina, Poljske in Beograda.¹³

Tretja stvar je avtoričina frapantna nevednost o britanskih ambasadorjih v Beogradu. Do začetka oktobra 1939 je to službo opravljal sir Ronald Hugh Campbell, od srede decembra istega leta pa Ronald Ian Campbell.¹⁴ Nosila sta torej enako (prvo) ime in priimek. Jerca Vodušek Starič ve samo za slednjega (glej kazalo knjige o špijonih!). Najbrž pa je vsaj o padcu Stojadinovićeve vlade (na str. 22) poročal prvi.¹⁵ Za slehernega resnega specialista, ki preučuje britansko politiko do Jugoslavije/Slovenije, bi moralo biti poznavanje ključnih diplomatskih akterjev samoumevno. Pa žal ni.

Za sklep moram reči, da je knjiga Jerce Vodušek Starič zame veliko razočaranje. Pred leti me je avtorica na neki televizijski okrogli mizi resolutno poučila, da je pravi zgodovinar samo tisti, ki je 20 let kopal po arhivih. (No ja, vsako pravilo dopušča kakšno izjemo!) Žal praksa kaže, da je za dobro (celo zgolj povprečno!) historiografsko delo tudi izpolnjevanje tega kriterija nezadostno. O marsičem (javni) arhivi pač ne hranijo nobenega gradiva. Zagledanci vanje menijo, da so podatki, pridobljeni iz drugih virov, sekundarnega pomena. Knjiga o slovenskih sodelavcih britanskih tajnih služb dokazuje prav nasprotno. Poznavanje toliko kritizirane enciklopedistike bi ostroperesni avtorici prihranilo prenekatero ponesrečeno diskurzivno pirueto.

V študiji o slovenskih špijonih je odločno preveč nesprejemljivosti. Pisanje Jerce Vodušek Starič je še posebej čudno na mestih, kjer dokaj obsojajoče govori o ravnanju jugoslovanskih komunističnih oblasti z »junaki«, ki so pred in med 2. svetovno vojno delali za Britance. Avtorice Prevzema oblasti¹⁶ obsedenost titoistov z agenti zahodnih demokracij res ne bi smela presenečati: vitalni jugoslovanski maršal sredi 20. stoletja pač ni bil »na glasu« kot posebej human in tenkočuten državnik... Šele pozneje se je njegova javna podoba povsem spremenila.

Igor Grdina

Gianni Oliva, Foibe. Le stragi negate degli italiani della Venezia Giulia e dell'Istria. Milano: Mondadori, 2002. 206 strani.

V zadnjem času se je v Italija pojavila prava poplava knjig o t.i. fojbah. Kot (trenutno) zadnji se je problematike eksekucij v Istri, Gorici in Trstu po zlomu Italije septembra 1943 in predvsem ob koncu vojne maja 1945, lotil docent sodobne zgodovine na Vojaški šoli v Turinu (Scuola d'applicazione d'Arma) ter pisec zgodovinarskih uspešnic Gianni Oliva. Naj dodam, da ni to prvič, ko Oliva obravnava to temo, saj je t.i. fojbam posvetil posebno in pomembno mesto v svoji knjigi *La resa dei conti*, ki zadeva obračunavanje s fašisti v Italiji ob koncu vojne. Dejansko je v delu, ki ga tu predstavljam, Oliva le nadgradil, kar je bil že zapisal v knjigi o »končnem obračunu«.

Njegov pristop je na videz povsem korekten, saj veliko pozornost (in pretežni del knjige) namenil orisu razpletov, ki so na koncu vojne privedli do množičnih aretacij in usmritev. Kar štiri poglavja (od skupnih sedmih) so namreč posvečena razvoju od leta 1918 do razkosanja kraljevine Jugoslavije, nemški okupacij, protislovjem med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem po 8. 9. 1943 in »tekmi za Trst« med zavezniki in jugoslovansko armado. Pojavu, ki daje naslov knjigi, sta v celoti posvečeni le dve poglavji, prvo, ki zadeva 40 dni jugoslovanske oblasti v Trstu, in tretje, ki obravnava množične poboje v Istri po 8. septembru 1943. Zadnje poglavje je le delno posvečeno usmritvam in aretacijam,

¹³ Pogovor z dr. B. Agnelettom 17. februarja 1998; V. Vauhnik, n. d., 277 in dalje.

¹⁴ Prim. Ž. Avramovski, n. d. IX.

¹⁵ To si dovoljujem sklepati na podlagi besed Jerce Vodušek Starič, ki na str. 22 svoje knjige pravi, da je britanski ambasador Campbell poročal ob (!) padcu Stojadinovićeve vlade. Sila čudna je stvar tudi na str. 23. Tam se pravilno govori o poslaniku slru Campbellu, toda R. I. Campbell, ki je v kazalu registriran kot osebnost, omenjena na tem mestu, ni bil nosilec navedenega plemiškega naziva!

¹⁶ J. Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana 1992.

saj je v glavnem namenjeno prikazu mednarodnega konteksta, v katerem se je vključevalo Tržaško vprašanje, in značilnostim jugoslovanske oblasti v Trstu.

Oliva s svojo knjigo že znanemu ne dodaja ničesar, to kar nudi so le »nove« razlage povojnih obračunov. Pozitivno je vsekakor dejstvo, da brez večjih zamolčanj in prikrievanj italijanskim bralcem predstavlja – verjetno je prvič, ko to počne zgodovinar s širokim krogom bralcev – dogajanje v Trstu in Istri od konca prve svetovne vojne dalje. Žal pa se Oliva ni znal izogniti šablonskemu pristopu k obravnavani temi. Po eni strani tolmači Oliva zgodovino Julijske krajine skoraj izključno v luči mednacionalnih trenj in protislovij. Tako kljub temu, da na začetku trdi, da poboji niso bili rezultat protitalijanskih genocidnih načrtov »titovcev«, pa v nadaljevanju (in v samem podnaslovu knjige) Oliva dosledno piše o množičnem morjenju Italijanov. Ne da bi bralcu povedal, kdo so ti ljudje bili in kaj so v življenju storili, da so ob koncu vojne postali žrtve obračuna. Tudi Oliva torej nadaljuje po že shojeni poti posploševanja in poudarjanja ene same od značilnosti žrtev, njihovo narodnost. Kar nedvomno ustreza cilju, da se dogajanje predstavi kot posledica enako agresivnih nacionalizmov (italijanskega in »slovanškega«), ne pa znanstveni poglobitvi teme, za katero bi bilo nujno proučiti vsak posamezen primer posebej in šele na koncu potegniti zaključke.

Oliva narod obravnava kot monolitno enoto, brez notranjih razslojenosti in razlik, ki enotno in enostransko deluje in reagira na dogajanje. Razlike naj bi kvečjemu izvirale iz ideoloških opredelitev posameznikov, ki jim pa ne poznamo razlogov. Torej neke vrste metafizična zgodovina, v kateri dogajanja izvirajo iz idej, ki so nekako imanentno prisotne v ljudeh. Tako tolmačenje zgodovine se uvršča med prizadevanja za oživitve nacionalnega ponosa Italijanov in ideje o skupni usodi italijanske nacije, ki so jih sprožili nekateri italijanski politični krogi (naj tu omenim senatorja Violanteja) in se jim je kaj kmalu prilagodil in pridružil tudi del italijanskih zgodovinarjev. Oliva spada nedvomno mednje, saj odkrito piše, da želi s svojo knjigo prispevati k ustvarjanju »skupnega enotnega zgodovinskega spomina« italijanskega naroda.

Druge predpostavka na kateri Oliva gradi svojo interpretacijo je tista, ki dojema dogajanje med vojno in po njej kot spopad, v katerem sta bila vpletena dva režima – fašizem oz. nacizem in komunizem – z enakovrednimi totalitarnimi nedemokratičnimi načeli in praksami, ter nek tretji dejavnik, zahodni zavezniki in »demokratično odporništv«, ki naj bi bil deviško nedolžen tako v ciljih kot v sredstvih. Modno tolmačenje, ki pa spregleda nekatera dejstva. V prvi vrsti da sta bila fašizem in nacizem prej proizvod »realne demokracije« in konservativizma iz časa po prvi svetovni vojni, kot pa nenapovedan, samonikel izbruh misterioznih podtalnih silnic družbe in človeštva. Tako fašizem kot nacizem sta namreč prišla na oblast z odločilno podporo vojaške kaste, gospodarskih vodilnih krogov in liberalnih ter konservativnih politikov in sta oba režima dolgo lahko računala na podporo politikov Churchillovega kova, ki je izredno cenil Mussolinija in fašizem, ker sta Italijo obvarovali boljše vizacije. Naj dodam, da so fašisti in nacisti postali ponovno uporabni v iste namene tudi po drugi svetovni vojni. Avtor poleg tega spregleda tudi dejstvo, da je bila Zavezniška vojaška uprava, ki naj bi bila nosilka demokratičnih vrednot in prvin, vojaška oblast, ki je upravljala celih 9 let Trst brez vsakršne demokratične legitimitete. Ter da prav vse vpletene strani že v teku vojne niso izbirale sredstev v boju za oblast. Kot dokazuje dogajanje v Grčiji, kjer si Britanci niso pomišljali niti za trenutek, da bi zato, da bi preprečili prihod na oblast zmagovite ELAS, posegli po neposrednem vojaškem nastopu, v katerem so jim ob strani stali tudi bivši nacistični kolaboranti. Oliva pa v tem primeru stvari olepšuje in razlaga vojaški poseg Britancev (in nato ZDA) z njihovo željo, da bi preprečili državljansko vojno (ki pa se je dokončno razplamtela le po njihovem nastopu) in da bi zagotovili demokracijo (ki pa očitno ni predvidevala možnosti, da bi oblast lahko prevzela levica). Tudi načrti predsednika italijanske kraljeve vlade Bonomija in admirala De Courtena za skupen nastop fašistov in osovpevcov v Julijski krajini proti »slavokomunistom« naj bi le bežno zaobjeli fašistične kroge in naj bi ne imeli nobenih praktičnih posledic. Splošna slika, ki jo daje Oliva je, da so bili titovcem antidemokratični posegi in grozodejstva prirojeni kot sestavni del njihove ideologije in prakse, medtem ko so bili podobni posegi zahodnih zaveznikov in »demokratičnih« italijanskih strank le epizode, ki naj bi ne prizadevale njihovega demokratičnega bistva.

V razmišljanju Olive pa je razviden še en stereotip. Titovci oz. jugoslovanski partizani naj bi bili v Trstu tujci, ki so skalili omikano življenje italijanskih meščanov. In vendar pozablja Oliva, da je bilo med temi titovci in »Jugoslovani« veliko Tržačanov, italijanske in slovenske narodnosti. Za Olivo očitno ni dovolj, če je nekdo rojen v Trstu, da bi ga lahko smatrali za Tržačana, kot niso dovolj italijanski

materin jezik, rojstvo v kakem kraju južne Italije in druge podobne značilnosti, da bi lahko človeka smatrali za Italijana, če se je odločil, da se bo boril v vrstah »titovcev«. In bog ne daj, da bi se opredelil za priključitev Trsta Jugoslaviji! Tudi Oliva torej boleha za boleznijo, ki je značilna za italijanske tržaške malomeščane: prepričanje, da se Trst istoveti z njimi samimi in njihovimi vrednotami in da je vse, kar od teh vrednot in od te vrste omike odstopa, barbarsko in tuje. Kot se mi zdi očitno da ima Oliva, kot nekateri drugi italijanski zgodovinarji, precej problemov pri opredeljevanju Italijanov in bi bilo res nujno, da nam enkrat za vselej on in njegovi kolegi razložijo, kakšne so značilnosti, ki so potrebne, da lahko posameznika uvrstimo med Italijane, ali, kot jih radi imenujejo, med »italijansko čuteče« oz. »ljudi italijanskih čustev«.

Rezultat take pogojenosti avtorja so tudi nekatere posebej zanimive cvetke. Prva zadeva število žrtev. Potem, ko piše, da je glede števila žrtev zelo težko priti do točnih podatkov, avtor enostavno postavi na isto raven številke, ki jih navajajo avtorji iz krogov organizacij istrskih beguncev-optantov ter istrskega kolaboracionizma in tisto okoli 5.000 žrtev, za katero sam trdi, da jo za najbolj zanesljivo smatrajo tako italijanski kot slovenski znanstveni krogi. In vendar ni to število, ki se ga drži Oliva, ampak enostavno in arbitrarno zaključi, da je bilo po »najbolj zanesljivih ocenah« žrtev eksekucij in nevzdržnih življenjskih razmer po aretaciji okoli 10.000. Enako arbitrarne so Olivove ocene o t.i. eksodusu Istranov. Na podlagi česa piše, da je bil odhod Istranov »prisilen«? In na kakšni osnovi lahko trdi, da je po vojni Istro in Dalmacijo zapustilo 300.000 oseb? Od kod gotovost, da so to bili izključno Italijani?

Večkrat ponovljena trditev, da naj bi jugoslovanske oblasti aretirale in usmrtila tudi italijanske anti-fašiste in celo komuniste, ni podprta z nobeno kvantifikacijo te vrste žrtev. Namesto tega avtor vztrajno uporablja zelo splošne in nedorečene izraze kot »veliko«, »nezanemarljivo število« ipd., ki ne povedo ničesar, vendar bralca privedejo do zaključka, da je verjetno večina aretiranih in usmrčenih pripadala tej vrsti ljudi.

V teh primerih je Oliva enostavno priznal znanstveno vrednost in povzel nepreverljive teze in podatke piscev iz krogov istrskih esulskih organizacij in jih je vgradil v okvir ustvarjanja nove italijanske nacionalne zgodovine.

Tak pristop lahko nedvomno prispeva k ustvarjanju nacionalnih zgodovin in utemeljevanju mita o Zahodu kot izključnem nosilcu napredka, demokracije in svobode. Vendar nam prizma nacionalnih interesov (in nacionalizma) ni dovolj za zadovoljivo razlago zgodovine, saj ni s tega zornega kota mogoče npr. razložiti, kako to, da so se Italijani, Slovenci in Hrvati borili v vseh taborih, tako v tistem, ki se je postavil na stran Nemcev, kot v taboru »titovih partizanov« in zahodnih zaveznikov. Kot nam pripisovanje prirojene demokratičnosti in dobronamernosti nekemu nedoločnemu »Zahodu« ne more pojasniti, zakaj je bil prav ta »Zahod« zibelka nacizma in fašizma.

Sandi Volk

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Peter Št i h, Dve novi notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane 7–42
Two New Notes on the Oldest History of Ljubljana
- Miha K o s i, ... *quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit* ... (Razvoj meje
cesrstva na Dolenjskem v srednjem veku) 43–93
... *quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit* ... (Development
of the Border of the Empire in Lower Carniola in the Middle Ages)
- Mojca K o v a č i č, »Prijazne, pobožne, skromne, čednostne in plemenite« – Kako je
Paolo Santonino videl in opisal ženske in kako so ženske dejansko živele 95–132
»Kind, Pious, Modest, Virtuous and Noble« – Paolo Santonino's
Perception of Women, and How Women Actually Lived
- Nataša G o l o b, Fragmenti srednjeveških rokopisov v javnih zbirkah v Sloveniji 2:
Ljubljana, Semeniška knjižnica 133–159
Fragments of Medieval Manuscripts in Slovene Public Collections 2:
Theological Library in Ljubljana
- Nataša P o d g o r š e k, *Slavenski jug* leta 1848 in Slovenci 161–171
Slavenski Jug in 1848 and Slovenes
- Janko P l e t e r s k i, Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu
v avstrijskem leksikonu 173–184
An Attempt at an Encyclopaedic Explanation of the Entry on the Carinthian Plebiscite
in the Austrian Lexicon
- Dušan N e č a k, Sovjetsko-jugoslovanski odnosi v luči madžarskih dogodkov leta 1956 185–197
Soviet-Yugoslav Relations in the Light of 1956 Events in Hungary
- Aleš G a b r i č, Slovenska kulturnopolitična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo
in politično akcijo 1980–1987 199–221
Slovene Cultural and Political Differences between Cultural Creativity
and Political Activity 1980 – 1987
- Marjan D r n o v š e k, Mobilnost Slovencev in regionalizem 259–276
Mobility of Slovenes and Regionalism
- Branko M a r u š i č, Zahodno slovensko ozemlje. Iskanje ozemeljske istovetnosti
skozi čas 277–286
Western Slovene Territory. The Search for Territorial Identity through Time
- Dušan K o s, Grb in mit. Primer psevdokraljevskega izročila o gospodih Svibenskih
(12.–19. stoletje) 287–325
Coat of Arms and Myth. An Example of Pseudoroyal Tradition
on the Schärffenberg Lords (12th – 19th Century)

Andrej N a r e d, Seznam »deželnih sovražnikov« iz okoli 1440 ali podoba fajde iz prve roke	327–344
A List of »Enemies of the Country« from around 1440, or a Firsthand Illustration of the <i>Fajda</i> (Private Wars between Noblemen)	
Stanislav J u ž n i č, Jezuitski profesorji matematike na višjih študijih v Ljubljani, Celovcu, Gorici, Trstu in na Reki, njihova matematična ter fizikalna dela	345–398
Jesuit Professors of Mathematics Studying in Ljubljana, Klagenfurt, Gorizia, Trieste and Rijeka, and Their Publications on Mathematics and Physics	
Damir G l o b o č n i k, Škrat, Rogač in Brus – troje liberalnih satiričnih listov	399–446
<i>Škrat, Rogač</i> and <i>Brus</i> – Three Liberal Satirical Newspapers	
Nevenka T r o h a, Italijanska narodnostna skupnost v Sloveniji med letoma 1954 in 1990	447–464
Italian Ethnic Community in Slovenia between 1954 and 1990	
Danijela T r š k a n, Metodična struktura sodobnih srednješolskih učbenikov za zgodovino	465–478
Methodic Structure of Modern High-School History Textbooks	

ZAPISI – NOTES

Danijela T r š k a n, Prednosti individualnih konzultacij – drugačen način dela s študenti	479–482
Advantages of Individual Consultations – A Different Approach to Working with Students	

IN MEMORIAM

Prof. Janez Kramar (1911–2002) (Salvator Ž i t k o)	223–224
---	---------

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION

Marko V r h u n e c, Kritika knjige Jerce Vodušek Starič, Slovenski špijoni in SOE	483–486
Critical Review of Jerca Vodušek Starič's Book <i>Slovene Spies and the SOE</i>	

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

Mednarodni znanstveni posvet Bolgarija na poti v EU. Uspehi in neuspehi. Dunaj, 10.–11. maj 2001 (Franc R o z m a n)	225–226
International Scientific Conference Bulgaria on the Path to European Union. Victories and Defeats. Vienna, May 10–11, 2001	
Mednarodna znanstvena konferenca »Vojska in vojaški faktor v državah in družbi jugovzhodne Evrope od 18. do 20. stoletja«. Zadar, 13.–15. september 2001 (Franc R o z m a n)	226–227
International Scientific Conference The Military and Military Factor in the Countries and Societies of Southeast Europe between the 18 th and the 20 th Centuries. Zadar, September 13–15, 2001	

33. letna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij, Washington D.C.,
15.–18. november 2001 (Matjaž K l e m e n č i č) 227–229
33rd Yearly Convention of the American Association for ..., Washington, D.C.,
November 15–18, 2001
- Mednarodni znanstveni simpozij Demokratična opozicija Slovenije – ob 10. obletnici
osamosvojitve Slovenije. Maribor, 22.–23. november 2001 (Mateja R a t e j) 229–231
International Scientific Conference Slovene Democratic Opposition – on the Occasion
of the 10th Anniversary of Independent Slovenia. Maribor, November 22–23, 2001
- Vloga mitov pri poučevanju slovenske zgodovine – Prvo zborovanje učiteljev zgodovine,
Laško, 22.–23. marec 2002 (Jelka R a z p o t n i k) 487–490
The Role of Myths in Teaching Slovene History – 1st History Teachers Convention
in Laško, March 22–23, 2002
- Letni sestanek Organizacije ameriških zgodovinarjev, Washington D. C., 11.–14. april 2002
(Matjaž K l e m e n č i č) 490–492
Yearly Conference of the Organization of American Historians in Washington, C.D.,
April 11–14, 2002
32. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci-Mogersdorf, Koprivnica,
2.–5. julij 2002 (Olga Janša Z o r n) 492–496
32nd International Conference on Cultural History in Modinci-Mogersdorf,
Koprivnica, July 2–5

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Joan Mueller, Clare's Letters to Agnes. Texts and Sources (Mojca K o v a č i č) 233–235
- Paolo Naldini, Cerkevni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis – ljudsko Koper
(Salvator Ž i t k o) 235–237
- Jako stara vas na Goriškem je Solkan. Zbornik ob tisočletnici prve omembe kraja
(Štefan T r o j a r) 237–239
- Marija Kacin, Žiga Zois in italijanska kultura (Primož K o č a r) 240–243
- Tomislav Markus, Slavenski Jug 1848.–1850. godine i hrvatski politički pokret
(Nataša P o d g o r š e k) 243–244
- Igor Grdina, Ipavci. Zgodovina slovenske meščanske dinastije (Vasilij M e l i k) 244–245
- Brennpunkt Mitteleuropa: Festschrift für Helmut Rumpfer zum 65. Geburtstag
(Franc R o z m a n) 245–247
- L. S. D u b i n, The Port Jews of Habsburg Trieste. Absolut Politics and Enlightenment
Culture; T. C a t a l a n, La comunità ebraica (1781–1914). Politica società cultura;
S. B o n, Gli ebrei a Trieste. Identità, persecuzione, risposte. (Marta V e r g i n e l l a) 247–249
- Marina Cattaruzza, Socialismo adriatico. La socialdemocrazia di lingua italiana nei territori
costieri della monarchia asburgica: 1888-1915. (Marta V e r g i n e l l a) 249–251

Pavle Čelik, Slovenski orožniki: 1918–1941 (Rok Stergar)	251–252
Božo Repe, Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije (Duša Nećak)	252–255
Zvonka Zupanič Slavec, Družinska povezanost grofov Celjskih. Identifikacijska in epigenetska raziskava njihovih lobanj (Cirila Toplak)	497–499
Maurice Keen (ur.), Medieval Warfare. A History (Tomaž Lazar)	499–501
Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921 (Miroslav Stiplovshek)	501–504
Egon Pelikan, Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom (Andrej Rahten)	504–506
Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini (Jure Gašparič)	506–508
Marjan Dolgan, Kriza revije Dom in svet leta 1937 (Janez Gradišnik)	508–510
Jerca Vodušek Starič, Slovenski špijoni in SOE 1938–1942 (Igor Grdina)	510–514
Gianni Olivia, Foibe. Le stragi negate degli italiani della Venezia Giulia e dell'Istria (Sandi Volk)	514–516

OBVESTILA – INFORMATIONS

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	256
---	-----

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 56/2002	517–520
Annual Contents of Zgodovinski časopis – Historical Review 56/2002	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 55, 2001, 3–4 (124) in 56, 2002, 1–2 (125)	I–IV
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 55, 2001, 3–4 (124) and 56, 2002, 1–2 (125)	
Izvečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 56, 2002, 3–4 (126)	V–VIII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 56, 2002, 3–4 (126)	

UDK 314.74(100=163)''18/19''

DRNOVŠEK Marjan, dr., Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2

Mobilnost Slovencev in regionalizem

Zgodovinski časopis, Ljubljana 56/2002, št. 3-4 (126), str. 259-276, 73 cit

1.06 objavljeno vabljeno predavanje, jezik Sn (De, Sn, En)

Ključne besede Slovenski izseljenci, mobilnost, regionalna zavest

V razpravi je poudarek na (ne)možnostih mobilnosti Slovencev v 19 in 20. stoletju, ki so bile različne zaradi menjave državnih in družbenih sistemov, saj so se gibale od svobodnega izseljevanja (npr. v avstrijski dobi) do prepovedi (npr. v času druge Jugoslavije do začetka šestdesetih let 20. stoletja). Selitve so bile zlasti živahne v etnično obmejnih predelih (npr. Beneška Slovenija, Rezija, Prekmurske, Bela krajina, Istra in drugi). Izseljenci so bili nosilci regionalnih posebnosti tudi v novih okoljih, zlasti glede jezika (narečja), navad in običajev, prehrane ipd. Navedena je vrsta konkretnih primerov za postavljene teze.

Avtorski izvleček

UDK 929.6:929.5 Svibenski ''11/18''

KOS Dušan, dr., izr. profesor, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4

Grb in mit. Primer psevdokraljevskega izročila o gospodih Svibenskih (12.-19. stoletje)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 56/2002, št. 3-4 (126), str. 287-325, 110 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek; jezik Sn. (De., Sn., En.)

Članek obravnava problematiko nastanka, spreminjanja in utemeljevanja plemiških grbov od 12. do 19. stoletja na primeru simbolike grba kranjskih gospodov Svibenskih (Scharffenberg), ki so imeli v grbu zlato krono. Zaradi krone se je med srednjim vekom in 18. stoletjem razvilo več teorij o »kraljevskem« izvoru rodbine, pri čemer so rodbina in pisci izrabili mitološko naravnost baročne heraldike, pa tudi (delno izmišljene) grbe plemstva in dežel jugovzhodne Evrope, ter Svibenske pripeljali v zvezo s srednjeveškimi bolgarskimi in bosenskimi kralji. Avtor analizira nekatere plemiške grbe in svibenske mite, razlaga njihov nastanek, motive, razvoj in pomen za plemstvo in zgodovinsko znanost.

Avtorski izvleček

UDK 342.55(497.4-14)''17/19''

MARUŠIČ Branko, dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU raziskovalna enota Nova Gorica, SI-5000 Nova Gorica, Delpinova 12

Zabodno slovensko ozemlje. Iskanje ozemeljske istovetnosti skozi čas.

Zgodovinski časopis, Ljubljana 56/2002, št. 3-4 (126), str. 277-286, 32 cit

1.06 vabljeno objavljeno predavanje, jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava problem večjih upravnih enot na ozemlju, ki je nekoč pripadalo goriški grofiji, avtonomnemu metu Trst in Istri ter se je od srede 18. stoletja do leta 1918 uradno imenovalo Avstrijsko Primorje, Primorska (Primorje), kasneje pa tudi Venezia Giulia. Danes je to ozemlje porazdeljeno na dve državi (Italija, Slovenija). Na slovenski strani je deluje 22 občin. Potrebe kažejo na primernost ustanovitve pokrajin kot vmesnega člana med osrednjo državno oblastjo in občinami. Sledeč zgodovinskemu razvoju bi upravna razdelitev slovenskega dela Primorske na dve pokrajini (na jugu s sedežem v Kopru in na severu s sedežem v Novi Gorici) najbolj ustrezala zgodovinskemu razvoju in današnjosti.

Avtorski izvleček

UDK 930.22(497.4) ''14''

NARED Andrej, dipl. zgod., arhivist, Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1

Seznam »deželnih sovražnikov« iz okoli 1440 ali podoba fajde iz prve roke

Zgodovinski časopis, Ljubljana 56/2002, št. 3-4 (126), str. 327-344, 118 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek, jezik Sn. (De., Sn., En.)

Avtor v prispevku analizira enkratni vir za slovensko srednjeveško zgodovino, ki ga je obravnaval v kontekstu proučevanja poznosrednjeveškega razbojništva na Slovenskem. Seznam deželnih sovražnikov iz srede 15. stoletja na zelo plastičen način ilustrira dogajanje v poznosrednjeveški fajdi, zlasti tiste stvari, ki v zakonito fajdo niso spadale in so bile zato pojmovane kot neke vrste zločini. Seznam se lepo uvršča v konkretno politično dogajanje in je pravoveren otrok trenutka, v katerem je nastal.

Avtorski izvleček

UDC 929.6:929.5 Svibenski "11/18"

KOS Dušan, Ph.D., Associate Professor, Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Science and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4

Coat of Arms and Myth. An Example of Pseudoroyal Tradition on the Schärffenberg Lords (12th – 19th Century)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 56/2002, No. 3–4 (126), pp. 287–325, 110 notes

Language: Sn. (De., Sn., En.)

Based on the symbolism of the Carniolan Scharffenberg Lords, the article examines the origin, changes and justifications of the coat of arms of nobility from the 12th to the 19th centuries. The Schärffenbergs had in their coat of arms a golden crown, which gave rise to several speculations on the «royal» origin of the family. The family, as well as authors of these speculations, utilized a mythological orientation of baroque heraldry as well as the (partly invented) coat of arms of the nobility and of the countries in southeastern Europe, and linked the Schärffenberg family to medieval Bulgarian and Bosnian kings. Analyzed are several coat of arms of nobility and the Schärffenberg family myths, their origin, motifs, development and importance both for the nobility and for historiography.

Author's Abstract

UDC 314.74(100=163)"18/19"

DRNOVŠEK Marjan, Ph.D., Institute for Slovene Emigration Studies, Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Science and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2

Mobility of Slovenes and Regionalism

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 56/2002, No. 3–4 (126), pp. 259–276, 73 notes

Language: Sn. (De., Sn., En.)

Key Words: Slovene emigrants/immigrants, mobility, regional adherence

The article focuses on the mobility, and the lack of thereof, of Slovenes in the 19th and the 20th centuries. Due to the changes of state and social systems there was a wide range of possibilities, from unrestricted emigration (during the era of the Austro-Hungarian Empire, for instance) to the ban of emigration (during the period of the so-called Second Yugoslav Republic to the beginning of the 1960's, for example). Migrations were especially frequent in ethnically mixed border areas (such as Friuli-Veneta Giulia, Resia, the Prekmurje region, Bela krajina, Istria, etc.). In their new surroundings, immigrants were traditionally the upholders of the traditions from their homeland, especially of the language (dialect), customs, food culture, etc. The author illustrates his theses with a number of concrete examples.

Author's Abstract

UDC 930.22(497.4) "14"

NARED Andrej, B.A. in History, Archivist, The Archive of the Republic of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1

A List of «Enemies of the Country» from around 1440, or a Firsthand Illustration of the *Fajda* (Private Wars between Noblemen)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 56/2002, No. 3–4 (126), pp. 327–344, 118 notes

Language: Sn. (De., Sn., En.)

In the context of researching Late Medieval brigandage in Slovenia, the author analyzes a unique source for Slovene medieval history. A list of enemies of the country from the middle of the 15th century vividly illustrates events in the Late Medieval private wars between noblemen (the *fajda*), and especially those that were outside the legal *fajda*, and were therefore treated as some sort of crimes. The list accurately reflects a concrete political situation in a given segment of history.

Author's Abstract

UDC 342.55(497.4-14)"17/19"

MARUŠIČ Branko, Ph.D., Scientific Counsellor, Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Science and Arts, SI-5000 Nova Gorica, Delpinova 12

Western Slovene Territory. The Search for Territorial Identity through Time.

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 56/2002, No. 3–4 (126), pp. 277–286, 32 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article examines larger administrative units in the area once belonging to the Gorica county, to the autonomous town of Trieste, and to Istria. Between the middle of the 18th century and 1918 this area was formally called the Austrian Littoral, Primorska (Primorje), and later also Venezia Giulia. The territory is now divided between Italy and Slovenia. The Slovene part of it numbers twenty-two municipal units. The current situation points to the need of establishing an intermediary link between these smaller units and the central state government. According to historical development, as well as the current situation, the administrative division of this part of the Primorsko region would best be divided into two provinces: one in the south with Koper as its capital, the other in the north, the capital of which would be Nova Gorica.

Author's Abstract

UDK 271.5:373 5(091)

JUŽNIČ Stanislav, dr SI 1336 Vas, Fara 2

Jezujski profesorji matematike na višjih študijih v Ljubljani, Celovcu, Gorici, Trstu in na Reki, njihova matematična ter fizikalna dela

Zgodovinski časopis, Ljubljana 56/2002, št. 3-4 (126), str. 345-398, 216 cit.

1.01 izvireni znanstveni članek, jezik: Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: Ljubljana, Celovec, Gorica, Trst, Reka, jezuiti, zgodovina šolstva, zgodovina matematike, zgodovina fizike.

Ob dvestoletnici smrti Jurija Vege smo raziskali življenje in delo jezuitskih profesorjev matematike, ki so poučevali na višjih študijih v Ljubljani, Celovcu, Gorici, Trstu in na Reki. Posebno pozornost smo posvetili njihovim objavljenim delom. Redkam smo lahko z gotovostjo pripisali slovensko poreklo.

Avtorski izvleček

UDK 323.15(497.4=50) "1954/1990"

TROHA Nevenka, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresna trg 1

Italijanska narodnostna skupnost v Sloveniji med letoma 1954 in 1990

Zgodovinski časopis, Ljubljana 56/2002, št. 3-4 (126), str. 447-464, 77 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek, jezik: Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: Italijanska narodnostna skupnost, italijanska manjšina, manjšinsko vprašanje, manjšinska zaščita, Okraj Koper

Članek obravnava italijansko narodnostno skupnost v Ljudski in nato Socialistični republiki Sloveniji med letoma 1954 in 1990. Maloštevilna skupnost, ki jo je močno prizadelo množično izseljevanje njenih pripadnikov, je bila na normativni ravni med najbolj zaščitenimi evropskimi manjšinami. Kljub temu ji je grozila asimilacija in se je utapljala v večinskem narodu, saj se je takšna skupnost, ki je obravnavana kot enklava, obdana z varnostnim pasom, sposobna obnavljati le v primeru, če so zagotovljeni nekateri pogoji, zlasti nataliteta, zadostno število pripadnikov in njihova koncentracija na območju, kjer živijo. Teh pogojev italijanska narodnostna skupnost ni dosegala.

Avtorski izvleček

UDK 070 487.(497.4)"18"

GLOBOČNIK Damir, mag., muzejski svetovalec za umetnostno zgodovino, Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44

Škrat, Rogač in Brus – troje liberalnih satiričnih listov

Zgodovinski časopis, Ljubljana 56/2002, št. 3-4 (126), str. 399-446, 90 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek, jezik: Sn. (De., Sn., En.)

S pomočjo nekaterih prispevkov v liberalno usmerjenih satiričnih listih Škrat (1883-1885), Rogač (1886-1888) in Brus (1889-1891) lahko sledimo političnim in nazorskim nasprotovanjem na Kranjskem. V satiričnih listih se odraža tudi razvoj slovenskega časnikarstva, ki je ob koncu 19. stoletja dohitelo in prehitelo nemško časopisje

Avtorski izvleček

UDK 94(075.3)

TRŠKAN Danijela, dr. docentka, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Metodična struktura sodobnih srednješolskih učbenikov za zgodovino

Zgodovinski časopis, Ljubljana 56/2002, št. 3-4 (126), str. 465-478, 28 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek, jezik: Sn. (En., Sn., En.)

Avtorica predstavlja glavne elemente notranje in zunanje strukture sodobnih srednješolskih učbenikov za zgodovino. Konkretni primeri so predstavljeni za dva slovenska, dva francoska in tri angleške srednješolske učbenike, ki vključujejo zgodovino 20. stoletja. Avtorica ugotavlja, da imajo sodobni učbeniki za zgodovino (zlasti v Veliki Britaniji in Franciji) pomembno didaktično in metodično vlogo pri pouku in pri pripravi na zunanje izpite, saj vključujejo različne naloge, ki se ne nanašajo samo na učbeniško besedilo, ampak tudi na slikovno in pisno gradivo ter omogočajo samostojno in aktivno delo učencev.

Avtorski izvleček

UDC 323.15(497.4=50) "1954/1990"

TROHA Nevenka, Ph.D., Scientific Fellow, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Italian Ethnic Community in Slovenia between 1954 and 1990

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 56/2002, No. 3–4 (126), pp. 447–464, 77 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Key Words: Italijanska narodnostna skupnost, italijanska manjšina, manjšinsko vprašanje, manjšinska zaščita, Okraj Koper

The paper focuses on the Italian ethnic community in what was first named the People's Republic, and then the Socialist Republic of Slovenia, between 1954 and 1990. Despite mass emigration of its members, this small community was one of the best legally protected minorities in Europe. Yet it was on the verge of extinction, threatened to become assimilated with the majority nation. Such a community, treated as an enclave, is namely able to regenerate itself only if it meets certain conditions: some of these are the natality, an adequate number of members, and the degree of their concentration in the area where they live. These were the conditions that the Italian minority could not meet.

Author's Abstract

UDC 271.5.373:5(091)

JUŽNČ Stanislav, Ph.D. SI – 1336 Vas, Fara 2

Jesuit professors of mathematics at higher studies in Ljubljana, Klagenfurt, Gorizia, Trieste and Fiume: their works in mathematics and physics

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 56/2002, No. 3–4 (126), pp. 345–398, 216 notes

Key Words: Ljubljana, Klagenfurt, Gorizia, Trieste, Fiume, Jesuits, History of Education, History of Mathematics, History of Physics.

For the occasion of 200th anniversary of the death of Jurij Vega we researched the data about the Jesuit professors of mathematics who taught at the higher studies in Ljubljana, Klagenfurt, Gorizia, Trieste and Fiume. A special concern was put on their published works. Some attempts were made to select those among them that might be of the Slovene origin.

Author's Abstract

UDC 94(075.3)

TRŠKAN Danijela, Ph.D., Assistant Professor, Faculty of Arts, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Methodic Structure of Modern High-School History Textbooks

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 56/2002, No. 3–4 (126), pp. 465–478, 28 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The author analyzes the principal elements of modern high-school history textbooks. As an example she has used two Slovene, two French and three British textbooks, all of which include 20th century history. The author concludes that modern history textbooks perform an important didactic and methodic role in the classroom as well as in the preparation for external exams; they namely include assignments referring not only to the text, but also to the pictures and written material, and in this manner enable students to work independently and actively.

Author's Abstract

UDC 070.487(497.4)"18"

GLOBOČNIK Damir, M.A. Museum Counsellor, Department of Art History, Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44

Škrat, Rogač and Brus – Three Liberal Satirical Newspapers

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 56/2002, No 3–4 (126), pp. 399–446, 90 notes

Language: Sn. (De., Sn., En.)

Certain contributions and caricatures in satirical newspapers Škrat (1883–1885), Rogač (1886–1888) and Brus (1889–1891) illustrate political and ideological antagonisms in Kranjsko. Satirical newspapers also illustrate the development of Slovene journalism that caught up with and even surpassed German newspapers.

Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

osrednja slovenska historična revija
glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I, tel.: 01/241-1200,
e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si lahko dobite naslednje zvezke Zgodovinskega časopisa (ZČ):

1/1947 (pon. 1977) – 720 SIT	33/1979, št. 3 – 540 SIT	45/1991, št. 4 – 620 SIT
2-3/1948-49 (1988) – 940 SIT	33/1979, št. 4 – 460 SIT	46/1992, št. 1 – 540 SIT
4/1950 (1987) – 860 SIT	34/1980, št. 1-2 – 800 SIT	46/1992, št. 2 – 540 SIT
5/1951 (1987) – 1100 SIT	34/1980, št. 3 – 400 SIT	46/1992, št. 3 – 460 SIT
6-7/1952-53 (1986) – 1400 SIT	34/1980, št. 4 – 400 SIT	46/1992, št. 4 – 540 SIT
8/1954 (1990) – 1000 SIT	35/1981, št. 1-2 – 640 SIT	47/1993, št. 1 – 620 SIT
9/1955 (1989) – 940 SIT	35/1981, št. 3 – 440 SIT	47/1993, št. 2 – 600 SIT
10-11/1956-57 (1990) – 1000 SIT	35/1981, št. 4 – 360 SIT	47/1993, št. 3 – 600 SIT
12-13/1958-59 (1991) – 1000 SIT	36/1982, št. 1-2 – 620 SIT	47/1993, št. 4 – 600 SIT
14/1960 (1993) – 940 SIT	36/1982, št. 3 – 400 SIT	48/1994, št. 1 – 680 SIT
15/1961 (1989) – 760 SIT	36/1982, št. 4 – 360 SIT	48/1994, št. 2 – 800 SIT
16/1962 (1991) – 820 SIT	37/1983, št. 1-2 – 540 SIT	48/1994, št. 3 – 880 SIT
17/1963 (1978) – 940 SIT	37/1983, št. 3 – 360 SIT	48/1994, št. 4 – 960 SIT
18/1964 (1980) – 900 SIT	37/1983, št. 4 – 400 SIT	49/1995, št. 1 – 960 SIT
19-20/1965-66 (1985) – 1000 SIT	38/1984, št. 1-2 – 540 SIT	49/1995, št. 2 – 1080 SIT
21/1967 (1992) – 900 SIT	38/1984, št. 3 – 360 SIT	49/1995, št. 3 – 1080 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) – 580 SIT	38/1984, št. 4 – 400 SIT	49/1995, št. 4 – 1080 SIT
22/1968, št. 3-4 (1994) – 840 SIT	39/1985, št. 1-2 – 580 SIT	50/1996, št. 1 – 1160 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) – 640 SIT	39/1985, št. 3 – 500 SIT	50/1996, št. 2 – 1200 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) – 540 SIT	39/1985, št. 4 – 400 SIT	50/1996, št. 3 – 1200 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) – 540 SIT	40/1986, št. 1-2 – 680 SIT	50/1996, št. 4 – 1280 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) – 620 SIT	40/1986, št. 3 – 540 SIT	51/1997, št. 1 – 1280 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) – 640 SIT	40/1986, št. 4 – 620 SIT	51/1997, št. 2 – 1280 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) – 620 SIT	41/1987, št. 1 – 680 SIT	51/1997, št. 3 – 1280 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) – 760 SIT	41/1987, št. 2 – 640 SIT	51/1997, št. 4 – 1400 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) – 680 SIT	41/1987, št. 3 – razprodan	52/1998, št. 1 – 1400 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) – 640 SIT	41/1987, št. 4 – 620 SIT	52/1998, št. 2 – 1400 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) – 680 SIT	42/1988, št. 1 – 540 SIT	52/1998, št. 3 – 1480 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) – 680 SIT	42/1988, št. 2 – 540 SIT	52/1998, št. 4 – 1560 SIT
28/1974, št. 3-4 (1993) – 720 SIT	42/1988, št. 3 – 580 SIT	53/1999, št. 1 – 1600 SIT
29/1975, št. 1-2 (1994) – 960 SIT	42/1988, št. 4 – 540 SIT	53/1999, št. 2 – 1600 SIT
29/1975, št. 3-4 (1995) – 960 SIT	43/1989, št. 1 – 540 SIT	53/1999, št. 3 – 1680 SIT
30/1976, št. 1-2 (1999) – 1800 SIT	43/1989, št. 2 – 540 SIT	53/1999, št. 4 – 1800 SIT
30/1976, št. 3-4 – 800 SIT	43/1989, št. 3 – 580 SIT	54/2000, št. 1 – 1800 SIT
31/1977, št. 1-2 (1999) – 2000 SIT	43/1989, št. 4 – 580 SIT	54/2000, št. 2 – 1800 SIT
31/1977, št. 3 (1995) – 1040 SIT	44/1990, št. 1 – 540 SIT	54/2000, št. 3 – 1800 SIT
31/1977, št. 4 – 640 SIT	44/1990, št. 2 – 580 SIT	54/2000, št. 4 – 2200 SIT
32/1978, št. 1-2 – 680 SIT	44/1990, št. 3 – 580 SIT	55/2001, št. 1 – 2000 SIT
32/1978, št. 3 – 540 SIT	44/1990, št. 4 – 620 SIT	55/2001, št. 2 – 2000 SIT
32/1978, št. 4 – 580 SIT	45/1991, št. 1 – 620 SIT	55/2001, št. 3-4 – 3600 SIT
33/1979, št. 1 – 640 SIT	45/1991, št. 2 – 620 SIT	56/2002, št. 1-2 – 3600 SIT
33/1979, št. 2 – 580 SIT	45/1991, št. 3 – 580 SIT	

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 5000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 5000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 40-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 100 SIT zaračunamo dejanske poštno stroške.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

ISSN 0350-5774

9 770350 577019

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
2002

941/949

120030039,3/4

CIBIS •